

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ
TƏHSİL İNSTİTUTU

cild 89, №4, 2022

ISSN 2409-8817

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

ISSN 2409-8817

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL İNSTİTUTU

ELMİ ƏSƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

SCIENTIFIC WORKS

cild 89, № 4, 2022

ТОМ 89, № 4, 2022

volume 89, № 4, 2022

“Elmi əsərlər” 1934-cü ildən çıxır

Redaksiyanın ünvanı:

İldə 6 nömrə nəşr olunur

Bakı şəhəri, Zərifə Əliyeva küçəsi, 96

Tel: 493-96-21, 493-30-06

E-mail: a.abbasov@arti.edu.az

gulizade.gunel@mail.ru

<http://www.arti.edu.az/az/>

Bakı – 2022

*Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu Elmi Şurasının
qərarı ilə nəşr edilir.*

Təsisçi: Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

*“Elmi əsərlər” məcmuəsi Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyinin
11 iyul 2002-ci il tarixli 23 №-li əmri ilə qeydə alınmışdır.
Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
qərarı ilə tövsiyə edilən nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir*

Baş redaktor:

Akif Abbasov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Baş redaktorun müavini:

Hümeyir Əhmədov – *pedaqogika elmləri doktoru, professor*

Məsul katib:

İlham Cavadov – *pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Redaksiya heyəti:

Emin Əmrullayev, kimya ü.f.d. **Rüfət Əzizov**, ped.ü.f.d., dos., **Ənvər Abbasov**, kimya ü.f.d.
Rəfiq Qəndilov, ped.e.d., prof. **Vidadi Xəlilov**, ped.e d., prof. **Fərahim Sadiqov**, ped.e d., prof.
Fərrux Rüstəmov, ped.e.d., prof. **Hikmət Əlizadə**, psixol.e.d., prof. **Ramiz Əliyev**, ped.e.d., prof.
Müdəfiə Mahmudov, ped.e.d., prof. **İntiqam Cəbrayilov**, ped.e.d. **Pıralı Əliyev**, ped.e.d., prof.
Şahin Tağıyev, ped.e.d., prof. **Mübariz Əmirov**, ped.e.d., prof. **Novruz Musayev**, siyas.elm.ü.f.d.
Anar Nağıyev

Redaksiya şurası:

B.H. Əliyev (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. e.d., prof., Azərbaycan)
A.N. Rəhimov (Bakı Qızlar Universitetinin təsisçisi, ped.e.d., prof., Azərbaycan)
N.D. Nikandrov (Rusiya Təhsil Akademiyasının akademiki, ped.e.d., prof., Moskva)
A.K.Kusainov (Kazaxıstan Pedaqoji Elmlər Akademiyasının prezidenti, ped.e.d., prof., Alma-Ata)
O.M. Topuzov (Ukrayna Milli Pedaqoji Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti, Pedaqogika
İnstitutunun direktoru, ped.e.d., prof., Kiyev)
İ.X. Karimova (Tacikistan Təhsil Akademiyasının vitse-prezidenti, ped.e.d., prof., Düşənbə)
V. Briller (Kolumbiya Universitetinin Ali təhsilin sektor təhlili üzrə icraçı direktoru, Dr., prof.
(Nyu-York)
A.A. Şahin (Hacettepe Universitetinin professoru, Türkiyə)
A.S. Sidenko (Sosial İdarəetmə Akademiyasının aparıcı elmi işçisi, ped.e.d., prof., Moskva)
N.V. Naumova (Samara Humanitar Akademiyasının kafedra müdiri, psixol. ü.f.d., dosent, Samara)
Tran Mai Uos (Banking Universitetinin baş müəllimi, fəlsəfə doktoru, dosent, Vyetyam)

Redaksiya:

İradə Əmirəliyeva, Lalə Məmmədli, Dinarə Əsədova, Günel Quluzadə

*Публикуется решением Ученого Совета Института Образования
Азербайджанской Республики*

Учредитель: Институт Образования Азербайджанской Республики

Сборник «Научные труды» зарегистрировано приказом № 23 от 11 июля 2002 г.

Министерства Юстиции Азербайджанской Республики

«Научные труды» издается с 1934 года. Периодичность издания: 6 номеров в год.

*«Научные труды» включены в список публикаций, рекомендованных решением Высшей
Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики*

Главный редактор:

Акиф Аббасов – доктор наук по педагогике, профессор

Заместитель главного редактора:

Гумеир Ахмедов – доктор наук по педагогике, профессор

Ответственный секретарь:

Ильхам Джавадов – доктор философии по педагогике, доцент

Редакционная коллегия:

Эмин Амруллаев, док.ф. по хим. **Руфат Азизов**, док.ф. по пед., доц., **Энвер Аббасов**, док.ф. по химии, **Рафиг Гандилов**, док. пед.н., проф., **Видади Халилов**, док. пед.н., проф. **Фарахим Садыгов**, док. пед.н., проф. **Фаррух Рустамов**, док. пед.н., проф. **Хикмет Ализаде**, док. психол. н., проф. **Рамиз Алиев**, док. пед.н., проф. **Мудафия Махмудов**, док. пед.н., проф. **Интигам Джабраилов**, док. пед.н. **Пирали Алиев**, док. пед.н., проф. **Шахин Тагиев**, док. пед.н., проф. **Мубариз Амиров**, док. пед.н., проф. **Новруз Мусаев**, док.ф. по полит. н. **Анар Нагиев**

Редакционный совет:

Б.Г. Алиев (чл.-корр. НАНА, док. психол.н., проф., Азербайджан)

А.Н. Рагимов (учредитель Бакинского Университета для Девушек, док. пед.н., проф., Азербайджан)

Н.Д. Никандров (акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)

А. К. Кусаинов (президент Казахской АПН, док. пед.н., проф., Алма-Ата)

О.М. Топузов (вице-президент НАПН Украины, директор Института Педагогике, док. пед.н., проф., г. Киев)

И.Х. Каримова (вице-президент АО Таджикистана, док. пед.н., проф., Душанбе)

В. Бриллер (исполнительный директор по анализу сектора Высшего Образования Колумбийского Университета, д-р, проф., Нью-Йорк)

С. П. Ломов (зав.кафед. Московского ПГУ, акад. РАО, док. пед.н., проф., Москва)

А.А. Шахин (профессор Университета Хаджеттепе, Турция)

А.С. Сиденко (вед. науч. сотруд. Академии Социального Управления, док. пед.н., проф., Москва) **Н.В. Наумова** (зав. кафедр. Самарской Гуманитарной Академии, док.ф. по психол., Самара)

Tran Mai Uoc (старший преподаватель Университет Банкинга, д. филос., доц., Вьетнам)

Редакция:

Ирада Амиралиева, Лала Мамедли, Динара Асадова, Шафаг Мамедова, Гюнель Гулузаде

*Published by the decision of the Academic Council of the Institute of Education
of the Republic of Azerbaijan*

Founder: Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

*The collection "Research Papers" was registered by order No. 23 of July 11, 2002
of Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan*

"Research Papers " has been published since 1934. Frequency of publication: 6 issues per year.

*"Research Papers " are included in the list of publications recommended by the decision of
the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan*

Editor in Chief:

Akif Abbasov – *of pedagogical sciences, professor*

Deputy Editor in Chief:

Humeyir Ahmadov – *doctor of pedagogical sciences, professor*

Executive Secretary:

Ilham Javadov – *doctor of philosophy in pedagogy, associate professor*

Editorial board:

Emin Amrullaev, Ph.D. in chemistry **Rufat Azizov**, Ph.D. in ped., assoc.-prof. **Anvar Abbasov**, Ph.D. in chemistry **Rafiq Gandilov**, dok.of ped. sciences, prof. **Vidadi Khalilov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farahim Sadigov**, dok.of ped. sciences, prof. **Farrukh Rustamov**, dok.of ped. sciences, prof. **Hikmet Alizade**, dok.of psychol. sciences, prof. **Ramiz Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mudafie Mahmudov**, dok.of ped. sciences, prof. **Intigam Jabrailov**, dok.of ped.sciences **Pirali Aliyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Shahin Tagiyev**, dok.of ped. sciences, prof. **Mubariz Amirov**, dok.of ped.sciences, prof. **Novruz Musaev**, Ph.D. in political sciences **Anar Nagiyev**

Editorial Council:

B.H. Aliyev, Corresponding Member of National Academy of Sciences of Azerbaijan, doc. of psychological sciences, prof., Azerbaijan)

A.N. Rahimov (founder of Baku University for Girls, doctor of ped. sciences, prof., Azerbaijan)

N.D. Nikandrov (Academician of the Russian Academy of Education, dok. of ped. sciences, prof., Moscow)

A. K. Kusainov (President of the Kazakhstan Academy of Pedagogical Sciences, doctor of ped. sciences, prof., Alma-Ata)

O.M. Topuzov (Vice-President of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Director of the Institute of Pedagogy, doctor of ped. sciences, prof., Kiev)

I. Kh.. Karimova (Vice-President of Academy of Education of Tajikistan, doctor of ped. sciences, prof., Dushanbe)

B. Briller (Executive director of Higher Education Sector Analysis at Columbia University, Dr. prof., New York)

S.P. Lomov (Head of the department of the Moscow Pedagogical State University, Academician of the Russian Academy of Education, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

A.A. Ahin (professor at Hacettepe University, Turkey)

A.S. Sidenko (Leading researcher of the Academy of Social Management, doctor of ped. sciences, prof., Moscow)

N.V. Naumova (Head of the department of the Samara Humanitarian Academy, doctor of philosophy in psychology, Samara)

Tran Mai Uoc (Senior lecturer, Banking University, PhD, associate professor, Vietnam)

Editorial staff:

Irada Amiraliyeva, Lala Mammadly, Dinara Asadova, Shafag Mammadova, Gunel Guluzade

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

UOT 37

Hikmət Əbdül oğlu Əlizadə
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Bakı Dövlət Universiteti

DƏRSDƏ FİKRİ ƏMƏLİYYATLARIN FORMALAŞDIRILMASI YOLLARI

Hikmet Абдул оглы Ализаде
доктор педагогических наук, профессор
Бакинский Государственный Университет

СПОСОБЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЫСЛИТЕЛЬНЫХ ОПЕРАЦИЙ НА УРОКЕ

Hikmet Abdul Alizade
doctor of pedagogical sciences, professor
Baku State University

WAYS OF FORMING MENTAL OPERATIONS IN THE LESSON

Xülasə. Məqalədə şagirdlərdə fikri əməliyyatların formalaşması məsələsi təhlil edilir. Göstərilir ki, uzun illər məktəblərdə şagirdlərə bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsinə üstünlük verilib. Fəal və interaktiv təlim isə təfəkkürün inkişafına istiqamətlənib. Bunun üçün sinifdə şagirdlərin fikri əməliyyatlarını inkişaf etdirmək zərurətə çevrilib. Müəllif qabaqcıl pedaqoji təcrübəyə istinad edərək, şagirdlərdə fikri əməliyyatların inkişafı yollarını açıqlayır.

Açar sözlər: *fikri əməliyyatlar, təfəkkürün inkişafı, ənənəvi təlim, fəal təlim, interaktiv təlim, fəal və interaktiv təlim metodları*

Резюме. В статье анализируется формирование мыслительных операций у учащихся. Отмечается, что на протяжении многих лет в школах учащимся отдается приоритет в приобретении знаний, умений и навыков. Активное и интерактивное обучение направлено на развитие мышления. Для этого необходимо развивать мыслительные операции учащихся на уроках. Ссылаясь на передовой педагогический опыт, автор разъясняет пути развития мыслительных операций у учащихся.

Ключевые слова: *мыслительные операции, развитие мышления, традиционное обучение, активное обучение, интерактивное обучение, активные и интерактивные методы обучения*

Summary. The article analyzes the formation of thought operations in students. It is noted that for many years in schools, priority is given to the acquisition of knowledge, skills and abilities. Active and interactive training is aimed at the development of thinking. For this it is necessary to develop mindful operations of students during lessons. Referring to the previous pedagogical experience, the author explains the path of development of mental operations in students.

Key words: *mental operations, development of thinking, traditional learning, active learning, interactive learning, active and interactive learning methods*

İdrak proseslərinin həyata keçirilməsi insanın fikri əməliyyatlarının inkişaf səviyyəindən asılıdır. Fikir verək, insanlar hər hansı bir

problemlə situasiya ilə rastlaşanda fikri əməliyyatlardan istifadə edərək mühakimə yürüdürlər. Yaxşı mühakimə yürüdə bilmədikdə uğursuz-

luğa düçar olurlar, düz mühakimə yürütdükdə uğur qazanırlar.

Fikri əməliyyatlar insanlara empirik surətdə çoxdan məlumdur. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanı fikri əməliyyatların inkişaf səviyyəsinə əsasən qiymətləndirmişlər. Bunun üçün Azərbaycan güzəran psixologiyasında "arpanı bölmək" misalından ağılı ölçməyin "tərəzi-si" kimi istifadə olunub. Güzəran psixologiyasında bu əməliyyatlar "min dəfə ölç, bir dəfə biç" misalında öz əksini tapır (1,75). Elə bu günün özündə də belədir, biz hər birimiz problemlə üzləşəndə, problemi həll etmək üçün nəyisə nə iləsə müqayisə edirik, oxşar və fərqli cəhətləri götür-qoy edirik, nəticə çıxarıyıq və s. Bunlar fikri əməliyyatlar adlanır.

İnsan fikri fəaliyyət prosesində (oxu: fikirləşəndə) müxtəlif fikri əməliyyatlardan (analiz, sintez, müqayisə, mücərrədləşmə, fərziyyə irəli sürmə, ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, təsnifat və s.) istifadə edir, başqa sözlə desək, insan nəyisə araşdıranda təfəkkürün gözəgörməz daxili qanunauyğunluqları fikri əməliyyatlar vasitəsi ilə ifadə olunur.

Fikrimizcə, fikri əməliyyatlar məsələsi müasir şəraitdə psixodidaktik axarda araşdırılmalıdır. Bu köklü məsələni təhlil edəndə isə zəruri surətdə önəmli bir sualla rastlaşırıq: fikri əməliyyatları şagirdlərdə hansı yollarla formalaşdırmaq olar? Bu məsələ fəal və interaktiv təhsil konsepsiyaları baxımından başlıca elmi-metodik məsələdir. Bu köklü elmi-metodik problemi həll etmək üçün şagirdlərin fikri fəaliyyətini formalaşdırma bilən tapşırıqlar hazırlamaq zərurəti meydana çıxır. Aparılmış fundamental tədqiqatlar nəticəsində bu istiqamətdə istər metodoloji, istərsə də metodiki müstəvidə artıq müəyyən maraqlı təcrübə formalaşmışdır, əqli inkişafı intensivləşdirmək imkanı verən yeni tipli tapşırıqlar işləmiş və semantik tapşırıqlar adı ilə məktəblərdə tətbiq edilir. Təqdirə layiqdir ki, bu gün şagirdlərdə fikri əməliyyatların formalaşması istiqamətində bu faydalı təcrübədən getdikcə daha geniş istifadə olunur.

V.V. Davıdov hələ keçən əsrin ikinci yarısında kiçik məktəblilərin əqli inkişafını intensivləşdirən yeni tipli tapşırıqlar hazırlamışdı. Amerika psixologiyasında bu tapşırıqlar semantik tapşırıqlar kimi məşhurdur (2, 93-94). Azərbaycanda semantik tipli tapşırıqlar S.İ. Seyidov

tərəfindən yaradıcılığı stimullaşdırmaq üçün işlənmişdi (3).

Yeni tipli tapşırıqların başlıca xüsusiyyəti nədən ibarətdir? Ənənəvi təlimdə tapşırıqlar şagirdə onun yaddaşını fəallaşdırmaq üçün verilir. Başqa sözlə desək, həmin tapşırıqların yerinə yetirilməsi şagirdlərin yadında qalan biliklərin təkrarlanması və möhkəmlənməsi məqsədi ilə həyata keçirilirdi. Yeni tipli tapşırıqlar isə bu tapşırıqlardan köklü şəkildə fərqlənir. Onları həll edəndə yenə şagirdin yaddaşı fəallaşır, lakin bu zaman yaddaşın fəallaşması yeni tapşırığın həllinə istiqamətlənir. O həm də tapşırığı icra etmək üçün fikirləşir, axtarır, bu zaman fikri əməliyyatlardan istifadə edir, tapşırığın yerinə yetirərkən yenilikləri "kəşf" edir, ona bəlli olmayanı tapır. Bu tapşırıqlar sanki "axtaran tapar" atalar sözünün fəlsəfəsinə əsaslanır. Şagird axtarır, bu prosesdə fikri əməliyyatlar aktivləşir. Bu proses iki məsələ ilə əlamətdardır. Birincisi, şagird yenini müstəqil olaraq "kəşf" edir. Bu proqram materialının öyrənilməsi baxımından zəruridir. İkincisi, onun təfəkkürünün və təxəyyülünün inkişafı üçün geniş imkanlar açılır. Bu, şagirdin yaradıcı keyfiyyətlərinin inkişafı deməkdir və o, təlim məqsədlərinin reallaşması baxımından aktualdır.

Beləliklə, görürük ki, ənənəvi təlimdə verilən tapşırıqlar onların yaddaşının fəallaşmasına, yəni mənimsədikləri biliklərin təkrarlanmasına, yada salınmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Yeni tapşırıqlar zamanı isə şagirdə verilən suallar ona fikri əməliyyatlardan istifadə edərək fikirləşməyə, axtarmağa sövq edir, bu prosesdə onun təfəkkürü inkişaf edir.

Ənənəvi təlimdə tapşırıqlar konkretdən mücərrədə yüksəlmə üzərində qurulurdu. Məsələn, şagirdə hər hansı bir şəkil göstərilirdi. Bu şəkildə, məsələn payız fəslə təsvir olunmuşdu. Tapşırıq belə idi: "Bu şəkildə payız fəslə təsvir olunub. Rəssam onu təsvir etmək üçün nələrdən istifadə edib?" Tapşırığı icra edən şagirdlər orada verilmiş əlamətləri (məsələn, ağac küləyin təsirindən əyilib, hava buludludur, yağış yağır, yol gedən adam bir əli ilə papağını tutub və s.). Müəllimin eyni tapşırığı başqa formada yerinə yetirməyi tapşıra bilər: şagirdlərə payızı tərənnüm edən şəkil çəkməyi tapşıra bilər. Şagirdlərə verilən bu tapşırıq onlar tərəfindən konkretləşdiriləcək, yəni onlar payızı necə təsəvvür edirlər-

sə, təxəyyüllərində necə çanlandırılırsa, təfəkkürlərinin köməyi ilə konkretləşdirirlər. Beləliklə, biz şagirdlərə iki tapşırıq verdik. Birinci tapşırıqda onlar gördüklərini bildirdilər (fikir verin, yalnız gördüklərini), ikinci tapşırıqda payızı tərənnüm etmək üçün elementlər axtardılar, tapdılar və şəkli çəktilər. Birinci tapşırıqda şagirdlər payızı tərənnüm edən eyni detalları görürdülər və deyirdilər, ikinci tapşırıqda payızın yeni tərənnümü (şəkli) onlar tərəfindən yaradıldı, bu zaman onlar müxtəlif elementlərin kombinasiyasını qurdular. Bu o deməkdir ki, yeni tipli tapşırıqlar mücərrəddən konkretə yüksəlmə yolu üzərində qurulur və qarşıya qoyulan problemin həlli şagirdlərdən fikirləşməyi tələb edir. Təfəkkür də öz qeyri-adi möcüzələrini bu müstəvidə göstərir.

Görəsən müəllim bütün proqram materiallarını da bu yolla şagirdlərə öyrədə bilər? Əlbəttə, məsələn, bir tapşırığa diqqət edək: müəllim "Tıq-Tıq xanımın hekayəsi"ni keçir. Adətən, bu hekayə haqqında müəllim sinifdə danışır, sonra şagirdlər onu növbə ilə oxuyurlar. Sonda müəllim Tıq-Tıq xanımın hekayəsini əzbərləməyi evə tapşırıq kimi verir. Növbəti dərsdə şagirdlər hekayəni əzbər danışırlar. Qabaqcıl müəllimlər dərsi keçərkən şagirdlərə belə suallar verir: Tıq-Tıq xanım nə axtarırdı? Çoban, tülkü və b. onunla dost olmaq istəyəndə Tıq-Tıq xanım nə üçün onlarla dost olmaq istəmədi? Tıq-Tıq xanım nə üçün siçanla dostluq olmağa razı oldu? Bu sualların fonunda şagird insan münasibətləri haqqında, kiminlə və nə üçün dost olmaq olmaz və olar suallarını özləri üçün müəyyən etmiş olurlar. Hekayənin öyrədilməsinin mahiyyəti də bundan ibarətdir. Şagird hekayəni əzbərləyəndə yaddaşı, onu əzbər söyləyəndə şifahi nitqi inkişaf edir. Amma hekayədə verilən hadisələrin mahiyyətinin dərk edilməsi onun həm də təfəkkürünün inkişafına təkan verir.

Görəsən, birinci variant tapşırıqlarda şagirdlər nə üçün ikinci variant tapşırıqlarda əldə etdikləri əqli nəticəni "kəşf" edə bilmirlər. Bu sualın cavabı aydındır: bütün şagirdlər fikirləşə bilmirlər. Fikirləşməyi bacaran şagirdlər, sözsüz ki, bizim birinci variant misalımızda da zəruri əqli nəticə çıxarırlar. Ənənəvi dərsdə həmin şagirdlər fəal olur. İkinci variant tapşırıqda müəllim hamıya fikirləşmək üçün şərait yaradır. Bütün şagirdlər fikirləşib, əqli nəticəyə gələ bilərlər. İkinci variant tapşırıqlar bu imkanı şagirdlərə verir.

Ənənəvi təlimdə də qabaqcıl müəllimlər şagirdləri fikirləşməyə sövq etmək üçün müəyyən tapşırıqlar fikirləşib tapırdılar. Məsələn, belə tapşırıqlardan biri kimi "Yarımqıq hekayə" tapşırığını qeyd etmək olar, bu tapşırıq qabaqcıl müəllimlərin yeniliklərindən biri idi. Müəllim hər hansı bir hekayəni danışmağa başlayırdı. Bir neçə cümlədən sonra o, hekayəni davam etdirməyi hər hansı bir şagirdə həvalə edirdi. Sonra digər şagirdlər növbə ilə hekayəni davam etdirirdi. Ola bilirdi ki, hansısa şagird hekayəni uğurla davam etdirə bilməsin. Bu təbiidir. Belə halda müəllim onlara kömək edir, onları istiqamətləndirməklə və ya suallar verməklə çətin vəziyyətdən çıxmağa kömək edirdi. Dərsdə belə tapşırıqlar maraqlı kəsb etsə də, şagirdləri axtarırsa sövq etsə də belə tapşırıqlardan bütün müəllimlər istifadə etmirdi.

Fəal və interaktiv dərs hafizəni deyil, məhz təfəkkürü və təxəyyülü aktivləşdirməyə yönəlmiş üçün problemin elə təqdim edilməsini tələb edir ki, şagirdin qoyulan problemi həll etməkdə marağı olsun. Bunun üçün şagirdə motivasiyanın yaradılması tələb olunur. Təsadüfi deyil ki, motivasiyanın yaradılması fəal və interaktiv dərsin əsas mərhələlərindən biri kimi dəyərləndirilir (4,18). Ənənəvi dərsdə motivasiyanın yaradılmasına əhəmiyyət verilmirdi.

Məktəblərimizdə baş verən bir məqam da bizi narahat etməyə bilməz. Müəllimlər adətən sual verəndə çox vaxt az sayda şagird suala cavab verir. Əgər şagird sinifdə idraki cəhətdən fəal deyilsə, onda fikri əməliyyatların formalaşması qaneedici ola bilməz. Belə halda dərsin inkişafetdirici xarakteri itir. Dərsin inkişafetdirici əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirən müəllimlər dərsdə elə şərait yaradırlar ki, şagirdlərin hamısı suallara cavab versin. Bu, ilk növbədə, şagirdlərdə motivasiyanın yaradılmasından asılıdır.

Göründüyü kimi, dərsdə şagirdlərə verilən suallar onların idrakı fəallığını artırmaq imkanına malikdir. Fəal və interaktiv dərslərdə şagirdlərin təfəkkürünü inkişaf etdirilməsi məsələsini sistemli həll edəndə sual paradoksu ilə öz-özünə rastlaşırıq. Sual təfəkkürün inkişafı üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edir. Lakin bu suallar düşündürücü olmalıdır. Təsadüfi deyil ki, psixoloqlar şagirdlərə "düşünülmiş suallar" verməyi məsləhət görürlər (5). Bunun üçün müəllimlər belə suallardan istifadə etmək texnikasını mənimsəməlidirlər.

Sınıfdə sual-cavabın həyata keçirilməsi təcrübəsi təhsilin tarixinə çoxdan məlumdur. Sual-cavab dialoq metodunun tətbiqi zamanı daha geniş şəkildə həyata keçirilə bilər. Bütün dövrlərdə mütəfəkkirlər, maarifçilər və qabaqcıl müəllimlər öz iş təcrübələrində bu metoda daha böyük önəm veriblər. Dialoq üçün şəraitin yaradılması sınıfdə sualın meydana gəlməsini və çoxalmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olmaqla yanaşı, həmçinin şagirdlərin mühakimə yürütməsi, qarşıya çıxan sualları həll etməsi üçün də münbit şərait yaranır. Klassik psixologiyada da, müasir psixoloji tədqiqatlar da təfəkkürün inkişafında sualın əhəmiyyətini dəstəkləyir. Məsələnin belə qoyulması fəal və interaktiv təlim baxımından da mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Təhsilin tarixinə boylananda sualın psixoloji və pedaqoji effektlərinin Sokrat məktəbində açıqlandığının şahidi oluruq (6,75). Bu məktəbdə təlim dialoq üzərində qurulurdu. Maraqlıdır ki, Sokrat məktəbinin uğurları bütün dövrlərdə aktual səslənib, bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Təhsilin tarixində dialoqun əhəmiyyətini dəyərləndirən bəzi müəlliflərin müxtəlif dövrlərdə kitabları da sual-cavab əsasında yazmağa üstünlük verdikləri haqqında məlumat vardır. Bu yol bu gün də aktualdır. 2020-ci ildə işıq üzü görmüş “Təhsilimiz: dünəndən sabaha” (müəllifi əməkdar müəllim Asif Cahangirovdur) adlı kitabının yazılmasında sual-cavab metodu prioritetdir. Kitabın qısa zaman kəsiyində böyük uğur qazanmasının səbəblərindən birini burada axtarmaq lazımdır (7).

Ənənəvi dərstdə də uzun müddət Sokrat məktəbinin uğurlarından bu və ya digər dərəcədə bəhrələnməyə çalışıblar. Həmin dövrdə sual-cavab təkrarlanma müsahibəsi kimi həyata keçirilib. Təkrarlanma müsahibəsi hafizənin inkişafına istiqamətlənib, şagirdin mövcud biliklərinin yada salınmasına, təkrarlanmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edib. Keçən əsrin 70-ci illərində ölkəmizdə evristik müsahibə anlayışları əmələ gəldi (8, 165). Bu həmin dövr idi ki, Sovet pedaqoqları məktəbə problemlə təlim (9) ideyasını gətirməklə fəal təlimə keçid etmək istəyirdilər. Bu

özü-özlüyündə mütərəqqi ideya idi və şagirdlərdə fikri əməliyyatların və bu əsasda təfəkkürünün inkişafına istiqamətlənmişdi.

Müasir təhsil konsepsiyaları bu gün dialoq metodunu başlıca metodlardan biri kimi dəyərləndirir. XX əsrin sonlarında dialoqda yeni istiqamət - şagirdlərarası dialoq kəşf olundu. Uzun illər dialoqunun sirlərini araşdıran psixoloqlar “müəllim-şagird”, “şagird-müəllim” dialoqu ilə yanaşı “şagird-şagird” dialoqunun qeyri-adi psixoloji effektlərə malik olduğunu müəyyən etdilər. Bu dialoqdan diskussiyaya keçid prosesi idi (1,108-109; 4,83-84).

Sınıfdə müəllim elə tapşırıq verir ki, hər hansı bir problem bir neçə şagird tərəfindən bir yerdə həll edilir. Bu zaman problemi həll etmək üçün şagirdlər bir-birlərinə sual verirlər, bir-birlərinin fikrinə münasibət bildirirlər, analiz və sintez edirlər, ümumiləşdirirlər, nəticə çıxarırlar, nəticəni yenidən analiz-sintez edir, onun düzgünlük dərəcəsini yoxlayırlar, beləliklə, anbaan məsələnin həllinə yaxınlaşırlar sonda nəticəni müəllimə təqdim edirlər.

Diskussiyanın təşkili interaktiv təlimin fəlsəfəsində önəmli yer tutduğu üçün onun təşkili üçün özünəməxsus məziyyətləri ilə fərqlənən metodlar hazırlanmışdır. Diskussiya, debatlar, qrupla iş, müzakirə xəritələri, rollu oyunlar və s. bu qəbildən olan metodlardır (4, s. 75-88). Onların tətbiqi şagirdlərin yeni biliyi “kəşfində” bir-birinin köməyindən yararlanmağa, onlarda fikri əməliyyatların formalaşmasına şərait yaradır.

Problemin aktuallığı. Müasir təhsil konsepsiyaları dərstdə fikri əməliyyatların formalaşmasını tələb edir. Bu istiqamətdə fikri əməliyyatlarının formalaşması yollarının araşdırılması aktual pedaqoji problemlərdən birinə çevrilmişdi.

Problemin elmi yeniliyi. Fikri əməliyyatların formalaşması son dövrlərdə formalaşmış pedaqoji problemlərdən biridir. Müəllif fikri əməliyyatların formalaşmasının yollarını yeni məzmununda təqdim edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Təqdim olunan yolların tətbiq edilməsi müəllimlərə dərstdə fikri əməliyyatların daha səmərəli formalaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə., Əlizadə S.H. Psixopedaqogika. Dərs vəsaiti. -Bakı: Ecoprint, -2019, -368 s.
2. Əlizadə Ə.Ə. İdrak prosesləri və hisslər. -Bakı, -2006, -346 s.
3. Сеидов С.И. Социальная психология творчества. -Баку, -1994, -200 с. 115
4. Veysova Z.A. Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. -Bakı, -2008, -149 s.

5. Халпери Д. Психология критического мышления, -СПб.: Питер, -2000, -512 с.
6. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi /Xarici ölkələrin təhsil və pedaqoji fikir tarixi: Dərslik. -Bakı: Nurlar, -2006, -748s.
7. Cahangirov A. Təhsilimiz: dünəndən sabaha. Optimistin baxışları. -Bakı: Şərq-Qərb, -2020, -384 s.
8. Дидактика средней школы. Под. ред М.А. Данилова и М.Н. Скаткина. -М., Просвещение, -1975, -303 с.
9. Махмутов М. И. Проблемное обучение: Основные вопросы теории. – М.: Педагогика, -1975. – 367 с.

E-mail: hikmet56@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 37.0

Xalidə Aydın qızı Həmidova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Məktəbəqədər təhsilin pedaqogikası kafedrasının baş müəllimi,
Sağlam Təhsil - Sağlam Millət layihəsinin metodisti

SAĞLAMLIQ VƏ TƏHSİL PROSESİNİN TƏŞKİLİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Халида Айдын гызы Гамидова
доктор философии по педагогике,
старший преподаватель кафедры Педагогике дошкольного образования
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
методист проекта «Здоровое образование - Здоровая нация»

ТРЕБОВАНИЯ, ПРЕДЪЯВЛЯЕМЫЕ К ОРГАНИЗАЦИИ ОЗДОРОВИТЕЛЬНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Khalida Aydin Hamidova
doctor of philosophy in pedagogy,
senior lecturer of the department of Pedagogy of preschool education,
Azerbaijan State Pedagogical University, methodologist of the project
"Healthy Education - Healthy Nation"

REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF THE HEALTH AND EDUCATIONAL PROCESS

Xülasə. Məqalədə müasir təhsil sistemində mövcud problemlər, bu problemlərin aradan qaldırılması üçün qoyulan tələblər haqqında məlumat verilmişdir. Təhsil prosesində sağlamlığın qorunması və fiziki-gigiyenik tələblərin təşkili yolları göstərilmişdir. Dr. Bazarnının təlim texnologiyasının pedaqoji prosesdə tətbiqinin vacib məqamları qeyd olunmuşdur. Bu texnologiyaların nəticəsində məktəblərdə fəaliyyətin mənimsənilməsi və davranış stereotipinin formalaşması vurğulanıb.

Açar sözlər: *təhsildə sağlamlıq, fiziki və psixi mühit, dəyərləri, əxlaq normaları, texnologiyalar, tələblər*

Резюме. В статье представлена информация об актуальных проблемах в современной системе образования и о требованиях для устранения этих проблем. Показаны способы охраны здоровья и организации физико-гигиенических требований в учебном процессе. Отмечены важные моменты применения технологии обучения док. Базарного в педагогическом процессе. В результате этих технологий акцент делался на освоении занятий в школах и формировании поведенческих стереотипов.

Ключевые слова: *здоровье в образовании, физическая и духовная среда, ценности, нравственные нормы, технологии, требования*

Summary. The article provides information about the existing problems in the modern education system. Requirements for overcoming these problems. Ways to protect health and organize physical and hygienic traps in the educational process are shown. Dr. Bazarnı points of application learning technology in pedagogical process were noted. As a result of these technologies, the mastery of activities in schools and the formation of behavioral stereotypes were emphasized.

Key words: *health, physical and mental environment in education, values, moral norms, technologies, requirements*

Müasir insan təxminən yüz min il əvvəl meydana gəlmişdir. Bioloji cəhətdən o, dövrümüzün insanı ilə eyni idi. Bununla belə, sosial-mədəni ölçüdə o, bizdən sonsuz dərəcədə uzaq idi və bu nəhəng məsafə təhsili daim aşmaq üçün nəzərdə tutulub. O, insanın həyatı boyu ona bütün əsas ölçüləri ilə tarixi təcrübənin əsaslarını ötürməli, ona dünyanın müasir qavrayışını, sosial ünsiyyət bacarıqlarını, insan tərəfindən fiziki və psixi sağlamlığının qorunmasını öyrətməlidir. İnsan təkcə keçmişin mədəniyyətini təkrarlamayı deyil, həm də onu inkişaf etdirməyi öyrənməlidir. Və bu problemi həll etmək üçün həm cəmiyyət, həm də təhsil təkmilləşdirilməli, bu ehtiyac hissi insanı heç vaxt tərk etməməli, illər keçdikcə daha da güclənməli və daim inkişaf etməlidir.

Təhsil sistemində ən mühüm həlqə, əlbəttə ki, təhsil müəssisəsidir: bağça, məktəb və s. Məktəbin rolu, mənası uşağın formalaşmasının ən çətin və həlledici dövründə ona təsir etməsi ilə müəyyən edilir. Uşağın intellektual qabiliyyətləri formalaşdıqda, onun həyatı dəyərlər sistemi, onun psixikasının tipi, bədən quruluşu müəyyən edilir. İnsanın həm uşaqlıqda, həm də sonrakı həyatında fiziki, əqli və mənəvi sağlamlığı məktəbdə təhsilin necə olmağından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. İnsanın həm özü, həm də cəmiyyət üçün ən mühüm dəyər olan sağlamlığı dedikdə, təkcə onun fiziki sağlamlığı deyil, həm də fərdin psixi və mənəvi vəziyyəti nəzərdə tutulur. Əgər uşaq başqa insanlarla ünsiyyət qurmağı bacarmırsa, başqa insanlara və hər şeydən əvvəl yaxınlıqlarına məhəbbət hissi bəsləmirsə, vətəninə sevmirsə və onun üçün narahat deyilsə, sağlamdır mı? İnsan sağlamlığının bu komponentlərinin bir-biri ilə sıx əlaqəli olduğunu nəzərə almaq lazımdır. İnsanların mənəviyyatının səviyyəsi ilə narkotik vasitələrin qəbulu, siqaret çəkmə, QİÇS-ə yoluxma, çox vaxt insanların təkcə sağlamlığının pozulmasına deyil, həm də onların ölümünə səbəb olan cinayətlər arasında aşkar əlaqəyə diqqət yetirmək kifayətdir. Ancaq sağlamlıq haqqında belə bir təbii anlayışın bütün təhsil prosesinin formaları və məzmunu ilə sıx əlaqəli olduğu ortaya çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, təhsil bilik və bacarıqların öyrədilməsinin tərbiyə ilə üzvi şəkildə birləşdirilməli olduğu işdir. Düzgün təşkil edilmiş təhsil prosesi uşaqda əmək fəaliyyətini səmərəli və cəlbedici edən və bununla da onu

məhv etməyən, yaradan, həyat üçün ən vacib olan əmək bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Müxtəlif məktəb fənlərini öyrənərək şagird intizamlı, məqsədyönlü, toplanmış, dəqiq olmağı öyrənir, müəyyən bir problemin həlli prosesində digər insanlarla qarşılıqlı əlaqə qurmaq, qəbul edilmiş davranış normalarına riayət etmək və işdən həzz almaq bacarığı qazanır. Tədris prosesi müsbət emosiyalarla zəngin olmalıdır ki, bu da öyrənilən materialın uğurla mənimsənilməsinə və əlbəttə ki, şagirdin sağlamlığının möhkəmlənməsinə də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu gün dünyada ömür boyu təhsilin reallaşmağa başladığı bir vaxtda təhsilə həyata hazırlıq kimi yanaşmaq absurddur. Bəs uşaqlıq insan həyatının ən gözəl hissəsi deyilmi?! Uşaqlığı ağırlı müddətə çevirməyə haqqımız yoxdur. Aydın ki, bu halda uşağın nə təhsili, nə də sağlamlığı olacaq. Bizim dövrümüzdə təhsil getdikcə daha çox insanın həyatını müşayiət edir. Bu, insan üçün maraqlı və xoş olmalıdır, onun həyatını “zəhərlənməməlidir”. Məktəbin ən vacib vəzifələrindən biri şagirdə təhsili təkmilləşdirmək üçün sabit ehtiyac və öz-özünə təhsil almaq bacarığını inkişaf etdirməkdir. Uşaqları həddindən artıq yükləmək çox təhlükəlidir. Bu, sinifdə daimi zehni gərginlik vəziyyətinə, fəaliyyətlərin sərbəst seçimi üçün vaxtın kəskin məhdudlaşdırılmasına və uşaq üçün xüsusilə vacib olan muntəzəm açıq hava oyunlarının təşkilinin mümkün-süzlüyünə səbəb olur. Həddindən artıq yüklənmənin qaçılmaz nəticəsi qazanılan biliklərin keyfiyyətinin kəskin azalması və uşaqların psixi və fiziki sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Bu cür həddən artıq yüklənmənin ən mühüm səbəblərindən biri dərslərin və buna uyğun olaraq tədris prosesinin əsas dərslərin zərərinə olan təfərrüatlarla zənginliyidir. Nəticə etibarilə, xüsusi biliklər yaddaşda çətin ki sabitləşir, çünki o qədər də əhəmiyyətli deyil və tez-tez tələb olunmur, ümumi bilik isə ona lazımı diqqət yetirilmədiyi üçün mənimsənilmir. Nəticədə biz aşağı səviyyədə təhsil alırıq. Uşaqlar sabit bilik almırlar. Şagirdlərdən məktəbi bitirdikdən bir il sonra xüsusi olaraq oxumağı dayandırdıqları hər hansı bir mövzu haqqında nə bildiklərini soruşun. Təəssüf ki, bu cür sorğuların nəticələrindən məyus olacağıq. Bu problem təhsilin pragmatik yönününün olmasıdır və bu gün çox aktualdır. Müəyyən bir intizam çərçivəsində əldə edil-

miş bilikləri müxtəlif bucaqlardan görməyə imkan verəcək müxtəlif subyektlərin üzvi qarşılıqlı əlaqəsinin qurulmasına çalışmaq lazımdır.

Diqqətin dünyanın elmi mənzərəsinə, insan inkişafının ən kəskin problemlərinə və xüsusilə müasirliyə yönəldilməsi, hər hansı bir fənnin materialının təqdim edilməsində etik yönüm, onun təqdimatına tarixi yanaşma elementləri təhsil prosesinə marağı kəskin şəkildə artırır və bununla da onun davamlı assimilyasiyasına töhfə verir. Uşaqların təkcə intellektini inkişaf etdirmir, həm də sağlamlığını qoruyur. Bir insanın bir çox funksiyalarda: mütəxəssis kimi, vətəndaş kimi, valideyn kimi, oğul və ya qız, nəvə və ya nəvə kimi çıxış etdiyini başa düşmək vacibdir. Bütün bu münasibətlərin tam reallaşmasında hər bir insan və təbii ki, cəmiyyət maraqlı olmalıdır. Təhsilin keyfiyyətinin aşağı olması dağıdıcılıqla, insanın işindəki uğursuzluqlarla, ailədəki münasibətlərlə, övladlarına müsbət təsir imkanlarının kəskin şəkildə azalması, psixikanın və ümumilikdə sağlamlığın pozulması ilə dolu bir cəmiyyətdir. Ona görə də hər bir ölkə cəmiyyətinin sağlam yetişməsi üçün müxtəlif siyasətlər tətbiq edir. Azərbaycanda "Sağlam Təhsil-Sağlam Millət" layihəsi bu siyasi yönəldənlərdən biridir. Bu yürüdülməsinin məqsədi "sağlam və progressiv Azərbaycan vətəndaşı" yetişdirməkdir:

- 1) bilikli – yaradıcı;
- 2) fiziki sağlam;
- 3) psixi sağlam;
- 4) dəyərlər daşıyıcısı və onları əməllərində yaşadan.

Bu siyasətin qoyduğu tələblər isə təlim nailiyyətləri və yaradıcılıq, fiziki sağlamlıq, psixi sağlamlıq, mənəvi sağlamlıqdır. Bu yöndə yarana biləcək problemlər mövcuddur bunlar aşağıdakılardır:

- yaradıcılığın az olması və ya uşaqlarda bunun müşahidə olunmaması;

- onurğa sütunu ayrılığı, görmə qabiliyyətinə təsir edən bir çox amillərin olması, qeyseriyyə doğuşları ilə doğulan uşaqların çoxluğu, oğlanların cılızlaşması və s.;

- streslə dolu yaşam tərzini, ailələrin boşanma sayının artması və s.;

- milli-mənəvi dəyərləri azalması və s.

Təməl qayda: *Təhsil texnologiyaları sağlamlığa zərər gətirməməlidir!*

Məktəblilərin intellektual inkişafı. B. Paskal bir vaxtlar yazırdı ki, insanı yalnız düşüncə dahi edə bilər. İnsan gücü kosmosda deyil, düşüncə nizamında axtarır. Paskala görə, kosmosda Kainat insanı kiçik bir nöqtə kimi "qucaqlayıb udur", düşüncədə isə insan onu "qucaqlayır". Zaman dəyişdi və bu gün insan zəkasının texnoloji imkanları ölçüyəgəlməz dərəcədə artıb. Amma günümüzün bəlası ondadır ki, ağıl sanki informasiya ilə əvəz olunmağa başlayıb. İnformasiyanın özü isə bir növ zəka ekvivalentinə çevrilib. Və beləliklə, cəmiyyət getdikcə daha çox insanın təfəkkürünü deyil, onun şüurunun qiymətləndirir və bu, insanların düşüncə prosesini getdikcə dəyərdən salır. Müəllimin uşaqların intellektual inkişafını həyata keçirdiyi şərtlər də dəyişdi. İnformasiyaya münasibətdə müəllim bu gün daha çox məlumat mənbəyi kimi deyil, şagirdin onunla qarşılıqlı əlaqəsinin vasitəçisi, təşkilatçısı kimi çıxış edir. İlk növbədə təhsil əməkdaşlığına əsaslanan pedaqoji metodların rolu da artmış, təkcə "şagird-müəllim" deyil, həm də "şagird-şagird", "şagird-xarici mühit" qarşılıqlı əlaqəsinə zənginləşdirir, təlimdə əməkdaşlığı təmin edir. Bütün bunlar komandada işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirir, bizə kollektiv tapşırıqlar qoymağı, məsuliyyəti bölüşdürməyi və nəticədə şəxsi uğur qazanmağı öyrədir. Tələbələr üçün öyrənmə rahatlığı intellektual metodların vacib sağlamlığını qoruyan meyar hesab olunur: kompüterlərin olması sayəsində tələbələr fərdi tempdə işləmək, məlumat mənbələrindən sərbəst istifadə etmək imkanı əldə edirlər. Hərəkət fəaliyyətinə və şagirdlərin hərəkətə olan ehtiyaclarının ödənilməsinə gəlincə, təhsil prosesinin bu komponentləri, artıq qeyd edildiyi kimi, bu gün kəskin şəkildə məhdudlaşır. Buna görə sağlamlığı qoruyan əlavə bir mənbə axtarmaq lazımdır, o, təhsil məkanının belə bir təşkilində ola bilər ki, bu da uşağın hərəkətsizliyinin, onun emosional inkişafının mənfi təsirini azaltmağa əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərəcək, zehni və vizual yüklənməni azaldacaqdır. Yanlış məlumatları etibarlı hesab edən milyonlarla məktəbli yalana qarşı "immunitetini" itirir. Bundan əlavə, virtual həyat bir çox gəncləri öz düşüncələrindən uzaqlaşdıraraq elektron vasitələrlə təbliğ olunan instinktlərə aparır. Sofoklun məşhur "ağıl insanlara xidmət etmərsə, bu nə qədər dəhşətlidir" sözünü

təfərrüatlarla ifadə edərək belə bir fikir söyləmək olar: “ağıl instinktlərin xidmətində dayanırsa, nə qədər dəhşətli ola bilər”. Şagirdlərin təxəyyülə əsaslanan daxili düşüncə yaradıcılığından xarici təlimatlandırıcı-informasiya xarakterli psixoproqramlaşdırma keçidi uşaqların öz düşüncələrini formalaşdırmaq qabiliyyətini, sərbəst yaradıcı intellektin inkişafını kəskin şəkildə azaldır. "Enerji-informasiya" adlanan təsirlər və proseslər sahəsində tədqiqatların nəticələri nikbinliyə meyl göstərmir. Nə narahat edir? Uşaqların təxəyyül təfəkkürü rasionallıq ilə getdikcə daha çox məhdudlaşdırılır.

Amma insanın yaradıcı potensialı sonda yox ola bilər. Obrazlı yaradıcı təxəyyül olmadan ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət ola bilməz. Aparıcı neyrofizioloqlar, o cümlədən Nobel mükafatı laureatları C. Şerrinqton, K. Pribram və başqaları sübut etmişlər ki, beynin hiss və emosiyalarından əsər-əlamət yoxdur, o, özü öz düşüncələrini yaratmaq iqtidarında deyil, çünki bu, dünyanın sensor obrazlı qavrayışı yalnız zəka əsasında mümkündür. Başqa sözlə, nə qədər paradoksal səslənsə də, beyində bizi yaradıcı edən heç nə yoxdur. Məhz buna görə də insanın hissələrindən, səylərindən qopmuş heç bir bilik gənclərin davranışının əxlaqi strategiyasının əsasına çevrilə bilməz. Sübut edilmişdir ki, insanın şifahi, yəni ekstrasensual, qeyri-təcrübəli, sırf informasiya intellekti parazitdir, yalnız başqaları tərəfindən yaradılan məlumatları qeyri-məhdud miqdarda istehlak etməyə qadirdir. Uşaqlara dünyaya başqasının gözü ilə baxmağı öyrədən məktəb özünəməxsus şəkildə məhdud olan və bütün insan imkanlarını üzə çıxarmayan informasiya intellektinin “girovudur” ki, bu da

uşaqlarda yaradıcılığın kəşfi, gizlənmiş, hələ tədqiq edilməmiş qabiliyyətin üzə çıxmasına təsir edir. Təəssüf ki, bir çox məktəblərdə şagirdi sensor təxəyyül əsasında obrazlı düşüncədən uzaqlaşdıran tədris prosesi belə bir kəşfin tezliklə baş verəcəyinə ümid vermir. Yan Amos Komenski Avropa sivilizasiyası üçün təhsil metodologiyasını ortaya qoyaraq onu “maşın didaktikası” adlandırdı. İndiki təhsil dövrü bunu ən dolğun şəkildə təsdiq etdi. İnformasiya texnologiyalarının məktəb həyatına tələsik tətbiqi sayəsində uşaqların öz fikirlərini yaratmaq qabiliyyəti azalır. Təcrübə göstərir ki, İKT-dən istifadə olunmasa belə, ibtidai sinifdə 4 illik müddət ərzində dərsin düzgün təşkil edilməməsi səbəbindən uşağın yaradıcı təxəyyülü 2 dəfə, dünya əks etdirməsinin obrazlı-süjet bütövlüyü 4 dəfə zəifləyir. Şagirdlərin yaddaşında hərflərin, rəqəmlərin və diaqramların toplanması onlarda həyat verən dünyagörüşü hissənin sönməsinə daha da təkan verir. Kompüter, İnternet və təhsil testlərindən sui-istifadənin davamı yaradıcı təxəyyülün yox olmasıdır. Beləliklə, informasiyanın həddindən artıq doyması əsasında yaradıcı təfəkkür zəifləyir, zombi zəkası yaranır.

Problemə aktuallığı. Məqalədə yazılanlar təhsil sistemində istifadə olunan yeni mexanizmlərdən istifadə yollarını göstərir. Aktual olan problemlər təhlil olunmuşdur.

Problemə elmi yeniliyi. Sağlamlıq təhsil – sağlam millət layihəsinin tətbiqi yolları təhlil edilmiş, sağlamlığa əsaslanan təhsil modellərinin tətbiqi haqqında geniş məlumat verilmişdir.

Problemə praktik əhəmiyyəti. Sağlamlıq təhsil-sağlam millət layihəsinin praktik formada təhlili, istifadə mexanizmi göstərilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Süleymanova A.Y. Təhsilin əsasları: Dərs vəsaiti / A.Y. Süleymanova; [red. G.Mehdiyeva].- Bakı: Təhsil, 2014.- 399 s.
2. Коробейников А.А. К 68 Актуальная европейская проблема: внедрение здоровьеразвивающей педагогики: - М., 2009. -264 с.
3. Лазарев Михаил Львович "Программа оздоровительно-развивающего курса "Цветок здоровья". 1-4 классы", Мнемозина, -2009.
4. Базарный В.Ф. Нервно-психическое утомление учащихся в традиционной школьной среде: истоки, подходы к профилактике / В.Ф. Базарный. – Сергиев Посад, -1995.
5. Ковалько В.И. Здоровьесберегающие технологии в начальной школе. 1-4 классы. -М. «ВАКО» - 2004.
6. Шестрякова О.Б. Применение элементов здоровьесберегающей технологии В.Ф. Базарного в работе учителя начальных классов // Совушка. -2018. № 1

7. О геометрическом уме и искусстве убеждать; Разговор с г. де Саси об Эпиктете и Монтене; Об обращении грешника. (Перевод Г.Я. Стрельцовой) // Приложение к кн.: Стрельцова Г.Я. Паскаль и европейская культура. -М.: Республика. - с. 434-472.
8. Коменский Ян Амос "Избранные педагогические сочинения" -Москва: Наркомпрос 1939 (Перевод с латинского В.Н. Ивановский)

E-mail: musayevaxalide@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. Ş.Q. Əliyev,*
ped.elm.dok., dos. P.B. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 20.09.2022.

UOT 37.01

Humay Arif qızı Alikışiyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi

REFLEKSİV MÜƏLLİM KİMDİR?

Хумай Ариф ызы Алыкишиева
докторант по программе доктора философии, ведущий специалист
Института Образования Азербайджанской Республики

КТО ТАКОЙ РЕФЛЕКСИВНЫЙ УЧИТЕЛЬ?

Humay Arif Alikishiyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy,
leading specialist at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

WHO IS A REFLECTIVE TEACHER?

Xülasə: Refleksiv müəllim öz fəaliyyətini də refleksiya etməyi bacarmalıdır. Müəllim nə etdiyini, nə üçün etdiyini, həm də bunu necə etdiyini daim düşünməlidir. Müəllim öz davranış, metod, texnika və hərəkətlərinin səmərəliliyini və nailiyyətlərini mütəmadi öyrənməlidir. Biz müəllimlər daim şagirdlərdən şərəf və ləyaqətimizə qarşı hörmət tələb edirik, eyni zamanda bizim özümüz də bu şərəf və ləyaqəti gözdən salacaq hərəkətlərə yol verməməliyik. Hər hansı bir xoşagəlməz hadisə baş verdikdə, qısa zaman ərzində onu aradan qaldırmağa, hərəkət və davranışlarımızı refleksiya etməyi bacarmalıyıq. Müəllim daim dərs mühitində empatiya qurmağı bacarmalı, sinifdaxili konfliktlərin həllində şagirdlərin davranışını idarədən tərəf olmalıdır.

Açar sözlər: *refleksiv, empatiya, təhlil, fəaliyyət*

Резюме: Рефлексивный учитель должен уметь размышлять о собственной деятельности. Уметь постоянно задумываться о том, что он делает, почему он это делает и как он это делает. Он обязан постоянно изучать эффективность и достижения своего поведения, методов, приемов и действий. Мы, учителя, всегда требуем от учеников уважения к нашей чести и достоинству, и в то же время сами не должны допускать поступков, порочащих эту честь и достоинство. Когда происходит какое-либо неприятное событие, мы должны устранить его в короткие сроки и уметь отражать свои действия и поведение. Учитель всегда должен уметь соперничать в обстановке классной комнаты, быть стороной, контролирующей поведение учащихся при разрешении внутриклассных конфликтов.

Ключевые слова: *рефлексивное, эмпатия, анализ, деятельность*

Summary: A reflexive teacher should be able to reflect on his own activities. A teacher must constantly think about what he is doing, why he is doing it, and how he is doing it. The teacher should constantly study the effectiveness and achievements of his behavior, methods, techniques and actions. We teachers always demand respect from students for our honor and dignity, and at the same time, we ourselves should not allow actions that would discredit this honor and dignity. When any unpleasant event occurs, we must eliminate it in a short time, and be able to reflect our actions and behaviors. The teacher should always be able to empathize in the classroom environment, and be the party that controls the behavior of students in resolving intra-classroom conflicts.

Keywords: *reflexive, empathy, analysis, action*

*Müəllim öyrətməsi nə qədər asan olsa,
şagirdlərin öyrənməsi bir o qədər çətin olacaqdır.*

L.N. Tolstoy

XXI əsr müəllimin öz funksiyalarını dəyişməsinə tələb edir. Əgər ənənəvi təlimdə müəllim şagirdi daha çox nəzəri biliklərlə məlumatlandırarsa, müasir, fəal təlim zamanı şagirdlərin fərdi intellektual inkişafı prosesinin istiqamətləndirilməsi və fəaliyyətlərinin idarə edilməsi müəllimin əsas funksiyası hesab olunur. Müəllimin peşə fəaliyyətinin unikallığı onun şagirdə yanaşmasında, yəni “müəllim-şagird” münasibətlərində qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətə uyğun qurulmasındadır. Bu baxımdan tədris müəllimlə şagirdlər arasında yaradıcı ünsiyyət, birgə axtarış və fəaliyyət prosesi kimi çıxış edir və təlim prosesi müəllim tərəfindən təşkil edilir və qarşılıqlı inam, hörmət əsasında idarə olunur.

Refleksiv müəllim kimdir? Onu sırası müəllimdən fərqləndirən xüsusiyyətlər hansılardır? Niyə müəllim öz fəaliyyətini refleksiya etməlidir? Məqalə boyu bu suallara cavab tapmağa çalışacağıq.

İlk olaraq “**refleksiya**” sözünün mənasını aydınlaşdıraraq. Refleksiya-bir insanın öz fəaliyyətini, davranışını təhlil etməsi, özünüqiymətləndirməsi, özünün güclü-zəif tərəflərini üzə çıxarmasıdır. Dərs prosesində isə şagirdə və eləcə də müəllimə öyrənmənin nə dərəcədə uğurlu olmasını göstərən amildir. Müəllimin şagirdinin hərəkətlərinin səbəblərini başa düşməsi, təhsil alanın hərəkətlərini qərəzsiz təhlil etməsi, münaqişə vəziyyətində həm öz, həm də tərəflərin davranışlarına nəzarət etməsi və qiymətləndirmə bacarığı onun peşə fəaliyyətinin aparıcı xüsusiyyətləridir. Şəxsiyyətin bu cür refleksiv xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsi müəllimin öz sahəsində yüksək peşəkarlıq əldə etməsinə çox böyük təsir göstərir.

Refleksiv müəllimin əsas məqsədi şagirdin mənəvi inkişafını izləyərkən onun inkişaf yollarını müəyyənləşdirmək olmalıdır. Nümunə üçün, sinif daxilində qoyulan qaydaları, tələbləri itaətkarlıqla qəbul edən şagird pis şagird deyil, onun davranışında heç bir yanlışlıq yoxdur. Sadəcə olaraq refleksiv müəllim bu şagirdin mənəvi inkişafın ilkin- “İtaət və cəza” (Prekonvensional) mərhələsində olduğunu bilməlidir (1). Müəllimlə şagirdin əməkdaşlığı təkcə tədris me-

tod və vasitələrinin tətbiqindən ibarət deyil. Onlar arasında mənəvi əlaqə olmalıdır. Müəllim ötürdüyünün şagird tərəfindən qəbul edilməsinə, özünüküleşdirməsinə şərait yaratmalıdır. Bu mənəvi əlaqə emosional, qiymətləndirici və iradi xarakter daşıyır.

Müəllim dərs prosesində istənilən vəziyyəti idarə etməyi bacarmalıdır. Amma ən əsası şagirdin inkişafı, onun daha cəsarətli, öyrənməyə həvəsli və açıq, özünəinamlı, mehriban və empatik olması üçün bir növ impuls yaratmalıdır. Dərs zamanı bəzən şagirdin arzuolunmayan davranışları da (qışqırma, cəza, səs tonunun yüksəlməsi, kobud davranış və s.) müşahidə olunur. Bu cür halları azaltmaq üçün müəllimdən xüsusi pədaqoji məharət tələb olunur. Bunun psixoloji açarı müəllimin başqa bir insana təsiri, yəni refleksiv qabiliyyətidir. Müasir pədaqoji nəzəriyyələrdən olan “Operant şərtləndirmə” şagirdlərin arzuolunan və arzuolunmayan davranışlarının idarəsinə hesablanmışdır (2). Müəllim şagirdin davranışındakı arzuolunan davranışı artırmaq üçün motivasiyanı artırmalıdır. Nümunə üçün hər zaman dərsə hazır gələn, nəticələri yüksək olan şagirdin valideynlərinə təşəkkür məktubu yollamağı göstərə bilərik. Yaxud, verilən beş tapşırığı yerinə yetirməyən şagirdə əlavə olaraq beş tapşırığın da verilməsi arzuolunmayan davranışın azaldılmasına hesablanmışdır. Bir sözlə, refleksiv müəllim daim şagirdin davranışları üzərində işləməli, onları müsbət yöndə dəyişdirməyi bacarmalıdır.

Müasir müəllim öz biliyi, praktik təcrübəsi ilə yanaşı daha təcrübəli həmkarlarından nümunə götürməsi sayəsində peşəkar olur. Dinamik inkişaf edən cəmiyyətin yeni dəyər və tələblərinə istiqamətlənmə, dəyişən peşə fəaliyyəti şəraitində yeni təcrübəyə açıqlıq müəllim üçün peşəkar zərurətə çevrilir. “Mən kiməm?” “Mənim rolum nədir?” “Mən nə üçün işləyirəm?” kimi suallar müəllimi öz fəaliyyətinin mənasını təyin etməyə, məqsədlərini müəyyənləşdirməyə, qərar qəbul edərkən arqumentləri seçməyə sövq edir. Müəllimin refleksiyası onun şagirdi subyekt kimi qəbul edərək, davranışlarını təhlil etmək, dərk etmək və fəaliyyəti üçün dəyərlər sis-

temi formalaşdırmaqdan ibarətdir. “Müəllimin etik davranış qaydaları” da göstəriləndiyi kimi, müəllimin peşəkarlıq və fərdi məsuliyyət etik davranışı olmalıdır (3).

Bundan əlavə refleksiv müəllim öz fəaliyyətini mütəmadi nəzərdən keçirməlidir. Müəllim nə etdiyini, nə üçün etdiyini, həm də bunu necə etdiyini daim düşünməli, öz davranış, metod, texnika və hərəkətlərinin səmərəliliyini və nailiyyətlərini mütəmadi təhlil etməlidir. Biz müəllimlər daim şagirdlərdən şərəf və ləyaqətimizə qarşı hörmət tələb edirik, eyni zamanda bizim özümüz də şagird şərəf və ləyaqəti gözəndən salacaq hərəkətlərə yol verməməliyik. Hər hansı bir xoşagəlməz hadisə baş verdikdə, qısa zaman ərzində onu aradan qaldırmalı, hərəkət və davranışlarımızı refleksiya etməyi bacarmalıdır.

Ümumiyyətlə, refleksiv müəllim fərziyyəyə meyilli, ağılna gələn ilk düşüncə ilə məhdudlaşmayan insandır. Məşhur amerikalı alim, pedaqoq və psixoloq Con Dyui Kolumbun həyat və fəaliyyətindən nümunə gətirərək yazırdı: “Kolumb Yerin kürə şəklində olduğunu sübut etməyə çalışanaqək insanlar Yerin düz olduğunu düşünürdülər. Bu fikir uzun müddət insanların qəbul etdiyi və inandığı fikir olduğu üçün yeni fikir çətinliklə qəbul olundu. Kolumbun yeni fikri mülahizədən-fərziyyələrdən irəli gələn bir nəticə idi. Şübhə edib araşdırdığına görə fərziyyəsinin sübutuna nail oldu”.

Müəyyən mənada dərəcə ilk dəfə girən hər bir müəllim “Kolumbdur”. Müəllimin peşəkar refleksiv təkəkkürü- hər hansı fikrin və ya biliyin ehtimal olunan formasının onun əsaslandığı əsaslar işığında fəal, ısrarlı və diqqətlə nəzərdən keçirilməsi və onun gətirdiyi sonrakı nəticələrinin təhlilidir. Refleksiv müəllim şagirdlərini divergent düşüncəyə fokuslamalı, yeni ideyalar, axtarışlar, alternativlər tapmağa kökləməlidir. Tədbirli risklər, uğursuzluq zamanı ruhdan düşməmək, özünəinam kimi bacarıqların formalaşdırılması refleksiv müəllimin şagirddə formalaşdırılması olduğu əsas keyfiyyətlərdir. K.Dvekin “Düşüncə tərzi” nəzəriyyəsində deyildiyi kimi, şagirdlərə rəy verərəkən “hələ” sözündən istifadəyə çox yer verməliyik, “Hələ bacarmırsan”, “Hələ alınmır” və s. Bununla biz onlarda gələcəyə və özünə inamı, daha yaxşı nəticələr üçün səy göstərmə bacarığını formalaşdırmış olarıq.

Müəllim şagirdlərin maraq və tələbatlarını, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq çevik dərəcə ssenarisi qurmalı, şagirdlərin diqqətini cəlb etməli və birgə fəaliyyətdə fəal iştiraka cəlb etməlidir. Refleksiv müəllim şagirdə dərəcə gördüyü işin nəticələrinə görə hesabat verməsini öyrətməlidir. Məsələn, şagirdə sinif yoldaşının məruzəsini dinləmək tapşırılsa, o zaman şagird dəftərdə dinlədiyini anladığını əks etdirən qeydlər tutmalı, sonra bu qeydləri aydınlaşdırmaq üçün suallar verməli, yaxud yoldaş qiymətləndirməsi etməli olduğunu anlamalıdır.

Etiraf etmək lazımdır ki, müəllimin peşə hazırlığında bütün nitq bacarıqlarından ən az diqqət dinləmək qabiliyyətinə verilir. Şagirdlərlə “Yaxşı müəllim kimdir?” sorğusu keçirsək, cavabların çoxu “Məni dinləyən”, “Məni başa düşən”, “Fikrimə hörmətlə yanaşan” və s. şəklində olacaq. Eyni zamanda, aktiv idrak və kommunikativ proses kimi dinləmə bütün səviyyələrdə əks əlaqənin effektivliyini müəyyənləşdirir, tərəfdaşın daha yaxşı başa düşülməsinə və ünsiyyət məqsədinə uğurla çatmasına kömək edir.

Uşağı reflekslə dinləmək, söhbət zamanı onun sizə dediklərini, hisslərini ifadə etməklə ona “qaytarmaq” deməkdir” (Gippenreiter, 1997, s. 63) (4)

Müəllimlərin (və valideynlərin) bu dinləmə üsulunu mənimsəməsi üçün peşəkar ehtiyac onun qarşılıqlı anlaşma yaratmaq, ünsiyyət məsafəsini azaltmaq və inam hissi yaratmaq üçün yüksək potensialı ilə bağlıdır. Əbəs yerə psixoloqlar bu növ dinləməni “dinləməyə kömək edən” adlandırmayıblar.

Refleksiv müəllim valideynlə də əlaqələrin qurulması zamanı daha diqqətli olmalıdır. Valideynlə münasibət təkəcə şagirdlə bağlı qurulmamalıdır, müəllim valideyni məktəbin işlərinə cəlb etməli, onun köməklik və təkliflərindən istifadə etməlidir. Müəllim və valideyn şagirdin tərbiyyəsi, təlimdəki çətinliklərin aradan qaldırılmasında da birlikdə əməkdaşlıq etməlidirlər. Bu prosesdə də öz işini refleksiya edən müəllim “Nəyə nail oldum?”, “Nəyi dəyişə bildim?” suallarına cavab axtarmalıdır.

Sinifdə 3-2-1 refleksiya üsulundan istifadə edən müəllim şagird cavabları əsasında öz fəaliyyətini sanki kənardan görmüş olur. Üsulun metodikasına qısa nəzər salmaq. Dərəcə məqsədinə nə

dərəcədə çatıb-çatmadığı yoxlamaq üçün müəllim şagirdlərə belə bir kağız təqdim edir:

3	Bu gün öyrəndiyin üç anlayışın adını yaz. (İsmin halları, mənsubiyyət, toplu isimlər)
2	Sənə maraqlı gələn iki mövzunu qeyd et. (Ümumi və xüsusi isimlər, tək və cəm isimlər)
1	Sənə qaranlıq qalan bir anlayışı yaz. (İsmin qeyri-müəyyən yiyəlik halı)

Verilən vaxt bitdikdən sonra müəllim kağızları toplayır. Cavablar tək-cə şagirdin bilik və bacarıqlarını, qavrama səviyyəsini, dərslər haqqında məlumatlılığını ölçür, eyni zamanda müəllimə öz fəaliyyətini refleksiya etməyə geniş imkan yaradır. Belə ki, şagirdlərin cavablarını təhlil edərkən məsələn, qaranlıq qalan anlayış kimi 10 nəfər şagirdin eyni cavabı yazması müəllimin metodikasındakı zəif nöqtəni müəyyən etməyə imkan yaradır. Daha sonra refleksiv müəllim öz fəaliyyətindəki çatışmazlıqlar üzərində işləməlidir.

Refleksiv müəllimin metakognitiv bacarıqları olmalıdır. Strategiya quraraq özünə faydalı vacib olanları müəyyən etməyi bacarmalıdır. Özünün güclü zəif tərəflərini bilməli, özünün inkişafına nail olmalıdır. Ümumilikdə refleksiv müəllimin ənənəvi müəllimdən fərqləndirən əsas bacarıqlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Müşahidə bacarığı – refleksiv müəllim güclü müşahidə etmək bacarığına sahib olmalıdır. Şagirdləri adi müzakirələrdə bir-biri ilə ünsiyyətdə, birgə fəaliyyət, əməkdaşlıq zamanı

2. Dinləmə bacarığı – tək-cə şagirdlər danışan zaman onlara qulaq asmaq deyil. Bu din-

ləmə bacarığı şagirdləri vizual olaraq dinləməkdir. Qrup daxilində, bütün siniflə iş zamanı və s. şagirdlərin müzakirələrini dinləmək-əslində bizə şagird haqqında böyük bir məlumat verir.

3. Müdaxilə etmək bacarığı refleksiv müəllimin sahib olması olduğu vacib xüsusiyyətlərdəndir. Düzgün və vaxtında məsələyə müdaxilə edən müəllim şagirdlərin fəaliyyətini doğru istiqamətə aparmış olur. Sinifdaxili konfliktlərin həllini asanlaşdırmış olur.

4. Planlaşma hazırlıq ən vacib xüsusiyyətlərdən biridir. Müəllim uğurlu nəticə istəyirsə istər təlim prosesində, istər müəllim-şagird münasibətlərində mütləq əvvəlcədən işini-fəaliyyətini planlamalıdır.

Beləliklə, refleksiv müəllim öz fəaliyyətini düşünən, təhlil edən və araşdırən peşəkardır. Eyni zamanda diqqətli dinləyici, ağıllı müşahidəçi, zəkali natiqidir. O, özünü inkişaf etdirməyə və özünü təkmilləşdirməyə tükənməz ehtiyacı olan peşəsinin əbədi “şagirdidir”. Onun peşə fəaliyyəti mühafizəkarlıqla novatorluğun qarşıdurması, ənənələri qoruyub saxlamaq və daim yeniləşmə meyli üzərində qurulub. Refleksiya olmadan, mövzu üzrə biliklər hərəkətsizləşir və sadəcə olaraq dağınıq halda nəzəri cəhətdən mənimsənilir.

Problemin aktuallığı. Müəllimin müasir fəaliyyətinə verilən əsas tələblərdən biridir.

Problemin elmi yeniliyi. Müasir dövrdə müəllimdən innovativ fəaliyyət tələb olunur. Bu gün müəllim dərslərini şagirdin mənafeyinə, təlim ehtiyaclarına uyğun qurmalıdır. Sinifdə öyrənmə mühiti ilə yanaşı, sağlam-psixoloji mühit də yaratmalıdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə müəllimlərin dərsləri, şagirdlə münasibətlərini daha səmərəli təşkil etməsinə şərait yaradacaq.

Ədəbiyyat:

1. <https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/Lourens%20Kolberq.pdf>
2. <https://az.wikipedia.org/wiki/Biheviorizm>
3. <https://e-qanun.az/framework/28869>
4. https://ast.ru/news/vse_knigi_yulii_gippenreyter

E-mail:h85.a@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. Ə.M. Abbasov*

ped.ü.fəls.dok., dos. B.O. İbadova

Redaksiyaya daxil olub:16.09.2022.

UOT 37.0

Günəl İlqar qızı Məmmədova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi*

PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİMİN EMPATİK QABİLİYYƏTİNİN TIPLƏRİ VƏ SƏVİYYƏLƏRİ

Гюнель Ильгар гызы Мамедова

*преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ТИПЫ И УРОВНИ ЭМПАТИЧЕСКОЙ СПОСОБНОСТИ УЧИТЕЛЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ

Gunel Ilgar Mammadova

*lecturer of department of Educational psychology
Azerbaijan State Pedagogical University*

TYPES AND LEVELS OF TEACHER'S EMPATIC ABILITY IN THE PEDAGOGICAL PROCESS

Xülasə. Elmi məqalədə empatik qabiliyyətin tipləri ardıcılıqla tədqiq edilmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, empatiya insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimicisidir. Məqalədə müəllif tərəfindən pedaqoji prosesdə müəllimlə tələbələr arasındakı empatik ünsiyyətin strukturuna daxil olan komponentlər araşdırılır. Bunlarla yanaşı müəllimin empatik qabiliyyətinin inkişafının səviyyəsi də ardıcılıqla araşdırılmışdır. Pedaqoji prosesdə müəllimin empatiyasının formalaşmasının sosial-psixoloji şərtləri də açıqlanmışdır.

Açar sözlər: *empatiya, müəllim-tələbə münasibətləri, empatik qabiliyyətlər, pedaqoji proses, emosional vəziyyət*

Резюме. В научной статье последовательно исследованы типы эмпатических способностей. Автор справедливо отмечает, что эмпатия является регулятором взаимоотношений между людьми. В статье автор рассматривает компоненты, входящие в структуру эмпатического общения учителя и учащихся в педагогическом процессе. Кроме того, последовательно исследовался и уровень развития эмпатической способности педагога. Также объяснены социально-психологические условия формирования эмпатии педагога в педагогическом процессе.

Ключевые слова: *эмпатия, отношения учитель-ученик, эмпатические способности, педагогический процесс, эмоциональное состояние*

Summary. In a scientific article, the types of empathic abilities are consistently investigated. The author rightly notes that empathy is a regulator of relationships between people. In the article, the author examines the components included in the structure of empathic communication between the teacher and students in the pedagogical process. In addition, the level of development of the teacher's empathic ability was consistently studied. The socio-psychological conditions for the formation of a teacher's empathy in the pedagogical process are also explained.

Key words: *empathy, teacher-student relationship, empathic abilities, pedagogical process, emotional state*

Müasir dövrdə psixologiyada empatiya problemi xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu nöqteyi-nəzərdən empatiyanın inkişafı psixoloji prob-

lemlərin həllinə zəmin yaradır. Empatiya insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimicisidir. O, başqa adamlara kömək göstərməyə

cəhddə təzahür edir. Empatiya şəxsiyyətin humanist dəyərlərinin inkişafını şərtləndirir. O şəxsi inkişafı müşayiət olunur və əsas aparıcı əlamətlərdən birinə çevrilir.

Empatiyanın inkişafı başqalarının emosional vəziyyətini qavrama qabiliyyətinin formalaşmasına təsir edir və insanlar arasında qarşılıqlı anlaşmaya səbəb olur ki, bu da aqressiyanın səviyyəsinin aşağı düşməsinə və şəxsiyyətlərarası konfliktlərin profilaktikasına aparıb çıxarır.

Empatiya "hissetmə", "nüfuzetmə", "şərik olma" kimi mənaları ifadə edir. Empatiyanın emosional, koqnitiv və predikativ növlərini fərqləndirirlər. *Emosional empatiya* başqalarının affektiv reaksiyalarını və proyeksiyalarını, *koqnitiv empatiya* intellekti və müqayisə proseslərini, analogiyanı, *predikativ empatiya* isə konkret situasiyada başqalarının affektiv reaksiyalarını ifadə edən qabiliyyət kimi təzahür edir.

Empatik qarşılıqlı təsiri çox vaxt informasiyaların ötürülmə kanalı kimi də nəzərdən keçirirlər. Çünki emosional xarakterli mühüm informasiyalar kommunikasiyanın uğuruna öz təsirini göstərir. V.V. Boyko empatiyanı başqalarını rasio-nal-emosional-intuitiv əksətdirmə forması kimi nəzərdən keçirir ki, bu da onun psixoloji müdafiəsinin səbəblərini araşdırmağa və qüsurları aradan qaldırmağa imkan verir. Empatik qabiliyyət şəxsiyyətin emosional potensialından, emosional reaktivliyindən və aktivliyindən asılıdır [3].

Psixologiyada empatiya anlayışının məzmununa birmənalı yanaşmalar olmayıb. Bir çox tədqiqatlarda empatiya sosial senzitivlik, xeyirxahlıq, dəqiqlik, emosional identifikasiya, hissetmə kimi nəzərdən keçirilir. T.P. Qavrilova empatiyanın strukturuna və hərəkət mexanizminə psixoloji nöqteyi-nəzərdən emosional hadisə kimi baxır. O, empatiyanı emosional təəssüratların forması hesab edir və onu fərdin keçmiş təcrübəsi ilə bağlayır [4].

X. Koxut empatiyanı müşahidə üsulu kimi təsəvvür edirdi. Onun fikrincə, empatiya müşahidə təcrübəsinə yaxındır. Bununla yanaşı, o, empatiyanı inkişafın universal tələbatı hesab edirdi [5].

Humanist istiqamətin yaradıcılarından biri olan K. Rodjers psixoloji terapevtik kontekstində "empatiya" anlayışından konsultantın pasientlə işində istifadə etmişdir. O qeyd edirdi ki, empatiya başqasının vəziyyətində olub, onun da-

xili aləmini qəbul etməyi bildirir. K. Rodjersin fikrincə, empatiya vəziyyət deyil, o, şəxsi inkişafın zəruri şərtini ifadə edən qarşılıqlı münasibətlərin xüsusi növüdür. K. Rodjersin təsəvvüründə empatiya başqasının həyatında müvəqqəti həyatı ifadə edir. Alimin fikrincə, empatiklik ona görə çətindir ki, o, insandan məsuliyyətlik, aktivlik, güclü və dəqiq olmağı tələb edir [6].

Pedaqoji ünsiyyət prosesində hər iki tərəfin qarşılıqlı təsiri bir çox hallarda emosional xarakter daşıyır. Emosional qarşılıqlı anlama identifikasiya və bir-birini qavrama əsasında təzahür edir. Təlim prosesində kommunikativ qarşılıqlı təsirin iştirakçıları özlərini bir anlıq başqasının yerinə qoymaqla onları anlamağa, şəxsi münasibətlərini və emosiyalarını sınaqdan keçirməyə çalışırlar.

Emosional vəziyyətin interpretasiyası müəllimin rol repertuarının interpretasiyasından çox asılıdır. Belə qarşılıqlı əlaqədə empatiyanı şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xüsusi növü kimi də təsəvvür etmək mümkündür. Çünki burada başqasını anlama emosional səciyyə daşıyır. Empatiya müəllimlə tələbələrin qarşılıqlı münasibətlərində təkə başqalarının emosiyalarının identifikasiyası kimi deyil, həm də emosional informasiya mübadiləsi kimi də özünü göstərir.

Təlim prosesində empatiya müəllim-tələbə münasibətlərində daxili emosional dialoq formasında təşəkkül tapır. Müəllimlə tələbələr arasındakı empatik ünsiyyətin strukturuna aşağıdakı komponentlər daxil edilir: 1) empatik ünsiyyətin subyektləri; 2) empatik ünsiyyətin vasitələri; 3) empatik ünsiyyətin məzmunu; 4) empatik ünsiyyətin texnologiyası; 5) empatik ünsiyyətin predmeti.

Pedaqoji prosesdə empatik ünsiyyətin subyektləri müəllim və tələbələrdir. Onların qarşılıqlı təsiri emosional səviyyədə empatik təəssüratların mahiyyəti ilə müəyyən olunur. Münasibətlərdə empatiyanın uğurlu olması üçün mühüm sosial texnologiyalara yiyələnmək, emosional səviyyədə subyektlərin bir-birləri ilə qarşılıqlı təsir formasının olması zəruridir.

Empatiya müəllim-tələbə münasibətlərində birgə fəaliyyətdə yaranan çətinliklərin aradan qaldırılması üsulu kimi nəzərdən keçirilir. Empatiya tərəfdaşların emosional vəziyyətinin təlim prosesində qiymətləndirilməsinə imkan verir. Bu mənada empatiya təkə başqalarının

təəssüratlarında yaranan maneələri deyil, həm də onların aradan qaldırılmasının diaqnostik üsulu kimi nəzərdə tutulur.

Müəllim-tələbə münasibətlərində yaranan çətinliklər emosional təəssüratların əhəmiyyətini artırır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaranan çətinliklər müəllim-tələbə münasibətlərində “empatik enerji” mənbəyi sayılır. Empatiya birgə fəaliyyət kontekstində nəzərdən keçirilir. Onu emosional vasitələrdə yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında xüsusi qabiliyyət kimi də araşdırmaq olar.

Elmi ədəbiyyatda müəllimin empatik qabiliyyətinin tipləri fərqləndirilir: *affektiv, motivasiyalı, idraki, kinestetik, fəaliyyətli qabiliyyət*.

Affektiv qabiliyyət – pedaqoji prosesdə müəllimin emosiyalarını və adekvat davranışla uğurlu identifikasiyanı təmin edir.

Motivasiyalı qabiliyyət – müəllimin tələbələrə psixoloji yardımla bağlı qərarların qəbuluna imkan verir və onları tənzimləyir.

İdraki qabiliyyət – pedaqoji prosesdə müəllimin tələbələrin emosional vəziyyətlərini fərqləndirməyə, özünü tələbələrinin gözü ilə görməyə imkan verir, emosional refleksiyanı həyata keçirir.

Kinestetik qabiliyyət – müəllim tələbələrlə ünsiyyətdə emosional ekspressiya üçün mimikadan istifadə edir ki, bu da onun kinestetik qabiliyyətində ifadə olunur.

Fəaliyyətli qabiliyyət – müəllimin tək-cə təəssüratlarını deyil, həm də tələbələrinin vəziyyətində iştirak etməni, onlara psixoloji yardımın göstərilməsini ifadə edir.

Əgər bu qabiliyyətlər formalaşıbsa, birgə fəaliyyətdə pozitiv yönəlişlik, başqasının ünsiyyətinə hörmətli münasibət, arzu olunmayan hərəkətlərə təmkinlilik müşahidə olunur. Empatik qabiliyyətlər pedaqoji ünsiyyət iştirakçılarının mənəvi inkişaf səviyyəsini və şəxsiyyətin əxlaqi yetkinliyini ifadə edir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, empatik davranışda xüsusi fəaliyyətin mənəvi norması da vardır ki, o da müəllimlə tələbələrin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirində öz təsdiqini tapır.

Empatik qabiliyyətlərə yiyələnən müəllim şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırması tipinə aiddir. Bu onunla izah edilir ki, qarşılıqlı münasibətlərdə empatiya bir tərəfdən özünüaktuallaşdırmanı şərtləndirir, digər tərəfdən isə pedaqoji fəaliyyətin özünüaktuallığı empatiyasız mümkün deyil-

dir. Empatik qabiliyyətə malik olan müəllim tələbələrini tamlıqda və harmonik şəkildə qavraması ilə fərqlənir. Bu zaman müəllim şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri bütünlükdə güclü və zəif tərəflərin balansında səbəb-nəticədən asılı olaraq izah edilir.

Tələbə şəxsiyyətinin bütünlükdə qavranılması müəllimə onlarla empatik ünsiyyət və harmonik münasibət qurmağa imkan verir. Empatik qabiliyyətə malik olan müəllimlər spontanlıqları ilə fərqlənir və tələbələrlə qarşılıqlı münasibətlərini proqramlaşdırmırlar. Spontanlıq başqalarının emosiyalarına aktiv təsiri nəzərdə tutur, təşəbbüskarlığı təzahür etdirir, o cümlədən qarşılıqlı münasibətlərdə müsbət təcrübənin yaranmasını təmin edir. Empatik təəssüratlara qabil olan müəllim qarşılıqlı anlaşmada motivləşir. Belə müəllim təlim prosesində tələbələrə ilə qarşılıqlı münasibətdə ünsiyyətə və özünəinamə əsaslanaraq əməkdaşlıq qurur.

Müəllim-tələbə münasibətlərində işgüzar münasibətlər şəxsi səviyyədə qarşılıqlı təsirdə olur. Təlim prosesində bu münasibətlər pragmatik ola bilməz. Onların səmərəliliyi şəxsi dəyərlərlə, maraqlarla, ideyalarla daha da artır. Odur ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər peşə etikasında tənzimlənir.

Müəllim-tələbə münasibətində empatiya o zaman səmərəli olur ki, müəllim ünsiyyətdə demokratik üslubu seçir. Belə üslub qarşılıqlı hörmətlə və qayğıkeşliklə xarakterizə olunur. Münasibətlərdə empatiya həmişə qarşılıqlı olur. Münasibətdə empatiyanın psixoloji xüsusiyyətləri fəaliyyətin məqsədinə yönəldilir. Kreativlik ona görə zəruridir ki, müəllim-tələbə münasibətində emosional gərginliyi azaltmaq üçün qeyri-standart sözlər, qərar və hərəkətlərin axtarışı tələb olunur.

Münasibətlərdə empatiyanı psixoloji konstrukt formasında nəzərdən keçirirlər. Burada üç ölçü növbəti şkalalarda fərqləndirilir: 1) çeviklik – ciddilik; 2) güzəştə getmə – güzəştə getməmək; 3) əməkdaşlıq – konfrontasiya.

Müəllim-tələbə münasibətində empatiya üç ölçülü sahədə çevikliklə ciddilik, güzəştə getmə ilə güzəştə getməmək, əməkdaşlıq ilə konfrontasiya seçimləri nəzərdən keçirilir. Müəllim-tələbə arasında emosional qarşılıqlı təsir pedaqoji situasiyada uğuru, uğursuzluğu, müqaviməti və inkişafda özünü göstərir. Belə situasiyalar-

da empatiya uğuru möhkəmləndirir, özünəinam hissini artırır, pedaqoji təsirlərə tələbələrin müqavimətini aradan qaldırır, şəxsiyyətin inkişafını şərtləndirir.

Deməli, situasiya empatiyanın funksiyalarını və xassələrini şərtləndirir. Apardığımız təcrübələr zamanı alınan nəticələr əsasında müəllimin empatik inkişafının səviyyələri (*nominal, adaptiv-reproduktiv, transformativ və yaradıcı*) müəyyən edilmişdir:

* **Nominal empatik səviyyə** bütün komponentlərin aşağı səviyyədə formalaşması ilə xarakterizə olunur.

* **Adaptiv-reproduktiv səviyyə** koqnitiv-motivasiya sferasında baş verən dəyişiklikləri aşkar edir.

* **Transformativ səviyyə** empatiyanın keyfiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirir.

* **Yaradıcı səviyyədə** emosional-qiyətləndirici komponent öyrənilən fenomenin idraki-motivativ komponentinə qoşulur.

Davranış-iradi komponentin daha çox təmsil olduğu yaradıcı empatiya səviyyəsi müəllimin empatiyasının bütün komponentlərinin birləşməsidir. Bu səviyyəyə qədər onun bütün komponentləri artıq inkişaf etmişdir. Tələbələrdə ünsiyyət zamanı empatiya nəzəriyyəsi haqqında kifayət qədər biliyin olmaması, hissetmə qabiliyyətinin inkişaf etməməsi, habelə empatik dinləmə üsullarına yiyələnməmək kimi hallar özünü aydın şəkildə göstərir.

Ali məktəbdə keçirilən təlim-tərbiyə prosesində müəllimin empatiyasının formalaşmasının sosial-psixoloji şərtlərinə: tələbələrin dia-

loq ünsiyyətinə cəlb edilməsi, aktiv sosial-psixoloji təlim, sosial-pedagoji fəaliyyətdə könüllü iştirakı aid edilir. Tələbələrin könüllü fəaliyyəti əksər hallarda empatiyanın altruistik empatik formasının inkişafını şərtləndirir, tələbələrin ünsiyyətə tələbatını, o cümlədən kommunikativ və təşkilatçılıq bacarıqlarını, empatik dinləməni formalaşdırır.

Müəllim-tələbə əməkdaşlığı tələbələrin yaradıcılıq imkanlarını daha da genişləndirir. Müasir şəraitdə müəllim-tələbə əməkdaşlığında demokratik iş üslubuna üstünlük verilərsə tələbələrin əqli inkişaf səviyyəsini artırmaq və təlim prosesində yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür. Çünki bu zaman müəllimlər tələbələrin daxili aləminə xüsusi diqqət yetirir, onların rəyini öyrənir, habelə onların ideyalarından bəhrələnir, hörmət hissini tələbkarlıqla üzvi surətdə əlaqələndirirlər. Pedaqoji fəaliyyətin müvəffəqiyyəti şəxsiyyətin ona hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Problemin aktuallığı. Empatiyanın inkişafı müəllimin tələbələrin emosional vəziyyətini qavrama qabiliyyətinin formalaşmasına təsir edir və insanlar arasında qarşılıqlı anlamaya səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə müəllimin empatik qabiliyyətin tipləri və inkişafının səviyyələri ardıcılıqla tədqiq edilmişdir. Pedaqoji prosesdə müəllimlə tələbələr arasındakı empatik ünsiyyətin strukturuna daxil olan komponentlər araşdırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva H.İ. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu. -Bakı: Elm və təhsil, -2009, -162 s.
2. Verdiyeva Ç.Q. Müasir şəraitdə müəllim peşəsinə hazırlığın psixoloji xüsusiyyətləri. Psixol.elm.nam.alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. -Bakı, -2016,-176 s.
3. Бойко, В.В. Энергия эмоций в общении / В.В. Бойко.-М.: Просвещение, -2006, -75с.
4. Гаврилова Т.П. Утверждение эмпатии // Журнал практического психолога. -2008. № 5.-С. 204-217.
5. Кохут Х. Интроспекция, эмпатия и психоанализ: исследование взаимоотношений между способом наблюдения и теорией // Антология современного психоанализа / под ред. А.В. Рассохина. Т. 1. М.,- 2000.
6. Роджерс К. Эмпатия // Психология мотивации и эмоций / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер и М.В. Фаликман. М.,- 2002.

E-mail: gunel1505@mail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəl.dok., dos. M.C. İsmayilova*
psixol.ü.fəl.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 37.0

Günəl Nəcəfqulu qızı Bayramova

*Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsinin Təlimə Dəstək Mərkəzinin metodisti,
Bakı şəhəri 9 nömrəli tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi*

SOSIAL-EMOSIONAL ÖYRƏNMƏNİN TƏDRİSİN TƏŞKİLİNDƏ ROLU

Гюнель Наджафгулу гызы Байрамова

*методист Центра поддержки обучения отдела Образования города Баку, учитель
азербайджанского языка и литературы средней школы №9 города Баку*

**РОЛЬ СОЦИАЛЬНО-ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ
В ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕПОДАВАНИЯ**

Gunel Najafgulu Bayramova

*methodist of the Learning Support Center of the Education department of Baku city, teacher of the
Azerbaijani language and literature of secondary school No. 9 of Baku city*

**THE ROLE OF SOCIO-EMOTIONAL LEARNING
IN THE ORGANIZATION OF TEACHING**

Xülasə. Sınıfdə şagirdin xoşbəxtliyini təmin edən müəllim sağlam mühit yaradaraq onun akademik inkişafına təkan verir. Şagirdin rifahı akademik nailiyyətlərinə təsir edir. Bu iki məsələ (şagird rifahı və akademik nailiyyət) bir-biri ilə sıx bağlıdır. Müəllim daim şagirdini müşahidə etməlidir. Mütəmadi olaraq aşkarladığı inkişafa ehtiyacı olan məsələlər barədə söhbətlər aparmalıdır.

Məqalənin əsas məqsədi tədrisin təşkilində sosial-emosional öyrənmənin rolunu müəyyən etməkdir. Məqalənin yazılmasında analiz, sintez, induksiya, deduksiya, eləcə də müşahidə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Açar sözlər: şagirdin xoşbəxtliyi, emosional öyrənmə, sınıfdəki rifah, təhsildəki uğur, şagird inkişafının daim izlənilməsi

Резюме: Учитель, обеспечивающий счастье ученика в классе, создает здоровую среду и способствует его академическому развитию. Самочувствие учащихся влияет на успеваемость. Эти два вопроса (благополучие учащихся и успеваемость) тесно связаны между собой. Ученики должны постоянно находиться под наблюдением учителя. Учитель обязан регулярно вести беседы о проблемах, выявленных им и нуждающихся в развитии.

Основная цель статьи - определить роль социально-эмоционального обучения в организации обучения. При написании статьи использовались методы анализа, синтеза, индукции, дедукции и наблюдения.

Ключевые слова: счастье учащихся, эмоциональное обучение, благополучие в классе, успехи в учебе, непрерывный мониторинг развития учащихся

Summary. A teacher who ensures the happiness of the student in the classroom creates a healthy environment and promotes his academic development. Student well-being affects academic achievement. These two issues (student well-being and academic achievement) are closely related. The teacher must constantly observe his student. He should regularly have conversations about issues that need development that he discovers.

This article is for teachers who want to promote well-being in their classrooms. It's for people who want to learn how a healthy social and emotional environment helps them achieve learning outcomes.

Key words: student happiness, emotional learning, classroom well-being, academic success, continuous monitoring of student development

Cəmiyyətimizin çətin problemlərə yaradıcı və innovativ yollarla yanaşan, hər bir situasiyada emosiyalarını idarə edə bilən, çoxsahəli komandanın bir hissəsi olub problem həll edən insanlara ehtiyacı var. Pedaqoq olaraq şagirdlərimizə problemlərin həllində iştirak etmək və yenilikçi olmaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edən öyrənmə fəaliyyətlərini tərtib etməyimiz çox vacibdir.

Bütün dünyada məktəblər həm həyat keyfiyyəti, həm də akademik nailiyyətlər üçün şagirdlərin rifahının vacibliyini getdikcə daha çox dərk edirlər.

Katariina Salmela-Aro, Helsinki Universitetinin Təhsil Psixologiyası professoru demişdir: "Tələbələrin rifahı və akademik nailiyyətləri qarşılıqlı təsirə malikdir və bu çox vacibdir."

Tədrisin təşkilində sosial-emosional öyrənmənin əhəmiyyəti. Yaşadığımız onillikdə şagirdlərin gələcək iş həyatında onların həm akademik nailiyyətlərə, həm də sosial və emosional bacarıqlara ehtiyacları olduğuna kifayət qədər sübutlar var. Şagirdin yüksək emosional intellektini inkişaf etdirmək və komandada işləmək bacarıqlarını formalaşdırmaq diqqət mərkəzində saxlanmalı olan məqamlardandır. Professor Salmela-Aro 848 nəfər 6-7-ci sinif şagirdi arasında araşdırma edib və nəticələri sizə təqdim etmək istəyərdim. Nəticələri təqdim etməmişdən öncə onun kimliyi haqqında qısa məlumat verim.

Katarina Salmela-Aro Helsinki Universitetinin Təhsil Elmləri Professorudur. O, həmçinin Miçiqaun Universitetində və London Universitet Kollecinə professorudur. Avropa İnkişaf Psixologiyası Assosiasiyasının əvvəlki prezidenti və Davranış İnkişafı üzrə Beynəlxalq Cəmiyyətin baş katibidir. Onun 250-dən çox nəşri var (Google Scholar Citation Index 69). Salmela-Aro-nun araşdırdığı sahəyə məktəbdə iştirak və məktəb tükənməsi daxildir. O qeyd edir: "Nəticələr göstərir ki, müəllimlərlə münəqişələr məktəb stressini artırır və əksinə: məktəb stressi müəllimlər, valideynlər və həmyaşıdları ilə münəqişələri çoxaldır. Eyni zamanda, akademik nailiyyət müəllimlərlə münəqişələri azaldır [URL2]."

Bundan əlavə, orta məktəbdən məmnun olduqlarını bildirən şagirdlər öz valideynləri, müəllimləri və həmyaşıdları ilə xoş münasibət qurub inkişaf etdirə bilirlər.

Şagirdin rifahı, xoşbəxtliyi və akademik nailiyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı təsərə malikdir. Eyni zamanda, valideynlər və dostlarla xoş münasibətlərin olması şagirdin məktəb həyatından məmnun qalacağına göstəricisidir. Onu da qeyd edirəm ki, sağlamlıq problemi olmayan şagird daha yaxşı öyrənir. Ümumiyyətlə, öyrənmək və uğur qazanmaq fürsəti bizə həyatdan zövq almağa kömək edir"

Son onilliklərdə tələbələrin rifahında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. 90.000-dən çox finlandiyalı tələbə 10 il ərzində rifah sorğusunu tamamladı və Anne Konu maraqlı nəticələr əldə etdi. Qısaca onun haqqında məlumatı təqdim edirəm.

Anne Konu – İctimai səhiyyə üzrə fəlsəfə doktoru, Finlandiyanın Tampere Universitetində Sosial və Sağlamlıq Siyasəti üzrə dosent, universitetin müəllimidir. 2002-ci il dissertasiyasında Anne Konu məktəblər üçün rifah modelini təqdim edən şəxsdir. Məktəblər üçün 2004-cü ildən aktiv istifadə olunan, qlobal, tədqiqata əsaslanan qiymətləndirmə vasitəsi – Sağlamlıq Profilinin həmtərtibatçısıdır. Məktəb günü rifah modelinin özəyini təşkil edən ilk dörd nəzəriyyə Anne Konunun araşdırmasına əsaslanır. O sevrək bildirir ki, müsbət məqamlar varsa, şagirdlərin rifahı haqqında yazmaq çox xoş bir prosesdir.

"Son on ildə orta məktəb şagirdlərinin rifah halı bir çox cəhətdən yaxşılaşmışdır. Bunun aşkarlanması üçün uzun zaman ərzində orta məktəb şagirdlərinə 4 istiqamət üzrə suallar verilmişdir:

- ✓ məktəb mühiti;
- ✓ məktəbdə sosial münasibətlər;
- ✓ öz qabiliyyətlərinin inkişafı;
- ✓ sağlamlıq (fizioloji və psixoloji).

Cavablar məktəbin onlayn xidmət profili tərəfindən toplanmışdır. On il ərzində 90.000-dən çox finlandiyalı şagird anketi doldurmuşdur. Fin şagirdləri əvvəlki illərdə olduğu kimi grip əlamətləri, əzələ ağrıları və s. sağlamlıqla bağlı problemləri barədə məlumat verirdilər. Ancaq buna baxmayaraq, digər 3 istiqamət üzrə verilən suallarda irəliləyişlər müşahidə olunurdu [URL 2].

Məktəb mühiti haqqında soruşduqda, şagirdlər məktəbdə daha rahat oturacaq və partaların olduğunu, şəraitin yaxşılaşdığını bildirirdilər. Bundan başqa, şagirdlər məktəbdaxili qay-

daların daha ağlabatan olduğunu və onların əvvəlkindən daha ədalətli olduğunu, məktəbin işçi heyəti və tibb bacısı ilə münasibətlərin daha etibarlı olduğunu qeyd edirdilər.

Anne Konunun araşdırmasına görə, müəllimlərlə münasibətlərin tənzimlənməsi ilə Finlandiya orta məktəb şagirdləri sosial münasibətlərini xeyli yaxşılaşdırıblar. Bullinq halları on il əvvəldən bir qədər azdır və şagirdlər müəllimlərinin daha ədalətli olduğunu düşünürlər. Üstəlik, şagirdlər məktəb işlərində valideynlərindən daha çox dəstək aldıklarını, müəllimlərin daha mehriban olduqlarını və onlarla daha asan yol ilə dil tapdıqlarını hiss edirlər.

Məsuliyyət hissi formalaşmış şagirdlər özlərini daha yaxşı ifadə etdiklərini bildirirlər. Şagirdlər üzərinə daha çox məsuliyyət götürür, müəllimlərdən daha çox kömək alır və onların dəstəyini əvvəlkindən daha çox hiss edirlər. Şagirdlər onların fikrinə dəyər verildiyini qeyd edirlər. Bundan əlavə, şagirdlər məktəb qaydalarının hazırlanmasında daha fəal iştirak edirlər.

Təbii ki, bir günün içində şagird rifahını əldə etmək olmur. Şagirdinizin işlərinin necə getdiyini bilmək üçün şagirdin inkişafı daim izlənilməlidir.

Məktəblər şagirdləri dəstəkləmək üçün çox şey göstərir və bu, tədqiqat nəticələrində öz əksini göstərmişdir” – deyər Anne Konu öz məqaləsində qeyd etmişdir [URL 1].

Həyatımızdakı gəncləri, başqaları ilə necə ünsiyyət qurulduğunu, hədəflər üzərində birlikdə işlədiyimiz müxtəlif məkanları düşünün. Müsbət əlaqələri inkişaf etdirən, ömür boyu öyrənmək həvəsində olan, daha qayğıkeş və ədalətli bir dünyaya kömək edən vətəndaşları necə yetişdirə bilərik? Sosial emosional öyrənmə bizə özümüzü başa düşməyə, başqaları ilə ünsiyyət qurmağa, məqsədlərimizə çatmağa, özümüzü təhlükəsiz hiss etdiyimiz bir mühitdə öyrənməyə kömək edən bilik, bacarıqdır. Bəs sosial emosional öyrənmə məktəblərə, ailələrə və cəmiyyətlərə bütün gənclərin belə bir öyrənmə təcrübəsinə sahib olması və həyatdakı təhsil karyerasında uğur qazanması üçün necə kömək edir?

Castle strukturunu nəzərdən keçirək. O, 5 sahədən ibarətdir və bizə stressin öhdəsindən gəlməyə, başqalarının fikirlərini anlamağa, birlikdə işləyib məktəblər və ictimai birliklər yaratmağa kömək edir.

CASEL abreviaturası ingilis dilində 5 sözün ilk hərflərinin birləşməsindən yaranıb. Bu abreviatura C – Collaborative (əməkdaşlıq), A – Akademik, S – sosial, E – emosional, L – learning (öyrənmə) sözlərinin ixtisarıdır [1., s.51].

1. Özünüdərk – özümüzü və kim olduğumuzu düşünməkdir. Bu, mədəniyyətimizi, düşüncələrimizi, duyğularımızı, fikrimizə nəyə qadir olduğumuzu və bu şeylərin davranışımıza, inancımıza necə təsir edə biləcəyini başa düşməkdir.

2. Özünüidarəetmə – fərdi və kollektiv məqsədlərə nail olmaq üçün müxtəlif vəziyyətlərdə duyğuları, düşüncələri və hərəkətləri idarə etmək qabiliyyətidir. Bu, stress və narahatlıqların aradan qaldırılmasını, çətinliklərin öhdəsindən gəlinməsinə və müsbət dəyişikliklərin yaradılmasını əhatə edir.

3. Sosial məlumatlılıq – başqalarını necə başa düşməyi, fərqli fikirləri necə qəbul etməyi və hətta bizdən fərqli olan insanlarla necə empati qura bilməyi əhatə edir. Bu, həmçinin ətrafımızdakılarla ünsiyyət bacarığını necə inkişaf etdirdiyimizə və yaratdığımız münasibətə necə təsir etdiyini başa düşməyə kömək edir;

4. Ünsiyyət bacarıqları – başqaları ilə effektiv qarşılıqlı əlaqədə olmaq və davamlı dostluq bağları qurmaqdır. Bura aydın ünsiyyət, problemləri birlikdə həll etmək, münaqişələri və fikir ayrılıqlarını həll etmək, özünüzün və başqalarının hüquqlarını qorumaq daxildir.

5. Qərar qəbuletmə – məsuliyyətli bir qərar qəbul etmək, qayğıkeş və konstruktiv seçim etmək üçün bir araya gəlməkdir. Bu hərəkətlərin özümüzə və başqalarına təsirinin təhlili və kollektiv rifahı dəstəkləyən həllərin tapılmasıdır.

Həyatımız boyunca SEL-i inkişaf etdirərək tətbiq edirik. Bunları müxtəlif kontekstlərə və mədəniyyətlərə uyğunlaşdırma və tətbiq edə bilərik. SEL-in inkişaf etməsi, həmçinin ətraf mühitə də təsir edir, çünki sinif, məktəb, ailə və cəmiyyətlərdə birlikdə işləmək lazımdır.

Sinifdə tələbələr SEL bacarıqları ilə aydın şəkildə hazırlana bilər. Həmçinin sosial tədqiqat və dil sahəsində müxtəlif məqamların müzakirəsi və ya təbiət elmləri, eləcə də riyaziyyat sahəsində problemlərin birgə həlli kimi məsələlərin öyrənilməsi zamanı SEL-i tətbiq edə bilirlər. SEL faktiki məlumatlara əsaslanan proqramlar tərəfindən dəstəklənən ən effektiv üsuldür. SEL sinifdən kənarında intizam qaydalarının necə yeri-

nə yetirildiyini öyrənə bilər və yetkin insanlar SEL-in müsbət əlaqələri necə inkişaf etdirdiyini görə, məktəb həyatı boyunca məqsədli şəkildə təşviq edə bilər.

Məktəbdən kənarında valideynlər, müəllimlər uşaqlara ən erkən və davamlı öyrənmə, qarşılıqlı əlaqə üçün şərait yaradırlar. Buna görə də məktəblərin uşaqları dəstəkləməsi üçün, şagirdlərin prioritetlərini və strategiyalarını müəyyənləşdirməsi üçün onların ailələri ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. Eyni zamanda, məktəblər öz səylərini birləşdirərək ictimai təşkilatlarla əməkdaşlıq edə bilər. SEL imkanları genişləndirəcəyi üçün şagirdlər daha çox fayda əldə edəcəklər. SEL-in köməyi ilə biz gənclərin əlaqəli, ilhamlanmış vəziyyəti ilə ətraf mühitə kömək etməyə hazır məktəblər yaratmağa kömək edə bilərik.

CASEL strukturu araşdırarkən Daniel Qoulmanı və onun emosional intellektin komponentləri necə təqdim etdiyini xatırladım. Onu məhz Emosional psixologiya sahəsi üzrə tədqiqatlar aparmağa vadar edən kiçik bir hadisə olmuşdur. Nəticədə isə EMOSİONAL İNTELLEKT anlayışı formalaşmışdı [2, s.18].

Bu hadisədə emosiyaların virus kimi yoluxucu olduğunun və cəmiyyət üçün nə dərəcədə vacib olduğunu göstərir.

Bütün uşaqları və böyükləri öz məqsədlərinə çatmaq üçün ədalətli bir dünya yaratmaq üçün birgə çalışan, özünü dərk edən, qayğıkeş, məsuliyyətli və ömürboyu öyrənənlər kimi təsəvvür etməli və bunun üçün çalışmalıyıq...

İndi isə "Məktəb günü" xidməti ilə tanış olaq:

Şagirdləriniz hər həftə öyrənmə, sosial-emosional bacarıqlar, sosial münasibətlər və rifahla bağlı sadə, asan suallara cavab verirlər. Onlar bunu School Day mobil proqramında, Microsoft Komandaları vasitəsilə və ya istənilən cihazdakı adi brauzerdə edə bilərlər. Bununla müəllim məlumatları təhlil edir və intuitiv analitika, hazır dərs planları ilə birlikdə sinif müzakirələrini təşkil edə, ayda bir dəfə əlavə 45 dəqiqəlik dərslərlə və ya həftədə cəmi 10 dəqiqə vaxt ayırmaqla sinfinizdə ən aktual problemləri həll edə bilərsiniz.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, tədqiqatlar göstərir ki, rifah daha yaxşı öyrənməyə gətirib çıxarır. Məktəb Günü Sağlamlığı Modeli məktəb rifahı və sosial-emosional öyrənmə ilə bağlı 30 illik tədqiqata əsaslanır. Tədqiqat Finlandiyanın aparıcı universitetlərindən tutmuş beynəlxalq universitetlərə və tədqiqat institutlarına qədər uzanır.

Məktəb Günü Sağlamlıq Modeli dörd əsas mövzunu əhatə edir:

1. öyrənmə;
2. sosial və emosional bacarıqlar;
3. sosial əlaqələr və rifah (şagirdin xoşbəxtliyi).

Məktəb günü şagirdlərinizin rifahını və sosial-emosional bacarıqlarını ölçmək və idarə etmək üçün ən yaxşı proqramdır. Sinfinizi qurmaq üçün, müzakirə mövzunu seçmək üçün şagirdlərinizin 5 dəqiqəlik ilkin sorğunu tamamlamasını təşkil edə bilərsiniz.

Şagirdlərə sualları cavablandırmaq üçün rahat ortam yaradın. Onlar təhlükəsiz və anonim Məktəb Günü tələbə proqramı vasitəsilə qısa həftəlik sorğuya cavab verməklə necə hiss etdiklərini asanlıqla ifadə edə bilərlər. Suallar tədqiqata əsaslanır və şagirdlərinizin necə hiss etdiyinə dair mühüm məlumatları toplayır.

Problemin aktuallığı: Cəmiyyətimizin çətin problemlərə yaradıcı və innovativ yollarla yanaşan, hər bir situasiyada emosiyalarını idarə edə bilən, çoxsahəli komandanın bir hissəsi olub problem həll edən insanlara ehtiyacı var. Pedaqoqlar olaraq şagirdlərimizə problemlərin həllində iştirak etmək və yenilikçi olmaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edən öyrənmə fəaliyyətlərini tərtib etməyimiz çox vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi: Şagirdin əsas təhsil proqramını dərk etməsini dərinləşdirməkdən ötrü sosial-emosional öyrənməni tətbiq etmək üçün Teams platformasının forums bölməsində hazırlanmış suallar yeni yoldur.

Problemin praktik əhəmiyyəti: Şagirdləri sosial-emosional öyrənməyə cəlb etməklə biz onları yaşadığımız bu dinamik dünyanı mənalandırmaq və dərindən dərk etmək üçün fərdi və birgə şəkildə biliklər formalaşdırmağa daha yaxşı hazırlayacağıq.

Ədəbiyyat:

1. Kiuru N, Wang M-T, Salmela-Aro K, Kannas L, Ahonen T & Hirvonen R. Associations between adolescent interpersonal relationships, school well-being, and academic achievement during educational transitions. *Journal of Youth and Adolescence* 12/2019.1
2. Goleman, Daniel. *The Brain and Emotional Intelligence: New Insights. More Than Sound*, -2011
3. Фурманов И. А., Аладдын А. А., Амелишко Е. М. Психология Общения В Учебно-Педагогическом процессе, -Минск, 2000
4. URL 1. The full report of this study can be read in Finnish in Yhteiskuntapolitiikka (2019): <http://www.julkari.fi/handle/10024/1388772>
5. URL 2. Ссылки на исследования - Школьный день. Я чувствую себя хорошо, учитесь лучше: www.schoolday.com

E-mail: gunel.bayramli.tdm@gmail.com
Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* **İ.B. Əmirəliyeva,**
ped.ü.fəls.dok. **L.A. Məmmədli**
Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 37.0

Nabat Natiq qızı Əhmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

AVROPADA ORTA ƏSRLƏRDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Набат Натиг гызы Ахмедова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА В ЕВРОПЕ

Nabat Natiq Ahmadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

STAGES OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE MIDDLE AGES IN EUROPE

Xülasə. Feodalizm cəmiyyətinin yaranması ilə əlaqədar olaraq idarəedici eltdada layiqli yer tutan kilsən təhsili öz nəzarəti altına aldı. Onlar antik mədəniyyətdən imtina edərək, “qəlbin təmizlənməsi” konsepsiyasına əsaslanan yeni məktəb yaratmağa qərar verdilər. Bu qərarla razılaşmayan dövrün işıqlı adamları dünyəvi təhsilin məktəb həyatına qaytarılması istiqamətində kilsə xadimləri ilə mübarizə aparmışlar. Onların apardıqları mübarizə nəticəsində orta əsrlərin müxtəlif dövrlərində təhsilə baxışlarda və məktəb həyatında yeniliklər həyata keçirilib. Məqalədə Avropada orta əsrlərdə təhsil sahəsində həyata keçirilən yeniliklər onun inkişaf mərhələləri kimi ayırd edilir.

Açar sözlər: *ruhun təmizlənməsi konsepsiyası, dini biliklər, yeddi əsas bacarıq, yeddi sərbəst sənət, sxolastika, humanistlər, islahatçılar.*

Резюме. В связи с возникновением феодального общества церковь, имевшая достойное место в правящей элите, взяла под свой контроль образование. Они отказались от древней культуры и решили создать новую школу, основанную на концепции «очищения сердца». Просвещенные люди того времени, не согласные с этим решением, боролись с церковниками в направлении возвращения светского образования в школьную жизнь. В результате их борьбы в разные периоды Средневековья внедрялись новшества во взглядах на образование и школьную жизнь. В статье нововведения, внедряемые в сфере образования в Европе в средние века, выделяются как этапы его развития.

Ключевые слова: *концепция очищения души, религиозное знание, семь основных навыков, семь свободных искусств, схоластика, гуманисты, реформаторы.*

Summary. Due to the emergence of a feudal society, the church, which had a worthy place in the ruling elite, took education under its control. They rejected the ancient culture and decided to create a new school based on the concept of "purification of the heart". Enlightened people of that time, who did not agree with this decision, fought with churchmen in the direction of returning secular education to school life. As a result of their struggle, innovations in views on education and school life were introduced in different periods of the Middle Ages. In the article, innovations implemented in the field of education in Europe in the Middle Ages are distinguished as stages of its development.

Key words: *the concept of purification of the soul, religious knowledge, seven basic skills, seven free arts, scholasticism, humanists, reformers.*

Roma imperiyasının dağılması Qərbi Avropada orta əsrlərin başlanğıcı kimi mənalandırılır. XVII əsrə qədər olan dövrü əhatə edən feo-

dalizm formasıyası “dağıdıcı müharibələr, feodal zorakılığı, inkvizasiya (təhqiqat) məhkəməsi, kəndli üsyanları, aclıq və kütləvi qırğınları

doğuran yoluxucu xəstəliklər, dini pərdə altında gedən mübarizələr, savadsızlıq və s.” (1, s. 257) ilə yanaşı bəşər tarixinə verdiyi özünəməxsus mədəni irs ilə də səciyyələndirilir.

Feodalizm cəmiyyətinin yaranması insanların həyat fəaliyyətində, münasibətlər sisteminə köklü yeniliklərin yaranmasına səbəb oldu. Bu yeniliklər cəmiyyətin idarə olunmasında kilsənin rolunun artması, hətta bəzi hallarda həlledici qüvvəyə çevrilməsi ilə bağlı idi.

Cəmiyyətin mənəvi həyatını xristian dini nə tabe etdirməyə çalışan kilsə təhsilə nəzarət etməyi bunun əsas yollarından biri kimi dəyərləndirir, xristian ənənələrinə əsaslanan yeni təhsil sistemi yaratmaq istəyirdi. Onlar “ruhun təmizlənməsini təhsilin əsas məqsədi kimi qiymətləndirirdi. İlahi prinsiplər tərbiyənin əsası kimi götürülürdü. Allah son və ən yüksək hakim kimi qəbul edilirdi” (2, s. 47). Təbii ki, bu meyl antik dövrün mədəniyyətini yüksək qiymətləndirən insanları qane etmirdi. Bu səbəbdən din xadimləri ilə antik dövrün tərəfdarları arasında böyük mübarizə başlandı. Din xadimləri idarəedici elitada yüksək mövqe tutduğundan bu mübarizədə müəyyən dövr ərzində üstünlüyə malik oldular, lakin tarixi hadisələrin gedişatı göstərdi ki, onlar mütləq qələbə qazana bilmədilər. Bunun səbəblərindən biri din xadimləri arasında da antik mədəniyyətin böyüklüyünü dərk edənlərin olması idi. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, “orta əsrlər cəmiyyətinin mənəvi mərkəzi olan katolik kilsəsi bir tərəfdən qədim təhsil ənənəsini “bütperəstlik” və “şeytani” müdriklik kimi rədd edir, cəhaləti bilikdən üstün tuturdu. Digər tərəfdən, erkən orta əsrlərin qaranlıq vaxtlarında, Yunan-Roma təhsil ənənələrinin qalıqlarını xilas etməyə çalışan kiçik bir xristian ilahiyyatçı və pedaqoq qrupu var idi” (3, s. 73).

Mənəvi-əxlaqi cəhətdən saflaşmaq bütün cəmiyyətlər üçün zəruridir. Din xadimləri belə düşünürdülər ki, “oruc tutmaq, dini mətnləri diqqətlə oxumaq, dünyəvi nemətlərə aludəçiliyi aradan qaldırmaq, istəklər, düşüncələr və hərəkətlər üzərində özünü idarə etmək yolu ilə “qəlbin saflığı” tərbiyəsini nəzərdə tutan əxlaq tərbiyəsi rahibliyin ideali” (3, s. 73) olmalıdır. Onların yaratdığı yeni məktəblər bu məqsədə xidmət edirdi.

Yeni məktəbi yaratmaq üçün yeni proqramlar hazırlanmalı idi. Belə proqramlardan biri kilsə xadimi Avreli Avqustin (Mübarək) (353-

430) tərəfindən hazırlandı. Bütperəstlik ənənələrinin əleyhinə olan Avreli Avqustinin (Mübarək) təlim proqramında “yalnız xristian üçün zəruri olan dünyəvi elmlərdən, onun fikrincə dini daha dərindən öyrənməyə kömək edən dil bilikləri, tarix, dialektika, ritorika, riyaziyyatın əsaslarından istifadə etməyi nəzərdə tuturdu” (4, s. 60).

Bu meyl digər ilahiyyatçı alimlərin əsərlərində də önəmli yer tuturdu. Məsələn, dövrün nüfuzlu ilahiyyatçı alimi və pedaqoqu olan Flavi Kassidorun (490-583) “İlahi və dünyəvi elmlər haqqında nəsihətlər” traktatında xristian intellektual mədəniyyəti konsepsiyasını inkişaf etdirir (5, s. 73-144) və antik pedaqoji irsdən xristian təlimini daha dərindən öyrənilməsi üçün istifadəni zəruri hesab edirdi.

Dini məktəblərlə yanaşı erkən orta əsrlərdə “tərbiyənin təkmil forması şagirdlik (şəyirdlik) və cəngavərlik tərbiyəsi idi” (1,265). Tərbiyənin şagirdlik formasından əsasən kasıb təbəqənin üzvləri yararlanırdılar. Şagirdlik sənətkarların və tacirlərin yanında işləyə-işləyə onların sənətlərinin sirlərinin öyrənilməsinə xidmət edirdi.

Dünyəvi feodallar isə cəngavərlik tərbiyəsinə üstünlük verirdilər. “Cəngavər tərbiyəsinin məzmununa yeddi əsas bacarıq: at çapmaq, üzmək, nizə və qılıncdan istifadə etməyi bacarmaq, qılınc oynatmaq, ov etmək, şahmat oynamaq, şer qoşmaq və xanımın qəlbinin şərəfinə oxumaq bacarmağı daxil idi” (6, s. 12). Cəngavərlik tərbiyəsində fiziki hazırlıq prioritet idi.

Erkən orta əsrlərin ilk dövrlərində bir müddət ənənəvi qrammatika və ritorika məktəbləri fəaliyyət göstərdi. Lakin kilsənin təzyiqləri nəticəsində VII əsrdə bu məktəblər tamamilə yox idilər. Onların əvəzinə yeni məktəblər yaranırdı. Yeni məktəblərin yaradılması üçün edilən cəhdlər uğurlu alınmadı və məktəb tamamilə acınacaqlı vəziyyətə düşdü. Cəmiyyətin inkişafında təhsilə önəm verən Böyük Karl (742-814) bu məsələyə diqqət cəlb elədi. Onun islahatlarına tərəfdar çıxanlardan biri olan Albin Alkuin (735-804) “Elmlərin öyrənilməsi haqqında məktub”, “Hamı üçün nəsihət” əsərlərində “antik dövrün ideyalarının 300 il unudulmasından sonra, ilk dəfə olaraq, təhsili bütün əvvəlki mədəniyyət nailiyyətlərini qoruyub saxlamaq yolu kimi” (7, s. 116) dəyərləndirdi. Fəlsəfə, qrammatika, ritorika, riyaziyyat dərsləkləri hazırladı.

Martin monastırında məktəb təşkil etdi. Daha sonra Böyük Karl sarayda elementar təhsil verən məktəb yaratdı, təhsilin əhəmiyyətini daha da artırmaq üçün savadsız saray əyanlarını və din xadimlərini saraydan uzaqlaşdırdı, kilsələrin nəzdində məktəblər təsis edərək, kütləvi təhsil həyata keçirməyə cəhd etdi. Bu orta əsrlərdə təhsilin inkişafının yeni mərhələsi idi. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdikləri kimi, “Böyük Karlın idarəçiliyi dövrü tarixə Korolinq İntibahı kimi daxil oldu, İntibah dövrünə qədər qədim klassiklərin öyrənilməsinə və antik mədəniyyətin qorunmasına meyli yarandı” (4, s. 61).

Aparılan islahatlar fonunda Avropada monastır, kilsə və məhəllə məktəbləri yaradıldı. Bu məktəblərdə “Bibliya” və dini kitabları oxumaq üçün elementar təhsil verilir. Tədrisən yüksək təhsil verən məktəblər yaranırdı. Bu məktəblərdə artıq antik dövrün dünyəvi biliklərindən istifadə edilir, hətta yeddi sərbəst sənət kilsə məktəblərində tədris edilməyə başlandı. Yeddi sərbəst sənət iki yerə bölünürdü. Birincisi trivium (aşağı təhsil), ikincisi kvadrium (yüksək təhsil) adlandırılırdı. Triviuma “qrammatika, ritorika, dialektika”, kvadriuma isə “hesab, coğrafiya və həndəsə, astronomiya, musiqi” (8, s. 38-39) daxil edilirdi. Bu fənlərin öyrədilməsi şagirdlərin əqli inkişafında mühüm rol oynayırdı.

XI-XVI əsrlərdə Qərbi Avropada “məktəb fəlsəfəsi” kimi mənalandırılan sxolastika yaranırdı. Sxolastikanın yaranması orta əsrlərdə məktəbin inkişafının yeni mərhələsi oldu. Pedaqogika tarixçilərinin qeyd etdiyi kimi, sxolastika “fəlsəfə kimi deduktiv mühakimə və sillogizmlər üçün alqoritmlər hazırladı, pedaqogika kimi şagirdlərə mükəmməl sistemli biliklər təqdim etmək məqsədi ilə xristian etiqadını məntiqi ardıcıl formada təqdim etdi” (3, s. 74). F. Rüstəmovun qeyd etdiyi kimi, “Sxolastiklər xristian dini təlimlərini sistemləşdirmək istəyirdilər. Bu məqsədlə onlar Platonun, Aristotelin ideyalarından istifadə edir, onları öz məqsədlərinə uyğunlaşdırırdılar” (1, s. 262)

Sxolastikanın tanınmış nümayəndələrindən biri olan fransız ilahiyyatçı alimi və pedaqoqu Pyer Abelyar (1079-1142) “İlahi birlik və Allahın üç siması haqqında” əsərində “iman və ağıl arasında əlaqə tapmağa çalışırdı, təhsilin köməyi ilə yüksək sosial mövqə əldə etməyi öyrədirdi. Biliyin ilk növbədə müstəqil işin nəti-

cəsi olduğunu bildirirdi. Tələbələrini yaradıcı olmağa təşviq edirdi” (3, s. 74-74). Bu fikirləri ilə o dövrün pedaqoji yanaşmalarına yenilik gətirmiş, biliyin mənimsənilməsində insanın müstəqil fəaliyyətinin məhsulu olduğunu vurğulamışdı. Pyer Abelyar həmçinin “müzakirə və şərhlərdə fərqli baxışların qarşılaşdırılmasından ibarət olan orijinal “bəli-xeyr” metodu təklif edərək məktəblərdə istifadə olunan təlim metodlarının zənginləşməsinə kömək etmişdi” (4, s. 62).

Getdikcə, məktəblərdə dünyəvi biliklərin daha çox tədris edilməsinin tərəfdarları çoxalırdı. Paris kafedral məktəbinin rəhbəri Hüqo Sen Viktorski (1096-1141) “Didaskalon” əsərində “həm məktəblərdə öyrəniləcək elmlərin təsnifatını, həm də və tədris metodikasını” (7, 118) hazırladı. Vinsent de Boeve (1190-1264) “Zadəgan uşaqlarının tərbiyəsi haqqında” traktatında “xristian mənbələrinin və qədim müəlliflərin təhsilə dair yazılarının orta əsrlərin görkəmli pedaqoji əsərləri kateqoriyasına əminliklə aid etməyin” (7, s. 119) mümkün olduğunu vurğuladı. Onun “Qəlbin təsəllisi” əsərində təlim-tərbiyənin nəzəri məsələlərinə geniş yer verilmişdir. V. Boevenin fikrincə, təlim müvəffəqiyyəti üç şərtdən - uşağın qabiliyyətindən, öyrənmək həvəsindən və intizamından asılıdır” (1, s. 263).

İnsanın xoşbəxtliyini Allahı dərk etmək yolu ilə mümkün olduğu ideologiyasını əsas götürən filosof və ilahiyyatçı alim Foma Akvinski (1225/26-1274) “İlahiyyətin məcmuəsi”, “Nəsihət kitabları”nda “Tanrının varlığının, ruhun ölməzliyinin sübutunun məntiqi konstruksiyalarının əsası kimi o, Aristotel məntiqindən istifadə edir” (9, s. 16). “O yazırdı ki, elmin vəzifəsi dünyanın qanunauyğunluqlarını izah etməkdən ibarətdir. Sübut etməyə çalışırdı ki, elm və etiqad arasında ziddiyyət yoxdur (1, s. 264).

Sxolastiklərin mütəfəkkirlərinin pedaqoji fikirləri ilə tanış olduqda məlum olur ki, onların təklif etdiyi təhsil dini məzmun daşmasına baxmayaraq, həm öyrədici, həm tərbiyəedici məzmun üzərində qurulurdu. Sxolastiklərin pedaqoji fikirləri XII əsrdən başlayaraq, tədrisən din xadimlərinin təhsilə təsir dairəsinin zəifləməsinə, təhsilin məzmununda dünyəvi biliklərin həcmimin çoxalmasına təkan verdi. Şəhər məktəblərinin və universitetlərin yaranması bu meyli daha da gücləndirdi.

Şəhər məktəbləri şagirdlik təliminə əsaslanan sənətkarların (onlar “sex məktəbləri” açırdı-

lar) və tacirlərin (onların məktəbi “gildiya məktəbləri” adlanırdı) məktəbləri əsasında formalaşdı. Bu məktəblər kilsə məktəblərinə rəqib kimi qiymətləndirilir, peşə təhsili ilə yanaşı burada dünyəvi biliklərin tədrisi üstünlük təşkil edir, təlim həm latın, həm də ana dilində aparılırdı. Buna görə də şəhər məktəblərini katolik kilsəsinin nümayəndələri təhlükəli rəqib hesab edir, tədris proqramlarını yoxlayır, dəyişikliklər edir, müəllimlərin işə qəbuluna qarışırdı. Lakin bu uzun sürmədi. Şəhər məktəblərinin müstəqilliyi getdikcə artırdı.

1158-ci ildə Bolonya hüquq məktəbinin universitet statusu alması universitetlərin yaranmasına təkan verdi. Sarbonna dini məktəbinin bazasında Paris Universiteti (1200), xronoloji ardıcılıqla götürsək, daha sonra Neapol, Oksford, Kembric, Lissabon, Praqa və b. universitetlər fəaliyyət göstərməyə başladı. Artıq cəmiyyətin dünyəvi təhsilə böyük ehtiyacı yaranmışdı.

“XIV əsrin sonundan XVII əsrin əvvəllərinə qədər (XIV əsrin erkən humanizmindən, XVII əsrin natur fəlsəfəsinə qədər olan 250 illik dövr” (1, s. 280) Avropada İntibah (fransızca “renaissance” sözündəndir, mənası dirçəliş deməkdir) dövrü kimi qiymətləndirilir. Bu dövrdə cəmiyyət həyatının bütün sferalarında olduğu kimi təhsil sahəsi də yeniliklərlə əlamətdar oldu. İntibah mədəniyyətinin pedaqoji fikirləri məzmunu etibarlı ilə “humanizm”in təhsildə tətbiqi kimi qiymətləndirilə bilər. Orta əsrlərdə “əgər kilsə insanlara dünya vadisində ümidini Allaha bağlamağı öyrədirdisə, yeni ideologiya insanı yalnız özünə, öz gücünə və ağına arxalanmağı” (2, s. 56) təlqin edirdi.

Sözün həqiqi mənasında intibah dövründə yaranan yeniliklər kilsə elmləri ilə dünyəvi elmlərin əsrlərdən bəri gedən mübarizəsində üstünlüyün ikincinin tərəfinə keçməsi kimi dəyərləndirə bilərik. İntibah dövrünün humanistləri antik mədəniyyətin, elm və fəlsəfənin insanın inkişafı üçün əhəmiyyətini sübut edərək, kilsəyə və feodal qalıqlarına qalib gələ bilmişdilər. Beləliklə, F. Rüstəmovun vurğuladığı kimi, “teosentrik baxışdan antroposentrik baxışa” (1, s. 280) keçid baş verdi. “Qabaqcıl mütəfəkkirlər humanizm ideyalarını elan edir, insanı yer üzünün əşrafı kimi dəyərləndirirdilər” (10, s. 20). Bunun üçün onlar antik dövrün klassik təhsil, orta əsrlərin fiziki inkişaf (cəngavər tərbiyəsi) təcrübəsini

öyrənərək, vətəndaş tərbiyə etmək üçün yeni dövrün tələblərinə uyğun saydıqları ideyaları əlavə etməklə yeni tərbiyə modelini yaratmağa çalışırdılar.

İntibah katolik kilsə mədəniyyətinin beşiyi olan İtaliyadan başladı. Mütəfəkkir, ilahiyyatçı, Dante Aliqeri (1265-1321) “bəşəriyyətin əsas vəzifəsini insanın əqli imkanlarının həyata keçirilməsində, nəzəri müddəaların praktiki həyata tətbiqində görürdü...Onun əsas ideyası belə idi: bütün bəşəri olan nə varsa hamısı insan əqlinə tabe etdirilməlidir”. Bu azad insan tərbiyəsi ideyasının yaranması idi. Bu ideya Françesko Petrarca (1304-1374) və Covanni Bokkoçonun (1313-1375) əsərlərində də öz əksini tapmışdı. Onlar katolik ruhaniləri, onların təbliğ etdikləri tərkü dünyalığı tənqid edir, insan azadlığı məsələlərinə geniş yer verirdilər.

“Humanizmin pedaqoji ideyalarının praktiki olaraq həyata keçirilməsi ilk olaraq italyan müəllimi Vittorino da Feltrinin (1378-1446) məktəbi ilə bağlıdır” (9,19). Vittorino de Feltra açdığı məktəbi “Sevinc evi” (bu məktəbi o Mantua hersoqunun mülkündə yaratmışdı) adlandırdı. Məktəbdə humanitar təhsilə üstünlük verilsə də, “Vittorino məlum ensiklopedik biliyə daha çox meyl edirdi, buna görə də proqrama “yeddi sərbəst sənəti”, xüsusilə riyazi biliklər daxil etmişdi”. Məktəbdə “musiqiyə, nəğməyə, rəqsə böyük diqqət yetirilirdi. Ancaq təhsildə ən vacib şey təbiətlə ünsiyyət – gəzintilər, müşahidələr, açıq oyunlar sayılırdı. Məktəbin ab-havası - müəllimlərin şagirdlərinə mehriban münasibəti, onlara hörməti, müstəqilliyin təşviqi – humanizm pedaqogikasının əsas istiqamətini təşkil edirdi” (9, s. 19). Humanistlər yeni nəslin ahəngdar inkişafını məktəbin əsas vəzifəsinə çevirməyə çalışırdılar.

Azad fikirliliyinə görə təqiblərə məruz qalan İtalyan yazıçısı və filosofu olan Tomazzo Kompanella (1568-1639) “tərbiyə ilə ictimai və hamı üçün bərabər olan vahid dünya dövləti yaratmaq ideyasını irəli sürüb” (8, s. 52), “Günəş şəhəri” əsərində bu ideyanı reallaşdırmağın yollarını araşdırıb. Bu əsərində o reallıqdan uzaq, utopik bir şəhər və münasibətlər sistemi əks etdirmişdi.

Təbii ki, İtaliyada başlayan intibah ideyaları onun hüdudlarından kənara çıxmalı idi. Fransada Qyuyom Byude (1468-1540) və Pyer

Ramus (1515-1572) yeni təhsil proqramı hazırlanması təşəbbüsü ilə çıxış etdilər. “Quyuyom Byude təlimin məzmununu ölkənin iqtisadi və siyasi həyatının tələbləri ilə əlaqələndirir, əxlaq dərsləri almaq üçün klassik dillərin öyrənilməsini təklif edirdi. Pyer Ramus təhsilin yenilənmiş elmi proqramını tərtib etmişdir. Qədim və yeni Avropa dilləri üzrə dərslilər onun qələminin məhsuludur” (2, s. 58).

Fransanın məşhur humanistlərindən olan Fransua Rable (1494-1553) “Qarqantua və Pantaqruel” əsərində orta əsrin təlim sistemini, “məktəb təhsilindəki qeyri-insaniliyi, tədrisin mənasızlığını və səmərəsizliyini tənqid etdirdi. Dini mətnlərin əzbər öyrənilməsi haqqında açıq nifrətlə yazırdı” (8, s. 52). O yeni tərbiyə sistemi təklif edirdi. Bu sistemə “bədən tərbiyəsi, ilk növbədə rejim, gəzintilər, bəzi fiziki məşqlər daxil idi. O şagirdin təbiət hadisələri ilə tanışlığına, müşahidələrinə, gördükləri haqqında söhbətlərə xüsusi önəm verirdi” (9, s. 20).

Böyük fransız humanisti Mişel de Monten (1533-1592) “Təcrübələr” əsərində “yeni dövrün insanını - geniş təhsilli və tənqidi düşüncəli bir insan” (7, s. 126) kimi təqdim edirdi. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün təhsilin yenilənməsini tələb edirdi. O “təhsil və təlimin necə olması haqqında düşünərkən, şagirdin daha çox danışmalı, müəllimin isə daha çox dinləməsini tövsiyə edirdi. Şagirdlərə ətraf aləmi araşdırmağı öyrətmək lazımdır ki, onlar hər şeyi yoxlasınlar” (11, s. 30). Buna görə də o biliyin əsasının təcrübə olduğunu düşünür və “insanın müstəqil düşünə bilməsi üçün ona müşahidə etməyi, müqayisə etməyi, nəticə çıxarmağı öyrənməyə kömək etməyi” (7, s. 126) zəruri hesab edirdi.

İtaliyadan Fransaya keçən intibah ideyaları oradan da Mərkəzi və Şimali Avropaya yayıldı. Bu hərəkatın nümayəndələri arasında Xuan Luis Vives (1492-1540) sxolastik təlimin əleyhinə çıxış edir və bildirdi ki, “idrak prosesinin qanunlarına nüfuz etmədən öyrənmə prosesi mümkün deyil, tərbiyə isə uşağın böyümə qanunlarını öyrənmədən və nəzərə almadan həyata keçirilə bilməz” (7, s. 127). Bu fikirlərinin fonunda “o təlimdə Sokrat metodunu (söhbət vasitəsi ilə öyrənmə) çox səmərəli hesab edirdi” (1, s. 289).

“Uşaqların ilkin təhsili haqqında”, “Uşaqların xoş davranışı haqqında”, “Təlim metodu” və b. əsərlərində sxolastik təlim metodlarının

əleyhinə olan Erazm Rotterdamski (1467-1536) “Antik dövr və xristianlığın təhsil ənənələrinin birləşməsini əsaslandırır” (8, s. 53), bu əsərdə “uşağın fəallığını və irsi qabiliyyətlərini əmək fəaliyyəti ilə inkişaf etdirməyin zəruriliyini bildirmiş, təlimdə uşağın gücü və imkanlarını nəzərə almağa, onda öyrənməyə maraq yaratmağa çağırırdı” (10, s. 20).

Tomas Morun (1478-1539) pedaqoji fikirləri “Ən gözəl dövlət quruluşu haqqında qızıl kitab” və ya “Utopiya adası” əsərində şərh edilir. O “sınıfsız sosial quruluşun utopik layihəsində, bütün vətəndaşların məhsuldar əməkdə iştirakını zəruri sayır və bunu ümumi təhsillə əlaqələndirirdi. “T. Mor gənc nəslin əmək tərbiyəsinə hazırlığına böyük əhəmiyyət verirdi və şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı fikrini irəli sürürdü. O göstərirdi ki, utopistlərin məşğul olacağı bir iş var: o da əkinçilikdir. Uşaqlar məktəbdə onu nəzəri cəhətdə öyrənir və şəhəri əhatə edən tarlalarda praktik olaraq həyata keçirirlər” (12, s. 27).

İntibah dövrünün mütəfəkkirlərinin pedaqoji ideyaları utopik xarakter daşısa da, insanın inkişafı haqqında baxışlarda yenilik yarandı. İnsan humanistlərin əsərlərində artır hansı təbəqəyə mənsub olması ilə deyil, irsi qabiliyyətlərinə və inkişaf imkanlarına görə qiymətləndirilirdi. İnsanın qiyməti onun qabiliyyəti və bu qabiliyyəti reallaşdırmağa hazır olması hesab edildi. Bu ideyalar özündən sonrakı dövrün pedaqoji düşüncələrinin formalaşmasına, məktəbin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. XVI əsrdə Qərbi və Mərkəzi Avropada islahatçılar hərəkatı genişlənməsi bu fikirlərin təsiri az olmamışdı. Yeni pedaqoji fikirlərin tətbiqinə mane olan kil-səyə qarşı mübarizə daha da gücləndi.

İslahatçılar insanı tərbiyə etməyin yeni yollarını irəli sürdülər. Onlar cəmiyyətin inkişafını dünyəvi bilikləri, dilləri, ədəbiyyat və tarixi yeni nəslə ötürməkdə görürdülər. İslahatçılıq hərəkatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Martin Lüter (1483-1546) idi. O “intibah ruhunda humanist təhsilin zəruriliyini və vacibliyini vurğulayırdı. “Onun təşəbbüsü ilə (1524-cü ildə) dünyəvi hakimiyyət protestant məktəbləri yaratdı” (2, s. 61). Dini biliklərin əleyhinə olmayan Martin Lüter “müəllimlərin işini yüngülləşdirmək üçün 1529-cu ildə “kiçik katexizis” hazırladı” (2, s. 62).

Filip Melanxton (1497-1560) təhsilin məqsədinin təfəkkürün və nitqin inkişafına yönəlməsini vurğulayırdı. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün o yeni məzmunlu tədris müəssisələrinin yaradılması üçün səylə çalışmışdır. “Onun islahatlarının əsas məqsədi orta məktəblə universitet arasında ardıcılığını nəzərdə tutan təhsil və tərbiyənin rəşional məzmununun işlənməsindən ibarət idi” (4, s. 69). Bununla da təhsil alanları universitetə hazırlamağı orta təhsilin vəzifəsi kimi önə çəkmişdir.

Cəmiyyət yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyduqca təhsilə, təhsilli adamlara tələbat getdikcə artırdı. Bunun nəticəsi idi ki, intibah dövründə həyata keçirilən üç pilləli - ibtidai, yüksək ümumi, ali təhsil getdikcə daha da təkmilləşirdi. Təbii ki, təhsilin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə, onun məzmunundan başlanmalı idi. Bu işdə “Eyslebin tədris planı” (1527) mühüm əhəmiyyət kəsb etdi. Bu plan “ibtidai şəhər məktəbində dinin öyrənilməsi, protestant "məktəb katexizi"nin, latın dilinin (oxu, yazı, qrammatika), kilsə dualarının gündəlik dərslərdə tədrisini nəzərdə tuturdu” (3, s. 123). “M. Lüterin tərtib etdiyi “kiçik katexizis” kimi “T.de Vez və J. Kalvin fransız dilində analoji vəsait hazırlamışdı. XVI əsrin II yarısında protestant ibtidai məktəbləri ingilis, fransız və alman dillərində məktəb katexizislərindən istifadə edirdilər” (2, s. 62).

XV əsrdə humanist pedaqoqların fəaliyyəti nəticəsində Qərbi Avropada yaradılan təhsilin ikinci pilləsi olan yüksək təhsil verən şəhər (latın) məktəblərində təhsilin məzmunu dünyəvi biliklərlə zənginləşdirilirdi. “Şəhər məktəblərinin “yuxarı siniflərdə monoloq, dialoq və disputlar geniş yayılmışdır....Şagirdlər hazırlıq səviyyələrinə görə ayrı-ayrı siniflərdə yerləşdirilirdi. Ona görə də, bəzən elə olurdu ki, gənc məktəblilər özlərindən yaşca böyük olanlarla bir yerdə oxumalı olurdular” (1, s. 299).

Yüksək ümumi təhsil verən şəhər məktəbləri ilə yanaşı tədricən gimnaziyalar, ieronomitlərin məktəbi, saray məktəbləri, kolleclər və s. yarandı.

“İlk gimnaziyalar Almaniyada yaradıldı. Bu təhsil ocaqlarının “atası” F. Melanxton idi. “Sakson tədris planı” aşağı və yuxarı şəhər məktəbləri ilə birlikdə gimnaziya çevrilən təhsilin üçüncü mərhələsinə nəzərdə tuturdu. Üçüncü mərhələdə daha qabiliyyətli şagirdlərə dərs keç-

mək təklif olunurdu” (3, s. 127). Təbii ki, burada tədris daha geniş proqram əsasında həyata keçirilirdi.

Gimnaziyaların yaranması təhsilin inkişafetdirici xarakterini genişləndirirdi. Bu tədris müəssisələrində tədrisin təşkilinin yeni-yeni yolları axtarırdı. Məsələn, “Fridland Trosendorfun (1490-1556) rəhbərlik etdiyi Heydelberqdəki gimnaziyada şagird özünüidarəsinə bənzəyən orqan fəaliyyət göstərirdi. Şagirdlər “respublikada” yaşayırdılar, “senat”, “konsul”, “tribun”, “senzor”lar seçirdilər. Hər bir sinif intizamı qoruyan “kvestor” və yeməxanada qıdanın paylanması üçün “efora” təyin edirdi” (2, s. 64).

Şagirdlərin inkişafı baxımından humanist pedaqoqların iştirakı ilə yaradılmış ieronomit məktəblərinin (“Ümumi həyat qardaşları”) mühüm rolu var idi. Bu məktəblərdə tədris proqramı şəhər məktəblərinin və gimnaziyaların məzmununa yaxın idi. “İeronomitlərin məktəblərində - bütün siniflərə birlikdə işləməyi və əməyə hörmət etməyi öyrətmək, klassik dilləri və ədəbiyyatı, bir sıra dünyəvi elmləri, dini təhsili vermək” (10, s. 55) əsas hesab edilirdi.

Təbii ki, məktəblərin yeni-yeni tipləri yarandığı, təhsilin məzmununun zənginləşdiyi, yeni təlim metodlarının tətbiq edildiyi bu dövrlərdə zadəganlar da özləri üçün xüsusi statuslu məktəb təsis etməli idi. Yüksək vəzifələrdə (dövlət strukturlarında, müdafiə sistemində, kilsə sahəsində) işləmək üçün mütəxəssislər hazırlamaqdan ötrü XV əsrdə Almaniyanın və İtaliyanın müxtəlif şəhərlərində saray məktəbləri fəaliyyət göstərməyə başladı. Bu məktəblərdə “proqram gimnaziyalarla müqayisədə daha geniş idi və universitet təhsilinə yaxınlaşırdı. Ən yaxşı saray məktəblərində (məsələn, Mantyedə V. Feltrenin rəhbərliyi altında) şagirdlərin əqli və fiziki inkişafına xüsusi diqqət yetirirdilər, bunun nəticəsi olaraq cəngavər təhsilinin ən yaxşı ənənələri və humanist tərbiyənin yeni ideyaları birləşdirildi” (2, s. 65). V. Feltrenin əqli təhsil haqqında devizi belə idi: “Mən uşaqlara düşünməyi öyrətmək istəyirəm, boş-boş danışmağı yox”. Proqramın əsas fənləri klassik dillər və ədəbiyyat idi. Homerin poemalarına, Demosfenin, Vergilin, Siseronun əsərlərinin oxunması və şərhinə üstünlük verilirdi. Bundan başqa, riyaziyyat, məntiq, rəsm, musiqi, rəqs, etiket qaydaları tədris edilirdi (2, s. 65).

Kolleclərin 5 il üçün nəzərdə tutulan proqramına latın və yunan dili, antik ədəbiyyat, latın dilində katexizis, tarixin elementləri, coğrafiya, riyaziyyat, təbiətşünaslıq daxil idi. Proqram iki əsas siklə bölünürdü: kiçik “qrammatik sinifləri”; yuxarı “ ritorika sinifləri (2, s. 66) Kolleclərdə təkrarlamaya və biliyin möhkəmləndirilməsinə üstünlük verilir. “Biliyin həcmi deyil, onun möhkəmliyi əsasdır” prinsipi tədrisin əsas devizi idi (1, s. 303).

Humanistlərin və islahatçıların söyləri nəticəsində artıq XV əsrdən başlayaraq məktəblərdə dünyəvi biliklərin tədrisi genişlənir, şagirdlərə biliklərin verilməsinin yeni-yeni yollar axtarırdı. Bu orta əsrlərdə məktəbin inkişafının keyfiyyət baxımından yeni mərhələsi olmaqla bərabər, cəmiyyətin inkişafını və yeni münasibət-

lər sisteminin bərqərar olmasını şərtləndirdi, yeni quruluşun formalaşması üçün zəmin yaratdı.

Problemə aktuallığı: Müasir təhsil konsepsiyaları təhsil, təlim və tərbiyə sahəsində tarixən formalaşmış müddəalara əsaslanır. Onların öyrənilməsi təhsil sahəsində aparılan tədqiqatların səmərəsinin yüksəldilməsi baxımından aktuallıq təşkil edilir.

Problemə elmi yeniliyi: Avropada orta əsrlərdə müxtəlif təhsil baxışlarına malik olan kilsə xadimləri ilə maarifpərvər insanlar arasında uzun əsrlər boyu mübarizə gedib. Bu mübarizə fonunda maarifpərvərlər təhsilin inkişaf baxımından çoxlu sayda yeniliklər irəli sürüblər. Bu təhsilin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Problemə praktik əhəmiyyəti: Avropada orta əsrlərdə maarifpərvərlərin irəli sürdüyü çoxlu sayda ideyalar bu gün də aktualdır. Onların məktəb həyatında tətbiq edilməsi təlim və tərbiyənin daha yüksək səviyyədə həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Rüstəmov F.A. Pedaqogika tarixi (Xarici ölkələrdə təhsil və pedaqoji fikir tarixi): Dərslik. -Bakı: Nurlan, -2006, -748 s.
2. Джуринский А.Н. История педагогики: Учеб. пособие для студ. педвузов. - М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, -2000. - 432 с.
3. История систем образования и воспитания: от древнейших цивилизаций до нового времени. Учебно-методические материалы по «Истории педагогики». Блок I. – Майкоп: Изд-во ООО «Аякс», -2008, -204 с.
4. История педагогики и образования : учебник для бакалавров / А. И. Пискунов [и др.]; под общей редакцией А. И. Пискунова.-Москва:Юрайт, 2013.— 575 с.
5. Уколова, В. И. Становление нового типа организации культурной жизни. Кассиодор // Античное наследие и культура раннего средневековья (конец V — начало VII века). — М.: Наука, 1989.— 320 с.
6. Поздняков А. Н. История педагогики и образования за рубежом и в России: Учебное пособие. - Саратов: Издательский центр «Наука», 2009. – 143 с.
7. Смирнов, В. И. История образования и педагогической мысли. Часть I. История зарубежного образования и педагогики: Учебное пособие / В.И. Смирнов, Е. В. Южанинова. – Нижний Тагил: Нижнетагильская государственная социально-педагогическая академия, 2012. – 454 с
8. Образовательная деятельность (в схемах и таблицах). Часть 1. История образования в зарубежных странах / И.А. Тальшева, Е.В. Салимуллина – Елабуга: Изд-во ЕИ КФУ, 2018. – 95 с.
9. Хайруллин И.Т. История образования и педагогической мысли. Конспект лекций. Казань – 2014, 110 с.
10. Латышина, Д.И. История педагогики и образования: Учебник для академического бакалавриата / Д. И. Латышина. – М. : Издательство Юрайт, 2016. – 314 с.
11. История и философия образования: Учебно-методический комплекс. – Оренбург: ООО «Агентство «ПРЕССА», -2008.
12. Константинов Н.А., Медынский Е.Н., Шабаева М.Ф. История педагогики. Учебник для студентов пед. ин-тов / 5-е изд., доп. и перераб. – М.: Просвещение, 1982, - 447 с.

E-mail: nabatahmadova085@gmail.com
Rəyçilər: ped.elm.dok., prof. H.Ə. Əlizadə,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli
Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

**TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT**

UOT 37.0

Rəna Səməd qızı Əliyeva

Bakı şəhəri, Xətai rayonu 249 nömrəli məktəbin təlim-tərbiyə işləri üzrə direktor müavini

**ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏLİMİN KEYFİYYƏTİNİN
İDARƏEDİLMƏSİ VƏ ÖLÇÜLMƏSİ**

Рена Самед гызы Алиева

заместитель директора по обучению и воспитанию школы №249 Хатаинского района города Баку

**УПРАВЛЕНИЕ И ИЗМЕРЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ**

Rana Samad Aliyeva

*deputy director for training and upbringing of Khatai district school No. 249
of Baku city*

**MANAGING AND MEASURING THE QUALITY OF EDUCATION
IN SECONDARY SCHOOLS**

Xülasə. Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sistemində sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standartla nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

Açar sözlər: *təhsil, keyfiyyət, idarəetmə, standart, müəllim, şagird, qiymətləndirmə, ölçmə, strategiya, nailiyyət, nəticə*

Резюме. Социальным требованием государства, общества и обучающихся к системе образования является качественное образование. Целью всех реформ в сфере образования является повышение его качества. В целом понятие качества в любой сфере означает соответствие определенным стандартам. Чем ближе к эталону параметры, характеризующие состояние объекта или системы, тем выше качество. То же самое и в образовании. Качество образования определяется отношением полученных результатов к заранее заданным критериям (нормативам). Основным показателем в определении качества образования являются результаты обучения ученика, а объективная оценка этих результатов является надежным источником качества.

Ключевые слова: *образование, качество, управление, стандарт, учитель, ученик, оценивание, измерение, стратегия, достижение, результат*

Summary. The social demand of the state, society and students for the education system is quality education. The purpose of all reforms in the field of education is to improve its quality. In general, the concept of quality in any field means compliance with certain standards. The closer the parameters that characterize the state of an object or system are to the standard, the higher the quality. The same is true in

education. The quality of education is determined by the ratio of the results obtained to predetermined criteria (standards). The main indicator in determining the quality of education is the student's learning outcomes, and an objective assessment of these results is a reliable source of quality.

Key words: education, quality, management, standard, teacher, student, assessment, measurement, strategy, achievement, result

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının təhsil hüququ Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 42-ci maddəsi ilə təyin olunur. Bu maddəyə əsasən hər bir vətəndaşın fasiləsiz təhsil almaq hüququ vardır. Respublikanın hər bir vətəndaşının keyfiyyətli və fasiləsiz təhsil alması imkanının təmin edilməsi və təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün şəraitin yaradılması dövlətin təhsil siyasətinin prioritet sahələrindəndir. Təsadüfi deyil ki, respublika prezidentinin diqqət və qayğısı və Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi sayəsində təhsil sahəsində köklü islahatlar aparılır, müxtəlif layihələr həyata keçirilir.

Keyfiyyətli təhsil, hər şeydən əvvəl, mədəniyyəti zəngin, yüksək mədəniyyətə malik bir şəxsiyyətin, insanda özünü realizətmənin və özünü inkişafətdirmənin, özü-özünü tərbiyələndirmənin, nizamlamanın, insanlar arasında sülh və əmin-amanlıqla yaşama kimi bilik, bacarıq və vərdislər formalaşdırır. Keyfiyyətli təhsil şagirdə təbiət və cəmiyyət haqqında müəyyən biliklər verməklə kifayətlənmir, həmçinin insanı cəmiyyət içərisində layiqli mövqə qurmağa, nəticədə isə yaxşı vətəndaş kimi formalaşmağa kömək edir.

Dahi ingilis yazıçısı Kiplinq (1865-1936) yazırdı: "Təhsil yer üzərində yaranmışların ən xeyirlisidir, əgər o yüksək keyfiyyətə malikdirsə. Əks təqdirdə təhsil tamamilə faydasızdır".

Keyfiyyətli təhsilin məqsədi, onun strategiyası ilə sıx bağlıdır. Aydın ifadə edilmiş hədəflərin yoxluğu, nəticələrin cəmiyyətin yeni tələbləri ilə ayaqlaşmaması, ənənəvi strategiyalardan əl çəkə bilməmək təhsilin məhsuldarlığını aşağı salan səbəblərdəndir. Təhsilin ənənəvi strategiyaları inkişaf etmək istəyən insanın ümumi və xüsusi qabiliyyətlərini tormozlayan bir səbəbdir.

Keyfiyyətli təhsil Azərbaycan dövləti qarşısında öz məsuliyyətini dərk edən, xalqının milli ənənələrinə və demokratiya prinsiplərinə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət edən, vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirməli, milli-mənəvi və

ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamalı, sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdislərin mənimsənilməsini və ixtisasın daim artırılmasını təmin etmək, təhsilənləri ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlamalıdır.

Hazırda bu islahatların ən mühüm mərhələsinə qədəm qoyulmuşdur. Təhsilin məzmunu və təlimin təşkilinə verilən tələblərdə ciddi yeniləşmə və müasirləşdirmə prosesləri gedir. Bununla əlaqədar olaraq təhsilin və təlimin məzmununun müasir tələblərə uyğun olaraq müəyyən edilməsi, yeniləşdirilməsi və idarə olunması gündən-günə aktuallaşır.

Təhsilin məzmunu hər hansı bir təhsil müəssisəsində həyata keçirilən təlim prosesinin sonunda təliməlinin əldə etməli olduğu biliklərə, bacarıqlara, vərdislərə və formalaşdırılması nəzərdə tutulan şəxsi keyfiyyətlərə qoyulan tələblərlə müəyyən edilən bir anlayışdır. Bu tələblər cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Elmi-texniki tərəqqinin, ümummədəni səviyyənin, istehsalın və ümumiyyətlə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilin məqsədi və uyğun olaraq bu məqsədlərə çatmaq üçün təhsilin məzmununa qoyulan tələblər də dəyişir. Bu tələblər konkret olaraq müəyyən normativ sənədlər – standartlar şəklində ifadə olunur. Geniş mənada isə bu tələblər təhsil pilləsindən asılı olaraq ictimai həyata hazır olan, öz gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilən, müəyyən dünyagörüşünə və ümumi mədəni səviyyəyə malik olan, peşə hazırlığı üzrə təhsilini davam etdirmək üçün lazımi bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlanmış məzun modeli formasında ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, "təhsildə keyfiyyət nədir?" sualına cavab araşdırılarkən bir neçə tərifi rast gəlinmişdir:

- Keyfiyyət standartlara uyğunluqdur.

- Keyfiyyət şagirdin ehtiyaclarının qarşılanmasıdır.

- Keyfiyyət təhsilin məqsədlərinə uyğunluqdur.

- Keyfiyyət davamlı müvəffəqiyyətdir.

- Keyfiyyət inkişaf etdirilən bir təhsil proqramında (kurikulumda) eyiblər tapmaq deyil, onu eyibsiz tətbiq edə bilməkdir.

- Keyfiyyət ölçülə biləndir.

- Keyfiyyət istifadəyə yararlılıqdır.

- Keyfiyyət – qüsursuzluq axtarışına sistemli bir yanaşmadır. Qiymətləndirmə və monitorinq təhsilin keyfiyyətinə müsbət təsir edir.

Dövlətin, cəmiyyətin və təhsilalanların təhsil sisteminə sosial tələbi keyfiyyətli təhsildir. Təhsil sahəsində aparılan bütün islahatların məqsədi məhz onun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə nail olmaqdır. Təhsilin keyfiyyəti nədir? O necə müəyyən olunur? Təhsilin keyfiyyətini necə idarə etmək olar? Ümumiyyətlə, istənilən sahədə keyfiyyət anlayışı müəyyən olunmuş standartlara uyğunluğu ifadə edir. Obyektin və ya sistemin halını xarakterizə edən parametrlər standartlara nə qədər yaxındırsa, keyfiyyət də bir o qədər yüksək hesab olunur. Təhsildə də belədir. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

Beləliklə, təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Lakin şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür. Eyni zamanda, keyfiyyətin faktiki vəziyyətini müəyyənləşdirməklə kifayətlənməyib onun yaxşılaşması və idarə olunması problemini də həll etmək olar. Azərbaycan Respublikasının ümumi təhsil sisteminə belə bir qiymətləndirmə sistemi yarıdılmaqdadır.

Müəllimin fəaliyyətlərinə həm də şagirdin bilik, bacarıq və vərdişlərini qiymətləndirmək, irəliləmə və geriləmələrinin səbəblərini axtararaq tapmaq da daxildir. Müəllim dərs dediyi sinfi çox yaxşı tanımalıdır. Öyrənmə-öyrətmə prosesinin mövzuya, sinfə və müəllimə uyğun olması, təhsilin sonunda öyrənmə səviyyələrinin ölçülməsi və bütün təhsil fəaliyyətlərinin çoxistiqamətli olaraq qiymətləndirilməsi lazımdır. Bütün bu işlərin aparılmasında ölçmə və qiymətləndirmə fəaliyyətləri əhəmiyyətli bir funksiyaya malikdir.

Təhsildə ölçmə və qiymətləndirmə fəaliyyətləri deyilincə, ağılımıza yalnız idrak sahəsi ilə əlaqədar şagird müvəffəqiyyətinin ölçülməsi gəlməməlidir. Ölçmə və qiymətləndirmə, bununla yanaşı duyğu (maraq, münasibət və motivasiya kimi) və psixomotor xüsusiyyətlərin ölçülməsi də gəlməlidir.

Ölçmə və qiymətləndirmə yalnız qiymət vermək məqsədi ilə müvəffəqiyyət testlərindən istifadə etmək deyil, eyni zamanda öyrənmədə irəliləmə və geriləməni təyin etməyi məqsəd qoyan viktorina, izləmə testləri kimi tədbirlərdən də istifadə etmək məqsədəuyğun olardı. Sınıfda izah olunan mövzu ilə əlaqədar olaraq anketlər, müsahibələr, müşahidələr, şagirdlərlə, digər müəllimlərlə və valideynlərlə edilən danışmalar da ölçmə və qiymətləndirmə fəaliyyətləri olaraq təhsilə gətirilmişdir.

Problemin aktuallığı. Təhsildə keyfiyyətin müəyyən olunması şagird nailiyyətlərinin obyektiv qiymətləndirilməsi ilə şərtlənir. Lakin şagirdin təlim nəticələri təhsil sahəsində baş verən bütün fəaliyyətlərin yekun nəticəsi kimi ortaya çıxdığından şagirdin təlim nəticələrindən çıxış edərək müəllimin tədris fəaliyyəti, təhsil müəssisələrinin, təhsili idarəetmə strukturlarının və bütövlükdə ölkənin təhsil sisteminin fəaliyyətini də qiymətləndirmək mümkündür.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsilin keyfiyyəti əldə olunan nəticələrin əvvəlcədən müəyyən olunmuş meyarlara (standartlara) nisbəti ilə müəyyən olunur. Təhsilin keyfiyyətinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstərici şagirdin təlim nəticələridir və bu nəticələrin obyektiv qiymətləndirilməsi keyfiyyəti üzə çıxaran etibarlı mənbə hesab olunur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülmüş müddəalar və alınmış nəticələr ümumi təhsil müəssisələrində şagirdlərin müstəqil işləmə fəaliyyətinin artırılmasına, təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması yollarının müəyyənləşdirilməsinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil Haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı, 2009.
2. “Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası”. -Bakı, -2009.
3. A. Süleymanova. Təhsilin əsasları. Bakı: Təhsil, -2014.
4. R. Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. -Bakı: Müəllim, 2010.
5. Загвязинский В.И., Гильманов А. Управление качеством образования: Методич. рекоменд. – Тюмень, -2009, 16 с.
6. Шарова С.М. Мониторинг как средство повышения качества образования. Санкт-Петербург, 2012.

E-mail: *nicat_rena85@mail.ru*

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok. A.M. Bəkirova*

ped.ü.fəls.dok. Ə.A. Gərayev

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.

UOT 37.0

Aidə Eldar qızı Məmmədova

*Siyəzən rayon Gilgilçay stansiya tam orta məktəbinin
ictimai əsaslarla təşkilatçı müavini və məktəbin biologiya müəllimi*

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNİN ŞƏFFAF VƏ DEMOKRATİK İDARƏ EDİLMƏSİNİN ƏSAS PRİNSİPLƏRİ

Aida Эльдар гызы Мамедова

*заместитель организатора на общественных началах и учитель
биологии средней школы станции Гиль-Гильчай Сиязанского района*

ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ ПРОЗРАЧНОГО И ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО УПРАВЛЕНИЯ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ШКОЛАМИ

Aida Eldar Mammadova

*deputy organizer and biology teacher of Gil-Gilchay
station high school of Siyazan region*

MAIN PRINCIPLES OF TRANSPARENT AND DEMOCRATIC MANAGEMENT OF COMPREHENSIVE SCHOOLS

Xülasə. Məktəbdə təlim-tərbiyənin keyfiyyəti, şagirdlərin bilik, bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsi, pedaqoji kadrların hazırlıq səviyyəsi, məktəbin maddi-texniki və tədris bazasının möhkəmləndirilməsi, təchizatı, bir sözlə, məktəbin bütün fəaliyyətinə nəzarət məktəbdaxili idarəetmənin demokratik əsaslarla qurulmasını tələb edir.

Açar sözlər: *idarəetmə, rəhbərlik, təhsil konsepsiyası, şəffaf, şəxsiyyətyönlü, səmərəli idarəetmə, məzmun standartı, peşəkar müəllim, dövlət siyasəti*

Резюме. Качество образования в школе, развитие у учащихся знаний, умений и навыков, уровень подготовки учителей, укрепление материально-технической и воспитательной базы школы, словом, контроль за всей школьной деятельностью требует установления демократического управления школой.

Ключевые слова: *управление, лидерство, концепция образования, прозрачный, личностно-ориентирование, эффективное управление, содержательные стандарты, профессиональные учителя, государственная политика*

Summary. The quality of education in the school, the development of students' knowledge, skills and habits, the level of training of teachers, strengthening the material and technical and educational base of the school, in short, control over all school activities requires the establishment of democratic school management.

Key words: *management, leadership, the concept of education, transparent, personal orientation, effective management, content standards, professional teachers, public policy*

Azərbaycan Respublikasının təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsasını təhsilin uzun müddətli dövr üçün əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən milli təhsil konsepsiyası və təhsil sisteminin bütün sahələrinin inkişafını nəzərdə tutan dövlət proqramları təşkil edir.

Artıq neçə illərdir ki, respublikamızın təhsil sahəsində müxtəlif istiqamətdə ciddi islahat-

lar həyata keçirilir. Şəxsiyyətyönlü təhsil, insan resurslarının müasirləşdirilməsi, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin və ömür boyu təhsili təmin edən təhsil infrastrukturunun yaradılması, təhsil sisteminin maliyyələşdirilməsi məsələləri ön plana çəkilmişdir.

Nəticəyönlü, şəxsiyyətyönlü, integrativ təhsil məzmununun yaradılması təhsilin inkişaf-

finin tam təmin olunması demək deyildir. Təhsilin yeni məzmunun reallaşdırılması üçün məktəblərdə maddi-texniki baza, potensialı ilə müasir tələblərə cavab verən, hazırlıqlı pedaqoji kadrlar, nəticələrin reallaşdırılmasına demokratik, şəffaf nəzarət və idarə edən məktəb rəhbərliyi olmadan islahatın uğurlu tətbiqindən danışmaq çətindir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası" təsdiq edilmişdir. Strategiya Azərbaycan Respublikasında, keyfiyyət nəticələri və əhatəliliyinə görə dünya ölkələri sırasında aparıcı mövqə tutan, səriştəli müəllim və təhsil menecerlərinə, qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan infraqururə malik təhsil sisteminin yaradılması üçün beş strateji istiqamətdə genişmiqyaslı tədbirləri nəzərdə tutur.

Üçüncü strateji istiqamət təhsildə nəticələrə görə cavabdeh, şəffaf və səmərəli idarəetmə mexanizmlərinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Bu istiqamət təhsil sistemində tənziqləmə və idarəetmənin qabaqcıl beynəlxalq təcrübə əsasında müasirləşdirilməsi, təhsil müəssisələrində nəticəyönlü və şəffaf idarəetmə modelinin, təhsilin keyfiyyətinin təminatı və idarə olunması üzrə yeni məlumat və hesabat sistemlərinin yaradılması kimi hədəfləri əhatə edir. Təhsil strategiyasının uğurla həyata keçirilməsində və təhsilin keyfiyyətinin dayanıqlı yüksəlişində maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını təmin edən səmərəli idarəetmə mühüm rol oynayır. Bu, ilk növbədə, bütün növ təhsil müəssisələrinin müstəqilliyinin artırılmasını, valideyn, şagird, tələbə və təhsil prosesinin digər iştirakçılarını geniş cəlb etməklə təhsil ocaqlarının idarə olunmasını, nəticəyönlü menecmentin və digər müasir idarəetmə texnologiyalarının prosesə tətbiqini tələb edir.

Təhsilin məzmunu hər hansı bir təhsil müəssisəsində həyata keçirilən təlim prosesinin sonunda təlimatların əldə etməli olduğu biliklərə, bacarıqlara, vərdislərə və formalaşdırılması nəzərdə tutulan şəxsi keyfiyyətlərə qoyulan tələblərlə müəyyən edilən bir anlayışdır. Bu tələblər cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilir və cəmiyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olur. Elmi-texniki tərəqqinin, ümummədəni səviyyənin, istehsalın və ümumiyyətlə, cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar olaraq təhsilin məqsədi və uy-

ğun olaraq bu məqsədlərə çatmaq üçün təhsilin məzmununa qoyulan tələblər də dəyişir. Bu tələblər konkret olaraq müəyyən normativ sənədlər - standartlar şəklində ifadə olunur. Geniş mənada isə bu tələblər təhsil pilləsindən asılı olaraq ictimai həyata hazır olan, öz gələcək peşə fəaliyyətini müəyyən edə bilən, müəyyən dünyagörüşünə və ümumi mədəni səviyyəyə malik olan, peşə hazırlığı üzrə təhsilini davam etdirmək üçün lazımı bilik, bacarıq və vərdislərlə silahlanan, Təhsilin keyfiyyətinin idarə olunması sistemi keyfiyyət, fəaliyyətin səmərəliliyi və monitorinq kimi üç anlayışın vəhdətini təşkil edir. Keyfiyyət fəaliyyətin xarakteristikasıdır, səmərəliliyin qiymətləndirilməsi keyfiyyətin müəyyən edilmə üsuludur, monitorinq isə bu üsulun reallaşdırılması mexanizmidir.

Nəticələrin reallaşdırılması fənni tədris edən müəllimin peşəkarlığından çox asılıdır. Ümumiyyətlə, nəticələri müəllim reallaşdırır. Lakin məktəb təkcə müəllim kollektivlərindən ibarət deyil. Məktəbi idarə edənlər də nəticələrin düzgün reallaşdırılmasına cavabdehdirlər. Təhsilin və təlimin məzmununun idarə olunması mühümdür.

Təhsil islahatının uğurla həyata keçirilməsində təhsil işçilərinin hər birinin məsuliyyət və vəzifələri vardır. Bildiyimiz kimi, ölkəmizdə aparılan təhsil islahatı onun bir bölgəsinə və yaxud hər hansı pilot rayonlarına aid deyil. 1999-cu ildə ümummillil liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış və mərhələ-mərhələ həyata keçirilən bu islahat bütün ölkəmizi əhatə edir. Beləliklə, dövlət səviyyəsində bütün ölkəni əhatə edən islahatlar bütün ölkədə, ölkəmizin hər bir bölgəsində, bölgələrin hər bir şəhər və rayonunda, burada yerləşən hər bir məktəbdə və sinifdə reallaşdırılmalıdır. İslahat bütün məsələlərdə əlaqəlilik gözlənilməklə bir neçə səviyyədə və mərhələdə həyata keçirilir. Müəyyənləşdirilmiş nəticələr sinif səviyyəsində reallaşdırılmasına qədər bir neçə mərhələdən keçməlidir. Dövlət səviyyəsində ölkə üçün əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilir. Bu qərarlar şəhər və rayon səviyyəsində xüsusiləşərək ərazinin coğrafiyasına, əhalisinin etnik tərkibinə, yaşayış səviyyəsinə, təhsil müəssisələrinin inkişaf dinamikası, siyasi və iqtisadi vəziyyət nəzərə alınaraq islahatın tətbiqi fəaliyyət planlarında əksini tapır və həyata keçirilir. Məktəb səviyyəsində isə məktəbin yerləşdiyi məkan, müəllim və şagird heyəti-

nin sayı, etnik tərkibi, sosial vəziyyəti, məktəbdə mənəvi-psixoloji mühit, maddi-texniki baza, təhsilin vəziyyəti, inkişafın dinamikası araşdırılır, varislik qorunmaq şərti ilə məktəbin fəaliyyət planı hazırlanır. Sınıf səviyyəsində isə şagirdlərin sosial, idraki, psixoloji, fiziki vəziyyəti, idrak səviyyəsi, yaş xüsusiyyətləri, fiziki və fizioloji sağlamlığı, mənəvi-psixoloji vəziyyəti, sosial vəziyyəti, görmə, eşitmə, linqvistik və riyazi yaddaşı, maraq və ehtiyacları, sinifdə mənəvi-psixoloji iqlim, sinfin təchizatı və tərtibatı, şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi, inkişafın dinamikası və s. nəzərə alınmaqla müəllim fəaliyyət planını hazırlayır və həyata keçirməyə başlayır. Məktəbin idarə olunmasında dərin bilik, bacarıq, peşəkarlıq, çeviklik, səriştəlilik, yeniliklərin mənimsənilməsi və s. kimi zəngin keyfiyyətlərə malik olmaq lazımdır. Müəllimlərin dərslərini dinləyib təhlil etmək, səmərəli tövsiyələr vermək, onların yaradıcılıq imkanlarını aşkarlamaq, təkmilləşmələrinə şərait yaratmaq, şagirdləri müşahidə etmək, valideynlərlə sistemli şəkildə əlaqə qurmaq və s. üçün direktor hərtərəfli inkişaf etmiş, dövrün nəbzini tuta bilən pedaqoji psixologiyani mükəmməl mənimsəyib ondan faydalanmağı bacaran idarəedən olmalıdır. Məktəbin idarə olunmasından asılı olaraq təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək olar. Bunun üçün məktəb direktoru yeni pedaqoji texnologiyani mənimsəyib tətbiq etməklə İKT-dən faydalanmalıdır. Dünyada sürətlə genişlənməkdə olan qloballaşma dövrü yeni cəmiyyətin tələblərinə uyğun olaraq idarəetmə elminin formalaşması zərurətini qarşıya qoyur. Son illər pedaqoji menecment anlayışı məktəbdaxili idarəetmədə geniş işlədilir. Mahiyyətinə görə pedaqoji menecment təhsil prosesinin subyektlərinin maraqları, tələbləri, ehtiyacları və motivləri üzrə istiqamətlərini xarakterizə edir. Burada əsas məqsəd təhsil müəssisəsinin idarə olunmasının optimallaşdırılmasıdır. Optimal idarəetmə prosesin sürətləndirilməsi ilə şərtlənmir. Ünsiyyətdə diqqətli yanaşma, insanların ləyaqətini və keyfiyyətlərinin imkanlarına önəm vermək tələbi qarşıda durur.

Məktəbi idarəedənlərin fənn proqramlarının (kurikulumların) tətbiqi ilə bağlı müəyyən vəzifələri vardır:

1. Məzmun standartlarında, dərsləklərdə olan dəyişiklikləri araşdırmalı, Pedaqoji şuralarda, metodbirləşmə iclaslarında müzakirə etməli;

2. Bir-biri ilə əlaqəli sahələrdə fənn müəllimləri ilə iş aparmalı;

3. Yeni tədris ilində istifadə olunacaq illik planlaşdırmaların hazırlıqlarını, onların fənn standartlarına uyğunluğunu araşdırmalı, müəllimlərlə müzakirə etməli, müəllimlərə müəyyən istiqamətlər verməli;

4. Öyrədici və inkişafetdirici təlim mühitinin yaradılması üçün məktəbin zəruri təlim materialları və təlim vasitələri ilə təmin olunması yollarını tapmalı;

5. Təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə monitorinqin keçirilməsi üçün standart və meyarlardan istifadə imkanlarını bilməli;

6. Fənn kurikulumlarının tətbiqi ilə əlaqədar rast gəlinən çətinlikləri müəyyənləşdirməli və onların aradan qaldırılması yollarını tətbiq etməli;

7. İl ərzində fənn ayılıqlarının keçirilməsi, bu zaman fərqlənən müəllimlərin necə stimullaşdırılması məsələlərini də göz önündə saxlamalıdırlar.

Yeni fənn kurikulumlarının məktəblərdə düzgün və müvəffəqiyyətli şəkildə tətbiqinin mühüm amillərindən biri də düzgün təlim almış müəllim kollektivinin olmasıdır. Müəllimlər sadəcə müxtəlif təşkilatlar tərəfindən təşkil olunan 10 günlük kurslardan keçməklə kifayətlənməməlidirlər. Məktəbi idarəedənlər mütəmadi olaraq fənn proqramlarının (kurikulumların) quruluşu, fəlsəfəsi, məqsədləri, vəzifələri haqqında müəllimləri məlumatlandırmağı bacarmalıdırlar.

Məktəb səviyyəsində təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün müəyyən tədbirlər görülməlidir. Bunlar fəaliyyət planı hazırlanarkən nəzərə alınmalıdır. Fənlərin tədrisinin monitorinqi, zəruri təlim materialları ilə təmin etmə, fənn kurikulumlarının tətbiqi məsələləri, müəllimlərin peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, KSQ və BSQ-lərin hazırlanması, aparılma qaydaları və yoxlanması kimi məsələlər göz önündə saxlanılmalıdır.

Problemin aktuallığı. Təhsilin və təlimin məzmununun idarəedilməsi üzrə rəhbər və pedaqoji işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi təhsilin vəzifəsidir.

Problemin elmi yeniliyi. Ümumtəhsil məktəblərində təlim nəticələrinin idarəedilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə yeni idarəetmə mexanizmi hazırlanmış, idarəetmənin səmərəli yolları müəyyənləşdirilmiş, yeni təkliflər irəli sürülmüşdür

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ümumtəhsil məktəblərində təhsil keyfiyyətinin idarə olunmasına üç yanaşmanın tətbiqinin - məqsədə görə idarəetmə, prosesə görə idarəetmə, son nəticəyə görə idarəetmə - idarəetmənin şəffaflığına və nəticəönlülyünə təsir edəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu. Bakı: Qanun, 2009.
2. A. Süleymanova. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014.
3. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil sistemində “Qiymətləndirmə Konsepsiyası”. Bakı, 2009.
4. R. Məmmədzadə. Təhsildə keyfiyyət aparıcı istiqamətlərdən biri kimi. Bakı: Müəllim, 2010.
5. Загвязинский В.И., Гильманов А. Управление качеством образования: Методические рекомендации. Тюмень, 2009, 16 с.
6. Шарова С.М. Мониторинг как средство повышения качества образования. Санкт-Петербург, 2012

E-mail: aide.hesenova.87@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok* **A.M. Bəkirova**

ped.ü.fəls.dok **.Ə.A. Gərayev**

Redaksiyaya daxil olub: 19.07.2022.

UOT 37.0

Nərmin İlham qızı Nadirzadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

TƏHSİL MENECERİNİN FƏALİYYƏTİNDƏ İNNOVATİV İDARƏETMƏ MODELƏRİ

Нармин Ильхам гызы Надирзаде
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ИННОВАЦИОННЫЕ МОДЕЛИ УПРАВЛЕНИЯ ШКОЛОЙ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕНЕДЖЕРА ОБРАЗОВАНИЯ

Narmin İlham Nadirzadə
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

INNOVATIVE MODELS OF SCHOOL MANAGEMENT IN THE ACTIVITIES OF AN EDUCATION MANAGER

Xülasə. Təhsil menecerinin fəaliyyətində innovativ idarəetmə modellərinə həsr edilmiş bu məqalədə həmin modellərin yaradılması şərtləri açıqlanır. Göstərilir ki, innovativ modellərin işlənilib hazırlanması mürəkkəb bir prosesidir. Bu prosesin əsasında təhsil konsepsiyaları durur. Təhsil konsepsiyaları təlim-tərbiyə işi sahəsində aparılacaq işlərin elmi istiqamətini əhatə edir.

Məqalədə innovativ modelin yaradılmasına verilən tələblər də izah olunur. Göstərilir ki, modeldə ilk növbədə menecerin, yəni məktəb rəhbəri və onun müavinlərinin funksiyaları qeyd edilməlidir. Həmçinin innovativ prosesin gedişi, təhsil, tədris, təlim, tərbiyə məsələlər əhatə edilməlidir. Modeldə, eyni zamanda idarəedən və idarə edilən subyektlər, təhsilalanlar və təhsil verənlər, pedaqoq, şagird və valideynlərlə birgə aparılacaq işlərin əhatə dairəsi göstərilir. Bundan başqa, innovativ proses üçün yaradılmalı olan əlverişli pedaqoji mühit, maddi-texniki baza, İKT təminatı, resurslar, münasibətlər, əməkdaşlıq, öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici təsirlər də öz əksini tapır.

Açar sözlər: *təhsil menecmenti, innovativ idarəetmə, model, konsepsiya, texnologiya, innovativ proses.*

Резюме. В данной статье, посвященной инновационным моделям управления в деятельности менеджера образования, описаны условия создания этих моделей. Показано, что разработка инновационных моделей представляет собой сложный процесс. В основе этого процесса лежат образовательные концепции. Образовательные концепции охватывают научное направление работы, которая должна осуществляться в сфере обучения и воспитания.

Также в статье разъясняются требования к созданию инновационной модели. Показано, что в модели следует отметить функции управляющего, т.е. руководителя школы и его заместителей. Также должны быть освещены ход инновационного процесса, образование, обучение, вопросы воспитания. В модели при этом указывается объем работы, которую необходимо провести с управляющими и управляемыми субъектами, учащимися и воспитателями, педагогом, учащимся и родителями. Кроме того, отражаются благоприятная педагогическая среда, материально-техническая база, ИКТ-обеспеченность, ресурсы, отношения, сотрудничество, воспитательные, развивающие, воспитательные эффекты, которые необходимо создать для инновационного процесса.

Ключевые слова: *образовательный менеджмент, инновационный менеджмент, модель, концепция, технология, инновационный процесс.*

Summary. This article, devoted to innovative management models in the activities of an education manager, describes the conditions for creating these models. It is shown that the development of innovative models is a complex process. At the heart of this process are educational concepts. Educational concepts cover the scientific direction of work that should be carried out in the field of education and upbringing.

The article also explains the requirements for creating an innovative model. It is shown that the function of the controller should be noted in the model, t.e. the head of the school and his deputies. Also, the course of the innovation process, education, training, education issues should be covered. At the same time, the model specifies the amount of work that needs to be done with the managing and managed subjects, students and educators, teachers, students and parents. In addition, a favorable pedagogical environment, material and technical base, ICT provision, resources, relations, cooperation, educational, developmental, educational effects that need to be created for the innovative process are reflected.

Keywords: *educational management, innovation management, model, concept, technology, innovation process*

Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsinə innovasiyaların tətbiqini zəruri etmişdir. Təhsil özünəməxsusluqlara malik olan mürəkkəb bir sistemdir. Onun hər hansı bir həlqəsinə innovasiyaların tətbiqi birbaşa və ya dolayısı olaraq idarəetmə ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə hazırda “məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma” anlayışı formalaşmışdır. Məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma məzmunu etibarlı ilə ənənəvi idarəetmə sahələrində baş verən yenilikləri öyrənmək, onların qəbul edilən, təcrübədə öz həllini tapmış, hələ tapmaqda olan, o cümlədən tapılması vacib olan nəzəri, konstruktiv, konseptual, metodik - texnoloji nümunələrini müəyyən edərək yeni elmi-pedaqoji fakt kimi pedaqoji ictimaiyyətə təqdim etməkdir.

V.A. Slastenin, İ.F. İsayev, U.T. Şiyanov bütövlükdə təhsildə idarəetmə mexanizmini belə səciyyələndirirlər: “İdarəetmə anlayışı altında qərarların işlənməsinə, təşkilətməyə, nəzarətə, idarəetmə obyektini qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq nizamlamağa, etibarlı informasiyalar əsasında təhlil apararaq yekun əldə etməyə yönəldilmiş fəaliyyət başa düşülür. İdarəetmə obyektini bioloji, texniki və sosial sistem olan bilər” (1, s. 165). Bu izahda bir sıra məsələlər üzərində dayanmağa ehtiyac vardır.

Əvvəlcə idarəetmə modelindən başlayaq. R.L. Xon müasir təhsildə istifadə edilən aparıcı modellərin quruluşuna əsaslanaraq onların mahiyyətini izah edərək bunları bildirir: “Model – problemlərin təcrübəyə tətbiqinin hansı axarda olmasını təsəvvür etmək üçün istifadə olunan konseptual analoqdur. Təhsil modeli yaratmaq - təhsil subyektlərinin (rəhbər, müəllim və şagirdlərin) bilik, tələbat, maraq, meyl, ustanovka, nə-

hayət, motivasiya sahəsinin yönəldiyi fəaliyyətin (burada idarəetmənin) sistemini yaratmaqdır” (2, s. 25).

Məktəbdə idarəetməyə innovativ yanaşma modellərinin təhlili və tətbiqinə həsr edilmiş müasir tədqiqatlar sırasında A.N. Axrenovun “Məktəbin inkişafının idarə edilməsinə pedaqoji kollektivin innovativ potensialı vasitəsi ilə nail olma” (3), A.A. Ziyaxanovun “Məktəb təhsilində menecerin innovativ modeli” (4), N.A. İvansova və V.N. Qurovun “Böyük şəhərlərdə müasir innovativ məktəb modelinin layihələşdirilməsi və reallaşdırılması məsələləri” (5), P.V. Çertov “Təhsil müəssisələrində innovativ proseslərin idarə edilməsi modelinin yaradılması” (6) və digər tədqiqatlar özünəməxsus yer tutur. Bu tədqiqatlarda müasir məktəbin innovativ idarə edilməsi üçün əlverişli olan modellər təklif olunur. Həmin modelləri araşdıraraq ölkəmiz üçün daha məqsədəuyğun modelin məzmunu, məqsədini və metodlarını işləyib hazırlaya bilərik.

A.N. Axrenov təklif etdiyi modeldə əvvəlcə onun prinsiplərini açıqlayır. “Fikrimizcə, bu gün ortaqlaşma və ümumi idarəetmə prinsiplərinə ciddi əməl edilməsi məsələsi gündəmdədir. Elmi ədəbiyyatda bu prinsiplərin şərhləri çoxdur. Praktidlərin və idarəetmə nəzəriyyəçilərinin onlara artan marağı idarəetmə sistemlərinin daha da təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin artırılması üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsi ilə əlaqədardır” (3, s. 62).

A.N. Axrenov bildirir ki, əslində, hər bir məktəb intellektual pedaqoji potensialından daha dolğun istifadə etməyə çalışır. Bir çox təhsil müəssisəsi isə tədris planlarının, proqramların, öyrənilən fənlərin məcmusunun və iş rejiminin xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Başqa sözlə, nə-

zarət obyektini özü xeyli dəyişir. Buna görə onlara rəhbərlik də dəyişməlidir. Bu halda o fərqli bir keyfiyyət alır, pedaqoji idarəetmə imici qazanır. Konkret olaraq A.N. Axrenovun innovativ idarəetmə modeli ilə bağlı təklif etdiyi fikir budur: “Hər hansı bir müəssisədə olduğu kimi ümumtəhsil məktəbində idarəetmə obyektləri üç komponentdən ibarətdir: maddi əmlak (texniki avadanlıq), məlumat (tədris planları, proqramlar, sənədlər və s.) və insan və ya şəxsiyyət. İşin mürəkkəb keyfiyyət idarəçiliyi müasir idarəetmə formasından başlayır. Məktəb idarəçiliyinin vacib bir fərqləndirici xüsusiyyəti iki ayrı-ayrı, əslində isə mahiyyətə biri-birindən ayrılmaz, bir-biri ilə əlaqəli aspektlərin olmasıdır: pedaqoji və iqtisadi” (3, s. 62).

Bununla yanaşı, onun qənaəti belədir ki, məktəbdaxili innovativ idarəetmə üçün bir sıra məsələlər də modeldə öz əksini tapmalıdır.

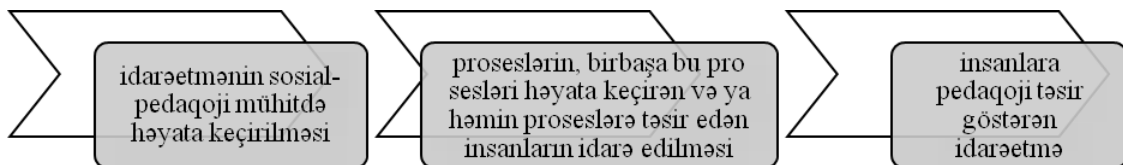
A.A. Ziyaxanovun təklif etdiyi model təhsil menecerləri üçündür. O, əvvəlcə təhsil menecerinin məqsəd və vəzifələrini aydınlaşdırır. “İdarəetmənin məqsədi, insanları səmərəli əməkdaşlığa cəlb edə bilməkdir. Bunun üçün menecer insanların söylərini nizamlamalı, güclü və zəif tərəflərini tarazlaşdırmalı və aralarındakı

ziddiyyətləri nizamlamalıdır. P. Drukkerin sözlərinə görə, rəhbərin vəzifələri, insanları idarə olunan təşkilatın ortaq məqsədləri ətrafında bir araya gətirmək, işçilərdə fərdi məsuliyyəti inkişaf etdirmək, habelə onların fərdi ehtiyac və bacarıqlarını inkişaf etdirmək, işçiləri özlərini inkişaf etdirməyə təşviq etmək, aralarında rabitə qurmaqdır” (4, s. 36). O, təhsil menecerini ənənəvi məktəb idarəçiliyindən fərqləndirən əsas ideyalara bunları aid edir: menecmentin başqaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi, tədris prosesi subyektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi, refleksiv idarəetmə, qarşılıqlı etimada, hörmətə əsaslanan idarəetmə, tabe olanlar üçün uğur situasiyası liderinin yaradılması, peşəkar inkişaf imkanları.

Müəllif bu modeldə idarəetmənin sosial-pedaqoji mühitdə həyata keçirilməsi şərtini önə çəkir. İkinci mühüm məsələ olaraq məktəbdə idarə edilən proseslərlə yanaşı, həm də, ya birbaşa bu prosesləri həyata keçirən, ya da həmin proseslərə təsir edən insanların idarə edilməsini, o cümlədən insanlara pedaqoji təsir göstərən idarəetmənin təşkilini vacib sayır. 3 amil vurğulanır: mühit + prosesin idarə edilməsi + pedaqoji təsir (şəkil 1).

Məktəb idarəetməsində pedaqoji menecmentin semantikasi

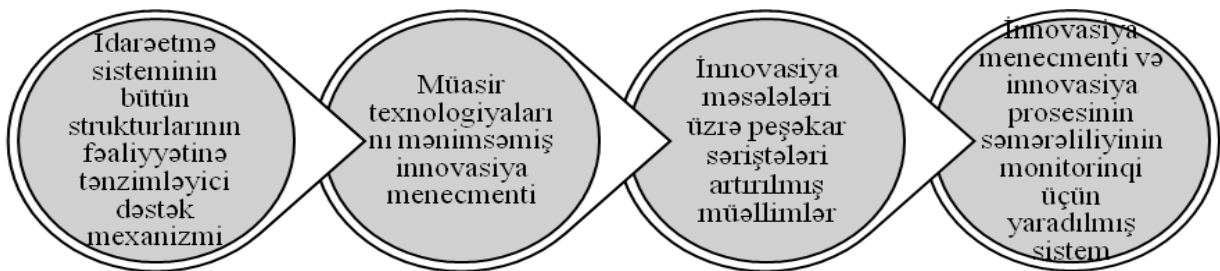
Şəkil 1.

P.V. Çertov tərəfindən yaradılmış təhsil müəssisələrində innovativ proseslərin idarə edilməsi modeli də özünəməxsus şəkildə işlək və realdır. Modelin bəndlərinə, hissələrinə aktual məsələlər daxildir (şəkil 2).

Təhsil müəssisələrində innovativ prosesləri idarəetmə modeli

Şəkil 2.

Bu modeldə biri-biri ilə sıx əlaqədə olan, daha konkret proseslər, obyekt və subyektlər var. İdarəetmə sisteminin bütün strukturlarının fəaliyyətinə tənzimləyici dəstək mexanizmi modeldə öndə durur. Həqiqətən də, istənilən müəssisənin innovativ idarə edilməsi üçün, ilk növbədə, onun mexanizmi yaradılmalı, funksiyaları, prinsipləri, məqsəd və vəzifələri, o cümlədən fəaliyyət istiqamətləri aydınlaşdırılmalıdır.

İkinci mühüm məsələ müasir texnologiyaları mənimsəmiş innovasiya menecmentinin olmasıdır. Hazırda bu istiqamətdə saysız-hesabsız tədqiqatlar aparılır. Biz də tədqiqatın nəticəsində təhsil menecmentinin fəaliyyətinə verilən tələblərlə bağlı olaraq respublikanın təhsil mühitinə uyğun gələn fikirlərimizi ümumiləşdirməyi düşünürük. Bu baxımdan, hesab edirik ki, müəllif haqlı olaraq modeldə təhsil menecmentini önə çəkir.

Üçüncü məsələ innovasiya məsələləri üzrə peşəkar səriştələri artırılmış müəllimlərdir. Bu sahədə ölkə təcrübəsində də yetərincə işlər görülmə və görülməkdədir. Müəllim hazırlığında innovasiyaların tətbiqi hazırda iki istiqamətdə gedir: tədris prosesinin innovasiyalı qurulması və bunun üçün informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə.

P.V. Çertovun modelindəki daha bir məsələ isə innovasiya menecmenti və innovasiya prosesinin səmərəliliyinin monitorinqi üçün yaradılmış sistemin olmasıdır. Hazırda təhsildə innovasiya axtarışları getdiyindən, tədrislə bağlı məsələlərə baxışlar dəyişdiyindən onun həm etibarlı, həm də çevik sistemini yaratmaq hələlik mümkün olmamışdır, lakin axtarışlar davam edir.

Modellərin təhlillərindən görürük ki, məktəbin idarə edilməsinə innovativ yanaşma modelində bir neçə anlayışın olması mühümdür:

1) menecer - məktəb rəhbəri (direktor, müavinlər);

2) proses - təhsil (tədris, təlim, tərbiyə);

3) subyektlər - təhsilalanlar və təhsil verənlər (pedaqoq, şagird və valideynlər);

4) əlverişli mühit - pedaqoji mühiti (maddi-texniki baza, İKT təminatı, resurslar, münasibətlər, əməkdaşlıq, öyrədici, inkişafetdirici, tərbiyəedici təsirlər).

Dünya təhsil sistemində müxtəlif modellər tətbiq olunur. Onlardan Türkiyə, Amerika, İngiltərə, Almaniya, Hollandiya modelləri üstünlük təşkil edir. N.V. Vasilyev dünya pedaqoji

təcrübəsini təhlil edərək üç əsas modeli ayırd edir (7, s. 84):

1) ənənəvi-konservativ;

2) rasionallıq;

3) humanist (fenomenoloji).

Azərbaycanda hazırda tətbiq edilən yeni təhsil modeli "Milli Kurrikulum"unun metodologiyasına əsaslanır. O, öz məzmununa görə ikinci və üçüncü modelə uyğun gəlir. Onun əsas prinsipləri: inkişafyönlülük, şəxsiyyətyönlülük, şagirdyönlülük və mədəni müxtəliflikdir. Həmin prinsiplər təlimin inkişafetdirici xüsusiyyətinə əsaslanmaqla hər bir yaş dövründə şagird qarşısında qoyulan maksimum tələblərin onlar tərəfindən mənimsənilməsi və reallaşdırılması üçün öz imkanlarını səfərbər etməsini nəzərdə tutur. Burada şagirdin özünütərbiyəsi, özünüinkişafı və özünü reallaşdırması mühüm tələb kimi qoyulur: fəaliyyətin stimullaşdırılması, dəstəkləyici mühitin yaradılması.

Metodikanın düzgün qurulması üçün innovativ vasitə və metodları yuxarıdakı müəlliflərin izahında verilən "bioloji", "texniki" və "sosial sistem" anlayışlarına yönəlməliyik. Obyektiv idarəetmə prosesidir. Bu prosesdə idarə edənlər və idarə olunanlar, həmçinin texniki vasitələr, resurslar, məsələn İKT vasitələri var. İdarəetmədə müsbət (innovativ) dəyişmələr yaratmaqdan ötrü yeni bir metodika hazırlamaq, onu idarəetmə texnologiyasının tələblərinə uyğunlaşdırmaq lazım gələcək. Bu baxımdan tədqiqatın metodikasının yönəldildiyi subyektləri müəyyən etməliyik.

1) "bioloji subyekt": rəhbərlər, müəllim və şagirdlər;

2) "texniki subyekt": məktəb rəhbərləri, müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinə tətbiq edilən innovativ nəzəriyyə və konsepsiya, model və texnologiyalar;

3) "sosial sistem": məktəb rəhbərlərini, müəllim və şagirdləri özündə birləşdirən innovativ idarəetmə sistemi.

Beləliklə, biz artıq hansı subyektlərlə iş aparacağımızı müəyyənləşdirdik. İndi isə bu işlərin məzmununu təyin etməliyik. Müasir şəraitdə təhsildə "inkişafetdirici" tip öndədir. Deməli, seçəcəyimiz, istinad edəcəyimiz nəzəri-praktik idarəetmə konstruktları da bu məzmununda olacaq. Bunu nəzərə alaraq "inkişafetdirici məktəb" anlayışının spesifik cəhətlərinə diqqət edək.

Müasir təhsil sistemində ən çox mübahisə mövzusu olan problemlərdən biri də yeni modellərlə işləyən məktəb tiplərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlıdır. Müasir təhsildə əsas məktəb tipi - "inkişafetdirici məktəb"dir. "İnkışafetdirici məktəb" şagirdləri gərginliklərdən qoruya bilmək gücündədir. Çünki bu məktəbdə şagird özü müdafiə yollarını müəyyənləşdirir. Öz inkışafı üçün vacib olan yolları, vasitələri pedaqoqla, yaşlıları ilə birgə seçir, onlardan yararlanır. Belə məktəbdə şagirdlərin gərginlik içində saxlanması imkanları məhduddur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün "inkişafetdirici məktəb" anlayışının pedaqoji ictimaiyyət tərəfindən artıq qəbul olunmuş mahiyyətini açıqlayaq.

A.A. Məlik-Paşayevə görə, məktəbdən mütləq şagirdin şəxsiyyətini formalaşdırmağı tələb etmək haqsızlıqdır (8). Həqiqətən də, bir halda ki, biz obyektiv təlimdən, bəşəri tərbiyədən və inteqrasiyadan bəhs edirik və onlara verilən biliklər humanitarlaşdırılmış, dünya elminə müvafiqləşdirilmişdir. Deməli, bu təlim özlüyündə məzmununa görə şəxsiyyətəyönəlməlidir. A.A. Məlik-Paşayev burada müəllimin peşə fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinə işarə edərək onların şagirddə şəxsiyyət formalaşdırmaq imkanına malik olduqlarını göstərir. Yəni əgər müəllim istəsə öz şəxsi nümunəsi yolu ilə uşaqlarda yaxşı şəxsiyyət formalaşdırmağa bilər. Sadəcə olaraq, müəllim elə texnologiyalardan istifadə etməlidir ki, tədris prosesinin özü şəxsiyyətin inkışafına yönəlmiş olsun. Belə texnologiyalar artıq Azərbaycanda sürətlə yayılmaqdadır. Onların əsasında D.V. Elkonin və V.V. Davidovun XX əsrin 70-ci illərindən sonra birgə apardıqları tədqiqatların nəzəri-praktik nəticələri durur. Həmin texnologiyalar "inkişafetdirici təlim" adı altında ümumiləşdirilir. Əgər biz Azərbaycan təhsilində bu sahəyə olan konseptual yanaşmaya əsaslanaraq, yanaşma belədir: "Təlim anlayışının öz köklü meyarının - didaktik, inkışaf və tərbiyə meyarlarının sistemli olmasa da bu və ya digər dərəcədə açıqlanması yeni pedaqoji təfəkkürün uğurlarını əks etdirir və Azərbaycan pedaqoji fikrinin önəmli nailiyyətidir. Beləliklə, təlim məqsədləri aşağıdakı üçəm - biri biri ilə vəhdətdə olan kateqoriyalar kökündə qurulur: didaktik, tərbiyəedici və inkışafetdirici" (9, s. 71).

Professorlar Ə.Ə. Əlizadə və H.Ə. Əlizadənin əsaslandıqları bu model, əslində müasir

dövrə aid olan şəxsiyyətəyönəlməmiş – inkışafetdirici məktəb modelinə yaxındır. Əgər hazırda kurikulumların məqsədlərini nəzərə alsaq, o zaman didaktik və tərbiyəedici modelləri şəxsiyyətəyönəlməmiş model olaraq qəbul etməliyik. Məktəbin idarə edilməsində: planlaşdırmada, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində, kadrların işinə rəhbərlikdə, metodik tədbirlərin həyata keçirilməsində, ailə ilə aparılan işlərdə, maddi-texniki bazanın möhkəmləndirilməsində, nəzarət və monitorinqlərin keçirilməsində bu model əsas tutulmalıdır.

Təhsil, bir-biri ilə sıx əlaqədə olan iki mühüm komponenti ilə öz məqsədini reslaşdırır: tərbiyə və təlim. Təhsil konsepsiyasında da bu komponentlər əsas götürülür. Ölkələr arasındakı mədəni inteqrasiyalar onların təhsillə bağlı apardığı işlərə şərtsiz olaraq təsir göstərir. Məsələn, tərbiyəvi təsirlərin məzmun baxımından modernləşdirilməsi son dövrlər əksər ölkələrin təhsil siyasətinin prioritet istiqamətlərindən biridir. Ona görə də təhsilin modernləşməsində tərbiyə amilini unutmamaq olmaz.

Təhsil, inkışafetdirici funksiya ilə yanaşı həm də tərbiyəedici funksiyaları yerinə yetirir. Hazırda təhsilin tərbiyəedici funksiyası daha da aktuallaşmaqdadır. Çünki o, insan şəxsiyyətinin ən mühüm özünü təşkil edən amilinə çevrilib. Doğrudur, məktəbin inkışafı tarixində tərbiyə işində məktəb rəhbərinin, müəllimin sözü, şəxsi nümunəsi ən yaxşı təsiredici vasitə kimi istifadə olunub. Onların şagirdlərə, fənlərə, öz ixtisasına münasibəti bu sahədə prioritet idi. Ancaq hər kəsə məlumdur ki, artıq bugünkü pedaqoq "köhnə müəllim"lər kimi real təsiredici gücə malik deyillər. Yəni, onlar tərbiyəedici funksiyaları əvvəllər olduğu kimi səmərəli qaydada yerinə yetirə bilmirlər. Bəs nə dəyişib? Nəyə görə cəmi 15-20 il ərzində məktəbdə müəllimin nüfuzu, tərbiyəedici təsiri bu qədər azalıb? Tədqiqatçılar (L.S.Vıqotski, R.N.Cabbarov, S.S. Xəlilov, V.A. Yasvin, R.N. Məmmədzadə, V.İ. Zaqvyazinski, S.U. Rüstəmov və b.) bu sualın cavabını bir neçə amillə əlaqələndirirlər.

▫ Cəmiyyətdə bütövlükdə məktəbə münasibətin dəyişməsi;

▫ İnformasiya texnologiyalarının inkışafı ilə bağlı olaraq məktəbdə müəllimin öyrədici funksiyasının zəifləməsi;

▫ Tərbiyənin məzmununa yeni tələblərin qoyulması zərurəti;

▫ İctimai şüurun, bu zəmində də fərdi şüurun dəyişməsi, yeni nəslin yalnız müəllimlərlə deyil, yaşlılara münasibətlərinin yeni ölçülərlə qurulması.

Hər halda, bu sualların hər biri düşündürücüdür. Fikirləşirik ki, müasir təhsildə tərbiyənin vəzifələrini yeni psixopedaqoji ölçülərlə planlaşdırmaq lazımdır.

Bununla belə, keçmiş tərbiyə sistemi refleksiv tipli təfəkkürün inkişafını kifayət qədər təmin etmədiyindən bu təcrübədən imtina zərurəti meydana çıxır. İnkişaf yalnız fərdlərin subyektiv refleksiv qabiliyyəti səviyyəsində, təbii axarda gedir. Qloballaşma şəraitində, istehsalın dinamik inkişaf etdiyi cəmiyyətlərdə prosesin belə ləng inkişafı mümkünsüzdür. Yeni texniki inqilablar təhsil sistemi qarşısında hadisələrin arxasında deyil, önündə getmək tələbi qoyur.

Ənənəvi pedaqogika yaxın dövrlərə qədər tərbiyənin mühüm amili olan, milli mədəniyyətlə bağlılığı ilə digər xüsusiyyətlərdən fərqlənən refleksivlik qabiliyyətinə şəxsiyyətlərin mənəvi-əxlaqi inkişaf göstəricisi kimi baxırdı. Mənəvi baxımdan inkişaf etmiş şəxsiyyət isə o adam hesab olunurdu ki, öz milli mədəniyyətini əxz etmiş olsun.

Modernləşdirmə nəzəriyyəçiləri, məsələn, A.V. Sivolapov hesab edir ki, “tədqiqatçıların dünya vətəndaşları və abstrakt bir fenomenin kulturoloji dəyişməsi haqqındakı yanaşmaları müasir genetikanın kulonlaşdırma təcrübəsi ilə müqayisə oluna bilər. Bu, bar verməyən ağaca edilən qulluq kimi bir şeydir. Çünki, hər hansı bir fərdi özünün milli dəyərlərindən ayırmaqla global dəyişmələrin ağışına atmaq, sivilisasiyanın taleyinə buraxmaq dünyəvi faciələrə səbəb ola biləcək bir məsuliyyətsizlikdir” (10, s. 57-65).

Yeni demokratik təhsilin əsas fiquru öz fəaliyyətinin subyektivi olan şagirdidir. Bu prosesdə müəllim uşağın yaşadığı və fəaliyyət göstərdiyi sosial mühitin geniş imkanlarından istifadə edərək onun inkişafı məqsədilə fəaliyyətinə rəhbərlik edir, istiqamət verir. Bu baxımdan təhsilin başlıca vəzifəsi - şagirdin davranışının və inkişafının yeni formasının məqsədyönlü və düşünülmüş qaydada işlənməsidir. Bu fundamental ideya L.S. Vıqotskiyə məxsusdur. Həmin ideya hələ öz dövründə avtoritar pedaqogikaya qarşı qoyulmuşdu (11, s. 76).

Tərbiyə alanının şəxsi təcrübəsi pedaqoji işin əsas bazasını yaradır. Elmi-nöqtəyi-nəzərdən uşaq son nəticədə özü tərbiyə olunur.

Tərbiyə prosesində uşağın şəxsi təcrübəsi özündə hər şeyi ifadə edir. Tərbiyə prosesinin əsasında uşağın şəxsi fəaliyyəti durmalıdır. Tərbiyə elə qurulmalıdır ki, uşaq tərbiyə olunmasın, o, özü-özünü tərbiyə etsin.

Müəllim uşağı yalnız onlarla və onları əhatə edən mühitlə daim əməkdaşlıq etməklə, müəllimlə birgə hərəkət etməyə hazır olduqları və bunu arzuladıqları halda, tərbiyə edə bilər.

Məktəb rəhbəri özünün idarəetmə məqsədindən irəli gələn vəzifələri ilə müəllim və şagirdlərin motivləri, maraqları ilə əlaqələndirməlidir.

Beləliklə, müasir təhsildə innovativ idarəetmə - təlim-tərbiyə prosesində şagirdin inkişafının əsas şərti olaraq onun özünü-tərbiyəsini görür. Digər tərəfdən, uşağın təcrübəsi bütövlükdə sosial mühitlə müəyyənləşir. Əgər idarə edənlər şagirdə birbaşa təsir etmək gücündə deyillərsə, o zaman mühit vasitəsilə ona təsir göstərə bilərlər.

Deməli, tərbiyə, şagirdin ailə və məktəb mühiti ilə müəyyənləşən şəxsi təcrübəsində baş verir. Burada tərbiyə edənin rolu mühitin təşkili-nə və istiqamətləndirilməsinə yönəldilməlidir. Başqa sözlə, məktəb rəhbərliyi şagirdləri əlverişli inkişaf mühitində müəllimlə birgə hərəkət etməyə, arzuladıqları məqsədyönlü fəaliyyətə yönəltməklə tərbiyə edilən şərait yaratmalıdır. Bütün bunları ümumiləşdirərək tərbiyə prosesində şagird və məktəb mühiti arasındakı qarşılıqlı əlaqənin universal modeli ilə tanış oluruq.

Sosial mühit, L.S. Vıqotskiyə görə, tərbiyə mühitinin həqiqi dəstəyidir. Hər bir rəhbərin əsas rolu bu dəstəyi idarə etməkdir. “Bağban kimi çiçəyin boy artması üçün bəsləndiyi şəraitin hərəkətini, nəmişliyini, qonşu bitkilərlə arasındakı məsafəsini dəyişməklə, kökünü yumşaltmaqla, torpağı qarışdırmaqla təsir edir. Tərbiyəçi də beləcə mühiti dəyişməklə uşağı tərbiyə edir” (11, s. 84).

L.S. Vıqotski pedaqoji prosesdə tərbiyə edənlərin iki rol oynadığını göstərir. Bir tərəfdən, istehsalın təşkiledicisi və idarəedicisi, digər tərəfdən öz məşğulunun hissəsi kimidir. Beləcə məktəb rəhbəri, bir tərəfdən sosial tərbiyə mühitinin təşkiledicisi, digər tərəfdən, bu mühitin hissəsi olur. Fikrimizcə, ən yaxşı tərbiyəçi o insandır ki, tərbiyə olunanı gələcəkdə bu mühitdə

özünü reallaşdırmağa hazırlaya bilər. Süni yaradılmış mühit özündə real əlaqələri əks etdirə bilmir. Belə mühitdə həmişə nə isə çatışmır. Ona görə də şagirdlərə süni tərbiyə mühiti yaratmaq lazım geyil. Bu, əslində, onu yanıltmaqdır. “Həyat məktəbdən yaxşı tərbiyə edir, şagirdi başı ilə həyatın səs-küylü axınına qoşun və siz vaxtından əvvəl əmin ola bilərsiniz ki, tərbiyənin belə vasitəsi həyata davamlı və həyat qabiliyyətli insan tərbiyə edəcəkdir” (11, s. 85).

Tərbiyə prosesinin əsasında uşağın şəxsi fəaliyyəti durmalıdır. Tərbiyə edənin bütün incəsənəti yalnız bu fəaliyyəti nizamlamağa yönəldilməli, buna uyğunlaşdırılmalıdır. Psixoloji nöqteyi-nəzərdən tərbiyə mühitinin təşkilatçısı, nizamlayıcısı və nəzarətçisi müəllim və tərbiyə olunanlarla onun qarşılıqlı münasibətidir. Psixoloji qanunlar da bunu tələb edir: uşağı hansısa fəaliyyətə çəlb etmək istəyirsənsə onu maraqlandırmalısan, fəaliyyətə hazır olmasına, var gücü ilə bu fəaliyyətdə müstəqil hərəkət etməsinə nail olmalısan. Müəllimə bu fəaliyyətdə yalnız ona rəhbərlik etmək və istiqamətləndirmək qalır.

Tədqiqatlarla (A. Bandura, C. Rotter, Ə.Ə. Əlizadə, H.Ə. Əlizadə, T.İ. Şamova və b.) tanışlıq göstərdi ki, bu gün məktəbin idarəetmə modelləri işlənərkən şagird şəxsiyyətinin formalaşdırmasına təsir edən amillər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- özünə və başqalarına sosial bələdləşmə;
- fərdiyyətin inkişafı;
- mənəvi keyfiyyətlərin və əxlaqi davranışın formalaşması;
- yaşlılar arasında öz statusunu müəyyənləşdirmək;
- yeni təlim tapşırıqları üzrə vərdiş və bacarıqlara alışma;
- motivasiyanın, empatiyanın, koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafı;
- özünə nəzarətin təşkili, təlim-oyun fəaliyyətində müstəqillik və yaradıcılıq;
- təlim tapşırıqlarına, məktəbli mövqeyinə müvafiq hərəkətləri mənimsəmə.

Ədəbiyyat:

1. Слостенін В.А., Исаев И.Ф., Шиянов У.Т. Общая педагогика. -М.: Владос, -2003, -256 с
2. Хон Р.Л. Педагогическая психология. -Екатеринбург, -2002, -734 с.
3. Ахренов А.Н. Управление развитием школы через инновационный потенциал педагогического коллектива // Дис... канд. пед. наук: -М.: Институт общего образования Мин. Об. Рос. Фед., -2003, -153 с.

Bir sözlə, təhsil sistemi sadəcə olaraq yalnız təlim fənlərinin mənimsənilməsi, metod və vasitələrin uyğunlaşdırılması deyil, təlimin təşkili formasıdır. Təhsil cəmiyyətin və fərdin şəxsiyyət qismində daha optimal əlaqələr qura biləcəyi bir məkandır. Bu halda təhsili idarə edənlər öz subyektlərinə şəxsiyyət kimi yanaşmalı, ona şəxsiyyət kimi münasibət göstərilməli, onunla hesablaşmalıdır. Müasir dövr üçün spesifik olan bu şərtlər bir sıra amillərlə bağlıdır: maddi-texniki baza, elmi-metodik baza, səriştəli kadrlar. Təhsilin yeni məzmununda inkişaf etdirilməsilə bağlı aparılan tədqiqatlar, qoyulmuş eksperimentlər, işlənən layihə və proqramlar məqsədyönlü pedaqoji psixoloji prinsipləri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Bu prosesdə dünya təcrübəsinin nailiyyətləri və innovativ pedaqoji nəzəriyyələrin müddəaları ilə yanaşı mədəniyyət amili də nəzərə alınmalıdır.

Nəticə budur ki, təhsilin müasirliyi özünün inkişafetdirici imkan və xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Təhsil öz qarşısına şəxsiyyət formalaşdırmaq kimi həlli çətin bir vəzifə qoyduğundan bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün bir çox meyarlar, şərtlər, xüsusiyyətlər, amillər araşdırılmalıdır. Bu yolla təhsilin məzmununda, quruluşunda, prinsip və metodlarında əlverişli yollar tapmaq mümkündür.

Problemə aktualığı: Müasir dövrdə ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar məktəbin idarə edilməsində yeniliklərin həyata keçirilməsini tələb edir. Bu istiqamətdə məktəb menecerinin fəaliyyətində innovativ idarəetmə modellərinin araşdırılması aktual pedaqoji məsələlərdən birinə çevrilir.

Problemə elmi yeniliyi: Dünya təhsil sistemində idarəetmənin yeni-yeni modelləri tətbiq edilir. Həmin modellərin öyrənilməsi ölkəmizdə həyata keçirilən islahatlar baxımından məktəbin idarə edilməsinin yeni modelinin yaradılması üçün elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemə praktik əhəmiyyəti: Məktəb menecerinin fəaliyyətində innovativ idarəetmə modellərinin öyrənilməsi məktəbin idarə edilməsinin yeni yollarının tapılması baxımından praktik əhəmiyyət kəsb edir.

4. Зияханов А. А. Инновационная модель менеджера в школьном образовании // Актуальные вопросы современной педагогики : материалы VIII Междунар. науч. конф. -Самара: ООО "Издательство АСГАРД", -2016, -с. 35-38
5. Иванцова Н.А., Гуров В.Н. К вопросу о проектировании и реализации современной инновационной школы в мегагороде // Современные проблемы науки и образования, -2015, №6, -с. 26-34
6. Чертков, П. В. Создание моделей управления инновационными процессами в образовательной организации // Актуальные задачи педагогики: материалы V Междунар. науч. конф. -Чита: Издательство Молодой ученый, -2014, -с. 159-162
7. Василев Н.В. Системная модель управления школой // Вопросы психологии, -1990, № 6, -с. 82-86
8. Мелик-Пашаев А.А. Гуманизация образование: проблемы и возможности // Вопросы психологии, -1989, № 5, -с. 11-17
9. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə Н.Ə. XXI əsrin meqameylləri: psixopedaqoji problemlər. II hissə. –Bakı, -2008, -479 s.
10. Сиволапов А.В. Модернизация воспитательных концепций: закономерности и противоречия // Педагогика, -2005, № 9, -с. 57-65
11. Выготский Л.С. Педагогическая психология. -М.: Педагогика, -1991, -480 с.

E-mail: Nermin.nadir@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. Н.Ə. Əlizadə,*

ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 19.09.2022

**ƏLAVƏ TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF ADDITIONAL EDUCATION**

UOT 37.0

Zərifə Vələd qızı Dəmirova
fizika-riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ORCID: 0000-0002-0930-221

**ƏLAVƏ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ MÜDAVİMLƏR ÜÇÜN
VIDEODƏRSLƏRİN HAZIRLANMASI**

Зари́фа Вала́д гызы Да́мирова
доктор философии по физико-математическим наукам, доцент
Азербайджанский Университет Кооперации

**ПОДГОТОВКА ВИДЕОУРОКОВ ДЛЯ СЛУШАТЕЛЕЙ
СИСТЕМЫ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ**

Zarifa Valad Damirova
doctor of philosophy in physical and mathematical sciences, associate professor
Azerbaijan University of Cooperation

**FOR ATTENDANTS IN ADDITIONAL EDUCATION SYSTEM
PREPARATION OF VIDEO LESSONS**

Xülasə. Müasir təhsil sistemi bu gün ənənəvi təhsil metodlarına arxalana bilməz, artıq yeni texnologiyalar çox geniş yayılmışdır. Virtual təhsil mühitində videomühazirələr çox qiymətli təlim aləti hesab olunur. Məhz videolar dinləyicilərdə özlərini sanki mühazirələrdə canlı iştirak etmək hissəsinə yaxın hisslər yaradır. Bundan başqa, videomühazirələr materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradır və təlim prosesinin iştirakçılarında özünü-təhsil üçün stimül verir.

Videomühazirələrin yaradılması artıq norma halını almışdır və onların sayı ilbəil artır. Dinləyicilərin şüuruna vizual təsirdən istifadə yeni təhsil texnologiyalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün yeni perspektivlər açır. Qeyd etmək lazımdır ki, videomühazirələr ənənəvi təlimin dialoq mühitinin tam əvəz olunması üçün yaradılmışdır. Eyni zamanda, distant təhsil, təhsilin bu növünü tam əvəz etmək üçün can atmır. Videomühazirələr – təlimin vasitələrindən biridir, onların istifadəsi müxtəlif qavrama tipli dinləyicilərə yeni biliklərə daha effektiv yiyələnmək üçün multisensor təlim mühitinin yaradılmasına kömək edir. Təlim prosesinə videomühazirələrin tətbiqi ixtisasartırma müəssisələrinin müdavimlərinin təliminin yeni mərhələsinə qalxmasına kömək edəcək, əlavə peşə təhsilində İKT-nin tətbiqinin praktik imkanlarını genişləndirəcək.

Açar sözlər: *distant təhsil, videomühazirələr, montaj, interaktiv lövhə, videofraqmentlər, virtual təlim mühiti*

Резюме. Современная система образования сегодня не может опираться на традиционные методы обучения, уже широко распространены новые технологии. В виртуальной среде обучения видеолекции считаются очень ценным средством обучения. Именно видеоролики вызывают у слушателей близкое ощущение того, что они являются живыми участниками лекций. Помимо этого, видеолекции дают возможности для лучшего усвоения материала и дают участникам учебного процесса стимул к самообразованию. Создание видеолекций стало нормой и их количество с каждым годом увеличивается. Использование визуального воздействия на сознание слушателей открывает новые перспективы для разработки и совершенствования новых образовательных технологий. Следует отметить, что видеолекции не созданы для того, чтобы полностью заменить диалоговую среду традиционного

öğün. V to je vrema distanqionnoe obrazovanie ne pretenduet na to, qtooby polnostyoo zamenyt' etot vid ögün. Videolektsii yavlyayutsya odnim iz sredstv ögün, ispol'zovanie kotorykh pomogayt sozdaty multitsensornuyu sredyu ögün slushatelye s raznymi tipami vospriyatiya dlya bol'she effektivnogo usvoeniya novykh znaniy. Vnedreniye v uqebnyy protsess videolektsiy pomogayt podnyaty na novyy uroven' podgotovku studentov uqrezhdeniy professional'nogo obrazovaniya, rasshiryt prakticheskiye vozmozhnosti primeneniya IKT v dopolnitel'nom professional'nogo obrazovaniyi.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, видеолекции, монтаж, интерактивная доска, видеофрагменты, виртуальная среда обучения*

Summary. The modern education system today cannot rely on traditional education methods, new technologies are already widespread. In a virtual learning environment, video lectures are considered a very valuable learning tool. It is the videos that make listeners feel close to the feeling of being a live participant in the lectures. In addition, video lectures provide opportunities for better mastering of the material and give participants of the training process an incentive for self-education.

The creation of video lectures has become the norm and their number is increasing year by year. The use of visual impact on the minds of listeners opens new perspectives for the development and improvement of new educational technologies. It should be noted that video lectures are not created to completely replace the dialog environment of traditional training. At the same time, distance education does not aspire to completely replace this type of education. Video lectures are one of the means of training, the use of which helps to create a multisensory learning environment for listeners with different perceptual types to acquire new knowledge more effectively. The introduction of video lectures to the training process will help to raise the training of the trainees of vocational training institutions to a new stage, and will expand the practical possibilities of the application of ICT in additional professional education.

Key words: *distance education, video lectures, editing, interactive whiteboard, video fragments, virtual learning environment*

Müasir təhsilin kompüterləşməsilə yanaşı videonun istifadəsi də növbəti dəbli yenilik olmayıb, yenilənmə yolu, fasiləsiz təhsil üçün bir vasitədir. Videomühazirələr ənənəvi təlim metodları üçün alternativ yaradır. İnformasiyaların nümayişi üçün kompüterin yaratdığı imkan həm ənənəvi mühazirəni, həm də ixtiyari çap nəşrini üstələyir.

Bu cür imkanların fonunda istər-istəməz videomateriallardan istifadə məsələsi ortaya çıxır. Bir şəkil minlərlə sözlərdən ibarət olduğu kimi, hər hansı bir prosesi göstərən videoklip də minlərlə şəkildən ibarət olur. Təhsilin əyani formasının dinləyiciləri mühazirələrdə müəllimləri ilə canlı ünsiyyətdə olmaq imkanına malik olur ki, bu da təlim prosesinə materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə kömək edən emosiyalar qatır. Distant, qiyyəbi təhsilin dinləyiciləri isə insanlardan, xüsusi halda mühazirəçidən gələn bu emosiyalardan məhrumdurlar. Ona görə də təlim prosesinin iştirakçısını öyrənilən predmetin atmosferinə daldırmaq üçün videomühazirələrdən yaxşısı yoxdur.

Videomühazirələrin tətbiqi praktikasını göstərir ki, onlar təlim prosesinin bütün iştirakçıları üçün əhəmiyyətli ola bilər:

✓ videomühazirələrin dinləyicilərinə müxtəlif səbəblərə görə dərs buraxarkən və ya eyni zamanda bir neçə kurs dərsi olarkən əsas və ya əlavə təlim materialı ola bilər. Bununla yanaşı, videomühazirələr sessiyaqabağı bütün keçilmiş materialı təkrarlamağa imkan verir;

✓ professor-müəllim heyəti üçün videomühazirələr arxiv kimi xidmət edə bilər. Kursun sonunda mühazirəçi ixtiyari vaxt ən qısa zaman sərfi ilə tədris və başqa peşəkar məqsədlər üçün materialdan təkrar istifadə edə bilər. Videomühazirələr, eyni zamanda, təkcə kursun məzmununu əks etdirməyib, informasiyanın çatdırılmasının kağızla ötürülməsi mümkün olmayan müəllif wskubudur. Bundan başqa, videomühazirələr mühazirəçiyə elmi cəmiyyətdə böyük şöhrət gətirir;

✓ təhsil müəssisəsi üçün tədris planına videomühazirələrin inteqrasiyasını innovasiyaların tətbiqinin stimullaşdırılmasına imkan yaradır, eyni zamanda, təhsil prosesinin iştirakçılarının gözündə təhsil müəssisəsinin nüfuzunun artmasına şərait yaradır.

Videomühazirələrin yaradılmasında sonda onun keyfiyyətinə təsir edən iki əsas amili qeyd etmək lazımdır:

✓ müəhazirəyə baxdıqdan sonra dinləyicinin qavramalı olduğu nəzəri materiala uyğun olaraq, müəhazirə aydın, başadüşülən və qavranıla bilməsi üçün sadə olmalıdır;

✓ istifadə olunan videoardıcılıq və düzgün montaj.

Müəhazirə filmi o zaman mükəmməl hesab olunur ki, o aşağıdakı ümumi tələblərə cavab vermiş olsun:

✓ təhsil müəssisəsinin mövcud əlavə peşəkar ixtisasartırma proqramına və əlavə ümuminkəşaf proqramına uyğun olmalıdır. Yəni burada proqramda nəzərdə tutulan məsələlərə baxılmalıdır və proqramda nəzərdə tutulan həcmdə olmalıdır;

✓ həcm cəhətdən çox da böyük olmayan eyni bir mövzuya həsr olunmalıdır. Mövzu filmin nəzərdə tutduğu auditoriyanın təhsil maraqları çərçivəsində kifayət qədər tam açılmalıdır. Bu zaman dinləyicilərin mövzu haqqında ilkin biliklərinin dərəcəsi nəzərə alınmalıdır;

✓ mövzunun açılması ardıcılıqla, mərhələlərlə həyata keçirilir (alt mövzular, epizodlar). Əgər bu alt mövzular mürəkkəbdirsə, ətraflı müzakirə tələb edərsə və hər bir dinləyicinin mənimsəmə dərəcəsini yoxlamaq vacib olarsa, bu zaman məqsədəuyğun olar ki, film bir neçə hissələrə bölünsün və hər bir hissəyə adlar verilsin. Birinci hissə bitdikdən sonra müəhazirəçi filmi dayandıra və videotest vasitəsilə keçilmiş materialın mənimsənilmə dərəcəsini yoxlaya bilər;

✓ elmi nəticələr hazır şəkildə təqdim olunmur. Dinləyicilər öyrənilən materialın açılması ilə tədricən bu nəticələrə gəlirlər. Belə təlim metodu dinləyiciləri aktivləşdirir və düşüncələrinin işləməsinə şərait yaradır.

Elə hallar olur ki, materialın həddindən artıq yüklənməsi səbəbiylə videomüəhazirələrin keyfiyyəti azalır: müəlliflər çalışırlar ki, bir filmdə bir çox məsələlərə baxsınlar. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, videomüəhazirələr bir mövzuya həsr olunmalıdır. Monotonluq tələbləri onun bütün komponentləri üçün saxlanılır: videoepizod üçün, kadr üçün, kompüter faylı üçün, onlar çox yüklənməməlidir. Mövzunun təqdimat tempi yavaş, müəhazirənin bir dəfə baxılmaqla mənimsənilməsi üçün uyğun olmalıdır.

Filmin ifadəlilik vasitələri, yəni planın, videomaterialın seçilməsi, montaj, xüsusi effektlər, multiplikasiya, kadrların kompozisiya-

sı, kaloristik həll və səs sırası – bütün bunlar ona yönəldilməlidir ki, öyrənilən hadisələrdə verilmiş mövzuya aid olan əsas əlamətlər seçilmiş olsun, dinləyicilərə öyrəndikləri mövzunu qavramaqda köməklik etsin.

Bu tələblərin videomüəhazirələrin ayrıca hər bir növü üçün dəqiqləşdirilməsi vacib məsələlərdəndir, ancaq bu halda onlar praktik iş üçün yararlı ola bilər. Əsas məsələ materialın doğru seçilməsindədir, elə etmək lazımdır ki, nəticə yuxarıda göstərilən ümumi tələblərə cavab vermiş olsun. Məlumatlar və mövzular müxtəlif olduğundan onlara uyğun yanaşmalar və emal metodları da müxtəlif olmalıdır. Ona görə də ümumi tələblərə baxmayaraq hər bir videomüəhazirənin metodikası olur.

Təlim prosesində funksional roluna görə videomüəhazirələri şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölmək olar:

✓ *giriş müəhazirələri*. Onlar hər bir mövzunun nəzəri hissəsini təşkil edir və zaman etibarilə qısa, lakin məzmunca çox geniş olub, özündə mövzunun açar hissələri göstərilməklə əsas nəzəri və praktik hissələrin xülasəsini birləşdirir ki, buna da xüsusi diqqət yetirmək lazımdır;

✓ *tematik müəhazirələr*. Videomüəhazirələrin bu növü mövzunun dinləyicisinin mənimsəməli olduğu əsas tədris materialı hissəsindən ibarətdir;

✓ *tez-tez verilən suallara cavab*. Bu videomüəhazirələr mövzunun adətən öyrənmək üçün nisbətən çətin olan çox mühüm suallarına diqqəti yönəldir;

✓ *“situasiyalar və şərhlər” sūjetləri* praktik xarakter daşıyır və real hadisələrin təsvirinə əsaslanmışdır;

✓ *kursun təqdimatı* – son zamanlar ortaya çıxan hər hansı bir yeniliyin kütləvi təqdimatı olmalıdır.

Materialın ötürülməsi forması müəllifin qarşıya qoyduğu məqsəd və məsələlərə uyğun olaraq seçilir.

Sənədli videomüəhazirələr. Buraya adi auditoriyalarda yazılmış, dinləyicilər üçün vəsait kimi nəzərdə tutulan ənənəvi müəhazirələri də aid etmək olar. Bu videomüəhazirələrin ən sadə, ən az büdcəli növüdür. Burada ancaq təbaşir və yazı taxtasından istifadə olunur, rejissorluq isə ən sadə planla kifayətlənir: müəhazirəçi – lövhə və əksinə. Öz pedaqoji parametrlərinə

görə bu növ videomühazirələr adətən canlı mü-hazirə və auditoriyalardan geri qalır. Üstün cə-həti isə odur ki, ev şəraitində fərdi istifadəçilərə mühazirəyə bir neçə dəfə baxmağa imkan verir.

Studiya videomühazirələri. Tədris infor-masiyasının audiovizual nümayişinin baxılan janrının inkişafında növbəti addımı distant təhsil institutlarında və mərkəzlərində yazılan ilk mü-hazirələr oldu. Bu mühazirələrdə müəllim-müha-zirəçilər uyğun tematik fonda stol arxasında bütün mühazirə boyu praktik olaraq tərpənməz qalaraq tədris materialını öz danışıqını qrafiklər, sxem və şəkillərlə müşayiət etməklə şərh edirlər. Mühazirələrin ssenarilərinin rejissor işləməsi ol-madan videomaterialların minimal kompüter işləməsilə (xətti montaj) çox böyük tamaşaçı nai-liyyəti qazanması onunla izah olunur ki, müəl-limlər özlərini kameranın obyektiv qarşısında fiziki və emosional olaraq çox sərbəst aparırdılar. Qiyabi və distant təhsil sistemində fərdi istifadə məqsədilə nəzərdə tutulan bu mühazirələr danıl-maz əhəmiyyətinə baxmayaraq, təhsil prosesinin iştirakçıları arasında istehzal şəkildə “danışan başlar” adını aldı ki, bu da elə verilmiş mühazirə-lərin əsas çatışmayan cəhəti kimi qeyd olundu.

Multi-mediya texnologiyalarının istifadəsi praktikası bu tip videomühazirələrin hazırlan-masında müəyyən problemlər yaratdı. Əsas çə-tinlik müəllimin kamera qarşısında işləmək bac-arıq və vərdişlərinin olmaması idi. Bundan baş-qa tədris videosunun keyfiyyətinə aşağıdakı müəyyən faktorlar təsir edir: videomühazirəçi-nin xarici görünüşünün cazibədar və ya qeyri-cazibədar olması; nitqinin xüsusiyyətləri (arti-kulyasiyanın aydınlığı, təkrarlamlar, nitq qüsurları və s.). Bəlkə də müəllimin dinləyici-lərlə birbaşa rəhbərliyi zamanı bunlar hiss olunmaz dərəcədə azalar, lakin videomateriallarla işləyən zaman çox aydın hiss oluna bilər.

Səhnələşdirilmiş videomühazirələr. Qeyd etmək lazımdır ki, videomühazirələrin xronoloji, dokumental formalarından humanitar, bədii formalarına keçid çox böyük əmək və maliyyə sərfiyyatı tələb edir. Müasir dinləyicilərin tələməsinə psixologiyası nəzərə alınmaqla müəyyən ssenari üzrə videomühazirə-lərin (təkcə mühazirələr konspekti yox) yaradıl-ması üçün mütləq yaradıcı kollektiv lazımdır. Buraya ixtisasçı müəllim, rəssam – dizayner, videomaterialların kompüterdə qeyri-xətti mon-tajı üçün mütəxəssis, rejissor və peşəkar tele-

operator daxil edilir. Ancaq belə halda peşəkar-casına hazırlanmış videomühazirələrə qoyulan potensial imkanları həyata keçirmək olar.

Slyd-mühazirələr. Hazırda təhsil prose-sində icmal xarakterli çap şəkilli videomühazi-rələrlə yanaşı daha sadə 45 dəqiqəlik Slyd mü-hazirələrdən istifadə olunur. Bunlar mühazirəçi-nin və ya diktörün kadrarxası səsyazması ilə müşayiət olunan slydların (bir mühazirədə 100-200 slyd) göstərilməsidir. Xüsusi hazırlanmış animasiyalı slydlar mühazirənin qrafik və mətn müşayiətini verir.

Ənənəvi təhsil prosesində verbal kommuni-kativliyin (şifahi ünsiyyətin maddi əlavələri ün-siyyətin qeyri-şifahi vasitələri idi: kinesika (jestlər, mimika, pantomimika), paralingvistik (səsin key-fiyyəti, onun diapazonu, səs tonu), ekstralingvisti-ka (nitqə pauzanın, gülüşün, öskürəyin əlavə olun-ması), proksemika (ünsiyyətin məkan və fəza ilə təşkili), vizual ünsiyyət (gözlərlə kontakt).

Həmsöhbətlərin canlı ünsiyyəti zamanı məlumatın məna kəsb edən məzmunu 7% şifahi sözlərlə, 38% danışanın intonasiyası ilə və 50 %-dən çoxu “informasiya mənbəyi”nin, mühazi-rəçinin mimikası, jestləri ilə ötürülür.

Hər bir insanın emosional əhvalı onun nit-qində ifadəli momentlərin cəmi şəklində - into-nasiyasında, ritmində, tempində, pauzalarda, səsinin yüksəldilməsində və alçaldılmasında gö-rünür. Əsasən auditoriyalarda gedən mühazirə-lərdə mühazirəçinin çap olunmuş tədris vəsaitin-dən qrammatik olaraq düzgün oxuması quru və maraqsız alınır ki, bu da materialın başa düşül-məsini xeyli çətinləşdirir.

Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün ən yaxşı çıxış yolu kadrarxası komponentlərin maksimal dərəcədə canlı danışıq dilinə yaxınlaş-dırılmasıdır, bunun üçün ritorik suallar qoyaraq görünməyən dinləyicilərə bir virtual opponent kimi müraciət etmək lazımdır.

Mühazirəçinin müəyyən şəxsiyyətli səsi, aydın nitqi (müəyyən pauzalar, düzəlişlər, iza-hatlarla) psixosozial fonun yaradılmasına şərait yaradır ki, bu da qısamüddətli yaddaşdan uzunmüddətli yaddaşa keçməyə səbəb olur.

Didaktik, psixoloji və emosional nöqtəyi-nəzərdən slyd mühazirələrdə mütləq həmsöh-bətin – mühazirəçinin ekranda olması vacibdir, xüsusilə də müəyyən elmi (istehsal, ictimai) konfliktin həll olunması zamanı və ya problemlə vətəndaşlıqda.

Bu didaktik tələblər nəzərə alınmaqla əyani və qiyabi təhsil alanlar üçün slayd mühazirələr hazırlayarkən slayd mühazirənin giriş hissəsinə müəllifin və ya mühazirəçinin videostudiyada çəkilən mühazirəsi daxil edilməlidir. Sonralar tədris materialının göstərilməsi üçün MS Power Point redaktor proqramından istifadə olunur. Mühazirəçi yenidən müəyyən prinsipial və ya problemlə məsələlərin həlli üçün ekranda görünür, bu zaman o ekrana verilən materialı şərh eləyir, bir daha isə sonda mühazirələrdə yekunlaşdırma apararkən görünür. Beləliklə, müxtəlif formalı videomühazirələr və videomateriallardan istifadə mövcud proqrama uyğun olmaqla mövzunun nisbətən çətin qavranılan modullarının mənimsənilməsinə və bunun kimi digər məqsədlərə xidmət etməlidir.

Videomühazirələrə qoyulan didaktik tələbləri aşağıdakı kimi göstərmək olar:

Videomühazirələr distant təhsil sistemində təlim vasitələrinə aiddir, burada tədris materialı informasiyanın qəbulunun səsli və baxış kanalları istifadə olunmaqla dinamikada ötürülür.

Təlimin texniki vasitələri ilə təhsil – kurs dinləyiciləri ilə qrup və ya potok məşğələləri zamanı təhsil prosesinin iştirakçılarının fərdi sərbəst işlərini təşkil etmək, distant təhsili təşkil etmək üçün tətbiq olunur. Dinləyicilər videomühazirələrdən ixtiyari zaman qlobal internet xətti vasitəsilə istifadə edə bilərlər.

Videomühazirələrin keyfiyyəti onun məzmunu, quruluşunun və mühazirə növünün təşkilinə qoyulan didaktik tələblərə uyğunluğuna, tədris materialının təqdimatı metodikasından və audiovizual materialın erqonomik qavranmasından asılıdır.

1. Videomühazirələrin məzmunu təhsil müəssisəsinin ixtisasartırma və əlavə ümuminkişaf proqramının əlavə təhsil proqramına uyğun hazırlanmalıdır. Bütün məlumatlar elmi cəhətdən doğru olmalı, düzgün terminologiyalardan istifadə olunmaqla müasir elmi baxışlara uyğun olmalıdır. Mövzunun məzmununun açılması ardıcılıqla, nəzəri hissə nəzərə alınmaqla konkret misallarla, təqdim olunan nəzəri hissənin praktik əhəmiyyəti qeyd olunmaqla həyata keçirilməlidir. Mətn lakonik, qrammatik cəhətdən düzgün olmalıdır.

2. Videomühazirələrin quruluşu. Videomühazirələr aşağıdakı struktur komponentlərinə malik olmalıdır:

✓ **Informasiya bloku** – mühazirənin mövzusu - mühazirəçi haqqında qısa məlumat, şəkilli, təhsil müəssisəsinin adı, yaradılma tarixi;

✓ **Giriş hissəsi** - mühazirəçinin salamlanması; mövzunun adı, verilmiş mövzunun öyrənilməsinin məqsədi və qarşıya qoyulan məsələlər; ixtisasartırma əlavə ümuminkişaf proqramının əlavə peşəkar proqramı çərçivəsində öyrənilən mövzunun yerinin müəyyən edilməsi; təqvim – tematik plan, videomühazirələrə baxmaq üçün dinləyicilərə tövsiyələr;

✓ **Əsas hissə** - mühazirə materialı məşğələnin planına uyğun olaraq mühazirəçinin yerində və məntiqi cəhətdən əsaslandırılmış videogörüntüləri daxil edilməklə videosıralardan istifadə olunmaqla müəyyən ardıcılıqla verilir. Videosıralara tədris filmlərindən fraqmentlər, məşhur alimlərin çıxışları, ekspertlərlə müsahibə, başqa müəllimlərin fikirləri, hadisə və proseslərin nümayiş modelləri (tam miqyaslı, kompüter, grafik, animasiyalı), şəkillər, illüstrasiyalar, grafiklər, cədvəllər, diaqramlar, mətnlərdən sitatlar, əsas anlayışlar və qanunlar, düsturlar və tənliklər və s.

✓ **Son hissə** – nəticələr, videomühazirələrə baxdıqdan sonra dinləyicilərə tövsiyələr, tövsiyə olunan ədəbiyyat, mövzunun daha geniş öyrənilməsi üçün internet-mənbələr, yekun söz.

3. Videomühazirələrin təşkili ekran fəzasının və zamanın rəşional paylanması ilə təyin olunur. Videomühazirələr çox da böyük həcmdə olmayan ancaq bir mövzuya həsr olunmalıdır. Videomühazirələrin optimal davamətmə müddəti 20-25 dəq. olmalıdır, dinləyici bu müddət ərzində aktiv şəkildə informasiyanı qəbul edir və mənimsəyir. Əgər videomühazirələr böyük, mürəkkəb bir mövzuya həsr olunmuşdursa, onda onu müxtəlif hissələrə (videokastlara) elə bölmək lazımdır ki, bu hissələrə ixtiyari vaxt ayrılıqda təkrar baxıla bilsin.

Şəkillərin sayı videomühazirələrin davamətmə müddətindən və onun informasiyalılığından asılıdır. Slaydda nə qədər çox element olarsa, qavrama üçün bir o qədər çox vaxt lazım olur. Bir videomühazirənin davamətmə müddəti 20-25 dəq., qrafik görüntülü və geniş mətnli slaydların sayı isə 8-10-dan artıq olmamalıdır.

Videosıralar və danışılan mətn bir-birinə əks olmamalı, eyni zamanda da bir-birinin eynisi də olmamalıdır. Slaydlarda anlayışlar arasında əlaqələrin, çətin tələffüz olunan terminlərin, statistik və analitik informasiyaların qrafik təsvirləri verilməlidir.

Ekranın əsas hissəsi (75-100%) videosıralara ayrılmalıdır. Mühazirəçinin ekranda görüntüsü məntiqli cəhətdən videomühazirələrin rejissorluğuna və ssenarisinə uyğunlaşdırılmalı və süjetdən asılı olaraq ekran sahəsinin 25%-dən 50%-ə qədər hissəsini tutmalıdır. Mühazirəçinin görüntüsü mütləq informasiya blokunda, girişdə və yekun hissədə verilməlidir.

4. Videomühazirə materialının çatdırılması metodikası məntiqlilik, sübutluq və arqumentlilik prinsiplərinə uyğun olmalıdır.

Çatdırılma tempi asta, mühazirəyə bir dəfə baxmaqla mənimsənilməsinə təmin etməlidir.

Mühazirəçi materialı sərbəst, inandırıcı, kifayət qədər emosional şəkildə çatdırmalı, dinləyicilərlə canlı bağlantı effekti yaratmalıdır. Videosıraların monoton səslərlə müşayiəti materialın qəbulunu və mənimsənilməsinə xeyli azaldır.

Əsas müddəalarda, nəticələrdə və daha əhəmiyyətli informasiyalarda diqqət vizual (şəkillərin böyüdülməsi, bir qədər saxlanması, rənglərlə, çərçivələrlə, şriftin ölçüləri ilə vurğulanması) və audial (səsin intonasiyası, pauzalardan istifadə) olaraq vurğulanır. Baxılan hər bir məsələnin sonunda aralıq, sonda isə yekun nəticələr verilir.

5. Videomühazirələrin qavranılmasının erqonomikliyi mühazirənin tərtibatından, səsli müşayiətinin keyfiyyətindən asılıdır.

Slaydlarda rəng qammasının psixofiziki təsirinin nəzərə alınması vacib məsələlərdəndir: qırmızı rəng nəzər cəlb edir və əsəb sistemini oyadır; narıncı rəng davamlı diqqəti saxlamağa kömək edir, sarı rəng maraqlı yaradır, mavi rəng sakit təfəkkürə uyğundur, bənövşəyi isə diqqəti cəmləşdirir və daxili aktivliyə zəmin yaradır.

Slaydları müxtəlif rənglərlə yükləmək lazım deyil, əgər slaydlardakı mətnlər məsələn, Arial, Helvetica kimi şriftlərlə yazılırsa və hər sətirdə 6 sözdən artıq olmamaqla 5-7 sətirdə yerləşərsə, yəni hər slaydda 36 sözdən artıq olmamaqla, daha effektiv olar. Bir slaydda üç növ şriftdən artıq istifadə olunmamalıdır. Eyni zamanda, slaydlarda 30-dan artıq cədvəl materialından istifadə olunması məsləhət deyil.

Mühazirəçinin arxa planında fon berrəng, tərənəmz olmalıdır ki, dinləyicinin diqqətini çəkməsin. Səs eyni yüksəklikdə, xırıltısız olmalıdır. Mühazirəçinin tələffüzünün çox böyük əhəmiyyəti var, tələffüz aydın, başadüşülən olmalıdır.

Görülən işin qiymətləndirilməsi vizual aparılır, ona görə də montaj prosesində işin həm yekun, həm də aralıq nəticələrinə dəfələrlə baxmaq lazım gəlir. Videofilmin montajında hansı instrumental vasitələrdən istifadə olunmasından asılı olmayaraq bu proses ardıcıl yerinə yetirilmiş bir sıra mərhələlərdən ibarət olur.

Problemin aktuallığı. Təlim prosesinə videomühazirələrin tətbiqi ixtisasartırma müəssisələrinin müdavimlərinin təliminin yeni mərhələsinə qalxmasına kömək edərək, əlavə peşə təhsilində İKT-nin tətbiqinin praktik imkanlarını genişləndirdiyindən aktuallıq kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Videomühazirələrin materialın daha yaxşı mənimsənilməsinə şərait yaradaraq təlim prosesinin iştirakçılara özünütəhsil üçün stimül verməsi diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Videomühazirələrin tətbiqi dinləyicilərin şüuruna vizual təsirdən istifadə etməklə müasir təhsil texnologiyalarının inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün yeni perspektivlər açacaq.

Ədəbiyyat:

1. Видеолекции российских вузов // Сибирский федеральный университет. – URL: <http://tube.sfu-kras.ru/links>.
2. Википедия: Свободная энциклопедия. – URL: <http://ru.wikipedia.org>.
3. Зуев, В.И. Видеолекции как неотъемлемая составная часть электронного обучения / В.И. Зуев, Г.Х. Гатауллина, Е.П. Куркина // Информационные технологии в образовании. – URL: <http://ito.edu.ru/2009/MariyEI/II/II-0-11.html>.
4. Как снимать образовательное видео // ВниманиеТВ. – URL: <http://vnimanietv.ru/blog/2011/09/23/kak-snimat-obrazovatelnoe-video/>.
5. Компьюлента. – URL: <http://www.compulenta.ru/>.
6. Яндекс. Переводчик. – URL: <http://slovari.yandex.ru/>.
7. YouTube Learning. – URL: <http://www.youtube.com/education?b>

E-mail: zarifadamirova@hotmail.com

Rəyçi: ped.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov,

Redaksiyaya daxil olub: 19.07.2022.

**TƏLƏBƏLƏRİN İSTEHSALAT (PEDAQOJİ) TƏCRÜBƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ
(ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ) ПРАКТИКИ
ISSUES OF STUDENT INDUSTRIAL (EDUCATIONAL) PRACTICE**

UOT 37.0

Leyla Fuad qızı Babayeva
*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti*

**İSTEHSALAT (PEDAQOJİ) TƏCRÜBƏSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏRDƏ PEDAQOJİ
TOLERANTLIĞIN FORMALAŞDIRILMASI**

Лейла Фуад гызы Бабаева
*диссертант по программе доктора философии
Гянджинский Государственный Университет*

**ФОРМИРОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ
В ПРОЦЕССЕ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ (ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ) ПРАКТИКИ**

Leyla Fuad Babayeva
*doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University*

**FORMATION OF PEDAGOGICAL TOLERANCE AMONG STUDENTS IN THE
PROCESS OF PRODUCTION (PEDAGOGICAL) PRACTICE**

Xülasə. Pedaqoji təcrübə zamanı məktəbin hər bir müəllimi də yaradıcı və tolerant olmalı, şəxsiyyətlərə münasibətlərin ümumi tələblərini yerinə yetirməli, müəllim-tələbə münasibətlərində səbir, hövsələ, təmkin, dözümlü nümayiş etdirməli, yersiz özündən çıxmamalı, təcrübəçi tələbələrə nümunə göstərməlidirlər.

Məqalədə İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı tələbələrdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması probleminə bəhs edilir.

Açar sözlər: *istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi, tolerantlıq, intolerantlıq, pedaqoji tolerantlıq, pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması, tələbələr*

Резюме. На протяжении педагогической практики каждый школьный учитель должен быть творческим и терпимым, выполнять общие требования межличностных отношений, проявлять терпение, сдержанность, выдержку в отношениях учитель-ученик, не выходить из себя без надобности, быть образцом для студентов-практикантов.

В статье говорится о проблеме формирования педагогической толерантности у студентов в процессе производственной (педагогической) практики.

Ключевые слова: *производственная (педагогическая) практика, толерантность, intolerance, педагогическая толерантность, формирование педагогической толерантности, студенты*

Summary. Throughout the teaching practice, each school teacher must be creative and tolerant, must fulfill the general requirements of interpersonal relationships, show patience, encouragement, restraint, restraint in the teacher-student relationship, not lose his temper unnecessarily, an example for trainees.

The article deals with the problem of the formation of pedagogical tolerance among students in the process of production (pedagogical) practice.

Key words: *industrial (pedagogical) practice, tolerance, intolerance, pedagogical tolerance, formation of pedagogical tolerance, students*

Tələbələr ali məktəblərin pedaqoji fakültələrində təhsil alarkən mühazirələrdə və seminar məşğələlərində pedaqoji tolerantlıqla bağlı nəzəri məsələlərlə tanış olmaqla, müəllimin öyüdnəsihətlərinə, məsləhətlərinə qulaq asaraq, özü üçün nəticə çıxarmaqla yanaşı, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə jurnal götürüb sinfə daxil olur, şagirdlərlə ünsiyyətə girir, qarşılıqlı münasibətlər zamanı oxuyub-əşitdiklərini yada salaraq pedaqoji tolerantlıq nümayiş etdirməyə çalışırlar.

Onlar dərslər keçməklə bərabər şagirdlər üzərində müşahidələr aparır, pedaqoji-psixoloji xasiyyətnamələr hazırlayır, təhkim olunduqları sinfin şagirdləri ilə dərslərdə tədbirlər həyata keçirirlər. Bu mərhələlərin hər biri onlardan təlim və tərbiyələri ilə məşğul olduqları şagirdlərlə pedaqoji etikanın tələblərini gözləməyi, müəllim-şagird münasibətlərini düzgün qurmağı tələbata çevirir. Buna nail olmaq üçün təcrübəçi tələbələr dözümlü, hövsələ, təmkin, səbir nümayiş etdirməli, başqa sözlə, tolerant olmalıdırlar. Hətta intolerant xarakterli məktəblilərə münasibətdə də tələbə yersiz əsəbiləşməməli, onların üzərinə qışqırmamalı, kobud hərəkətlərə yol verməməlidir.

Diplom alıb müəllimlik fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçməyə başlayan tələbə dərslər deməyə, məktəblilərlə qarşılıqlı münasibətləri və dəyərli ünsiyyət tərzini, sinifdən xaric tədbirlərin təşkili qaydalarını öyrənir. Tələbə sevib seçdiyi peşənin və ixtisasın faydalılığını və gözəlliyini görür, uşaqları sevir, onlarla iş aparmağa marağı artır. Nəticədə sonralar müəllim işləyərkən daha inamlı olur, bütün bunlar onun səmərəli pedaqoji fəaliyyət göstərməsi üçün zəmin yaradır.

Gələcək müəllimlər praktik peşə vərdişlərinə də istehsalat təcrübəsi dövründə yiyələnəməyə başlayırlar. Odur ki, tələbələrin istehsalat (pedaqoji) təcrübəsində olmaları son dərəcə zəruridir.

Ali məktəbdə yalnız nəzəri biliklərlə silahlanmaq pedaqoji kadrların lazımcına hazırlanmasına tam şəkildə deyil, yalnız qismən, müəyyən qədər kömək göstərir. Pedaqoji təcrübəsi tələbələrdən ötrü sınaq meydanı, özünü tədqiq etmə imkanındır.

İstehsalat təcrübəsində gələcək müəllimlər şagirdlərlə sinifdən xaric tədbirlərin təşkilində öz imkanlarını yoxlayır, təlimdən xaric işin forma-

larından, metod və vasitələrindən faydalanır, zəruri bacarıq və vərdişlərə malik olurlar. Bu imkandan maksimum bəhrələnmək mümkündür.

Pedaqoji ali məktəblərdə, ali təhsil müəssisələrinin pedaqoji fakültələrində təhsil alan tələbə-gənclərin istehsalat təcrübəsinə fikir verilməsi, eyni zamanda istehsalat təcrübəsinə ayrılan saatların artırılması mühüm tələbata çevirir.

Pedaqoji təcrübə zamanı məktəbin hər bir müəllimi də yaradıcı və tolerant olmalı, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ümumi tələblərini yerinə yetirməli, müəllim-tələbə münasibətlərində səbir, hövsələ, təmkin, dözümlü nümayiş etdirməli, yersiz özündən çıxmamalı, təcrübəçi tələbələrə nümunə göstərməlidirlər.

Azərbaycan Respublika Təhsil nazirinin 19 sentyabr 2008-ci il tarixli 221 nömrəli əmri ilə "Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə" [1] təsdiq edilmişdir.

"Əsasnamə"nin ikinci bölməsində ixtisas təcrübəsinin növləri və vəzifələri öz əksini tapmışdır. İxtisas təcrübəsinin iki növünə diqqət yetirilir: 1) tədris təcrübəsi; 2) istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi, o cümlədən diplomqabağı təcrübə.

Mütəxəssis hazırlığının xüsusiyyətlərinə əsasən *tədris təcrübəsini* dövlət təhsil standartları nəzərə alınmaqla təhsil müəssisələri müəyyənləşdirir. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi, adətən peşə hazırlığı və diplomqabağı təcrübəni, magistratura səviyyəsində isə elmi-tədqiqat və elmi-pedaqoji mərhələləri əhatə edir.

"Əsasnamə"nin tələbinə görə, ixtisas təcrübəsinin başlıca vəzifələrini aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür:

- tələbənin ali təhsil müəssisəsində qazandığı nəzəri bilik və məlumatları möhkəmləndirmək və əmək fəaliyyətinə başlayarkən onlardan faydalanmaq;

- ixtisasın profilinə və xüsusiyyətinə əsasən, tələbə gəncləri yeni texnologiyalarla, iş metodları ilə, elmi araşdırmalar və s. tanış etmək;

- tələbələrdə mütəşəkkillik, təşkilatçılıq, müstəqillik və kommunikativ vərdişlər, işgüzarlıq formalaşdırmaq;

- təhsilənlərin informasiya kommunikasiya texnologiyaları və kompüter texnologiyaları üzrə biliklərini təkmilləşdirmək;

- pedaqoji ixtisasları seçən tələbələrdə pedaqoji peşəyə meyl və marağı artırmaq, təlim-

tərbiyə işlərini səmərəli şəkildə həyata keçirmək bacarığının inkişafına nail olmaq və s.

Bu vəzifələrin həyata keçirilməsi müəllimlərdən, eyni zamanda təcrübəçi tələbələrdən peşəkarlıq, səriştəlilik göstərmək tələb edir. Nəticənin əldə olunması üçün hökmən pedaqoji əməkdaşlıq lazımdır. Pedaqoji əməkdaşlıq isə, istər istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin keçirildiyi məktəb müəllimlərindən, istər ali təhsil müəssisələrinin istehsalat təcrübəsində iştirak edən müəllimlərindən və tələbələrindən pedaqoji baxımdan tolerantlıq nümayiş etdirməsini tələb edir.

Tədris təcrübəsi ali məktəbin özünün bu və ya digər struktur bölmələrində (elmi-tədqiqat laboratoriyalarında və s.) təşkil edilir.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi isə ümumtəhsil məktəblərində, kolleclərdə, uşaq bağçalarında və s. aparılır.

Tədqiqatımızda *istehsalat (pedaqoji)* təcrübəsinin üzərində dayanırıq.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə şagirdlərlə həm təlim, həm də tərbiyə işlərinin təşkili diqqət mərkəzində dayanır.

Tərbiyə işləri istər təlim, istərsə də sinifdən xaric vaxtlarda həyata keçirilir.

Təcrübəçi tələbə öz fəaliyyətində yaradıcı olmalıdır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi ali məktəblərlə ümumtəhsil məktəbləri, uşaq bağçaları arasında ikitərəfli müqavilələr imzalanır və həmin müqaviləyə əsasən tədbir [istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi] həyata keçirilir.

“Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tələbələrini ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə”nin 3-cü maddəsinin ayrı-ayrı bəndlərində deyilir: “3.3. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkili və keçirilməsi üçün tərəflərin aşağıdakı vəzifə və öhdəlikləri vardır:

3.3.1. Ali (orta ixtisas) təhsil müəssisəsi:

- hər təqvim ilinə müəssisələrlə müqavilə bağlayır, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin proqram və qrafikini onlarla razılaşdırır;

- təcrübə bazasının profilini nəzərə alaraq, ixtisası uyğun gələn və kifayət qədər iş təcrübəsi olan professor-müəllim heyəti sırasından təcrübə rəhbəri təyin edir;

- təcrübə keçirilən müəssisəni, eləcə də tələbələri müvafiq proqramlarla təmin edir;

- təcrübənin müəyyən olunmuş müddətdə keçirilməsinə və məzmununa nəzarət edir;

- zəruri hallarda təcrübəyə göndərilən tələbələrin tibbi müayinədən keçməsinə təşkil edir.

3.3.2. İstehsalat müəssisələri:

- tələbələrin təcrübəsinə təşkil edir və keçirir;

- kifayət qədər təcrübəsi olan işçilər arasından təcrübə rəhbərini təyin edir;

- tələbələrə təcrübə proqramı əsasında təcrübə yerlərini müəyyən edir;

- tələbələrin texniki sənədlərdən və ədəbiyyatdan, kompüter və çoxaldıcı texnikadan istifadəsinə imkan yaradır;

- tələbələri əmək mühafizəsi və təhlükəsizlik, müəssisənin daxili nizam-intizam qaydaları üzrə müvafiq təlimatlarla təmin edir;

- təcrübə keçən tələbələri qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, vaksasiya olduqda, müvafiq vəzifələrə təyin edə bilər;

- təcrübə müddətində istehsalat müəssisəsinin təqsiiri üzündən baş verə biləcək bədbəxt hadisələrə cavabdehlik daşıyır” [1].

Təcrübə rəhbərləri kimi həm ali məktəbin, həm də ümumtəhsil məktəbinin (uşaq bağçasının) müəllimləri fəaliyyət göstərə bilərlər.

Ali məktəbin təyin etdiyi istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi rəhbəri:

- ümumtəhsil məktəbinin müəyyənləşdirilmiş rəhbərlə bir yerdə təcrübənin həyata keçirilməsi ilə bağlı işçi proqramını tərtib edir;

- təcrübəçi tələbələrin əmək mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydalarına əməl etmələrinə məsuliyyət daşıyır;

- gələcəyin müəllimlər üçün fərdi tapşırıqların, təcrübə ilə bağlı mövzuların müəyyən edilməsində və onların siniflərə təhkim olunmasında iştirak edir;

- tələbələrə fərdi tapşırıqların yerinə yetirilməsində metodik yardım göstərir və onlara buraxılış işi üçün lazım olan materialların toplanmasında öz köməyini göstərir;

- təcrübə proqramının həyata keçirilməsi ilə bağlı hesabatın hazırlanmasında tələbələrə metodik istiqamət verir;

- ali məktəblər istehsal (pedaqoji) təcrübəsi proqramının reallaşmasına dair nəticələri müəyyənləşdirilmiş formada qiymətləndirir və s.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə şagirdlərin asudə vaxtlarında onlarla keçirilən tədbirlər yalnız tərbiyəvi deyil, eyni zamanda

təhsilləndirici və inkişafetdirici vəzifələri özündə ehtiva edir.

Yaxşı haldır ki, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə tələbələr sinif rəhbərinin müavini vəzifəsini yerinə yetirirlər.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi sistemli halda, kursdan-kursa mürəkkəbləşdirilərək keçilir. Bu tipli təcrübə tələbələr bu və ya digər fənnin tədrisi metodikası, pedaqogika və psixologiya kursları üzrə mövzuları mənimsədikdən sonra təşkil edilir.

Səriştəli müəllim kadrların hazırlanmasında İstehsalat (pedaqoji) təcrübəyə verilən qiyməti, onun əhəmiyyətli dəyərini onda görmək olar ki, hər hansı tələbə istehsalat (pedaqoji) təcrübəsində iştirak etməzsə, müəyyən cəzalandırma həyata keçirilir. Belə tələbələr üzrlü səbəb olduqda - kursda saxlanıla, üzrsüz səbəb olduqda və ya qeyri-müvəffəq qiymət aldıqda ali məktəbdən xaric oluna da bilirlər.

Bildiyimiz kimi, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı ali təhsil müəssisələrinin pedaqojiyönlü fakültələrin tələbələri şagirdlərlə sinifdən xaric tədbirlərə cəlb olunurlar. Bu tədbirlər təşkil edilərkən pedaqoji kollektivlərin üzvləri, müəllimlər şagirdlərlə əxlaqi mövzularda söhbətlər edirlər.

Söhbət çox mühüm sinifdən xaric iş formasıdır. Təcrübəçi tələbələr apardıqları əxlaqi söhbətlərin icmallarını hazırlayır, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi sona yetərkən onlardan birinin mətnini nümunə olaraq təcrübə rəhbərinə verirlər.

Tələbənin istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçdiyi zamandakı fəaliyyətini qiymətləndirərkən əxlaqi söhbətin mətni başlıca göstəricilərdən biri sayılır.

Bundan başqa, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin sonunda, tələbələrin hər biri keçirdiyi tərbiyəvi tədbirin planını da təcrübə rəhbərinə təqdim edir.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi filologiya ixtisası üzrədirsə, həmin tədbir şair, yazıçı, rəssam, memar, 2020-ci il Vətən müharibəsi və əmək qəhrəmanı, qazi və b. ilə məktəblilərin görüşü; disput, müzakirə, yarış, müsabiqə, viktorina, oyun, tələbə konfransı, tematik axşam və s. olması mümkündür.

Təcrübəçi tələbələrin məktəblilərlə sinifdən xaric tədbirlərin təşkilini istiqamətləndirmək, həmin fəaliyyətə rəhbərliyi həyata keçir-

mək pedaqogika üzrə metodistin əsas vəzifələrindən biridir. Pedaqogika üzrə metodist məktəblilərin fərdi keyfiyyətlərinə bələd olmaqla tələbələrə öz köməyini göstərir. Onların fərdi keyfiyyətləri öyrənmək isə, şagirdlərin təlim və sinifdən xaric fəaliyyətinin səmərəli təşkilinə imkan verir.

Sinifdən xaric işin bu və ya digər növü üzrə tədbirin uğurlu və səmərəli nəticələndiyini gördükdə tələbə ruhlanır. O, şagirdlərə sevinc gətirdiyi, onların asudə vaxtlarının məzmunlu və şən təşkil olunduğunu gördükdə çox sevinir.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı şagirdlər arasında sinifdən xaric işlərin aparılması ilə bağlı vəzifələr psixologiya üzrə metodistin (psixologiya müəlliminin) vəzifələrinə də daxildir.

Psixologiya üzrə metodist tələbələrin dərslərində iştirak edir, eyni zamanda həyata keçirilən sinifdən kənar tədbirlərin təşkilinə öz köməyini göstərir. Psixologiya ilə əlaqədar tapşırıqlar təlimlə də, sinifdən xaric tədbirlərlə də bağlı verilir.

Şagirdlərin yaş, cinsi və fərdi xüsusiyyətləri, temperament tipləri onların sinifdən xaric fəaliyyəti dövründə də öyrənilir və hesaba alınır.

Psixologiya üzrə metodist təkcə sinifdən xaric tədbirlərdə iştirak etmir, eyni zamanda həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinə və son nəticədə təhlilinə kömək edir.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi ali təhsil müəssisələrində təhsil alan tələbələrin gələcək pedaqoji kadrlar kimi hazırlanması sistemində əhəmiyyətli yer tutur.

Tələbələr istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkili ilə bağlı ciddi hazırlıq işləri görülməlidir. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin keçirilməsi ümumtəhsil məktəbləri qabaqcadan müəyyənləşdirilir və onlarla müqavilələr bağlanılır. Bundan sonra ali məktəbin rektoru istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin keçirilməsi ilə bağlı əmr imzalayır.

Ali təhsil müəssisəsində istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin başlanmasına və yekununa həsr olunmuş konfranslar keçirilir. Birinci konfransda istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin vəzifələri, həmin təcrübənin gələcək müəllimlər üçün faydası, təlim prosesində və sinifdən xaric tədbirlər zamanı təcrübəçi tələbələrin görəcəyi işlər, ümumtəhsil məktəbinin daxili nizam-intizam qaydalarını yerinə yetirməyin zəruriliyi,

təcrübənin sonunda hansı sənədləri hazırlayacaqları, tələbələrin bir sinif rəhbəri və şagirdlərlə sinifdən xaric tədbirlərin təşkilatçısı kimi vəzifələri, sənədləşdirmə qaydaları, təcrübə rəhbərlərinin tapşırıqlarını yerinə yetirməyin vacibliyi və s. haqqında məlumat verilir.

Tələbələr istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçməyə gələrkən, hər şeydən əvvəl tədris müəssisəsi və onun daxili nizam-intizam qaydaları ilə tanış olur, ayrı-ayrı siniflərə təhkim olunurlar. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin birinci günlərindən məktəblilərin, sinif kollektivinin xarakteristikasını, dərslər və sinifdən xaric işlərin psixoloji xarakteristikasını tərtib edir, müşahidəçi kimi dərslərdə olurlar. Bütün bunlarla yanaşı, dərslər deyir, sınaq dərsləri aparır, tələbə yoldaşlarının dərslərinin müzakirəsində və təhlilində iştirak edirlər. Şagirdlərlə sinifdən xaric tədbirlər keçirir, valideyn iclaslarında iştirak edirlər.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi tamamlananda onun yekununa həsr edilən konfrans təşkil edilir. Burada bütün görülmüş işlər barədə məlumat verilir. Müsbət təcrübədən danışılır, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin gələcəkdə yaxşılaşdırılması ilə bağlı təkliflər irəli sürülür.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin səmərəliliyi onun nəzəri baxımdan əsaslandırılmış olmasından, tələbələrdən və şagirdlərdən ötrü təhsilləndirici, tərbiyəedici və inkişafetdirici xarakterə malik olmasından son dərəcədə asılıdır. Bu vaxt tələbələrin yiyələndikləri biliklər təkmilləşir. Onlar şagirdlər arasında tərbiyələndirici tədbirlər təşkil etməklə öz davranışlarına, hərəkətlərinə, rəftar və ünsiyyət tərzlərinə də fikir verirlər.

Eyni zamanda tələbələrin məqsədyönlü, sistemli sinifdən xaric tədbirləri sayəsində şagirdlərin tərbiyəlilik səviyyələri yüksəlir, təlim xarakterli işlər nəticəsində dünyagörüşləri formalaşır.

Sinifdən xaric iş məktəblilərin həyatında mühüm rol oynayır. Bu, təbiidir. Tələbələrin ictimai fəallığı, müstəqilliyi, özfəaliyyəti, istedad və qabiliyyətlərinin inkişafı həmin vaxtın necə keçməsindən, onun səmərəliliyindən çox asılıdır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi tələbə gənclərin peşə hazırlığında da əhəmiyyətlidir. Ali təhsil müəssisələrində nəzəriyyə və təcrübə təliminin başlıca prinsiplərindən biri olmaqla təhsil-

alanların müəllim kadrları hazırlığının mürəkkəb dialektikasını özündə birləşdirir.

Pedaqoji biliklərə yiyələnmədən pedaqoji prosesi başa düşmək və onu idarə etmək qeyri-mümkündür. Həm də həyati faktlara istinad etmədən, tədris müəssisəsinin real gerçəkliyini təhlil etmədən təlim və tərbiyə nəzəriyyəsini dərindən və şüurlu şəkildə mənimsəmək olmur.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi müddətində tələbələr təlim-tərbiyə prosesini, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətini müşahidə edir, onların qarşılıqlı fəaliyyətinin mənasını və məntiqini başa düşür. Nəzəriyyəni dərindən anlamaq nəticəsində pedaqoji proses üzərində müşahidənin aktiv pedaqoji fəaliyyətlə uzlaşdırılması istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin mühüm məsələlərindəndir.

Sinifdən xaric tədbirlərin təşkili vaxtı tələbələr müxtəlif sinif şagirdləri ilə qarşılıqlı münasibətləri düzgün qurmağı bacarmalıdırlar. Düzgün münasibətlər də pedaqoji ünsiyyətlə sıx bağlı olan bir məsələdir. Odur ki, tələbə daim aşağıdakı suallara cavab axtarır: nədən və necə başlamalı? Hansı ünsiyyət tərzini seçməli, nəzakətli, xeyirxah və səmimi münasibətləri necə qurmalı?

Pedaqoji ustalığa, nəzəri və metodik hazırlığa, pedaqoji tolerantlığa malik müəllim bu kimi suallara asanlıqla cavab tapır, uğurlu fəaliyyət göstərir. Pedaqoji sahəyə hələ yeni qədəm qoyan tələbələr, bir də intolerant tələbələr bəzən çətinliklərin öhdəsindən gələ bilmirlər.

Şagirdlər fərdi və psixoloji xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən seçilirlər. Hər bir məktəbliyə münasibətdə konkret yanaşma tərzini tələb olunur. İntolerantlıq nümayiş etdirmək yolverilməzdir. Pedaqoji prosesin səmərəliliyinə nail olmaq üçün şərait də nəzərə alınmalıdır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçən tələbələrin fəaliyyəti müəllimin fəaliyyətindən fərqlidir. Müəllim, demək olar ki, hər gün şagirdlər arasındadır. Onun bütün fəaliyyəti, pedaqoji prosesin məqsəd və vəzifələri şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına istiqamətlənir. Tələbənin fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri, hər şeydən əvvəl öz şəxsiyyətini formalaşdırmağa, vahid, mürəkkəb təlim-tərbiyə prosesini qurmaq bacarığına yiyələnməyə yönəlir.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı orta məktəb müəllimləri və rəhbərlərinin, təcrübə

rəhbərlərinin, metodistlərin rəhbərliyi ilə tələbələrə pedaqoji bacarıqlar sistemi təşəkkür tapır.

Tələbələr istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçdikləri müddətdə məktəb pedaqoji kollektivinin tam hüquqlu üzvləri hesab edilirlər. Odur ki, onlar möhkəm yadda saxlamalıdırlar ki, şagird şəxsiyyəti, şagird kollektivi heç də yalnız bir müəllimin deyil, bütün pedaqoji kollektivin fəal təsiri ilə formalaşır.

Təcrübəçi tələbənin hər biri ümumtəhsil məktəbinin, sinfin qarşısında dayanan məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsinə yaxından kömək göstərməlidir. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə tələbələr ümumtəhsil məktəbinin, pedaqoji kollektivin və şagirdlərin qayğıları ilə maraqlanmalı, ilk günlərdən məktəbdə, pedaqoji kollektivdə öz yerini tapmalıdır. Bəzən isə, tələbə, necə deyirlər, gününü keçirmək, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin müddətini bir növ başa vurmaq məqsədilə məktəbə gəlir. Belə tələbələr bir sıra hallarda pedaqoji əməkdaşlığı təmin edər, pedaqoji tolerantlıq nümayiş etdirər bilmirlər. Halbuki tələbə pedaqoji kollektivin ənənələrinə hörmətlə yanaşmalı, özünü müəllim kimi aparmalı, tolerant olmalı, şagirdləri sevməli, onların hörmət və məhəbbətini qazanmalıdır.

Ümumtəhsil məktəbində təcrübəçi tələbələr öz peşə-pedaqoji bacarıqlarını, təşkilatçılıq qabiliyyətlərini həyata keçirməkdən ötrü lazımı imkanlar yaranır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkilinə bir sıra tələblər verilir. Onların sırasında pedaqoji rəhbərliyin tələbələrin yüksək fəallığı və müstəqilliyi ilə uzlaşdırılmasını mühüm məsələ kimi dəyərləndirmək mümkündür. Sinifdən xaric işin məzmununu və həcmi tələbə özü müəyyən edir. Tələbənin müstəqillik və fəallığının səviyyəsi bunda meydana çıxır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkilinə, adətən aşağıdakı tələblər verilir: 1. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin fasiləsizliyi;

2. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin kompleks xarakterə malik olması;

3. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinə başlayan zaman pedaqoji işinin xüsusiyyətlərinin, məqsəd və vəzifələrinin aydın başa düşülməsi;

4. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin planlaşdırılmasının perspektivliyi;

5. İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi dövründə tələbələrin müəllim-şagird münasibətlərini düz-

gün qurmaları, pedaqoji tolerantlıq nümayiş etdirməli, pedaqoji əməkdaşlıq təmin etməsi.

Tələbələr məktəblilərlə, şagird özünüidarə orqanları, uşaq birliyi, gənclər təşkilatı və valideynlərlə sıx əlaqə saxlayır, ümumməktəb tərbiyəvi iş planının həyata keçirilməsində iştirak edir, məktəb ənənələrini, əmək intizamını gözləyir, şagirdlərə qayğı ilə yanaşır, eyni zamanda tələbkarlıq nümayiş etdirirlər. Həm də pedaqoji kollektivin üzvü kimi pedaqoji şuranın fəaliyyətinə, metodbirləşmələrin işinə, seminarlara qoşulur, təcrübəli müəllimlərin iş təcrübəsini öyrənirlər.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı tələbənin pedaqoji fəaliyyətə məsuliyyəti və yaradıcı münasibətin, mənəvi inam və əqidəliliyinin, vətəndaşlıq məsuliyyətinin və borcunun, pedaqoji peşəyə daxili yönəlmənin inkişafından ötrü mühüm şərait yaranır. Gələcək müəllimin özünü təhsili və özünü tərbiyəsi, əlverişli peşə hazırlığı üçün geniş imkanlar açılır.

İstehsalat (pedaqoji) təcrübəsinin təşkilinin səmərəli formalarına, onun təşkilinə ayrılan saatlara fikir verilməlidir.

Bəzən istehsalat (pedaqoji) təcrübəsində olan tələbələr müəyyən çətinliklərlə üzləşirlər. Bu çətinliklər tələbələrə ruhdan salmamalıdır. Bu sahədə müəllimlər onlara dəstək durmalıdırlar.

Gənc müəllimlərin rastlaşdıqları çətinlikləri araşdıran dos. C.Q. Alıyev topladığı materialların psixoloji təhlilini aparmışdır. Onun fikrincə: “Pedaqoji çətinlik dedikdə, pedaqoji fəaliyyətin əsas xüsusiyyətləri və ona verilən sosial-psixoloji tələblərə və pedaqoji əməyin xarakteri ilə bağlı olaraq qarşıya çıxan və fəaliyyətin optimallığı naminə həll edilməsi zəruri olan çətinliklə və maneələr nəzərdə tutulur” [2, s. 11].

C.Q. Alıyev səciyyəvi sayıla bilinən aşağıdakı çətinlikləri meydana çıxarmışdır:

1. Təlim prosesi ilə bağlı çətinliklər;
2. Tərbiyə prosesi ilə bağlı çətinliklər;
3. İxtisasla bağlı peşə keyfiyyətlərinə yiyələnməklə əlaqədar olan çətinliklər;
4. Pedaqoji ünsiyyətlə bağlı çətinliklər;
5. Şəxsiyyətlərarası (əməkdaşlararası) münasibətlərlə bağlı çətinliklər;
6. Düşdüyü yeri, şərait, davranış və rəftar normalarına uyğunlaşmaqla bağlı çətinliklər;
7. Maddi – məişət şəraitinin törətdiyi çətinliklər;
8. Psixoloji adaptasiya ilə bağlı çətinliklər;

9. Məktəbdə idarəetmə amilləri ilə bağlı çətinliklər;

10. Fərdi – psixoloji xüsusiyyətlərlə bağlı çətinliklər;

11. Özünütərbiyə və özünütəkmilləşdirmə ilə bağlı çətinliklər;

12. Rəhbərlik və idarəetmə, nəzarət və özünənəzarətlə bağlı çətinliklər;

13. Peşəyə münasibətlə bağlı çətinliklər” [2, s. 15].

C.Q. Aliyev həmin çətinliklərin mənfi nəticələri üzərində dayanaraq göstərir ki, mənfi nəticələr müəllimlərin özləri ilə yanaşı, eyni zamanda müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyətə, digərlərinə (məktəblilərə, məktəb kollektivinə, ailə və yaxın adamlara) təsir edir.

C.Q. Aliyevin tədqiqatına ona görə müraciət etdik ki, hazırda ümumtəhsil məktəblərində istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçən tələbələr az sonra ali məktəbi bitirib dərslər deyəcək, şagirdlərlə qarşılıqlı münasibətlərdə olacaqlar. Bu zaman, çox güman ki, onların uğurları ilə bərabər uğursuzluqları da ola bilər. Birinci dəfə həmin çətinliklərlə ali məktəbdə təhsil aldıkları zaman istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi keçərkən qarşılaşırlar. Odur ki, bu kimi halları nəzərə alaraq, pedaqoq və psixoloqlar, metodistlər tələbələrdə inam, peşə səriştəsi, pedaqoji tolerantlıq yaratmalı, uğursuzluqlarının səbəblərini aşkar çıxarıb onların aradan qaldırılmasında tələbələrə öz köməklərini göstərməlidirlər.

Eksperimental qrupların tələbələri istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı şagirdlərlə sinifdən xaric tədbirləri planlaşdırarkən aşağıdakı məsələləri diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar:

- ümumtəhsil məktəbinin təlim prosesinə, sinifdən xaric və məktəbdənkənar işə münasibəti, həmin məktəbin və təhkim olunduğu sinfin iş planlarını diqqətlə nəzərdən keçirərək, həm onların tərtibi qaydalarına, həm də hazırlanması səviyyəsinə fikir verməlidirlər.

Bir sıra hallarda siniflərin iş planları yalnız tələb olunduğuna görə necə gəldi hazırlanır. Bəzən sinif rəhbərləri iş planlarını (müxtəlif siniflərə rəhbərlik etdiklərinə baxmayaraq) bir-birindən köçürürlər. Ona görə də tələbələrlə yanaşı pedaqogika və psixologiya üzrə metodistlər də sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirləri

əhatə edən iş planları ilə tanış olaraq, öz məsləhətlərini bildirməlidirlər;

- ümumtəhsil məktəblərin ictimai təşkilatlarının, şagird təşkilatlarının iş planlarına da baxılmalıdır. Eyni zamanda şagird özünüidarə orqanlarının, onların ayrı-ayrı komissiyalarının fəaliyyətləri nəzərdən keçirilməlidir. Təcrübəçi tələbələr şagird təşkilatlarının fəaliyyətinə öz köməyini göstərməli, birgə əməkdaşlıq şəraitində məktəb üzrə hər hansı tədbiri təşkil etməlidirlər;

- təcrübəçi tələbələr ayrı-ayrı siniflər və məktəb üzrə sinifdən xaric tədbirləri həyata keçirməklə həmin işin metodikasına, şagirdlərlə işləmək təcrübəsinə sahib olmalıdırlar;

- təcrübəçi tələbələr sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərin gedişində təhsilalanların yaş, fərdi və cinsi xüsusiyyətlərinə dair pedaqogika və psixologiya fənləri üzrə mühazirələrdə və seminar məşğələlərində yiyələndikləri nəzəri bilikləri yada salıb, onlardan faydalanmalıdırlar. Nəticədə bu qənaətə gələcəklər ki, K.D. Uşskinin söylədiyi kimi, *uşağı tərbiyə etmək üçün onu hərtərəfli öyrənmək lazımdır* [3];

- tələbələr müəllim-şagird, şagird-şagird, müəllim-valideyn, valideyn-uşaq münasibətlərinin xüsusiyyətlərinə də bələd olmalı, təhlillər aparmalı, gələcəyin müəllim kimi müvafiq nəticə çıxarmalıdırlar;

- qabaqcıl müəllimlərin sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərlə əlaqədar nümunəvi təcrübəsinə yiyələnməlidirlər və s.

Deyilənlərdən görünür ki, istehsalat (pedaqoji) təcrübəsi zamanı tələbələrdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılmasının imkan və yollarını aydın təsəvvür etmək səmərəli göstəricilərlə müşayiət olunur.

Problemin aktuallığı. İstehsalat (pedaqoji) təcrübə dövründə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində aktuallıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. İstehsalat (pedaqoji) təcrübə dövründə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması kimi mühüm bir problem diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlar, magistrantlar və magistrələr, gənc müəllimlər üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Ali və orta ixtisas təhsili müəssisələri tələbələrinin ixtisas üzrə təcrübəsinin keçirilməsi haqqında Əsasnamə”
2. Aliyev C.Q. Gənc müəllimlərin pedaqoji fəaliyyət prosesində qarşılaşdıqları çətinliklərin psixoloji təhlili: Psixol.elm.nam. ... dis. avtoref., -Bakı, -1998, -24 s
3. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. -Bakı: Azər nəşr, -1953, -315 s.

E-mail: l.babayeva16@gmail.com

Rəyçilər: *ped. elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 12.09.2022.

**TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ
LEARNING TECHNOLOGIES**

UOT 37

Qabil Məhəmməd oğlu Namazov
*pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Biznes Universitetinin dosenti*

**İQTİSADYÖNLÜ MƏSƏLƏLƏR HƏLLİ VASİTƏSİ İLƏ TƏDRİSİN
KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ**

Габиль Мухаммед оглы Намазов
*доктор философии по педагогике,
доцент Бакинского Университета Бизнеса*

**ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАНИЯ
ПОСРЕДСТВОМ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ, ОРИЕНТИРОВАННЫХ НА ЭКОНОМИКУ**

Gabil Mahammad Namazov
*doctor of philosophy in pedagogy,
associate professor at Baku Business University*

**IMPROVING THE QUALITY OF EDUCATION
THROUGH SOLVING OBJECTIVES ORIENTED ON THE ECONOMY**

Xülasə. Məqalədə əsasən tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün iqtisad məzmunlu məsələlərin əhəmiyyətli olması təhlil edilmişdir. Məqalədə ali məktəblərdə əsas vəzifələrdən biri də rəqabətə davamlı, işgüzar, səriştəli kadr yetişdirilməsində və istənilən iqtisadi məsələlərin həllində riyaziyyatın rolunun danılmaz olduğu qeyd edilmişdir. Burada həmçinin həyatda rast gəlinən bir neçə praktik məsələ nümunəsində optimal həllin tapılmasında riyaziyyatın rolunun danılmaz olduğu göstərilmişdir. Ümumiyyətlə bu bir həqiqətdir ki, hansı elm sahəsi riyaziyyatın gücündən maksimum istifadə edir, o elm sahəsi özinün inkişafında daha yüksək zirvəyə nail olurlar.

Açar sözlər: *işgüzar, müasir, keyfiyyətli, kadr, səriştə, iqtisad, rəqabət, optimal, səviyyə, inkişaf, praktika, məzmun, məsələ, davamlı*

Резюме. В статье в основном анализируется важность вопросов экономического содержания для повышения эффективности обучения. Автором отмечается, что одной из главных задач в высших учебных заведениях является неоспоримая роль математики в подготовке конкурентоспособных, деловых, компетентных кадров и решении любых экономических задач. Здесь также показано, что на примере нескольких практических задач, встречающихся в жизни, роль математики в поиске оптимального решения неоспорима. В общем, это факт, что какая область науки максимально использует силу математики, та область науки достигает более высокого пика в своей области.

Ключевые слова: *деловой, современный, качественный, кадры, компетентность, экономика, конкуренция, оптимальный, уровень, развитие, практика, содержание, проблема, устойчивый*

Summary. The significance of the economic-content issues for improvement of the quality of the education has been analyzed in the article. Undeniable role of mathematics in the upbringing of the competition-resistant, diligent and skillful cadre and settlement of economic issues as one of the key duties in higher schools has been noted in the article. Moreover, undeniable role of mathematics in finding of the optimal solution in the several practical issue sample seen in the left has been mentioned here. In general, it

is fact that, every scientific sphere uses from the power of mathematics maximum and such scientific sphere reaches its top in the development.

Key words: *gescha, modern, quality, cadre, competent ,economy, competition, optimal, level, development, practice, content, issue, resistant*

İnsan kapitalının inkişafında fasiləsizliyin (ömür boyu öyrənmək) təmin edilməsi, məktəbə-qədər və orta təhsil də daxil olmaqla, peşə təhsilli və ixtisaslı kadr hazırlığının əmək bazarlarının tələblərinə uyğunlaşdırılması, eləcə də “elm – təhsil – istehsal” əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində məqsədli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi davam etdirilməlidir.

Daha keyfiyyətli insan kapitalının formalaşdırılması daha çox maddi və mənəvi fayda əldə etməyə və rəqabət qabiliyyətliliyi yüksəltməyə imkan verəcəkdir. Ali təhsil insan kapitalının formalaşmasına və inkişafına təsiri özünü iki şəkildə büruzə verir:

1) İnsan kapitalının formalaşmasında bir-başa iştirak edən ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması;

2) Yeni biliklərin yaranmasında, tətbiqində və ötürülməsində bilavasitə iştirak.

Universitetlərdə şaxələndirmənin yaradılması “təhsil – tədqiqat – innovasiya” sisteminin effektivliyini artırır. Ali təhsil sistemində keyfiyyətin yüksəldilməsi nəticəsində daha keyfiyyətli insan kapitalı formalaşacaq və əmək məhsuldarlığı daha da yüksələcəkdir. Bununla da bazar iqtisadiyyatı şəraitində kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi prosesində “elm – təhsil – istehsal” sistemində keyfiyyət amili öz yerini tutur. İqtisadyönlü məsələlər həlli vasitəsi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi aktual məsələ kimi qarşıda duran əsas məsələlərdəndir. İqtisadyönlü bir neçə məsələyə baxaq.

Xətti proqramlaşdırma məsələsinin qrafik üsulla həlli.

Məqsəd funksiyası.

$$Z(x) = 4x_1 + 3x_2 \rightarrow \max (\min)$$

Məhdudiyət şərtləri:

$$\begin{cases} 4x_1 + x_2 \leq 8 \\ -3x_1 + 2x_2 \leq 6 \\ 6x_1 + 3x_2 \geq 12 \end{cases}$$

$$x_1 \geq 0, x_2 \geq 0$$

Məsələnin həllər çoxluğunun təyini:

$$4x_1 + x_2 = 8 \quad (L_1)$$

$$-3x_1 + 2x_2 = 6 \quad L_2$$

$$6x_1 + 3x_2 = 12 \quad L_3$$

$$\begin{matrix} x_1 \geq 0 & L_4 \\ x_2 \geq 0 & L \end{matrix}$$

I. Eyni koordinat sistemində verilən ayrırlərlə əhatə olunmuş fiquru quraq.

$$1) 4x_1 + x_2 = 8 \quad 2) -3x_1 + 2x_2 = 6 \quad 3) 6x_1 + 3x_2 = 12$$

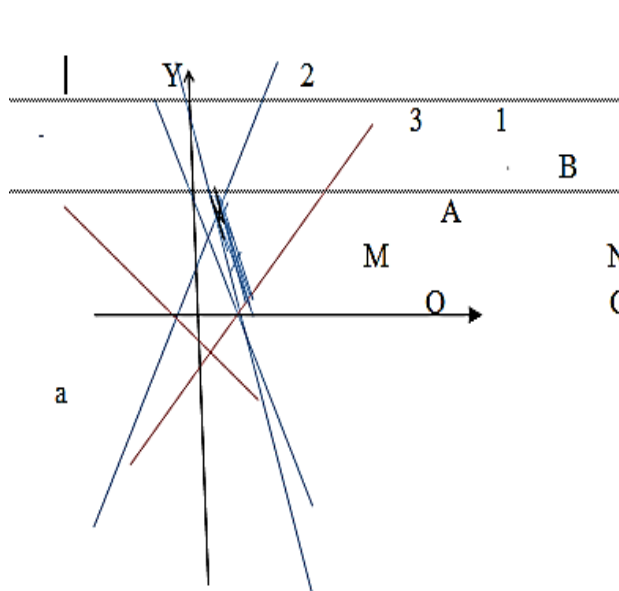
x_1	x_2
0	4
2	0

1	x_2
0	8
2	0

	x_2
0	3
-2	0

Alınmış cədvəl əsasında eyni koordinat sistemində məsələnin həllər çoxbucaqlısını, təpə nöqtələrinin koordinatlarını, səviyyə xəttini və səviyyə xəttinə perpendikulyar olan düz xətti sxematik quraq.

Burada ABC həllər üçbucağı, ON səviyyə xətti, ON səviyyə xəttinə perpendikulyar olan düz xətdir. Məlum qaydalara görə axtarılan həll, həllər çoxbucaqlısının təpə nöqtələrinin birinin üzərinə düşməlidir. Qrafiki sxematik olaraq quraq.

Verilmiş 5 ədəd yarımmüstəvini (L_1, L_2, L_3, L_4, L_5) özündə saxlayan fiqur ABC üçbucağıdır. Bu üçbucaq məsələnin mümkün həllər çoxbucaqlısını təşkil edir. Həllər çoxbucaqlısının təpə nöqtələrinin koordinatları aşağıdakı ki-

midir. (Bunlar bu nöqtələrin kəsişmə nöqtələrini əmələ gətirən düz xətlərin kəsişmə nöqtəsi kimi tapılır. Məsələn, A nöqtəsinin koordinatları (2) və (3) düz xətlərinin kəsişmə nöqtəsinin koordinatlarıdır).

B(0,9; 4,5), C(2; 0), A(0,9; 3,43)

II. N(4,3) nöqtəsini quraq. ON vektorunu quraq.

III. Koordinat başlanğıcından keçməklə ON düz xəttinə perpendikulyar olan **a** düz xəttini quraq.

IV. Ekstremum nöqtəsini tapmaq. **Z(max)**-u tapmaq üçün **a** düz xəttini ON istiqamətində özünə paralel olaraq hərəkət etdirərək ABC üçbucağının ən son nöqtəsini qeyd edək. Bu

nöqtə B nöqtəsidir. Deməli, funksiya ən böyük qiymətini B nöqtəsində almalıdır.

$$Z(\max) = Z(B) = (4x_1 + 3x_2)_B \approx 4 \cdot 0,9 + 3 \cdot 4,5 \approx 3,6 + 13,5 \approx 17,1$$

Ekstremum nöqtəsini tapmaq. **Z(min)**-u tapmaq üçün **a** düz xəttini ON istiqamətində özünə paralel olaraq hərəkət etdirərək ABC üçbucağının ən son nöqtəsini qeyd edək. Bu nöqtə C nöqtəsidir. Deməli, funksiya ən böyük qiymətini C nöqtəsində almalıdır.

$$Z(\min) = Z(C) = (4x_1 + 3x_2)_C = 4 \cdot 2 + 3 \cdot 0 = 8$$

Cavab: **Z(max) ≈ 17,1** **Z(min) = 8**

2. Ən kiçik element üsulu ilə nəqliyyat məsələsinin ilkin dayaq planının qurulması

İstehsal məntəqələri	İstehsal məntəqələrinin gücü	Sifarişçi və onun gücü				
		1	2	3	4	5
		80 -	75 -	85 -	70 -	90 -
1	115 -	7 -	245	3 -	170	2 -
2	120 -	6 -	5 -	530	4 -	3 90
3	85 -	4 -	230	555	6 -	5 -
4	80 -	180	4 -	2 -	3 -	7 -

$$1. \min(1;4) = \min(115;70) = 70 \quad 2. \min(1;2) = \min(45; 75) = 4$$

$$1. \min(4;1) = \min(80; 80) = 30 \quad 2. \min(3; 2) = \min(85; 30) = 30$$

$$3. \min(2;5) = \min(120; 90) = 90 \quad 5) \min(2;3) = \min(30; 85) = 30$$

$$5. \min(3; 3) = \min(55; 55) = 55$$

3. Kəsr xətti proqramlaşdırma məsələsinin xətti proqramlaşdırma məsələsinə gətirilməsi.

$$f(x) = \frac{3x_1 + x_2}{x_1 + 2x_2} \rightarrow \min \quad (1)$$

$$\begin{cases} x_1 - x_2 \leq 3 \\ 3x_1 + x_2 = 8 \end{cases} \quad (2)$$

$$x_j \geq 0, \quad j = \overline{1,2} \quad (3)$$

$$f(x) = \frac{3x_1 + x_2}{x_1 + 2x_2} = (3x_1 + x_2) \frac{1}{x_1 + 2x_2} \text{ kimi}$$

yazmaq olar.

Aşağıdakı kimi əvəzləmə apararaq

$$y_0 = \frac{1}{x_1 + 2x_2}$$

$$y_j = y_0 \cdot y_j \Rightarrow \begin{cases} y_1 = y_0 \cdot x_1 \\ y_2 = y_0 \cdot x_2 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} x_1 = \frac{y_1}{y_0} \\ x_2 = \frac{y_2}{y_0} \end{cases}$$

$$f(\bar{x}) = (3 \cdot \frac{y_1}{y_0} + 2 \cdot \frac{y_2}{y_0}) \cdot y_0 = 3y_1 + 2y_2 \rightarrow \min \quad (1)$$

$$\begin{cases} \frac{y_1}{y_0} - \frac{y_2}{y_0} \leq 3 \\ \frac{3y_1}{y_0} + \frac{y_2}{y_0} = 8 \end{cases}$$

$$\Rightarrow \begin{cases} y_1 - y_2 \leq 3y_0 \\ 3y_1 + y_2 = 8y_0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} y_1 - y_2 - 3y_0 \leq 0 \\ 3y_1 + y_2 - 8y_0 = 0 \end{cases}$$

(2)

$$y_0 = \frac{1}{x_1 + 2x_2} \Rightarrow y_0 \left(\frac{y_1}{y_0} + 2 \frac{y_2}{y_0} \right) = 1 \Rightarrow y_1 + 2y_2 = 1$$

$$x_j \geq 0, \quad y_j \geq 0$$

$$f(\bar{x}) = 3y_1 + 2y_2 \rightarrow \min \begin{cases} y_1 - y_2 - 3y_0 \leq 0 \\ 3y_1 + y_2 - 8y_0 = 0 \end{cases}$$

$$y_1 + 2y_2 = 1$$

$$x_j \geq 0, \quad y_j \geq 0$$

Bu isə XPM-dir. Bunu isə müvafiq üsullarla həll etmək mümkündür.

4. Firma iki şöbədən ibarətdir. Keçən il firmanın ümumi gəliri 12 mln şərti vahid olmuşdur. Bu il planlaşdırılmışdır ki, birinci şöbədə 70 %, ikinci şöbədə 40% artırılınsın.

Nəticədə isə ümumi gəlir 1,5 dəfə artmalıdır. Hər iki şəbədə nə qədər olmalıdır?

- a)
çəən ildə b) cari ildə

Həlli:

Məsələnin şərtinə uyğun olaraq tənliklər sistemin quraq. Aşağıdakı kimi işarələmələr qəbul edək.

Birinci şəbədə gəlir- x , ikinci şəbədə isə - y şərti vahid olsun.

Məsələnin şərtinə uyğun olaraq aşağıdakı tənliklər sistemini alarıq.

$$\begin{cases} x + y = 12 \\ 1,7x + 1,4y = 18 \end{cases}$$

tənliklər sistemini Kramer və ya Qauss qaydası ilə həll etsək,

$$x=4, y=8$$

olduğunu alarıq.

Uyğun olaraq, keçən ildə birinci şəbədə $1,7x = 1,7 \cdot 4 = 6,8$ mln, ikinci şəbədə isə $1,4y = 1,4 \cdot 8 = 11,2$ mln. şərti vahid gəlir əldə olunur.

Həll olunan məsələlərdən görünür ki, ali məktəblərin riyaziyyat dərslərində öyrənilən riyazi üsullarla iqtisadi məzmunlu məsələləri həll etmək mümkündür. Ancaq bu o demək de-

yildir ki, bütün iqtisad yönümlü ali məktəblərdə riyaziyyat proqramları eyni olmalıdır. Fikrimizcə, hər bir ixtisasa (marketing, menecment, iqtisadiyyat, biznesin təşkili və s.) uyğun proqramlar və seminar dərslərə dair çalışmaları ixtisasa uyğun olmalıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə iqtisadyönlü məsələlər həlli vasitəsi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yolları araşdırılmış və məzunların istehsal sahəsində, yeri gəldikcə bu və ya buna oxşar məsələlərin həllində öyrəndikləri biliklərdən istifadə edəcəklərinin mümkünlüyü göstərilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Riyaziyyat proqramında xüsusi yer tutan funksiyaların törəmələrinin, üstlü, loqarifmik, triqonometrik funksiyaların, xətti tənliklər sisteminin, müəyyən inteqralın və digər mövzuların tədrisində praktik məzmunlu məsələlərin həllinin istehsal sahəsində tətbiq edilməli olan biliklərin vaxtında tətbiq ediləcəyi gözlənilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali məktəb dövründə bu tip və buna oxşar məsələlərin həlli, nəticələrinin təhlili və tətbiq sahələrinin təcrübə müddətində görməsi, yəni məzun ali təhsil müddətində öyrəndikləri nəzəri materialların “elm – təhsil – istehsal” sistemində nə qədər vacib olduğunu dərk edir. Bununla da hər bir məzunun rəqabətə davamlı kadr kimi yetişməsinə zəmin yaranır.

Ədəbiyyat:

1. Кремер, Н. Ш. Высшая математика для экономистов. Учебник. / Н. Ш. Кремер -М., -2007
2. Q.M. Namazov, Ali Riyaziyyat. I-hissə. Dərs vəsaiti / Q.M. Namazov -Bakı: Biznes Universitetinin nəşriyyatı, -2012.
3. Левитас, Г.Г. Методика преподавания математики в основной школе. Астраханский Университет. -2009.

E-mail: qabilnamazov-1949@mail.ru

Rəyçilər: prof. H.İ. Aslanov

ped.ü.fəls.dok., dos. N.R. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 05. 07. 2022.

UOT 37

Əsmət İdris qızı İsmayılxanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi pedaqogika kafedrasının dosenti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ TƏLİM İŞİNİN TƏŞKİLİ

Асмет Идрис гызы Исмаилханова
доцент кафедры общей педагогики
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧАЮЩЕЙ РАБОТЫ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Asmat Idris Ismailkhanova
associate professor of the department of General pedagogy at
Azerbaijan State Pedagogical University

ORGANIZATION OF TRAINING WORK IN COMPREHENSIVE SCHOOLS

Xülasə. Məqalədə müəllif təlim prosesinin idarə olunmasının xüsusiyyətlərindən, prosesdə gözlənilməsi vacib olan tələblərdən bəhs etmiş, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi yollarını maraqlı faktlarla göstərmişdir. Eyni zamanda, təlim prosesinin keyfiyyətinin yüksəldilməsində vacib əhəmiyyətə malik olan iki amilin – məktəblilərin təlimə münasibəti ilə əlaqəli olan və təlim prosesində mühüm rol oynayan təşkilati-pedaqoji amillərin elmi izahını vermişdir.

Açar sözlər: *motivlər, tələbatlar, ziddiyyətlər, humanistləşmə, demokratikləşmə, stimullaşdırma, interaktivlik*

Резюме. В статье автор повествует об особенностях управления процессом обучения, о требованиях, которые необходимо предъявлять в процессе, и на интересных фактах показал способы повышения качества обучения. При этом он дал научное объяснение двум факторам, имеющим значение в повышение качества учебного процесса-организационно-педагогическим факторам, которые связаны с отношением школьников к обучению и играют важную роль в учебном процессе.

Ключевые слова: *мотивы, потребности, противоречия, гуманизация, демократизация, стимуляция, интерактивность*

Summary. The author talks about the features of managing the learning process in the article, about the requirements that must be made in the process, and, using interesting facts, showed ways to improve the quality of learning. At the same time, he gave a scientific explanation for two factors that are important in improving the quality of the educational process - organizational and pedagogical factors that are associated with the attitude of schoolchildren to learning and play an important role in the educational process.

Keywords: *motives, needs, contradictions, humanization, democratization, stimulation, interactivity*

Təlim işinin idarə edilməsi dedikdə, təlim prosesində qarşıya qoyulmuş nəticəyə müvəffəqiyyətlə nail olmaq üçün məktəb direktoru, onun müavinləri, fənn müəllimləri tərəfindən şagird kollektivinə və yaxud ayrı-ayrı şagirdə sistemli və məqsədyönlü şəkildə təsir edilməsi başa düşülür. Bu vaxt təlim işinin idarə olunmasının əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaq

lazımdır və bu xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq vacibdir:

- təlim prosesinin idarə edilməsi plana uyğun və şüurlu prosesdir;

- idarəedənlər və idarəolunanlar arasında səbəb-nəticə asılılıqları mövcuddur. Ortaya çıxan mənfi nəticələrlə mübarizə aparmaq məqsədilə onları yaradan səbəbi aradan qaldırmaq vacibdir;

- təlimin idarə edilməsi üçün onun özünə-məxsus məntiqindən çıxış etmək lazımdır;

- təlim dinamik bir prosesdir, əgər düzgün idarə edilərsə, bir keyfiyyətdən digər keyfiyyətə keçir;

- təlim prosesinin idarə edilməsi möhkəm və etibarlı səciyyəyə daşıyır və müəyyən funksiyalar yerinə yetirir;

- bu proses dövrü və fasiləsiz prosesdir.

İdarəetmə prosesi məqsədlərin və vəzifələrin müəyyən edilməsindən başlayır və icrası ilə başa çatır.

Təlim prosesinin idarə olunması sxematik olaraq bu cür göstərilir: məqsəd - fəaliyyət - nəticə, yeni məqsəd - yeni fəaliyyət, yeni nəticə.

Prosesin idarə olunmasında səmərəliliyinə bir çox tələblər verilir:

- təlim prosesinin məqsədini doğru müəyyənləşdirmək;

- prosesin ilkin səviyyəsini müəyyən etmək;

- təlim prosesinin fəaliyyət proqramını işləmək;

- təlim prosesinin vəziyyəti haqda informasiya əldə etmək, yəni əks əlaqə yaratmaq;

- informasiyanın işlənməsi əsasında prosesdə müəyyən düzəlişlər etmək.

Təlimin idarə olunması prosesində direktorun, müavinlərin və fənn müəllimlərinin vəzifəsi təlim prosesinin vəziyyətini dəyişərək onu yeni səviyyəyə çatdırmaqdır. "Təlim prosesinin idarə olunması hər bir iştirakçının (məktəb rəhbəri, müəllim, şagirdlər və s.) yerini, hüquq və vəzifələrini dəqiq müəyyən etməyi, onların öz vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirməsi üçün əlverişli şərait yaratmağı nəzərdə tutur. Əlverişli şərait dedikdə, tədris-maddi, mənəvi-psixoloji, estetik, gigiyenik və s. şərait yaratmaq nəzərdə tutulur" (1. s. 103).

İdarəetmənin əsas vəzifəsi yüksək keyfiyyətli təhsil verilməsini təmin etməkdir. Təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün hansı amillər əsas götürülməlidir? 1. *Məktəblinin təlim prosesinə münasibəti ilə əlaqəli amillər*. Məktəblinin necə oxuyacağı onların motivləri və tələbatları ilə əlaqəlidir. Əgər tələbat varsa, şagird onun ödənilməsi üçün maraq göstərməlidir. Əgər onun gücü çatmırsa, tələbatlarla imkanlar arasında böyük ziddiyyətlər yarana bilər və bu cür ziddiyyətləri şagird biliyi, qüvvə və bacarıqları ilə aradan qaldırmağa səy göstərir. Bu zaman o,

zehni cəhətdən inkişaf edir. Eyni zamanda, o, qüvvəsini səfərbər edir, yeni biliklərə yiyələnir, qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa çalışır.

Təlim prosesinə tələbatı ödəyən şagirdin zehni inkişaf edir, yeni bilik qazanır, öz gücünə, qüvvəsinə onda inam yaranır, qazandığı uğurların sevincini yaşayır və təlimə marağı artır. Burdan belə qənaətə gəlirik ki, məktəbin əsas vəzifəsi şagirdlərdə təlimə tələbat və maraq yaratmaqdır. Belə olduğu halda şagirdi oxumağa məcbur etmək lazım gəlmir, tələbatını ödəmək üçün o, özü çalışır. Buradan belə nəticə çıxır ki, məktəb rəhbərliyi məktəblilərdə təlimə tələbatların və motivlərin, maraqların və səylərin formalaşdırılması, əsasən təlim keyfiyyətinin qaldırılması üçün müəyyən iş aparmalıdır. Müəyyən pedaqoji yollar və vasitələr axtarılıb tapmalıdırlar.

Onu da qeyd edək ki, qabaqcıl məktəblərdə təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün vacib yollardan və vasitələrdən istifadə olunur. Buna əsasən aşağıdakıları göstərə bilərik: təlim prosesinin stimullaşdırılması, şagirdlərin fəallığına və müstəqilliyinə münbit şəraitin yaradılması; yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiq edilməsi; təlimin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi; təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici rolunun genişləndirilməsi; təlim prosesində münbit şəraitin yaradılması; təlim prosesində əyaniliyin yüksək səviyyədə təşkili və s.

Təlim prosesində müxtəlif stimullaşdırıcı priyomlar müəyyənləşdirilmişdir:

- ənənəvi biliklər əsasında yeni biliklərin verilməsi;

- müxtəlif şəraitdə biliklərin tətbiq edilməsi;

- şagirdlərin yaradıcılıq, axtarıcılıq, hətta ixtiraçılıq işlərinə cəlb olunması;

- şagirdlərdə özgüvən hissənin formalaşdırılması;

- təlim prosesində şagirdləri yeni uğurlara, daha böyük müvəffəqiyyətlərə həvəsləndirmək;

- təlim prosesində şagirdləri fəallaşdıran situasiyaların yaradılması: buraya nələr aiddir? Şagirdlərin sərbəst halda rəy bildirməsi, suallar qoyması, fikirlərə qiymət verməsi, bütün müzakirələrdə iştirakının təmin edilməsi, sərbəst düşüncə tərzinin formalaşdırılması, fikirlərini tənqidi söyləməsi üçün şəraitin yaradılması, zehni məsələlərin həlli və s.

Hər gün tətbiq ediləcək bu cür priyomlar təlimi stimullaşdırır, onu daha da maraqlı və cəlbedici prosesə istiqamətləndirməyə imkan verir. *Təlim prosesində şagirdlərin müstəqilliyinin və fəallığının gücləndirilməsi.*

Təlimin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri də şagirdlərin müstəqillik və fəallığının gücləndirilməsidir. Fəallıqla müstəqillik bir-biri ilə sıx bağlı olan priyomlardır. Fəallıq şagirdlərin təlim prosesinə daha da sərbəst şəkildə maraqla göstərməsidir. Fəal şagirdlər, eyni zamanda, müstəqilliyi ilə nəzəri cəlb edir. Fəallıq dedikdə aşağıdakı keyfiyyətlər başa düşülür: şagirdlərdə hər şeyi öyrənmək marağı, tələbatı, həvəsi, təşəbbüskarlıq, müstəqillik, yaradıcılıq, qabiliyyət. Təlim prosesini daha da fəallaşdırmaq üçün yuxarıda söylədiyimiz keyfiyyətləri inkişaf etdirmək üçün münbit şərait yaradılmalıdır. Bunun üçün bir neçə priyomdan istifadə etmək vacibdir. Bunlar aşağıdakılardır:

- şagirdlərin əməli və zehni məsələlərin həllinə cəlb edilməsi;
- qazandıqları nəzəri biliklərin tətbiqi;
- şagirdlər tərəfindən müstəqil işlərin həll edilməsinə şərait yaratmaq;
- şagirdlərin həvəs göstərdikləri hər bir məlumatın öyrənilməsinə imkan vermək;
- şagirdlərin təşəbbüskarlığını stimullaşdırmaq və s.

Təlimin keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsi, eyni zamanda, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi ilə sıx əlaqəlidir. Bu texnologiyaların ən vacibi elektron təlim texnologiyalarıdır (ETT). Hal-hazırda bu istiqamətdə dövlətimiz tərəfindən mühüm addımlar atılır. Bunlara misal olaraq elektron kitabxanaların yaradılması, xəritələr, lövhələr, dərsliklər, izahlı rəqəmsal videoyazılar, multimedia diskləri, elektron qiymətləndirmə vasitələrini göstərmək olar. Elektron dərsliklər iki cür hazırlanır: biri kompüterdə çalışan multimedia diskləri şəklində, digəri isə DVD pleyer qurğusunda çalışan rəqəmsal DVD video diskləri şəklində. İKT-nin vasitəsi ilə "məktəbi idarəetmə sistemi" yaradılmışdır. Bu sistem, demək olar ki, ümumtəhsil məktəblərinin hər sahəsini əhatə edəcək informasiyaları, eyni zamanda, interaktiv təlim materiallarını əks etdirir ki, buraya multimedia materialı, çalışmaları, interaktiv dərslər və test materialları daxildir. Bu sistemi tətbiq edən məktəb həm şəffaf, həm də keyfiyyətli idarə edilir və istənilən vacib materialı almağa imkan yaranır.

Beləliklə, məktəb rəhbərliyi müxtəlif məlumatları, hesabatları tərtib etməkdən qurtarır. İnteraktiv təlim texnologiyaları müasir təlim texnologiyalarının digər istiqamətini təşkil edir. Respublikanın bir çox məktəblərində təşkil edilən interaktiv (ağıllı) lövhələrin köməyi sayəsində təlimin keyfiyyətli, maraqlı, yaradıcı və uşaqların fəallığı nəticəsində aparılmasına və alınacaq informasiyaların asan çatdırılmasına şərait yaranır. Tədrisdə istifadə olunan filmlər, videomateriallar, audiovizual dərsliklər, televiziya verilişləri, rollu oyunlar əsasında təşkil edilən dərslər məktəbliləri fəallaşdırır, onların sərbəst düşüncəsinə, fikirlərini sərbəst ifadə etməsinə münbit şərait yaradır. Təlim prosesində fəal təlim metodlarının bir çox növlərindən istifadə olunur. Bunlara misal olaraq beyin həmləsini, klaster, Bibo, auksion, rollu oyunlar, müsabiqə, söz assosiasiyaları, Sokrat dialoqu, cütlük, qruplarla iş formalarını göstərmək olar. Fəal təlim prosesində müəllim fasilitator, məsləhətçi, təşkilatçı, şagirdlər isə yaradıcı, tədqiqatçı, eyni zamanda, təlimin fəal iştirakçısına çevrilirlər. Şagirdlər bir-biri ilə diskussiya aparır, mübahisələr edirlər. Bütün bu sadaladıqlarımız təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır.

Təlimin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi də öz növbəsində, məktəbin düzgün idarə edilməsi, rəhbərlik - müəllim, müəllim - şagird əlaqələrinin əsasını təşkil edir. Təlim-tərbiyə prosesinin əsasında insan, onların bacarıqları, maraqları, qabiliyyətləri, inkişafı, eyni zamanda, insana qayğı və diqqət dayanmalı və hər şey bu missiyaya xidmət göstərməlidir. Məktəbdə də şagird müəllim üçün deyil, müəllim şagird üçün əsas olmalıdır. Müəllim tərəfindən şagirdə göstərilən humanist münasibət şagirdin fəallaşmasının əsas şərtidir. Təlim prosesində şagird prosesin subyekt kimi çıxış etməlidir. Dərs prosesində uşağa passiv subyekt kimi baxmaq olmaz. Şagird fəal şəxsiyyət kimi yanaşıldıqda, eyni zamanda, təlim prosesinə canlı insani münasibətlər baxımından yanaşıldıqda humanist mühit yaranır. Bu cür humanist mühiddə təlim-tərbiyə prosesinin keyfiyyəti daha da yüksəlir.

"Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda insana humanist münasibətin bir çox təzahürləri müəyyən edilmişdir: insana hörmət, xeyirxahlıq, mehribanlıq, səmimiyyət, inam və etimad, diqqət və qayğı, həssaslıq, empatiya (uşaqları anlamaq)

və s. Müəllim-tərbiyəçi peşəsi insandan böyük və həssas ürək tələb edir". (1, s. 107)

Böyük ürəyə sahib olan müəllim-tərbiyəçi şagirdlərini sevir, onlara bir şəxsiyyət kimi hörmət edir, onların açıq sözlü olmasına şərait yaradır, dərstdə demokratik mühit yaradır. Belə olduqda müəllimini sevən şagird müəllimin tədris etdiyi fənnin çətinliyindən və ya asanlığından asılı olmayaraq o fənni də sevir və həvəslə öyrənir. Məktəbdə diqqət, qayğı, xeyirxahlıq yalnız uşaqlarla münasibətdə deyil, eyni zamanda, müəllimlərin öz aralarında və rəhbərliklə münasibətdə də mövcud olmalıdır. Əgər hər hansı müəllim məktəbdə ədalətsizliklə, kobudluqla, inamsızlıqla, incikliklə qarşılaşarsa, o, öz şagirdlərində mədənilik, həssaslıq, işgüzarlıq, xeyirxahlıq formalaşdırma bilməz. Bu cür neqativ hallar təlim prosesinə böyük ziyan vurur və keyfiyyətin aşağı düşməsinə səbəb olar. Məktəbin humanistləşdirilməsi və demokratikləşdirilməsi təlim-tərbiyə prosesini yeni əsaslarla - şəxsiyyət-yönlü, inkişafyönlü və tərbiyəyönlü proses kimi təşkil etməyi tələb edir. Bildiyimiz kimi, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi bir sıra amillərdən asılıdır. Bu sahədə digər amillər kimi, idarəetmə ilə bağlı olan amillər də böyük rola malikdir. İdarəetmə ilə bağlı olan amillər arasından əsas aşağıdakıları göstərmək yerinə düşərdi:

- hər bir şagirdin bilikləri mənimsəmə və tətbiq etmə bacarıqları;
- keçilən tədris materialının məzmunu, materialın həcmi, çətinlik dərəcəsi;
- təlimdə istifadə edilən metodlar;
- keçirilən təlim məşğələlərinin tipləri və quruluşu (strukturu);
- ünsiyyət üslubu.

Aparılan tədqiqatların nəticələri göstərir ki, təlimin idarə olunmasında təşkilati-pedaqoji amillər də böyük təsir gücünə malikdir.

2. Təşkilati-pedaqoji amillərin rolu. Təlim prosesinin idarə olunmasında təşkilati-pedaqoji amillərin çox əlverişli rolu vardır. Belə ki, ümumtəhsil müəssisələrində təlim prosesi üçün münbit şərait yaradılmasına, dərslərin yüksək səviyyədə təşkil edilməsinə, şagirdlərdə müstəqilliyin aşılmasına, bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinə diqqət verilməlidir. Təlimin inkişafetdirici və tərbiyəedici funksiyalarının reallaşdırılması da eyni zamanda təlimdə keyfiyyət göstəricilərinin yüksəldilməsinə və

təlim prosesində müsbət münasibətlərin yaranmasına əhəmiyyətli dərəcədə köməklik göstərir.

Təlimin idarə olunması istər məktəb rəhbərliyi, istərsə də məktəbin pedaqoji kollektivinin təşkilati-pedaqoji fəaliyyətindən bilavasitə asılıdır. Məktəb rəhbərləri, metodbirləşmə rəhbərləri təlim prosesinin vəziyyəti, ayrı-ayrı fənlərin tədrisi, dərslərin keyfiyyəti, təlim prosesində məktəblilərin fəallaşdırılması, onların əldə etdikləri müvəffəqiyyətlərin qiymətləndirilməsi, məktəbdən və sinifdən xaric tədbirlərin təşkil olunması, fənn müəllimlərinin pedaqoji – metodik – təşkilati səviyyələri və s. işləri mütəmadi diqqət mərkəzində saxladıqda böyük nailiyyətlər əldə etmiş olurlar. Məktəb direktoru və onun müavinləri ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslərdə, sinifdankənar dərnlərdə, müxtəlif bilik yarışmalarında, olimpiadalarda, məktəbdankənar tədbirlərdə iştirak etmələri istər müəllim kollektivinin, istərsə də şagird kontingentinin bu istiqamətdə marağının və məsuliyyətinin artırılmasına qüvvətli təkan vermiş olur.

Təlim prosesinə məsuliyyətli rəhbərlik etmək üçün məktəbə rəhbərlik edən şəxslər (direktor, onun müavinləri) təlimin nəzəriyyəsini, iş təcrübəsini mükəmməl bilməli, öz üzərlərinə düşən vəzifəni dərindən dərk etməli, təlim prosesinin bütün sahələri ilə əlaqəli keyfiyyət göstəricilərinə peşəkarcasına bələd olmalıdırlar. Beləliklə, onu da qeyd edək ki, təlimin səmərəli təşkil edilməsi müəllimlərin, metodbirləşmələrin, sinif rəhbərlərinin, kollegial orqanların, qabaqcıl valideynlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılmasından və onlarla birlikdə məktəb rəhbərlərinin qüvvələrinin əlaqələndirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Problemin aktuallığı. Təlim prosesinin müasirləşdirilməsi, interaktivlik indiki dövrdə məktəblərin qarşısında aktual problem kimi dayanmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Hal-hazırda təlim prosesinə yeni konsepsiyalar tətbiq edilir. Bu baxımdan təlim keyfiyyətlərinin yüksəldilməsi, bunlara vəsilə olacaq amillər - məktəblilərin təlimə münasibəti ilə əlaqəli amillər, təşkilati-pedaqoji amillər ön plana çıxarılmış və bu sahədə qazanılacaq uğurlar haqda məlumatlar verilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə məktəbdə təlim prosesinin düzgün qurulması baxımından fənn müəllimlərinin dərsi səmərəli təşkil etmələrinə şərait yaradacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. İsmixanov M, Bəxtiyarova R. Məktəbin idarə edilməsi: Dərs vəsaiti. -Bakı. 2012, -s. 235
2. İlyasov M.İ. Peşəyönümün əsasları. -Bakı: Mütərcim, -2011, -s. 324.
3. Ağayev Ə.Ə., Talıbov Y.R., Eminov A. İsayev İ.N. Pedaqogika: Dərs vəsaiti. -Bakı: Adiloğlu, -2006, -184 s.
4. Kazımov N. Məktəb pedaqogikası. -Bakı: Çarşıoğlu, -2002,- 448s.
5. Mehrabov A.O. Təhsildə səriştəli yanaşma: mahiyyəti və əsas xüsusiyyətləri. Azərbaycan məktəbi, - Bakı, 2007, № 1, -s. 3-10

E-mail: a.ismayilxanova@gmail.com

Rəyçilər: *ped. elm.dok., prof. R.L. Hüseynzadə*
ped.ü. fəls. dok., dos. H.A. Cəfərov

Redaksiyaya daxil olub: 12.09.2022.

UOT 37.01

Türkan Vahid qızı Əlizadə
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu

FEYSBUK VASİTƏSİ İLƏ TƏLİM PROSESİNİN TƏŞKİLİ MƏSƏLƏLƏRİ

Тюркан Вахид гызы Ализаде
докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики

ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ ПОСРЕДСТВОМ FACEBOOK

Turkan Vahid Alizade
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Institutet of Education of the Republic of Azerbaijan

ISSUES OF THE ORGANIZATION OF THE LEARNING PROCESS THROUGH FACEBOOK

Xülasə. Son zamanlarda getdikcə daha çox elm və təhsil sahəsində sosial şəbəkələr əmələ gəlir. Təhsil və inkişaf sahəsində sözü gedən vasitələrdən biri də 2.7 milyarddan çox istifadəçi sayına malik olan Feysbuk sosial şəbəkəsidir. Feysbuk sosial şəbəkəsinin gənclər arasında populyarlığından istifadə edib onu təhsil aləti kimi istifadə etmək olar. Bu saytın əhəmiyyətini və geniş yayılmasını nəzərə alaraq, sosial şəbəkələrdən, xüsusən də Feysbukdan maarifləndirmə məqsədi ilə istifadənin vacibliyini nəzərə almaq vacibdir. Bu strategiya gənclər arasında çox geniş istifadə olunur və təhsil müəssisələri tərəfindən də tədris və tədrisə dəstək olmaq üçün istifadə olunmasında maraqlı olmalıdırlar.

Açar sözlər: *feysbuk, təhsil, tələbə, müəllim, sosial şəbəkələr*

Резюме. В последнее время появляется все больше социальных сетей в сфере науки и образования. Одним из таких средств в области образования и развития является американская социальная сеть Facebook, у которой более 2,7 миллиарда пользователей. Воспользовавшись популярностью социальной сети Facebook среди молодежи, ее можно использовать в качестве образовательного средства. Учитывая важность и широкое использование этого сайта, важно учитывать важность использования социальных сетей, особенно Facebook, в образовательных целях. Эта стратегия широко используется среди молодежи и должна заинтересовать образовательные учреждения, поскольку они могут использовать ее для поддержки преподавания и обучения.

Ключевые слова: *facebook, образование, студент, учитель, социальные сети*

Summary. Recently, more and more social networks are emerging in the field of science and education. One such tool in the field of education and development is the US social network Facebook, which has more than 2.7 billion users. Taking advantage of the popularity of the social network Facebook among young people, it can be used as an educational tool. Given the importance and widespread use of this site, it is important to consider the importance of using social networks, especially Facebook, for educational purposes. This strategy is widely used among young people and should be of interest to educational institutions in using it to support teaching and learning.

Key words: *facebook, education, student, teacher, social networks*

XXI əsrdə elm və kommunikasiya texnologiyalarındakı inkişaf daha da artmışdır. Bu, rəqəmsal məhsullara və alətlərə olan tələbin də

artmasına səbəb oldu. Bu da öz növbəsində, təhsil sisteminə təsir göstərmişdir. Web 2.0 ilə tələbələrə məlumatlılığını, tutumlarını və bacarıq-

larını yaxşılaşdırmaq üçün fərqli tətbiqetmələr hazırlanmışdır [1, s. 19].

Web 2.0 ixtirası ilə bir neçə sosial şəbəkə veb saytları quruldu. Ən populyar sosial şəbəkə saytlarından biri Feysbukdur. Feysbuk, insanların dostları ilə ünsiyyət qurmasına və bir-birləri ilə məlumat paylaşmasına imkan verən bir veb saytdır. 4 fevral 2004-cü ildə Feysbuk Harvard universitetinin tələbəsi Mark Zuckerberg tərəfindən yaradıldı və ilk olaraq Harvard Universiteti tələbələrini istifadəsinə açıldı. Feysbuk, rəsmi sahifəsində (facebook.com) bildirildiyi kimi, insanların məlumatlarını bölüşməsinə, dostları, ailəsi və başqaları ilə daha təsirli ünsiyyət qurmasına kömək edən bir sosial yardım proqramıdır. 2006-cı ildən bəri dünyanın hər yerində insanları cəlb etməyə başladı və bütün dünya Feysbukun fəal iştirakçısına çevrildi. [2, s. 69]. Twitter, MySpace və Friendster kimi bir çox sosial şəbəkə veb saytları olmasına baxmayaraq, Feysbuk daha çox ali məktəb tələbələri tərəfindən təhsil məqsədləri üçün istifadə olunur. Feysbuk yalnız ən məşhur sosial şəbəkələrdən deyil, dünyanın ən populyar ikinci saytıdır və 2013-cü ildə ilk 100 öyrənmə vasitəsi arasında doqquzuncu yerdə idi. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarında Feysbuk istifadəçilərinin 90%-i dərəcə tələbəsidir [3, s. 1148].

Hal-hazırda Feysbukun 2.7 milyard aylıq aktiv istifadəçisi var [4]. Zuckerberg və daha çox istifadəçiyə xidmət göstərmək üçün çox çalışırlar və Feysbuku bu günə qədər inanılmaz dərəcədə inkişaf etdiriblər. Elə buna görə də Instagram (2012) və WhatsApp (2014) kimi platformaları birləşdirmişdir.

Feysbuk kimi texnologiyalar tələbə və tələbələrin hər zaman, hər yerdə ünsiyyət qurmasına və müəllimləri ilə qarşılıqlı əlaqə qurmasına kömək etmək üçün müasir tədris metodlarına daxil edilə bilər. Bu metod tələbə-müəllim münasibətlərinə müsbət təsir göstərir və birgə sinif fəaliyyətini artırır. Feysbuk kimi Web 2.0 texnologiyasının tədrisə inteqrasiyası tələbələrin yazı, oxu, dinləmə və danışmaq bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər.

Feysbuk müəllimlər, tələbələr, valideynlər və idarəçilər üçün böyük potensial təklif edir. Bu qruplar platformanı istifadə edə, daha güclü, daha yaxşı ünsiyyət və daha yaxşı nəticələr əldə etmək üçün tədris və öyrənmənin inkişafına sər-

mayə qoya bilər. İstənilən fənn, mövzu ilə bağlı xüsusi bir qrup və ya sahifə yarada, tələbələrlə bu mövzular haqqında məlumat və fikir mübadiləsi apara bilərlər. Bu yolla tələbələr və gənclər Feysbukdan daha faydalı və təsirli istifadə yollarını öyrənə bilərlər [5, s. 207].

Feysbuk öyrənməyi təşviq edən və müəllim-tələbə münasibətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini inkişaf etdirən bir mühit yaratdı. Sosial və mədəni məlumatlılığın inkişafı üçün yenilikçi bir yoldur. Ümumiyyətlə, Feysbuk kimi sosial şəbəkə saytları təhsil aləti kimi araşdırmağa dəyər.

Təhsildə Feysbukdan istifadə etməyin bir çox yolu ola bilər. Lakin, əsasən bölüşmək üçün nəzərdə tutulmuş bu sosial şəbəkədən istifadə etməyə başlamazdan əvvəl bəzi konkret məqamlara nəzər yetirmək vacibdir. Məsələn, sosial media və məxfilik problemləri kimi şeyləri başa düşmək, tələbələrimizin təhlükəsiz bir virtual məkana girməsini təmin etmək.

Feysbukun: 1) şəxsi maraqlara uyğun olan müxtəlif media məzmununa giriş imkanının olması;

2) istifadəçilər konstruktiv rəy, şərh və fikir mübadiləsi edə bildikləri üçün kollektiv dəstəyin gücləndirilməsi;

3) müvəqqəti, dil və məkan məhdudiyyətlərinin azaldılması kimi müsbət nəticələri əldə olundu [6, s. 137].

Niyə Feysbukdan təhsildə istifadə olunur və olunmalıdır? Bu suala cavab vermək üçün onun güclü tərəflərini xatırlaya bilərik:

- Dəbidir. Demək olar ki, hər bir tələbə Feysbuku tanıyır və əksəriyyəti bu saytdan istifadə edir;

- Müəyyən bir zaman və ya bir yerlə məhdudlaşmayan bir ünsiyyət və qarşılıqlı mühit kimi statusu vardır;

- Sadə, pulsuz və istifadəsi asandır;

- Tələbələrin aktiv və pozitiv iştirakını təşviq edir;

- Bir sıra fərqli tələbə yaş qrupları üçün uyğundur;

- Müəyyən bir zaman və ya bir yerlə məhdudlaşmayan bir ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə vasitəsidir.

Dərs prosesinin qurulmasında Feysbukun bəzi funksiyalarından istifadə etmək olar:

- səhifələrin yaradılması (Pages). Səhifələr müəssisələrin, markaların, təşkilatların və ictimaiyyətin

mai xadimlərin hekayələrini bölüşməsi və insanlarla əlaqə qurması üçündür. Biz təhsildə burdan istər bir təhsil ocağı, istər fakultə, istər qrup, istərsə də fənlər kimi yaratmaqda istifadə edə bilərik;

- feysbuk qrupunun yaradılması (Groups). Qruplar müəyyən insanlarla ortaq maraqlar bərdə əlaqə qurmaq üçün bir yerdir. Hər sahə üçün bir qrup yaratmaq olar. Təhsildə bunu fənlər kimi yaratmaq məqsədə uyğundur. Feysbukdakı qrupların məxfilik parametrləri var, buna görə müəllimlər məlumatlarını onlayn paylaşmaq üçün etibarlı bir yer olan sinifləri üçün bir Feysbuk qrupu yarada bilərlər. Bundan əlavə, bütün qrup üzvlərinin bir-birləri ilə dostluq etməsinə ehtiyac olmadan, məlumat və ünsiyyəti asanlıqla bölüşməyə imkan verən kiçik tələbə alt qrupları olan qruplar yaratmaq olar;

- tədbirlər (Events). Tədbir bölümü vasitəsilə dərslər cədvəlinin, iclasların yığılması;

- mesajlaşma. Mesajlaşma müəllimlə bir-başına ünsiyyəti təmin edir. Müəllimlər və tələbələr bir-birləri ilə Feysbuk vasitəsilə əlaqə quraraq məlumatları fərdi şəkil bölüşmək və daha yaxşı iş əlaqələrini təşviq etmək imkanı yaradırlar;

- multimediyaya paylaşımı. Multimedia yəni video, foto məzmunlu paylaşmaları bütün qruplar arasında asanlıqla paylaşmaq imkanı;

- canlı qoşulma (live). Canlı qoşulma ilə dərslərin izahı mümkündür;

- şərh və rəy bölümü. Bu bölümə müəllim və tələbələr mövzu ilə əlaqədar sual-cavab edə bilərlər;

- dəvət etmə (Invite). Tələbə və müəllimləri dərslərə, konfrans, təlimlərə, müzakirələrə dəvət etmək olar.

Feysbukda dərslərin qurulmasında istifadə olunan alətlər aşağıdakılardır:

- dərslər qrupu: müəllim dərslər deyəcəyi fənn üçün qrup yaradır və tələbələrə "dost" kimi o qrupa əlavə edir. Qrupu müəllim tələbələrlə ünsiyyət qurmaq, yeni dərslərin yerləşdirilməsi, sual-cavab, mesajlar göndərmək, müəyyən mövzuların müzakirəsi üçün istifadə olunur;

- dərslərin məzmununu haqqında məlumat (description): burada fənlə əlaqəli tədris proqramı, dərslər kitabları, əlavə ədəbiyyatlar, faydalı resurslar, təlimatçı ilə əlaqəli məlumatları və bəzi faydalı mənbələrə keçidlər yerləşdirilir;

- qrup tədbirləri: Feysbukda qrup tədbirləri bölməsində tələbə təqdimatları, seminarlar, səyahətlər, konfranslar və daha başqa tədbirləri elan etmək üçün, həftəlik tapşırıqlar, testlər və başqa qiymətləndirmələr elan etmək üçün də istifadə edilə bilər;

- tələbə qrupları: tələbələr özləri istənilən fənlər üçün bir sıra qruplar yaradıla bilər. Bu qrupların yaradılmasında məqsəd oxşar maraqları olan və ya birgə layihələr üzərində işləyən tələbələr üçün məlumat və faydalı material, təcrübə mübadiləsi, öz aralarında müzakirələrin aparılmasıdır. Adətən bu cür qruplar "qapalıdır", yəni qrup məzmununu yalnız qrup üzvləri tərəfindən əldə edilə bilər, bu da tələbələrin məxfiliyinin qorunmasına kömək edir;

- elan statusunun yeniləməsi (Event): bu bölmədə dərslər cədvəllərinin yerləşdirilməsi, müxtəlif növ tədbirlərin, təlimlərin, vebinarların və ya müəllim tərəfindən müəyyən tövsiyələrin elan olunması üçün istifadə olunur;

- qrup müzakirələri: bu funksiyadan müəllimlərin iştirakı ilə və ya iştirakı olmadan da tələbələr arasında fənn və ya fənlərlə əlaqəli müəyyən mövzuları müzakirə etmək üçün istifadə edilə bilər;

- E-poçt: Feysbuk mesajları təlimatçı ilə fərdi və ya bir qrup tələbə arasında xüsusi ünsiyyət qurmağa imkan verir. Anında mesajlaşma, bildiriş xüsusiyyəti ilə mesaj göndərməyə və cavabları ənənəvi e-poçtlardan daha sürətli almağa kömək edə bilər;

- şərh, bəyənmə, sual vermə bölümü: müəllim müəyyən mövzunun məzmununun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün tələbələrin rəylərini şərhləri və ya bu məzmunu "bəyənənlərin" sayını sayaraq ala bilər;

- məlumat paylaşımı: həm müəllim, həm də tələbələr əksər veb saytlarda mövcud olan "Feysbukda paylaş" xüsusiyyətindən istifadə edərək video, xəbər və ya məqalə kimi faydalı materialları paylaşa bilərlər.

Tələbələr üçün Feysbukdan təhsil aləti kimi istifadə edilməsinin bəzi müsbət tərəfləri var:

• Feysbuk hər bir tələbəyə dərslərdən kənar öz müəllimi ilə ünsiyyət qurmaq imkanı verir ki, bu da tələbələr müəllimin istədiyi zaman onun yanında olduğunu hiss etdikləri üçün aralarında daha sıx bir əlaqə qurmağa kömək edə bilər;

- Tələbələrin müəyyən bir mövzuda fikirləri fərqli ola bilər. Bu vəziyyətdə, qrupda hakim olmalıdır demokratiya ruhuna uyğun olaraq və ünsiyyəti artırmaq üçün müəllim Feysbuk tərəfindən verilən səsvermə xüsusiyyətindən istifadə edə bilər;

- Tələbələr müəyyən bir dərəcəyə aid bir şəkil, nəşr və ya videoya münasibət bildirə bilərlər. Bu xüsusiyyət müəllimin hazırlaya biləcəyi xüsusi təhsil məzmununun öyrənilməsinə müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilə bilər;

- Feysbukda özünü inkişaf etdirmək, həm də tələbələrin maraqlarını əhatə etmək üçün faydalı bir vasitədir [7, s. 26];

- Feysbuk hər bir tələbə üçün asanlıqla bir səhifə yarada biləcəyi və məlumat mübadiləsi edə biləcəyi pulsuz ünsiyyət vasitəsidir;

- Tələbələr dünyanın hər yerindən müəyyən bir mövzu və ya mövzu ilə maraqlanan insanlarla dostluq edə və onlarla informasiya və təcrübə mübadiləsi edə bilərlər;

- Tələbələr və müəllim arasında ünsiyyəti asanlaşdıraraq, əhatə dairəsinin genişlənməsini təmin edir [8, s.7];

- İnformasiya mədəniyyətinin formalaşması və tələbələrin təhsil sahəsindəki son yeniliklər barədə təsəvvürləri genişlənir;

- Müəllimlə birbaşa ünsiyyət qurmaqdan çox utanan, çəkinən bəzi tələbələrə fikirlərini yazılı şəkildə təqdim etmək imkanı verir;

- Sınıf otaqlarına, universitet binalarına, alətlərə və digər tədris metodlarına xərcləri azaltmaqla yanaşı şəhər küçələrində trafik sıxlığını azaltmaqla və kağız istifadəsini və çapı azaltmaqla ətraf mühitin qorunmasını təşviq etməklə sosial və iqtisadi faydalar təqdim edir [9, s. 19];

- Fərqli mühitdən olan ziyalılarla, müəllimlərlə tələbələr arasında ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə tələbələrin bacarıqlarını inkişaf etməyə kömək edir, daha asan öyrənmə imkanları təmin edir, yaradıcı və fərqli üsullarla düşünməyə sövq edir [10, s. 505];

- Feysbuk tələbələrə təhlükəsizlik və məsuliyyət hissi verir;

- Tələbələr müəllimlərləndən və ya yaşadlarından müsbət rəy və ya təqdirəlayiq şərhlər aldıqda özünə inamı yaranır. [11, s. 193];

- Onlayn müzakirələr və mübahisələr tələbələrə müzakirə, tənqidi, inandırma və ümumi-

ləşdirmə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir;

- Feysbuk vasitəsilə öyrənmək xüsusi ehtiyacları olan və ya öyrənmə çətinliyi olan tələbələr üçün də böyük köməkçi ola bilər, çünki bu tələbələrin fərqli ehtiyaclarını qarşılayacaq müxtəlif ünsiyyət mühitləri və alətlər var;

- Tələbənin başa düşmədiyi, yaxud qoşula bilmədiyi dərsi təkrar-təkrar izləmək imkanının olması fasiləsiz təlimdə vacib şərtlərdəndir, Feysbuk bu kimi problemləri həll edir.

Müəllimlər üçün də Feysbukdan təhsil aləti kimi istifadə edilməsinin bəzi müsbət tərəfləri var:

- Hər dərstdən sonra müəllim Feysbukdan dərslər zamanı əlavə edə bilmədiyi şərhlər, qeydlər və ya icmallar əlavə edə bilər;

- Feysbuk müəllimin asanlıqla bir səhifə yarada biləcəyi və məlumat mübadiləsi edə biləcəyi pulsuz ünsiyyət vasitəsidir [12, s. 82];

- Müəllimlər dünyanın hər yerindən yaşayan tələbələrə ilə hər bir mövzunu müzakirə edə, tapşırıqlar verə və ya onlarla informasiya və təcrübə mübadiləsi edə bilərlər;

- Tələbəni tədris prosesində tərəfdaş kimi görmək;

- Sadəcə profillərinə baxmaq və ya Feysbukda şərhlərini oxumaqla tələbələr haqqında daha çox məlumat əldə etmək [13, s. 19];

- Müxtəlif yollarla və məhdud müəddətə vaxtı xaricində də fərqli vaxtlarda faydalı məlumatlar vermək;

- Tələbələrin nailiyyətlərini və əldə etdikləri bilikləri müxtəlif yollarla təhlil etmək və müqayisə etmək [14, s. 136];

- Tələbələrin ehtiyaclarından asılı olaraq müxtəlif pedaqoji yanaşmalar tətbiq etmək [15, s. 662];

- Müəllimlə tələbələr arasında daha yaxın münasibət qurmağa kömək edə biləcək fərqli sosial və psixoloji qarşılıqlı əlaqə bacarıqlarını tətbiq etmək [16, s. 163];

- Sosial şəbəkədəki fəal iştirakı ilə potensiala sahib tələbələrə müəyyən etmək;

- Müxtəlif təhsil fəaliyyətlərinin effektiv şəkildə həyata keçirilməsinə kömək edəcək zəruri texnoloji bacarıqlarını inkişaf etdirmək [17, s. 671];

- Tələbələrin və digər həmkarlarının rəy və şərhlərindən asılı olaraq tədris olunan mate-

riallı interaktiv şəkildə yeniləmək və təkmilləşdirmək;

- Elanlar və digər vacib məlumatları yerləşdirərək tələbələrə çatdırmaq;
- Asanlıqla əldə edilə bilən və daha sonra və ya digər sahələrdə yenidən istifadə oluna bilən bir zəngin inkişaf etdirmək;
- Təhsil və yol xərclərini azaltmaq;
- Həmkarları və valideynləri ilə asanlıqla əlaqə qurmaq və tədris prosesini yaxşılaşdırmağa kömək edə biləcək faydalı məlumatları bölüşmək.

Feysbukun ali təhsildə istifadəsinin ən faydalı hissəsi dostları və müəllimləri ilə əlaqə qurmaqdır [18, s. 6]. Tələbələrin təhsil məlumatlarını səmərəli mübadiləsi, akademik qrupların təşkili və şəxsiyyətlərarası əməkdaşlığı üçün ən çox Feysbuka dəyər verdikləri məlumdur [19, s. 444].

Feysbukdan istifadənin bəzi mənfi tərəfləri də var:

Müəllimlə qrupun tələbə üzvləri arasında səsli və vizual ünsiyyətin olmaması. Yalnız yazılı ünsiyyətlə məhdudlaşmaq bəzi tələbələrdə cansıxıcılıq vəziyyəti yarada və öyrənmə həvəslərini azalda bilər. Cavab prosesində koordinasiyanın olmaması, bəzilərinə bəzi qarışıqlıq və anlaşılmazlığa səbəb ola bilər [20, s.3]. Bəzi tələbələrin diqqətini yayındıra biləcək kənar təsirlərin olması, məsələn, tələbənin öyrənmə prosesinə mane ola biləcək bəzi reklamların və ya bildiriş xəbərdarlıqlarının olması [21, s. 291]. Dialoq zamanı tələbələrin həqiqi şəxsiyyətini etibarlı şəkildə müəyyənləşdirməyin çətin ola

biləcəyi ehtimalı; bu, tələbələrin öyrənmə nəticələrinin səhv qiymətləndirilməsinə səbəb ola bilər [22, s. 256].

Tələbələrin kompüter qarşısında keçirdiyi saat sayının artırılması bəzi psixoloji və ya sosial problemlərə səbəb ola bilər.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, hər bir sosial şəbəkə platforması, o cümlədən Feysbuk elanların paylaşılmasından canlı mühazirələrin keçirilməsinə qədər təhsildə istifadə üçün çox müxtəlif yollar təklif edir. Hər şeydən əvvəl, Feysbuk öyrənənlər və müəllimlər arasında daha rahat və birbaşa ünsiyyət vasitəsinə təqdim edir. Bundan başqa, Feysbuk elektron tədris üçün daha böyük imkanlar yaradır. Son zamanlar

Problemin aktuallığı. XXI əsrdə rəqəmsal məhsullara və alətlərə olan tələbatın artması təhsil sisteminə təsir göstərmişdir. Web 2.0 ilə tələbələrin məlumatlılığını, tutumlarını və bacarıqlarını yaxşılaşdırmaq üçün fərqli təbiiqetmələr hazırlanmışdır.

Ən populyar sosial şəbəkə saytlarından biri olan Feysbuk insanların dostları ilə ünsiyyət qurmasına və bir-birləri ilə məlumat paylaşmasına imkan verməklə yanaşı təhsil müəssisələri tərəfindən də tədris və tədrisə dəstək olmaq üçün imkanları var.

Problemin elmi əhəmiyyəti. Məsafədən işləmək və distant dərslər getdikcə daha geniş yayıldığından sosial şəbəkələrin, eləcə də Feysbukun təhsildə istifadəsi tələbələrə, müəllimlərə gələcək iş fəaliyyətində bu baxımdan da yardımçı ola bilər.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Məqalədə oxuculara təqdim olunan materiallardan ali məktəb və ümumtəhsil məktəblərinin müəllim və tələbələri istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Martin, A. Digital Literacies for Learning / A. Martin. -London: Facet, -2006. -228 p.
2. Sheldon, P. The relationship between unwillingness-to-communicate and students' Facebook use // - Boston: Journal of Media Psychology, -2008. №20(2), -p. 67–75
3. Ellison, N. B., Steinfield, C., Lampe, C. The benefits of Facebook "Friends": Social capital and college students' use of online social network sites. // -Wiley: Journal of Computer-Mediated Communication, -2007. №12(4), -p.1143–1168
4. Tankovska, H. Facebook: number of monthly active users worldwide 2008-2020: [Electronic resource]. -February 2, 2021. URL: <https://www.statista.com/statistics/264810/number-of-monthly-active-facebook-users-worldwide/#:~:text=With%20over%202.7%20billion%20monthly,the%20biggest%20social%20network%20worldwide>
5. Vassileva, J. Toward social learning environments // -Wiley: IEEE transactions on learning technologies, -2008. №1(4), -p.199-214.
6. Klomsri, T., Grebäck, L., Tedre, M. Social media in everyday learning: How Facebook supports informal learning among young adults in South Africa // 13th Koli Calling International Conference on Computing Education Research, -Koli: -2013, -p. 135-144.

7. Kirlappos, I., Sasse, M.A. Security education against phishing: A modest proposal for a major rethink // - Davis: IEEE Security & Privacy, -2012. №10(2), -p.24-32.
8. Lee, B.G. Education, training and certification: disseminating COMSOC's technological assets / B.G. Lee, S. Bregni, C. Desmond [et al.] // IEEE Communications Magazine, -New York: -2011. №49(8), -pp.6-9.
9. Weinman, J. Hybrid cloud economics // -Wiley: IEEE Cloud Computing, -2016. №3(1), -pp.18-22.
10. Wang, Q. Using the Facebook group as a learning management system: An exploratory study / Q. Wang, H. L. Woo, C. L. Quek [et al.] // British Journal of Educational Technology, -London: -2012. №43(3), -p. 505-507.
11. Bosch, T.E. Using Online Social Networking for Teaching and Learning; Facebook Use at the University of Cape Town // -Centurion: Communication: South African J. for Communication Theory and Research, -2009. №35(2), -p. 185-200.
12. Manar, I.H. Facebook in Education: Students, Teachers, and Library Perspectives // -Kiev: Journal of Computing, -2012. №4, -p.78-86
13. Griffith, S. , Liyanage, L. An Introduction to the Potential of Social Networking Sites in Education // Proceedings of the Emerging Technologies Conference, -London: 2008. -pp. 18-21.
14. Roblyer, M.D. McDaniel, M., Webb, M. Findings on Facebook in Higher Education: A Comparison of College Faculty and Student Uses and Perceptions of Social Networking Sites // -New York: The Internet and Higher Education, -2010. №13, -p.134-140.
15. Hew, K.F. Students' and teachers' use of Facebook // -Quebec City: Computers in Human Behavior, -2011. №27(2), -p. 662-676.
16. Selwyn, N. Faceworking: Exploring Students' EducationRelated use of Facebook // -London: Learning, Media and Technology, -2009. №34(2), -p. 157-174.
17. Hew, K.F. Students' and teachers' use of Facebook // -Quebec City: Computers in Human Behavior, -2011. №27(2), -p. 662-676.
18. Hamid, S. Understanding students' perceptions of the benefits of online social networking use for teaching and learning / S. Hamid, J. Waycott, S. Kurnia [et al.] // The Internet and Higher Education, -New York: -2015. №26, -p.1-9
19. Manasijevic, D. Exploring students' purposes of usage and educational usage of Facebook / D. Manasijevic, D. Živkovic, S. Arsic [et al.] // -Quebec City: Computers in Human Behavior, -2016. №60, -p.441-450
20. Alhazmi, A., Abdul Rahman, A., Baloch, H. Conceptual model for the academic use of Social Networking Sites from student engagement perspective // IEEE Conference on e-Learning, e-Management and e-Services, -Melaka, Malaysia, -24 - 26 August 2015, -p.1-6.
21. Terrana, D., Augello, A., Pilato, G. Facebook Users Relationships Analysis Based on Sentiment Classification. Proceedings // IEEE International Conference on Semantic Computing, San Diego, CA, USA, -2014, -p.290-296.
22. Lin, K.M. Understanding undergraduates' information literacy from their Facebook usage // Advanced Learning Technologies (ICALT), - Athabasca: -12-15 July, -2015, -p. 256-257.

E-mail: turkan.alizade.92@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. İ.B. Əhmədov,*
ped.ü.fəls.dok., dos. N.R. Abbasov

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 373.3/5

Aida Əhliman qızı Əliyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN MÜSTƏQİL İŞLƏRİNİN TƏŞKİLİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aida Axliman gızı Алиева
диссертант по программе доктора философии
Гянджинский государственный университет

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Aida Ahliman Aliyeva
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

SOME QUESTIONS OF ORGANIZING INDEPENDENT WORK OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Sinifdə, o cümlədən həyat bilgisi dərslərində müstəqil işlərə yer ayrılması son dərəcə zəruridir. Zəruridir ona görə ki, müstəqil işlər iradəni tərbiyə edir, əmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, şagirdlərin intizamını qaydaya salır. Müstəqilliyin inkişafına nail olmaq üçün onun müstəqil fəaliyyət istəyi daim dəstəklənməlidir. İstər həyat bilgisi dərslərində, istərsə də digər fənlərin (Azərbaycan dili, riyaziyyat, musiqi, təsviri incəsənət, texnologiya və s.) tədrisi zamanı.

Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin bəzi məsələləri nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: *kiçikyaşlı məktəbli, müəllim, təlim prosesi, müstəqil iş, müstəqil işin təşkili*

Резюме. Крайне необходимо выделить место для самостоятельной работы на уроке, в том числе уроков жизни. Это необходимо, потому что самостоятельная работа воспитывает волю, развивает трудоспособность, регулирует дисциплину учащихся. Для достижения развития самостоятельности следует постоянно поддерживать его стремление к самостоятельным действиям. Как на уроках жизни, так и при преподавании других предметов (азербайджанский язык, математика, музыка, изобразительное искусство, технология и т.д.).

В статье рассматриваются некоторые вопросы самостоятельной работы младших школьников.

Ключевые слова: *учащийся начальной школы, учитель, учебный процесс, самостоятельная работа, организация самостоятельной работы*

Summary. It is imperative to allocate space for independent work in the classroom, including life lessons. This is necessary because independent work educates the will, develops working capacity, and regulates the discipline of students. To achieve the development of independence, it is necessary to constantly support his desire for independent action. Both in life lessons and in teaching other subjects (Azerbaijani language, mathematics, music, fine arts, technology, etc.).

The article deals with some issues of independent work of younger students.

Keywords: *elementary school student, teacher, educational process, independent work, organization of independent work*

Mövcud ədəbiyyatda “müstəqillik” anlayışı, adətən şəxsiyyətin keyfiyyəti kimi nəzərdən keçirilir. Müstəqillik uşağın həyatının bu və ya

digər mərhələlərində onun davranışında öz ifadəsini tapır. Müstəqillik istəyi kəskinləşdirə (alovlandıra) də, azalda (söndürə) də bilər. Ha-

zırda müstəqil işə istər ibtidai, istərsə də ibtidai siniflərdə müraciət edilir. Müstəqil iş məktəblilərin idrak qabiliyyətlərinin və idrak müstəqilliyinin inkişafına öz köməyini göstərir.

Müstəqil iş mühüm idrak təlim fəaliyyətidir. Onun vasitəsilə şagirdin zehni və praktik əməliyyatları, təfəkkürünün çevikliyi meydana çıxır.

Sinifdə, o cümlədən həyat bilgisi dərslərində müstəqil işlərə yer ayrılması son dərəcə zəruridir. Zəruridir ona görə ki, müstəqil işlər iradəni tərbiyə edir, əmək qabiliyyətini inkişaf etdirir, şagirdlərin intizamını qaydaya salır.

Müstəqilliyin inkişafına nail olmaq üçün şagirdin müstəqil fəaliyyət istəyi daim dəstəklənməlidir, istər həyat bilgisi dərslərində, istərsə də digər fənlərin (Azərbaycan dili, riyaziyyat, musiqi, təsviri incəsənət, texnologiya və s.) tədrisi zamanı.

Yaddaşın, nitqin təfəkkürün, qavrayışın, diqqətin, və s.-in inkişaf səviyyəsi müstəqilliyin formalaşmasına blavasitə öz təsirini göstərir. Müstəqilliyə yiyələnmiş kiçik yaşlı məktəbli ona verilən tapşırıqları yerinə yetirmək, qarşısına çıxan problemləri həll etmək, məqsədinə çatmaq, çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün necə hərəkət etməli olduğunu öyrənir. Maraqlar və istəklər, zəruri ehtiyac və tələbatlar, emosiyalar, münasibət və ideallar müstəqilliyin meydana gəlməsindən və formalaşdırılmasından ötrü təhrikəddici və ruhlandırıcı qüvvə kimi özünü göstərir.

Müstəqilliyin inkişaf səviyyəsi daha mürəkkəb fəaliyyətə keçid imkanları ilə səciyyələnir və motivasiya anlayışı ilə sıx bağlı olur.

Müstəqil fəaliyyətin səmərəliliyi üçün qarşıya məqsədin qoyulması, başqa sözlə, məqsəd-qoyma bacarığı tələb edilir.

Həyat bilgisi fənni üzrə məşğələlərdə müstəqil fəaliyyətin təşkili aşağıdakı müstəqil iş formaları həyata keçirilir:

1) elektron daşıyıcılarla, dərsliklərlə, ədəbi mənbələrlə tədris işi;

2) uşaq filmlərinə filmlərə, uşaq və yeniyetmələr üçün nəzərdə tutulmuş teatr tamaşalarına tamaşa etmək, radio, televiziya proqramlarını dinləmək, internet resurslarından faydalanmaq və s.

3) yeni proqram materialının müstəqil şəkildə öyrənilməsi və təkrarı.

Pedaqogika elmi idrak fəaliyyətinə təhsil alanın, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblinin biliyə təbii istəyi kimi yanaşır. Müstəqil işlərin təməlini idrak fəaliyyəti, başqa sözlə, biliklərin əldə edilməsinə, elmə və idrakın elmi metodlarına istinada yönəlmiş fəaliyyət təşkil edir. İdrak fəaliyyəti müstəqilliklə sıx, qırılmaz tellərlə bağlıdır. Bu zaman idrak fəaliyyəti bir yandan fəaliyyət, eyni zamanda xarakter xüsusiyyəti kimi təqdim olunur. Müstəqil fəaliyyət nəticəsində meydana gələn idrak fəaliyyəti təlim prosesində hərəkətverici qüvvə kimi çıxış edir. Öyrənmənin qarşısında dayanan yeni tələblər yalnız fənn nəticələrinə deyil, həm də meta-fənn və şəxsi nəticələrə nail olmağa istiqamətləndiyindən hazırda müəllimlərin fəaliyyəti də müstəqilliyin inkişafına yönəlib.

Müəllimin vəzifəsi kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil fəaliyyətlərini planlaşdırmaqdan, qarşıya konkret məqsəd qoymaqdan ibarət olmalıdır.

Şagird müstəqil idrak işi ilə biliklərə yiyələnir, şifahi məlumatı dinləmək və anlamaq, təhlil etmək, materialı anlamaq və məlumatları təhlil etmək bacarıqlarına sahib olur. Yeni biliklərin dərk edilməsi nəticəsində yaradıcı dərkətmə yolu ilə əqli qabiliyyətlərin inkişafı prosesi həyata keçir.

Müasir pedaqoji texnologiyalar sinif sistemə fəal şəkildə daxil olan, müəllim-şagird birgə təlim fəaliyyətini təmin edən təlimin fəaliyyət aspektinin gücləndirilməsi ilə əlaqələndirilir.

İdrak fəaliyyəti, adətən müstəqil fəaliyyətdə təzahür edir. Təhsilalanlara, o cümlədən kiçikyaşlı məktəblilərə aydınlaşdırmağı, müşahidə və təhlil etməyi, sistemləşdirməyi, proqnozlaşdırmağı öyrətmək lazım gəlir. Təlim prosesində şagirdlərin yeni biliklərə yiyələnmək üçün müstəqil fəaliyyətinin stimulu ətraf aləmə dair biliklərə olan tələbatdır, yəni müstəqil təlim fəaliyyəti ilə müşayiət olunan idrak fəaliyyətidir.

Deməli, təlim prosesində müstəqil fəaliyyət hərəkətverici qüvvə hesab olunur. İdrak fəaliyyəti şəxsiyyət xüsusiyyəti kimi müstəqil fəaliyyətdə formalaşır və inkişaf edir.

Təlim prosesində bir sıra müstəqil işlərdən faydalanmaq mümkündür. Onların hər biri yüksək səviyyədə özünüdərk və məsuliyyət, intizam və düşüncə tələb edir.

Haqqında danışılan şəxsiyyət xüsusiyyətləri məktəblinin idrak fəaliyyətinin səviyyəsini

səciyyələndirir. Müstəqil işin həyata keçirilməsi zamanı şagirdin daxili motivasiyasının rolu böyükdür ki, bu da sistemli-fəaliyyət yanaşmasının əsas prinsipində öz ifadəsini tapır.

Sınıfdə təşkil olunan müstəqil işlər dərindən sonrakı fəaliyyətin, o cümlədən ev tapşırıqların icrası zamanı idrak fəaliyyətinin inkişafına kömək göstərir.

Tələbənin müstəqil işi müstəqillik tərbiyyəsinin mühüm vasitəsidir. Kiçikyaşlı məktəbliləri əhatə edən müstəqil iş həm də bəzi şagirdlər üçün bir sıra çətinliklər yaradır. İlk növbədə emosional və zehni stress meydana gətirir, bir çox suallar və səhvlər, şübhələr və narahatlıqlara səbəb olur.

Şagirdlərin sistemli şəkildə təşkil olunmuş müstəqil idraki fəaliyyəti təhsilin keyfiyyətini xeyli dərəcədə artırır.

Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işinin səmərəli təşkili üçün sinif müəllimi onun təşkili prinsiplərindən (elmilik prinsipi, sistemlilik və ardıcılıq prinsipi; müvafiqlik prinsipi; əlçatanlıq prinsipi; əyanilik prinsipi; ev tapşırığının vaxtının və həcmnin elmi əsaslarla hesablanması prinsipi və s.) xəbərdar olmalı, həmin prinsipləri öz fəaliyyətində əsas tutmalıdır.

Tədris prosesində şagirdlər öz bacarıq və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək üçün müxtəlif növ müstəqil təhsil və yaradıcılıq fəaliyyətlərinə cəlb olunmalıdırlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil fəaliyyətləri reproduktiv və yaradıcı prosesləri özündə birləşdirir. Onun üç səviyyəsi vardır: 1) reproduktiv fəaliyyət (tədris materialına yiyələnmə, model üzrə yerinə yetirilən müstəqil işin öyrədilməsi: problemlərin həlli, cədvəllərin, diaqramların tərtibi; məqsəd bilikləri möhkəmləndirmək, bacarıq və vərdislərin formalaşdırılmasıdır); 2) reproduktiv və praktik fəaliyyət (tədris materialının öz təcrübəsinə əsaslanaraq mənimsənilməsi, materialın praktikada, fəaliyyətdə, müstəqil iş zamanı yoxlanılması, plan, tezislər, annotasiyalar hazırlanır); 3) yaradıcı fəaliyyət (məktəbli müstəqil şəkildə həyata keçirilən işin vasitə və metodlarını seçib ayırma, proqram materialını tənqidi qiymətləndirməli və məhsuldar düşüncə və fəaliyyət üçün faydalanmalıdır)

Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin düzgün və səmərəli təşkilindən ötrü bir sıra şərt-

lərə əməl olunmalıdır. Onları diqqət mərkəzinə gətirək:

-müəllimlərin müstəqil işin səmərəli təşkilinə hazır olması;

-bu və ya digər fənn üzrə tədris-metodik kompleksin təsviri, məzmunu və vaxtı göstərilməklə məktəblinin özünüinkişaf səviyyəsinə nəzarət formaları və vasitələrinin mövcudluğu. onların həyata keçirilməsi;

-kompüter və telekommunikasiya avadanlıqları ilə təminat;

-həyat bilgi fənninin məqsəd və vəzifələrindən, mürəkkəblik səviyyəsindən və praktika-da aktuallığından asılı olaraq müstəqil işin formasının seçilməsi;

-tədris, didaktik və tədris materiallarının mövcudluğu, kitabxananın zəruri ədəbiyyatla təchiz edilməsi;

-I-IV siniflərdə təlimin gedişində ayrı-ayrı fənlərin tədrisi prosesində müstəqil işlər – tapşırıqların fərdiləşdirilməsi əsas götürülməklə təşkil olunmalı, hər bir şagirdin hazırlıq səviyyəsi və meyli nəzərə alınmalıdır;

-fənlərarası müstəqil işlərin və layihələrin tətbiqi

-innovativ texnologiyaların tətbiqi (kiçikyaşlı məktəblilərin müxtəlif məlumat mənbələrinə sərbəst çıxışını təmin edən və elektron təlim vasitələrindən istifadə üçün optimal şərait yaranan texniki vasitələr kompleksi);

-müstəqil iş sahəsində şagirdlərin optimal yükü;

-müstəqil işin monitoring sistemi fərdi, inkişaf edən oriyentasiya və yaradıcı xarakter daşımalı, özünə nəzarətlə əlaqəli olmalı, hər şeydən əvvəl şagirdin özünə lazımlı və faydalı olmalıdır;

-müstəqil işin təşkilinin müxtəlif formalarından faydalanmaq ibtidai sinif şagirdlərinin idrak fəaliyyətini səmərəli şəkildə stimullaşdırmağa imkan verir və s..

Problemin aktuallığı. Müstəqil işlərin təşkili kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirir, onların fəallıqlarını artırır. Ona görə də problem aktualdır.

Problemin yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin bəzi məsələlərinə münasibət bildirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov, A.N. Pedaqogika: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / A.N. Abbasov, R.R. Məmmədzaadə, L.A. Məmmədli. -Bakı: -Mütərcim, -2021. – 608 s.
2. Abbasov, A.N. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Müntəxəbat: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov, L.A. Məmmədli., İ.B. Əmirəliyeva. -Bakı: -Mütərcim. -2022.
3. Məmmədli, L.A. Pedaqogika nəzəriyyəsi (Müntəxəbat): Ali təhsil müəssisələri üçün dərs vəsaiti / L.A. Məmmədli. -Bakı: -Mütərcim. -2022. -232 s.

E-mail: ay-ka20@hotmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. A.N. Abbasov,*
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli

Redaksiyaya daxil olub: 06.06.2022

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

UOT 37

Bayram Fəti oğlu Apoyev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti

NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZÜNÜTƏRBİYƏNİN VASİTƏ VƏ YOLLARI HAQQINDA

Байрам Фати оглы Апоев
доктор философии по педагогике, доцент
Гянджинский Государственный Университет

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ О СРЕДСТВАХ И ПУТЯХ САМОВОСПИТАНИЯ

Bayram Fati Apoyev
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor,
Ganja State University

NIZAMI GANJAVI ON MEANS AND METHODS OF SELF-DISCIPLINE

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvinin özünütərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirləri tədqiq və təhlil edilir. Həmin vasitə və yollar 3 qrupa bölünür: 1) özünənəsihət, özünəməsləhət, özünəgöstəriş; 2) özünü ruhlandırmaq, özündə nikbinlik yaratmaq, qəm-qüssəni özündən uzaqlaşdırmaq; 3) özünütənqid, öz nöqsanını etiraf, özünə düşmənin gözü ilə baxmaq.

Açar sözlər: *Nizami Gəncəvi, dahi mütəfəkkir, "Xəmsə", özünütərbiyə, özünə öyüd, özünü ruhlandırmaq, özünütənqid*

Резюме. В статье рассматриваются и анализируются идеи Низами Гянджеви о средствах и путях самовоспитания. Эти средства и пути делятся на 3 группы: 1) самосовет, самонаставление, саморуководство; 2) самопоощрение, создание в себе оптимизма, отогнать от себя грусть и печаль; 3) самокритика, признание собственных недостатков, смотреть на себя глазами врага.

Ключевые слова: *Низами Гянджеви, гениальный мыслитель, «Пятерица», самовоспитание, самонаставление, самопоощрение, самокритика*

Summary. In article has been examined and analyzed Nizami Ganjavi's ideas about means and ways of the self-education. Those means and ways are divided into 3 groups: 1) self-advice, self-advice, self-reflection; 2) encouraging oneself, creating optimism in oneself, removing grief from the oneself; 3) self-criticism, admitting one's own shortcomings, looking at oneself through the eyes of the enemy.

Key words: *Nizami Ganjavi, genius thinker, "Khamsa", self-discipline, remind yourself, encourage oneself, self criticism*

Dahi Nizaminin özünütərbiyə ilə bağlı fikirləri dağınıq, öləri deyil, bütövlüyü, ardıcılığı, müntəzəmliyi və məqsədyönlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Daha çox konseptual xarakter daşıyan bu fikirlər arasında sıx qarşılıqlı əlaqə və biri-birini

şərtləndirmə, tamamlama mövcuddur. Həmin fikirlərdə müasir elmi pedaqogikanın və psixologianın, demək olar ki, bütün əsas müddələri öz əskini tapmışdır.

Böyük mütəfəkkir hələ on ikinci yüzillikdə yaratdığı ölməz “pedaqoji poema”da – “Xəmsə”də özünütərbiyənin başlıca vasitə və yollarından biri kimi özünə öyüd-nəsihət və tapşırıq vermək haqqında zəngin fikirlər irəli sürmüşdür. Belə fikirlərə “Xəmsə”yə daxil olan bütün poemalarda bu və ya digər dərəcədə, müxtəlif səpkilərdə rast gəlirik.

“Sirlər xəzinəsi” (1) əsərində şair özü, digər poemalarında isə həm özü, həm də böyük sevgi ilə yaratdığı müsbət qəhrəmanlar özünütərbiyə işində özünə öyüd-nəsihət, göstəriş, məsləhət və tapşırıq vermək və s. kimi vasitə və yollardan geniş istifadə edirlər. Fikrimizə arqument ola biləcək konkret nümunələrə ayrı-ayrı poemalar üzrə nəzər yetirək.

Tədqiqatçıların “didaktik əsər” adlandırdığı “Sirlər xəzinəsi”ndə belə nümunələr daha çoxdur. Məsələn, poemanın əsas məzmununa keçməmişdən əvvəl əsərin ilk bölümlərindən birində (“Könül dünyası və onunla sirdaşlıq”) əvvəlcə öz könlünə müraciətlə: “zülmətlərə bürünmüş gecədə” “mənim kimi bülbülün” “bağça-bağı yoxdur” deyərək gileylənən şair, daha sonra onu (daha doğrusu ilham pərisini) dinləyərək ondan (öz qəlbindən) öyüd-nəsihət, məsləhət, tapşırıq və göstəriş alır:

1) elə borca giriş ki, qaytara da biləsən;

2) öz ilhamını, şairlik məharətini, insana yalnız zərər gətirən həvəs, dünya malına hərislik, tamahkarlıq hissənə qurban vermə, onları “tabutlara bağışla” (içində boğ, məhv elə), günəş kimi nur saçan şairlik təbini “yaquttək” sözlər yaratmağa həsr et;

3) dünya könül dünyasıdı, ona görə də öz qəlbini “oğru və quldurlardan”, cismi (heyvani) instinktlərdən qoru, yalnız onunla dostluq et, onun dediklərinə əməl et;

4) “göz”, “qulaq” bəşər övladına “ülvi məqsədlər” üçün verilib, “gül”, “nərgizə” uyub onlara “bel bağlama”;

5) “qaynar gənclik çağında alova, közə”, “alçaqların qəlbini oxuyan gözə” dönüb “ilhamın” və “kamalın”la dost ol.

“Xosrov və Şirin” (2) mənzum romanının ilk bölümlərinin birində (“Kitabın tərtibi və eşq haqqında bir neçə söz”) müəllif ürəyinin “hatifi” (səsləyəni) vasitəsi ilə özünə: “fani dünyada” boş oturmamağı, “can çeşməsindən” “təzə bahar yetir”məyi (yeni əsər yazmağı), sözlərinə “yeni

paltar” geyindirməyi; “vaxtsız yola çıxma”mağı; “xoruztək” vədəsiz banlamamağı; “gül kimi dil açıb” danışmağı; “qızıl sözlər”ini “polad kimi bərkit”məyi, “boş, mənasız” sözlərdən yan keçməyi; “söz üstündə can qoy”mağı, “sözündə çoxluğa” yol verməməyi; istər sərxoş, istərsə də ayıq olan vaxtlarda “fitnəkar”lardan, “yaramaz qonşular”dan uzaq olmağı və s. nəsihət edir, məsləhət görür.

Poemanın son bölümlərindən biri “Nəsihət və son söz” adlanır. Bu “nəsihətnamə”də şair özünə müraciət edir və özünə (həm də hər kəsə) çoxsaylı öyüdlər, məsləhətlər, göstərişlər, tapşırıqlar verir. Onların qısa məzmunu belədir: “Nə qədər səndə can durur, daim aşağı düş”, yəni sadə və təvazökar ol, lovğalıq, dikbaşlıq edib göynən getmə. Bu dünyanın “bir şahmat” olduğunu unutma, ayıq ol ki, tez uduzmayasan. Pislik etmə ki, gec-tez əvəzini alacaqsan. “Özgəsinə quyu qazma ki, özün düşərsən”.

“Xəmsə”nin üçüncü poemasında (“Leyli və Məcnun”), (3) yenə də elə ilk bölümlərdə şair özünütərbiyənin adını çəkdiyimiz üsullarından istifadə edir. Məsələn, “Hikmət və moizə haqqında” adlı bölümə böyük mütəfəkkir öz nümunəsində bütün insanlara bir sıra mətləbləri anladır, öyüd və göstəriş verərək başa salmağa çalışır ki, “boş-boşuna haray” salıb, “təbil çalıb” heç kəsi, nə də özünü “oyuncaq” saymaq olmaz. Çünki “təbiət” bizi yaradanda adımızı “başqa səhifədə yazmışdır”.

“Xəmsə”nin ilk üç poeması ilə müqayisədə “Yeddi gözəl”də (4) özünütərbiyənin vasitə və yolları ilə bağlı fikirlər çox olmasa da az deyil. Belə ki, burada da şair-pedaqoqun özünütərbiyənin vasitə və yolları kimi özünə öyüd, məsləhət, göstəriş və tapşırıq vermək və s. dən istifadə faktlarına rast gəlirik. Məsələn, “Peyğəmbərin meracı” adlı bölümün sonunda şair, özünə müraciət edərək belə bir tapşırıq verir:

Ey Nizami, bəsdir, dünyadan çək əl,

Alçaldığın yetər, göylərə yüksəl.(4, 29)

“İsgəndərnamə”nin (5) istər “Qəhrəmanlıq dastanı” (Qəzənfər Əliyev) adlandırılan birinci hissəsində (“Şərəfnamə”də), istərsə də “Kamillik zirvəsi” (Zümrüd Quluzadə) hesab olunan ikinci hissəsində (“İqbalnamə”də) özünütərbiyənin öyüd, nəsihət, məsləhət, göstəriş kimi vasitə və yollarını əks etdirən nümunələr kifayət qədərdir. Hətta bu poemada ilk bölümlərdən biri – “Öz nəfsinə öyüd və nəsihət” adlanır.

Dahi mütəfəkkir şair fəlsəfi-pedaqoji baxışlarına görə özünütərbiyənin vasitə və yolları sırasında özünü ruhlandırmaq, özündə şən-əhval ruhiyyə, nikbinlik hissi yaratmaq önəmli yerlərdən birini tutur.

“Sirlər xəzinəsi”nin on birinci söhbətində (“Dünyanın vəfasızlığı”) şair “amansız bir taxta”, “zərində vəfa” olmayan, “nərdtaxta”, “yelbeyin bir zalım”, “kasası qan qoxuyan”, “fitnə fəsadla” dolu, “kaftar qarı” olan dünyanın vəfasızlığını anladaraq tövsiyə edir ki, “bu dünyanın üstündən qələm çəkib” “şad yaşamaq” lazımdır. Onun problemlərini özünə dərd edib ürəyinə salmağın ziyandan başqa heç bir faydası yoxdur. Həmin söhbətin sonunda verilən hekayədə (“Müdrük möbidin hekayəti”) “atəşpərəst bir möbidin” nümunəsində insanları dünyanın var-dövlətinə, şan-şöhrətə görə dərd çəkməməyə, ruhən azad yaşamağa, nikbin olmağa səsləyir. Hekayənin sonunda isə bu məsələdə ondan nümunə göstərməyi tövsiyə edir:

Ağalıqdan, qulluqdan çalış azad yaşa sən,
Nizamitək ülviyyət mülkündə şad yaşa sən. (1, 115)

“Xosrov və Şirin” poemasında – “Məhin Banunun Şirinə vəsiyyəti edib ölməsi” bölümündə, - Aran və Ərmən torpağının hökmdarı qardaşı qızına (Şirinə) son nəsihəti zamanı bir sıra məsləhətlər verir, başa salır ki, canın sağlam olsa, “dodağından gülüş” əskik olmaz. Amma “məyusluğa” düşməyən olsan “xilas yolundan xeyli uzaq” düşərsən. Odur ki, özünü ruhlandırmağa, nikbin yaşamağa çalış.

Dahi şairin “dörd ildə” “dörd min beytdən çox” yazdığı “günəş kimi parlaq” ölməz məhəbbət dastanı – “Leyli və Məcnun”un ilk bölümlərindən ikisinin (“Şadlıq və qənaət”, “Şadlıqla xalqa xidmət etmək”) elə adından məlum olur ki, böyük humanist şair burada da insanları nikbinliyə, şad əhval-ruhiyyəyə səsləmiş, həmin məsələ ilə bağlı dəyərli məsləhət və tövsiyələr vermişdir. Məsələn, “Şadlıq və qənaət” bölümünün ilk beytinə diqqət yetirək:

Şadlığı bir yaşat təbiətinlə,
Şad ol öz qismətin, öz nemətinlə.(3, 73)

Özünütərbiyə ilə bağlı məsələlərin geniş yer aldığı “Yeddi gözəl” poemasında özünü ruhlandırmaq, özündə nikbinlik hissini inkişaf etdirmək, insanın həyatını təhlükəyə düşür edən qəm-qüssədən, bədbinlikdən uzaq olmaq barədə

fikirlərə də rast gəlirik. Məsələn, poemanın “Bəhrəmin son günləri və mağarada yox olması” adlı bölümündə şair əsərin baş qəhrəmanının (Bəhrəm Gurun) nümunəsində bir daha insanlara bu dünyanın “birindən boşalan”, digərindən “dolan” “iki darvazası”nın olduğunu, “yuxarı əldən sayılan” insanın kimliyindən (vəzifəsindən, var-dövlətindən) asılı olmayaraq sonunun “uzunu üç, eni bir arşın” torpaqdan ibarət olduğunu xatırladır.

Dahi Nizamının fikrincə bədbinlik təkcə özünütərbiyə işində deyil həyatın bütün sahələrində uğursuzluğun başlıca səbəblərindən biridir. Bu uğursuzluğa (bədbinliyə) düşər olanlarda sağlamlıq üçün də təhlükə yaranır. Belə hallarda ən səmərəli vasitə və yol insanın özünü ruhlandırması, qəmi-kədəri qəlbindən qovması özündə nikbinlik və inam hissi yaratmasıdır. Bu həqiqətə möhkəm inam bəsləyən şair, “İsgəndərnəmə” poemasının “İsgəndərin Ərəbistana getməsi və Kəbəni ziyarət etməsi” adlı bölümündə yazır:

İnləmə, “xəstəyəm” deyər, ey filan,
Desən ki, “sağlamam” sağlam olarsan. (5, 197)

Dahi şair-pedaqoqun müasir pedaqogika və psixologiya elmləri tərəfindən tam təsdiq edilən qənaətinə görə özünütərbiyə işinin ən səmərəli vasitə və yollarından biri də özünütənqid, özünə düşmənin gözü ilə baxmaq, öz nöqsanlarını etiraf etməkdir.

Xronoloji ardıcılıq prinsipinə əməl etmək ənənəmizi pozmadan haqqında danışdığımız məsələ ilə bağlı ilk nümunəni yenə də “Sirlər xəzinəsi” poemasından göstərək. Poemanın elə ilk söhbətində (“Adəmin xilqəti”) öz günahını görüb, vaxtında anlayıb etiraf etməyin insan həyatında necə önəmli rol oynadığının şahidi oluruq. Belə ki, burada şair-pedaqoq “bəşərin ilk atası” Adəmin nümunəsində bütün bəşər övladlarına anlatmağa çalışır ki, hər bir insan kimliyindən asılı olmayaraq, yol verdiyi günahlarını, öz səhvlərini Adəm kimi vaxtında etiraf etməyi bacarmalıdır. Adəm, məhz tamahkarlığı ucbatından yol verdiyi günahını vaxtında etiraf edib Allahdan bağışlanmasını dilədiyini üçün, böyük Yaradan nəinki günahlarından keçir, hətta, ona peyğəmbərlik verir:

“Günahkaram” deyənə nə qorxusu, nə dərdi ?!

Etirafı Adəmi peyğəmbərə döndərdi. (1, 70)

Dahi şairin pədaqoji baxışına görə öz nöqsanını insan o zaman daha tez görər ki, özünə kənardan, xüsusilə də düşmənin gözü ilə baxmağı bacarsın. Bu bərədəki fikrini şair “Xosrov və Şirin” pöemasının “Xosrovun Şəkəri alması” bölümündə daha konkret və daha aydın ifadə etmişdir. Həmin bölümə şair-pədaqoq, Xosrovun nümunəsində bütün insanlara çoxsaylı öyüd və tövsiyələr verir. Onların içərisində özünütənqidlə bağlı bu misralar diqqəti xüsusilə cəlb edir və düşündürür:

Özünə düşmənin gözləri ilə bax,

Onda yaxşı-pisi görərsən ancaq. (2, 233)

Problemlərin aktuallığı. Nizami Gəncəvinin özünətərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirlərinin elmi-pədaqoji aspektdə təhlili aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Nizaminin özünətərbiyənin vasitə və yolları haqqında fikirləri yeni pədaqoji təfəkkür süzgəcindən keçirilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar, doktorant və dissertantlar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. -Bakı: Yazıçı, -1981, -196 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin. -Bakı: Yazıçı, -1982, -401 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. -Bakı: Yazıçı, -1983, -303 s.
4. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. -Bakı: Yazıçı, -1983, -355 s.
5. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. -Bakı: Yazıçı, -1982, -688 s.

E-mail: bayram.apoyev@mail.ru

Rəyçi: ped.elm.dok.,prof. **A. N. Abbasov**

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022.

Нилуфер Фируз гызы Асланзаде
редактор новостных программ на русском языке
ЗАО «Азербайджанского телевидения и радиовещания»
докторант по программе доктора философии кафедры педагогики
Бакинского Государственного Университета
Orcid: 0000-0002-8558-5858

ИСТОРИЯ ПОСТАНОВКИ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ НА ОСНОВЕ КУРРИКУЛУМА В ЭПОХУ ДРЕВНИХ ЦИВИЛИЗАЦИЙ

Nilufər Firuz qızı Aslanzadə
rus dilində xəbər proqramlarının redaktoru
“Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri” QSC
Bakı Dövlət Universitetinin
pedaqogika kafedrasının fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant

QƏDİM SİVİLİZASIYALAR DÖVRÜNDƏ KURİKULUM ƏSASINDA TƏDRİS VƏ TƏRBİYƏNİN TARİXİ

Nilufar Firuz Aslanzade
Editor of news programs in Russian
"Azerbaijan Television and Radio Broadcasts" JSC
Ph.D. student of the Department of Pedagogy
Baku State University

THE HISTORY OF TEACHING AND UPBRINGING ON THE BASIS OF THE CURRICULUM IN THE ERA OF ANCIENT CIVILIZATIONS

Резюме. Куррикулум – это новейшая модель организации учебного процесса в современных школах. Для того, чтобы усвоить принципы и возможности данного метода, необходимо четко разграничить полученные знания, умения и навыки педагогом-методистом, уметь правильно поставить вопрос к теме, и суметь подобрать правильные ответы при помощи достоверных источников информации, средств обучения и учебных материалов. Данный материал одобрен Министерством образования Азербайджанской Республики, которая ведет широкомасштабные реформы в сфере образования. На почве традиционного мышления возникают новейшие методы обучения в ходе организации педагогической деятельности на основе принципов и идей разных народов. Необходимо знать истоки, откуда возникает тот, или иной метод обучения и для чего оно используется. Первобытное сознание ребенка дошкольного возраста формируется в ходе обучения различных дисциплин в начальной школе, затем сознание учащегося в старших классах все больше и больше требует ответов на свои вопросы. В разные эпохи и периоды мы видим процесс обучения в различных стадиях его развития, с добавлением все новой и новой информации к новым дисциплинам.

Ключевые слова: *проблема, куррикулум, обучение, воспитание*

Xülasə. Kurikulum müasir məktəblərdə tədris prosesinin təşkili üçün ən son modeldir. Bu metodun prinsip və imkanlarını mənimsəmək üçün metodist müəllimin əldə etdiyi bilik, bacarıq və vərdisləri aydın şəkildə müəyyənləşdirmək, mövzuya düzgün sual qoya bilmək, metodlardan istifadə edərək düzgün cavab seçə bilmək lazımdır. Etibarlı məlumat mənbələri, tədris vəsaitləri və təlim materialları təhsil sahəsində genişmiqyaslı islahatlar həyata keçirən Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilmişdir. Ənənəvi düşüncə əsasında pedaqoji fəaliyyətin təşkili prosesində ən yeni tədris metodları yaranır. Müxtəlif xalqların prinsipləri və ideyalarını, onların mənşəyini, bu və ya digər tədris metodunun haradan gəldiyini və nə üçün istifadə edildiyini bilmək lazımdır. Məktəbəqədər yaşlı uşağın ibtidai şüuru ibtidai məktəbdə müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı formalaşır, sonra orta məktəbdə şagird şüuru getdikcə daha çox suallara

cavab tələb edir. Müxtəlif dövrlərdə biz yeni fənlərə getdikcə daha çox yeni məlumatların əlavə edilməsi ilə təlim prosesini onun inkişafının müxtəlif mərhələlərində görürük.

Açar sözlər: problem, kurikulum, təlim, tərbiyə

Summary. Curriculum is the latest model for organizing the educational process in modern schools. In order to assimilate the principles and possibilities of this method, it is necessary to clearly delineate the acquired knowledge, skills and abilities of a methodical teacher, be able to correctly raise a question to a topic, and be able to choose the right answers using reliable sources of information, teaching aids and training materials. This material is approved by the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan, which is conducting large-scale reforms in the field of education. On the basis of traditional thinking, the latest teaching methods arise in the course of organizing pedagogical activities based on the principles and ideas of different peoples. It is necessary to know the origins, where this or that teaching method comes from and what it is used for. The primitive consciousness of a preschool child is formed in the course of teaching various disciplines in elementary school, then the consciousness of a student in high school more and more requires answers to his questions. In different eras and periods, we see the learning process in various stages of its development, with the addition of more and more new information to new disciplines.

Key words: *problem, curriculum, education, upbringing, training*

Проблема организации образовательного процесса и получение необходимых знаний в ходе обучения волновало многие поколения. Однако, отнюдь не все достигали положительных результатов. В первую очередь стоит отметить, что воспитанию и обучению привлекали детей из обеспеченных семей и детей знатного происхождения. Стоит отметить, что потребность в получении знаний человек осознал еще со времен первобытнообщинного строя. Следовательно, педагогика та наука, которая возникла вместе с самим человеком. Иначе говоря, педагогика наука о воспитании человеческого дитя, который нуждался в помощи старшего поколения и получал некие сведения о выживании на земле. С самого начала времен люди ощущали потребность в знаниях и как источник информации служили различного вида клинописи, пиктограммы и многое другое. Намного позже в Эпоху Просвещения предпочтение отдавалось системному виду обучения, которое сегодня называют никак иначе, как «Куррикулум».

Слово куррикулум в переводе с латинского «*curriculum*» означает «ход, бег». Куррикулум – это учебная программа, выступающая в качестве парадигмы образовательного процесса, в которую включены систематизированный и методически обоснованный проект обучения и широко применяется в системе образования европейских школ.

«Идея куррикулума далеко не нова, но то, что мы под этим словом понимаем, то,

что год от года изменяется в практике образования, продолжает оставаться в центре дискуссий. Термин ведет свое происхождение из греческого языка, в котором слово употреблялось в значении «бег», «след колесницы», «курс». В латыни куррикулум обозначал участвующую в гонках колесницу, а глагол *currere* буквально обозначал «бежать» [4]. Понятие куррикулум впервые было широко разработано американским филологом и педагогом Джоном Дьюи в его научном произведении «Ребенок и курикулум». В Азербайджане этот термин начал использоваться в конце 90-х годов XX века.

«Концепция (Национальный куррикулум) общего образования в Азербайджанской Республике – это рамочный документ концептуального характера, определяющий результаты обучения и стандарты содержания в области общего образования, предметы, предусмотренные для каждого этапа общего образования, недельную норму часов, отводимых на проведение классных и внеклассных занятий, правила организации учебного процесса, основные принципы оценивания и мониторинга результатов обучения и структуру куррикулумов по отдельным предметам» [5]. Куррикулум способствует развитию сознания ребенка в необходимой обстановке при помощи методов и способов планирования учителем хода урока, правильной его организации в условиях процесса обучения литературных текстов и произведений. Данная учебная программа, хоть и

называлась ранее иначе, но имела место быть в эпоху Древних цивилизаций.

Теория обучения и воспитания своими корнями уходит в глубокую древность. В древнем мире, в котором царили параллельно культ Жизни и Смерти, всегда существовала атмосфера мистификации, царящая в умах людей прошлых. Философское понятие добра и зла в мире, в котором, однако, не исключены религиозные и языческие обряды, соблюдение которых строго придерживалось, дало наглядную картину человека разумного, стремящегося опередить время своим умом. В зависимости от постановки воспитания общество могло прогрессировать или деградировать, так как единственным желанием человеческого ума было опередить время. Такого рода понятие стало той целью, которая заставит людей со временем стать создателями высоких технологий.

Появление первых школ в Древнем Египте датируется III тысячелетием до н.э. Люди, жившие в ту эпоху обладали определенными знаниями лишь по причине существования и потребности в жизни. Для этого были созданы специальные учреждения для обучения молодых людей к грядущей жизни.

«В Египте, однако, несмотря на внешнее сходство условий жизни, научных и технических достижений, сложился во многом иной тип личности. В силу ряда причин социокультурного характера здесь сформировался своеобразный культ смерти, материальным воплощением которого стали пирамиды. Можно только попытаться представить себе, как далеко продвинулась бы египетская цивилизация, если бы титанические усилия и средства, направляемые на строительство грандиозных усыпальниц фараонов в течение их жизни, из поколения в поколение, были приложены к строительству дорог и каналов. Так или иначе, обостренное внимание к загробной жизни, наложившее неповторимый отпечаток на всю культуру Древнего Египта, не могло не сказаться на образовании» [3].

Иное начало преобрело понятие воспитания в Древнем Египте где, по мнению многих ученых «курукулум» был связан со словом «гуру», что в переводе означает «учитель». Обучение и воспитание молоде-

жи в Древней Индии велись двумя путями: буддийским (необрахманизм) и дравидско-арийскому. Первому уделялось больше места, так, как обучение велось на основе священных текстов санскрита и молодежи прививали любовь к религиозному просвещению с точки зрения духовных ценностей. Пример носителя идеального воспитания считался герой древнеиндийского эпоса «Махабхарата» Рама. Древние эпосы и учения в Индии велись на основе религиозных текстов, так как совершенствование человека может происходить только во взаимодействии с Богом. Человеческая душа, пропитанная божественным духом в ходе религиозных обрядов, возвышается над греховным миром и обретает статус святости. Для этого создавались особенные учебные программы в храмах при дворах и других заведений.

«Никто не мог сравниться с царевичем в силе и отваге, и всех превзошел Рама и ученостью, и воспитанием, и мудрым разумением. Исполненный добродетелей, он никогда не кичился и не выискивал пороков у других. Чистый душой, он был приветлив и кроток в обращении, незлобен и прямодушен, почтителен со старшими. Постоянно в часы отдыха он упражнялся в воинском искусстве, он вел полезные беседы с умудренными возрастом, наукой и опытом мужами. Он знал веды, законы и обычаи, был красноречив и рассудителен и никогда не уклонялся с пути долга» [2].

В Древнем Китае религия выступала носителем идеалов воспитания и образования человека, ведь только так можно было добиться образа совершенного человека во всей концепции. Человек как существо с определенными потребностями в обществе для начала должен был получить соответствующее воспитание в семье, в макросоциуме. Традиционные понятия сливались с первобытной точкой разума личности, в итоге создавая полную картину познания жизни. Конфуцианство играло в этом основную роль, где просвещение было на основе определенной систематизации (ныне курикулум). Конфуций основал первый университет и систематизировал летописные источники. Аналогичная теория воспитания и обуче-

ния ряда этики и эстетики описана в средневековом восточном этико-дидактическом произведении «Габуснамэ» - в одном из главных источников советов и мудрых изречений в Азербайджане, написанное в 1082-1083 гг. Унсуралмаали Кейкавусом для обучения и воспитания своего сына Гиланшаха. В Древнем Китае течения даосизма и конфуцианства всегда было основополагающей формой преподнесения религиозных текстов. Даосизм был основой учебной программы, а конфуцианство как этический принцип в дополнение к религиозным текстам.

«Потому нужно, чтобы всем искусствам и преимуществам, которые следует изучить, ты обучил своего сына, дабы выполнить отцовские права и осуществить отцовскую любовь. Ведь нельзя считать себя в безопасности от превратностей мира и нельзя знать, что с человеком стряется. Всякое искусство и всякое умение когда-нибудь да пригодиться». В дальнейшем после распространения ислама в Китае учение приобрело совсем иной характер, а именно стал преподноситься в контексте китайской и арабской культур.

Литература:

1. «Габуснамэ». Баку: Азербайджан, - 2014, -256 с.
2. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики. -М: Издательская группа "Форум" - "Инфра-М", -1998. Режим доступа: <https://studylib.ru>
3. Образование в древнейших цивилизациях. - Режим доступа: (<http://profile-edu.ru/>)
4. Овчаренко О.В. Концепция школьного курикулума: у истоков теории и практики {Электронный ресурс} .- Режим доступа: <http://intkonf.org/>
5. Режим доступа: https://edu.gov.az/upload/file/milli_kurikulum-rus.pdf

Научная новизна проблемы заключается в донесении национальных и духовных ценностей до читателей на базе религиозных текстов и этических принципов Древних народов в процессе воспитания и обучения дисциплин, связанных с жизнью и смертью, этикой и эстетикой, которые с точностью систематизированы и сгруппированы по возрастным особенностям человека древних эпох.

Теоретическая значимость проблемы включает в себя раскрытие ответов, созданных на основе изучения задач воспитания и обучения в древнейших текстах и источниках на базе национально-духовных, нравственных и религиозных ценностей, охватывающих этап учебной этапа, в частности ведутся исследовательские работы для получения точных и систематизированных ответов.

Практическая значимость статьи заключается в анализе единой системы модели преподавания на основе куррикулума в Древнем мире в процессе осмысления материала на базе религиозных текстов и этических принципов, которые способствовали созданию эффективной теоретической основы для развития мышления и воспитания детей, а также целенаправленном исследовании данной темы при помощи необходимых источников информации.

E-mail: aslanzade_nilufer@mail.ru

Рецензенты: *док. пед. наук, проф. Л.Н. Гасымова*
док. пед.наук, проф. Н. М. Мухтарова,
Redaksiyaya daxil olub: 09.09.2022.

**AUDİTORİYADANKƏNAR TƏDBİRLƏR
ВНЕАУДИТОРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES**

UOT 37

Cənana Şahverdi qızı Eminova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

**AUDİTORİYADANKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ İDEYA-SİYASİ TƏRBIYƏ İŞİNİN
TƏŞKİLİ FONUNDA TƏLƏBƏ ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞDIRILMASI**

Джанана Шахверди гызы Эминова
диссертант по программе доктора философии
Гянджинский Государственный Университет

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТА В ПРОЦЕССЕ ОРГАНИЗАЦИИ
ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ВО ВНЕАУДИТОРНЫХ
МЕРОПРИЯТИЯХ**

Janana Shahverdy Eminova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

**FORMATION OF STUDENT PERSONALITY AGAINST THE BACKGROUND OF THE
ORGANIZATION OF IDEOLOGICAL AND POLITICAL EDUCATIONAL WORK IN
EXTRACURRICULAR ACTIVITIES**

Xülasə: Məqalə ali məktəblərin auditoriyadankənar tədbirlərində ideya-siyasi tərbiyə işinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması probleminin həlli yollarından bəhs olunur. Məqalədə auditoriyadankənar tədbirlərdə ideya-siyasi tərbiyə işinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması işinin mahiyyəti aydınlaşdırılır, ideya-siyasi tərbiyənin tərkib hissələri kimi siyasi şüur, siyasi mədəniyyət və siyasi dünyagörüşü anlayışları da izah edilir. Məqalədə həmçinin ideya-siyasi tərbiyə işinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması ilə bağlı bir sıra yeni elmi ideyalar, təkliflər və tövsiyələr irəli sürülür.

Açar sözlər: *auditoriyadankənar tədbirlər, ideya-siyasi tərbiyə, tələbə şəxsiyyəti, siyasi şüur, siyasi mədəniyyət, siyasi dünyagörüş*

Резюме: В статье рассматриваются пути решения проблемы формирования студенческой личности в процессе организации идейно-политического воспитания в ходе внеурочных мероприятий. В ней уточняется сущность формирования личности студента на фоне организации идейно-политического воспитания в ходе внеурочной деятельности, а также уточняются суть понятий политическое сознание, политическая культура и политическое мировоззрение в качестве составляющих идейно-политического воспитания. В статье также выдвигается ряд новых научных идей, предложений и рекомендаций, связанных с формированием личности студента в контексте организации идейно-политического воспитания.

Ключевые слова: *внеаудиторные мероприятия, идейно-политическое воспитание, студенческая личность, политическое сознание*

Summary: The article discusses the ways to solve the problem of the formation of student identity in the background of the organization of ideological and political education in extracurricular activities of

universities. The article clarifies the essence of the formation of student personality in the background of the organization of ideological and political education at extracurricular activities and explains the concepts of political consciousness, political culture, and political worldview as components of ideological and political education. The article also puts forward a number of new scientific ideas, proposals, and recommendations related to the formation of the student's personality in the context of the organization of ideological and political education.

Keywords: *extracurricular activities, ideological and political education, student personality, political consciousness, political culture*

Azərbaycanda həyata keçirilən təhsil islahatlarına dair direktiv və proqram sənədlərində tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinin günün müvafiq tələblərinə uyğun olaraq formalaşdırılması ilə əlaqədar ali məktəblərdə çalışanlar qarşısında bir sıra zəruri vəzifələr qoyulur. Bu vəzifələrin müvəffəqiyyətli icrası üçün ali təhsil müəssisələrinin tədris prosesi ilə yanaşı, auditoriyadankənar tədbirlərinin də geniş imkanları vardır. Ona görə ki, auditoriyadankənar tədbirlərlə əlaqədar təşkil edilən gecələrdə, görüşlərdə, dəyirmi stollarda, müsabiqələrdə, yarışlarda, konsertlərdə, tələbə konfranslarında tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinin formalaşdırılması fonunda onların bir şəxsiyyət kimi formalaşdırılması üçün geniş imkanlar açılır.

“Azərbaycanda Təhsilin İnkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nın istiqamətlərinin birində şəxsiyyətyönlü təhsilin yeni məzmununun yaradılması öz əksini tapır. Bu mənada ali məktəblərin təlim prosesində, eləcə də auditoriyadankənar tədbirlərində tələbələrin şəxsiyyətyönlülük səviyyəsinin yüksəldilməsinə zəruri ehtiyac duyulur. Bunun üçün tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması onların şəxsiyyətyönlü inkişafının təmin edilməsi baxımından mühüm aktualıq kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, ilk növbədə, tələbələrin ideya-siyasi tərbiyəsinin inkişaf etdirilərək formalaşdırılması lazım gəlir. Bundan ötrü, hər şeydən əvvəl, “ideya-siyasi” tərbiyə anlayışının mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına ehtiyac duyulur.

İdeya-siyasi tərbiyə dedikdə, gənc nəslin, o cümlədən ali məktəb tələbələrinin milli-mənlik şüurunun formalaşdırılması zəruridir. Milli mənlik şüuruna malik olan tələbələrin ideyalıq səviyyəsi yüksəlir, onların siyasi şüuru formalaşmağa başlayır. Bu zaman tələbələrin milli mənlik şüurundan nəşət edərək “real mən”, “ideal mən” və “sosial mən” obrazları yaranır. “Real mən” dedikdə insanın indiki anda özünü necə təsəvvür etməsi, özünün bacarıq və qabi-

liyyətlərini, rollarını, statusunu necə qavraması, əslində, necə adam olmasını təsəvvür etməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman insan özünə öz gözü ilə baxır, özünü obyektiv, necə varsa, elə də qiymətləndirir. Təcrübə göstərir ki, bəzən insan özünün bu obrazını başqalarından gizlədə bilir (15, s. 188).

Tələbələr milli mənlik şüuru vasitəsilə tarixi yaddaşlarını artırmaq, dövlət müstəqilliyini, ərazi bütövlüyünü qorumaq kimi ideya-siyasi fəaliyyətə istiqamət alır və özlərini “İdeal mən” kimi göstərmək istəyirlər. Əslində, “ideal mən” dedikdə burada insanın özündə görmək istədiyi keyfiyyətlərə malik obrazı və özü haqqında idealları xüsusi yer tutur. “İdeal mən” obrazında insanın yüksək qiymətləndirdiyi keyfiyyətlər öz əksini tapır. İnsan daim öz “ideal mən”inə nail olmağa can atır (15, s. 188).

Bu zaman tələbələrin özlərinə məxsus idealları baş qaldırır. 44 günlük müharibənin başlamasına bir neçə gün qalmış gənclərimizin böyük bir qrupu, o cümlədən tələbələr könüllü olaraq öz ideallarını nümayişkarənə diktə etdilər. Onlar toplaşdıqları meydanlardan Şəhidlər xiyabanına yürüş etdilər və şəhidlərin ruhuna and içdilər. Dedilər ki, biz işğal altında olan torpaqlarımızı düşmən tapdağından xilas edəcəyik. Bu sözləri onlar kütləvi formada, sosial qruplar şəklində ucadan söyləyə-söyləyə “sosial mən”ə çevrildilər. “Sosial mən” obrazında çıxış edən gənclər özünü qiymətləndirmə məqamına yüksəldilər. Bu zaman digər tələbə və gənclər də onlara qoşuldular. Çünki onlar özlərinə məhz könüllü olaraq torpaqlarımızın azadlığı uğrunda Vətən müharibəsinə getməyə hazır olan tələbə-gənclərimizin gözləri ilə baxırdılar. Məhz belə olan təqdirdə tələbə gənclərdə milli mənlik şüuru inkişaf etməyə başlayır.

Nəzərə alsaq ki, bugünkü şagird sabahın tələbəsidir, o halda düşünməliyik ki, ideya-siyasi tərbiyənin bütün komponentlərini, o cümlədən azərbaycançılıq məfkurəsini ümumtəhsildən

ali təhsilə inteqrasiya etməliyik. Məhz ona görə də ideya-siyasi tərbiyə ilə bağlı ali məktəblərin auditoriyadankənar bütün tədbirlərində tələbələrə azərbaycançılıq məfkürəsinin aşılmasına ciddi diqqət yetirilməlidir. Bunun üçün ali məktəblərin auditoriyadankənar tədbirlərində milli tərbiyə, milli mənlilik şüuru və ən ümdəsi milli ideologiya ilə bağlı olan mövzular əsasında gələlərin, görüşlərin, dəyirmi stolların, tələbə studiyalarının, siyasi-tərbiyə ilə bağlı maraqlarının təşkili vacib hesab edilir. Azərbaycanda indi milli ideologiya formalaşır, milli mənlilik şüurumuz baş qaldırır, ənənələrimiz dirçəlir, dövlətçiliyimiz möhkəmlənir. Bütün bu proseslərin getdiyi bir vaxtda məktəblərimizin buna lazımınca cavab verməməsi şagirdlərimizdə milli düşüncəni, milli mənlilik şüurunu necə formalaşdırma bilər? Ona görə də ümumtəhsil məktəblərinin hər birində azərbaycançılıq ideyasını təbliğ edən, onun təsdiqini özündə səciyyələndirən tədbirlər kompleksi hazırlamaq lazım gəlir. Əsasən, yeniyetmələr və gənclər üçün hazırlanması nəzərdə tutulan belə tədbirlərdə türkçülüğü, islamçılığı və müasirliyi özündə əks etdirən tərbiyə örnəklərinə geniş yer vermək daha yaxşı olar. Belə tərbiyə örnəkləri isə ənənəvi tərbiyə modelləri kimi yeniyetmələrin şüurunda yer almalıdır.

Azərbaycançılıq keçən əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü “türkçülük, islamçılıq, müasirlik” şüarındakı hər üç istiqaməti əhatə edən və bu baxımdan nə türkçülüyə, nə də islamçılığa daxil olmayaraq, daha geniş və həm də konkret məzmun daşıyan bir məfkürədir (7, s. 26). Hansı ki, bu məfkürə xəttini biz daim qorumalıyıq. Xüsusilə ali məktəb tələbələrini ideya-siyasi tərbiyəsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə azərbaycançılıq məfkürəsindən bəhs edən mövzulara üstünlük vermək lazımdır. Çünki belə mövzular üzrə aparılan təhlillər zamanı Azərbaycan xalqının ən qədim xalq olması, ən qədim tarixi abidələrə sahib olması, ən zəngin milli-mənəvi dəyərlərə, adətlərə və ənənələrə malik olması haqqında tələbələr məlumat almış olurlar. Bu isə azərbaycançılıq məfkürəsinin məzmun xəttini genişləndirir. Söhbət azərbaycançılıqdan düşdükdə çoxları, ilk növbədə, etnogenez məsələsini ön plana çəkirlər. Və bu zaman keçmişdə milliliyi şərtləndirən meyarların, onun elmi-fəlsəfi və psixoloji anlamının hələ formalaşdığı dövrlərdə yaranan mə-

lumatlar, tarixçələrin həmin dövrdə yazdıqları mətnləri, salnaməçilərin qeydləri, arxeoloji qazıntılar, etnoqrafik abidələr etnogenezin müəyyənləşməsi üçün əsas götürülür. Beləliklə, nə haqqındasa yazılıbsa, nə isə saxlanılıbsa, onlar tarixin bərpası üçün, ekstrapolyasiya üçün bazis olur (7, s. 27).

Bu bazis üzərində üstqurum hadisələrinə hörmətlə yanaşmaq, düzgün yönəlmək azərbaycançılıq ideologiyasında millilik və ümumbəşəriyyətlik keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına təsir göstərmiş olur.

Tələbə gənclərin ideya-siyasi tərbiyəsini inkişaf etdirərək formalaşdırma amillərdən biri də millilik və ümumbəşəriyyətlik ideyanın vəhdətdə götürülməsidir. Belə bir vəhdət isə ideya-siyasi tərbiyə baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, milliliyin ümumbəşəriyyətlə vəhdəti ideya-siyasi tərbiyənin dinamik inkişafını təmin edir.

Millilik və ümumbəşəriyyətin vəhdətindən çıxış edən bu məfkürənin məzmununu Azərbaycanda ilk dəfə Azərbaycan Respublikasının sabiq Prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən açılmış və bütün dünya azərbaycanlılarına ərməğan edilmişdir.

“...Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir və biz azərbaycançılığı – Azərbaycanın dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini yaşatmalıyıq” (7, səh. 26).

Fikrimizcə, hər bir ali məktəb tələbəsi bir azərbaycanlı olaraq öz milli mənsubiyyətinə görə qürur hissi keçirməlidir. Təsədüfi deyil ki, böyük öndərimiz Heydər Əliyev deyirdi ki, “Hər bir şəxsin milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Mən həmişə fəxr etmişəm, bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam!”. Böyük öndərin azərbaycançılıq ideyasından nəşət edən milli mənlilik şüurunun formalaşmasını gələcək nəsillərə təlqin etmək onların ideya-siyasi tərbiyəsinin inkişafını təmin etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Tələbə gənclərin milli mənlilik şüurunun formalaşdırılmasını situmullaşdırma azərbaycançılıq ideyasının aşılma zamanı ilkin şərtlərdən ən başlıcası tarixin sınaqlarından çıxmış və bu gün danılmaz bir həqiqət kimi qarşımızda duran milli-etnik gerçəkliyin özüdür (7, s. 28).

Milli etnik gerçəkliyi təsdiq edən ən başlıca amillərdən biri dildir. Ona görə ki, milli etnik gerçəklik yalnız və yalnız milli dil vasitəsilə təqdim, təlqin, tətbiq, təşviq etməklə mümkün sayıla bilər.

Ümumiyyətlə desək, hər bir xalqın, millətin milli mənliliyini sübut edən onun dilidir. Azərbaycan dili türk dilləri ailəsinə mənsub olmaqla bərabər, müəyyən özünəməxsus xüsusiyyətləri olan ərəb və fars kəlmələri ilə, habelə beynəlxalq istilahlarla zənginləşdirilmiş bir dil olaraq, artıq adi bir ünsiyyət vasitəsindən elm və siyasət dilinə, dövlət dilinə çevrilmiş kamil bir dildir. Təsadüfi deyildir ki, Ulu öndərimiz Heydər Əliyev Azərbaycan dilini varlığımızın əsas inteqrativ amili və eyni zamanda, tariximiz üçün açar hesab etmişdir (7, s. 28).

Azərbaycan dili milli şüurumuzun əsasında yaranan ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Milli mənlilik isə şüurla eyni vaxtda ondan törəyir. Yəni milli mənlilik bir şəxsin qabiliyyətinin və istedadının məhsulu olaraq eyni vaxtda ondan törəmə kimi meydana gəlir. Burada “milli”, “mənlilik”, “şüur” sözlərinin vəhdətindən əmələ gələn anlayışı-“mənlilik şüuru” anlayışını aydınlaşdırarkən aydın olur ki, bu anlayış hər kəsin “mənlilik”inin şəxsiyyət olmasını təsdiq edir.

Bu termin daxilində “şüur” sözünün evristik mənası vardır. Bu ondan ibarətdir ki, “mənlilik şüuru” şüurun strukturuna daxildir, şüurun mühüm xarakteristikalarından birini təşkil edir. Lakin şüurun digər struktur xüsusiyyətlərindən fərqli olaraq onun özünəməxsus cəhətləri də vardır. Bu cəhətlər “mənlilik” sözündə ifadə olunmuşdur. “Mənlilik şüurunda” şüurun bütün xüsusiyyətləri insanın “mənlilik” vasitəsilə ifadə olunur və şəxsiyyət hadisəsinə çevrilir. Bu o deməkdir ki, mənlilik şüuru bimodal xarakter daşıyır: onda eyni vaxtda həm “mənlilik”ə (subyektə), həm də “qeyri-mənlilik”ə (obyektə) mənsub olan cəhətlər əks olunur. Məsələn, uşaq öz əlini dişlədikdə ağrı hiss edir, anasının, qardaşının və ya kuklasının əlini dişlədikdə isə ağrı hiss etmir. O

öz əli ilə anasının, qardaşının, kuklasının əlini fərqləndirməyə başlayır (5, s. 53).

Deməli, tələbə gənclərin özlərinə məxsus mənlilik şüuru onların idrak fəallığını artırmış olur. Belə idrak fəallığı onlara məxsus şüurun bütün əlamətlərini, spesifik xüsusiyyətlərini onların “mənlilik”ində öz ifadəsini tapır. Belə olan təqdirdə tələbə-gənclərdə milli dil, milli-mənlilik, milli-mənlilik dəyərlər, xalq, dövlət, torpaq təəs-sübkeşliyi hissləri güclənir. Belə hisslərin güclənməsi onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına öz dinamik təsirin göstərmiş olur. Deməli, milli şüurun formalaşması tələbə gənclərin şəxsiyyətyönlü inkişafını təmin etmiş olur.

Ümumiyyətlə, mənlilik şüuru insanın özünü şəxsiyyət kimi tanıması və dərk etməsi prosesidir. Mənlilik şüuru dedikdə insanın özünün tələbat və qabiliyyətlərinə, fikir və hisslərinə, davranış və fəaliyyət motivlərinə şüurlu münasibəti nəzərdə tutulur. Onun əsas əlamətləri aşağıdakılardan ibarətdir: insan özünü bütün ətraf aləmdən, yəni “mənlilik”ini “qeyri-mənlilik”dən ayırır, özünün fiziki, psixi və mənlilik keyfiyyətlərini qiymətləndirir və dərk edir, psixi həyatının bütün cəhətlərinə şüurlu münasibət bəsləməyə başlayır (5, s. 53-54).

Belə olan təqdirdə tələbə gənclər vətənə, xalqa, torpağa, dövlətə, dövlət rəhbərlərinə olan hörmət və ehtiramlarını, sədaqətlik keyfiyyətlərini dərinləndirir və dərk edirlər. Başqa sözlə desək, onlar özlərinin bütün tələbatlarına, ideyalılıq səviyyələrinə, siyasi fəallıqlarına şüurlu münasibət bəsləyirlər. Bütün bunlar isə tələbələrə ideya-siyasi tərbiyəsi fonunda onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına rəvac vermiş olur.

Problemin aktuallığı. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması problemi həmişə olduğu kimi hazırda da aktuallıq daşıyır.

Problemin elmi yeniliyi. Auditoriyadankənar tədbirlərdə ideya-siyasi tərbiyə işinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması problemi diqqət mərkəzinə gətirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan milli izahlı ensiklopedik pedaqoji lüğət. -Bakı: OKA Ofset, -2005.
2. Abbasov A.N., Məmmədli L.A., Əmirəliyeva İ. Pedaqogika nəzəriyyəsi və tarixi: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik. -Bakı: Mütərcim, -2022.
3. Abbasov N.Ə., Kərimli V.Q. Kulturologiya: Dərslik. Elmi dərəcə alan iddiaçılar üçün. -Bakı, “Bilgi”, -2021.

4. Ağalarov P., Quliyev N., Cabbarov H., Talıblı T., Tanrıverdiyev R. Zəfər tarixi: Dərs vəsaiti.-Bakı: Şərq-Qərb, -2021.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya: Dərslik.-Bakı, “Qapp-Poliqraf” korporasiyası, -2003.
6. Hüseynova G.A. Kurikulum təliminə praktiki baxış. [III nəşr] / Hüseynova G.A. Bakı: “Hədəf” nəşrləri. -2017.
7. Xəlilov S. Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkürəsi (müəllif-tərtibatçı) Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2002.
8. Kərimov Y.Ş. Təlim metodları: Dərs vəsaiti / Kərimov Y.Ş. Bakı: “RS Poliqlraf” MMC-nin mətbəəsi, -2009.
9. Kazımov N.M. Ali məktəb pedaqogikası / Kazımov N.M. -Bakı: Çəşioğlu, -2011.
10. İmanov C.C. Dəmir yumruq. Bakı: Zəka Print Yayınları, -2022.
11. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. Ali məktəb pedaqogikası: Magistratura pilləsi üçün dərslik. Bakı: Nurlan, 2007.
12. Sadıqov F.B. Pedaqogika. Dərs vəsaiti / F.B. Sadıqov.- Bakı: Adiloğlu,-2012.
13. Sadıqov F.B. Ümumi pedaqogika. Dərs vəsaiti, / F.B. Sadıqov.- Bakı: Maarif,-2018.
14. Sadıqov F.B., Mövsümlü A.M. Ali məktəb pedaqogikası: Dərs vəsaiti. -Bakı, Gənclik, -2021.
15. Seyidov S.İ., Həməzəyev M.Ə. Psixologiya: Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. -Bakı: Nurlan, -2007.
16. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. Politologiya. -Bakı: Gənclik, -2021.

E-mail: canana.eminova@mail.ru

Rəyçilər: *ped. elm dok., prof. F. Sadıqov*
ped.ü fəls.dok., dosent A. Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

**PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI
VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ПСИХОЛОГИИ, ВОЗРАСТНОЙ ФИЗИОЛОГИИ
И ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY
AND INCLUSIVE EDUCATION**

UOT 159.9

Mehriban Cəlal qızı İsmayılova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

**ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ GƏNCLƏRİN UĞURLU
SOSİALLAŞMASININ PSIXOLOJİ ŞƏRTLƏRİ**

Мехрибан Джалал гызы Исмаилова
доктор философии по психологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ УСПЕШНОЙ СОЦИАЛИЗАЦИИ
МОЛОДЕЖИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ**

Mehriban Jalal Ismayilova
doctor of philosophy in psychology,
associate professor,
Azerbaijan State Pedagogical University

**SUCCESSFUL SOCIALIZATION OF YOUTH IN UNIVERSITY
PSYCHOLOGICAL CONDITIONS**

Xülasə. Məqalədə ali təhsil müəssisələrində gənclərin uğurlu sosiallaşmasının psixoloji şərtləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, məhz universitetlər sosiallaşma institutu kimi əmək bazarında rəqabətə davamlı və cəmiyyət tərəfindən tələb olunan mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edə bilər. Məqalədə qeyd olunur ki, tələbələrin sosiallaşması üzrə məqsədyönlü işin səmərəliliyi əsasən professor-müəllim heyətinin ona hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Tələbələrin sosiallaşmasına mühüm təsir göstərən üçmodullu model xarakterizə edilmişdir.

Açar sözlər: *sosiallaşma, psixoloji şərtlər, uyğunlaşma, modullar, sosial yönəlişlik*

Резюме. В статье исследованы психологические условия успешной социализации молодежи в высших учебных заведениях. По мнению автора, именно университеты как институты социализации могут обеспечить подготовку специалистов, конкурентоспособных на рынке труда и востребованных обществом. В статье отмечается, что эффективность целенаправленной работы по социализации студентов во многом определяется уровнем подготовки профессорско-преподавательского состава. Охарактеризована трехмодульная модель с важным влиянием на социализацию студентов.

Ключевые слова: *социализация, психологические условия, адаптация, модули, социальная ориентация*

Summary. The article examines the psychological conditions for the successful socialization of young people in higher educational institutions. According to the author, it is universities, as institutions of socialization, that can provide training for specialists who are competitive in the labor market and are in demand by society. The article notes that the effectiveness of purposeful work on the socialization of students is largely determined by the level of training of the teaching staff. A three-module model with an important influence on the socialization of students is characterized.

Key words: socialization, psychological conditions, adaptation, modules, social orientation

Sosiallaşmış gənc odur ki, o, yaşadığı cəmiyyətin əxlaqi norma və qaydalarını qəbul edib mənimsəsin, mənəviyyatca formalaşsın. Uğurlu sosiallaşma bir tərəfdən cəmiyyətə konformluq bacarığını, digər tərəfdən isə əxlaqi dəyərlərdən uzaqlaşma meylinə qarşı möhkəm durmağı nəzərdə tutur.

A.V. Mudrik uğurlu sosiallaşmanı təmin edən şəxsiyyəti universal mənəvi dəyərlərin başa düşülməsinə yönəldilmiş, sosial rola seçici münasibət zamanı özünün dəyərləri və tələbləri arasında balans yaratmaq bacarığına qadir olan sosial varlıq kimi xarakterizə etmişdir [4].

S.P. İvanenkov belə bir nəticəyə gəlir ki, "sosiallaşmış şəxs cəmiyyətdə, bütünlükdə məişətdə olanlara şüurlu və məsuliyyətli olsun" [2, s. 102].

Sosiallaşma cəmiyyətdə və sosial qruplarda yaranan çətinliklərin aradan qaldırılmasında təzahür edir. Fərd bu çətin yolda sosiallaşaraq həyatın mənasını dərk edir, şəxsi inkişafını davam etdirir.

Tələbələrin sosiallaşması pedaqoji-psixoloji problemlər arasında mühüm yer tutmaqla ali təhsilin inkişaf perspektivlərini müəyyənləşdirir. Cəmiyyətin həyatında köklü dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövrdə şəxsiyyətin formalaşması təhsilin yeni paradigmasını, təlim və tərbiyənin məzmununun yenilənməsini, sosiallaşmanın innovativ texnologiyalarının inkişaf etdirilməsini tələb edir.

Bu prosesin həyata keçirilməsinin istiqaməti, məqsədləri, xarakteri, onların sosial münasibətlərin subyekti kimi formalaşması, mütəxəssis kimi formalaşması cəmiyyətimizin inkişaf perspektivlərinin keyfiyyət xüsusiyyətlərinə daha çox təsir göstərir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, cəmiyyətin transformasiyası gənc nəslin maddi və mənəvi sərvətlərin yaradılması prosesinə fəal, yaradıcı cəlb olunması ilə təmin olunarsa, uğurlu olacaqdır.

Cəmiyyətin sabitliyini qorumaq və daha da inkişaf etdirmək ehtiyaclarına əsaslanaraq

fəallıq, sosial mobillik, peşəkar səriştə, çətin vəziyyətlərə uyğunlaşmaq qabiliyyəti, qərar qəbul etməkdə müstəqillik və məsuliyyətlə xarakterizə olunan intellektual axtarış qabiliyyətini və digər keyfiyyət xassələrini müasir reallıqla müəyyən edilən şəxsiyyətlər formalaşdırmaq lazımdır.

Məhz universitetlər sosiallaşma institutu kimi əmək bazarında rəqabətə davamlı və cəmiyyət tərəfindən tələb olunan mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edə bilər. Hər bir proses kimi sosiallaşmanın da öz strukturu vardır. Məqsəd və vasitələr fərdin məqsədyönlü sosiallaşmasında münasibətlərin məzmununu müəyyən edir. Şəxsiyyətin sosiallaşması prosesi müxtəlif mexanizmlərin köməyi və sosiallaşma agentləri ilə qarşılıqlı əlaqədə müxtəlif amillərin təsiri altında baş verir.

Sosiallaşma prosesinin məzmununun təhlilinin mürəkkəbliyi subyektlərin müxtəlif sosial əlaqələrinin olması və fərqli amillərin təsiri ilə izah olunur. Bununla əlaqədar olaraq tədqiqatımızın vəzifəsi toplanmış təcrübə və elmi bilikləri nəzərə alaraq sosiallaşma prosesində gənclərin müsbət potensialından istifadə edərək pedaqoji texnologiyaların işlənilməsi üçün hazırlanmasıdır.

Sosiallaşma bir insanın integrativ xarakteristikası kimi ali təhsil müəssisələrində təlimdə əldə edilmiş bilik, bacarıq, münasibət, peşəkar və şəxsi keyfiyyətlərin məcmusu olub aparıcı sosial rolların tam yerinə yetirilməsi prosesidir. Müsbət sosiallaşmanın idarə edilməsi tələbələrin sosiallaşmasının ən vacib şərtidir. Bu şərti nəzərə alaraq yalnız keyfiyyətin idarə edilməsinin istənilən proseslərin effektivliyini müəyyən etməsindən danışıq bilmərik.

Burada sosiallaşmanın xarici amillərin, daha çox mənfi olanların təsiri altında baş verməsi vacibdir. Bu amillərin təsiri adətən sistem-siz olsa da kifayət qədər effektivdir. Bununla əlaqədar olaraq müsbət sosiallaşmanın idarə edilməsinin mənfi təsirini aradan qaldırmaq xüsusilə zəruridir. Universitet məzunları ilə qarşılıqlı əlaqə onun ənənələrini qoruyub saxlamaq

üçün şərtidir. Eyni zamanda, bu qarşılıqlı əlaqə peşəkar karyera qurmaq imkanları haqqında ən dəyərli məlumatları əldə etməyə, sürətlə dəyişən sosial-iqtisadi kədr hazırlığında bilikləri ən çox tələb olunan təlim modullarını müəyyən etməyə imkan verir.

Bu məlumatlardan tək-cə tələbələri deyil, inzibati-tədris korpusunu da bütünlükdə təkmilləşdirmək üçün istifadə edirlər. İqtisadi təfəkkürün formalaşması iqtisadi təfəkkürün elementlərini - bilik, assimilyasiya, reproduktiv və yaradıcı peşəkaryönlü xarakterli vəzifələrin optimal nisbəti, aktual problemlərin həllində iqtisadi modellərdən istifadə iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğun davranışın həyata keçirilməsi arasında funksional əlaqəni təmin edir.

Bu məqsədlərə nail olma səviyyəsi sosiallaşmanın effektivliyini müəyyən edir. Bu zaman meyar bazasından istifadə olunur. Universitet tələbələrinin sosiallaşması üzrə tədbirlərin effektivliyini qiymətləndirmək üçün tərəfimizdən meyar bazası hazırlanmışdır. Meyar qismində aşağıdakılar seçilmişdir:

1) *Universitetdə tələbənin uyğunlaşmasının uğuru.* Uyğunlaşma prosesinin uğurunun göstəriciləri, təhsil proqramlarının işlənilib hazırlanmasının uğuru, kollektivdə və müəllim heyəti ilə münasibətlərin xarakteri, təlim prosesində narahatlıq səviyyəsi, universitetdə qəbul edilmiş qayda və normaların pozulması;

2) *Öyrənmənin şəxsi-istiqamətlənmə xarakteri.* Göstəricilərə aiddir: iqtisadi, ekoloji və hüquqi komponentlərə uyğunluq; gələcək peşə və şəxsi tələblər; tələbələrin imkanları və maraqları; özünü inkişaf etdirmək üçün həyat və peşə strategiyasının müstəqil dizaynı və modul təlim strategiyalarının seçilməsi, təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə, özünü-təhsil fəaliyyətində bacarıqların inkişaf səviyyəsi;

3) *Şəxsiyyətin mədəniyyətinin inkişafı.* Göstəricilərə aiddir: əxlaqın yönəlişliyin xarakteri; ümumbəşəri dəyərlərə münasibət, mədəniyyət mərkəzlərinə səfərlərin tezliyi; xeyriyyə fəaliyyətlərində iştirak;

4) *Yaradıcı təfəkkürün inkişafı.* Göstəricilərə aiddir: qeyri-standartları qəbul etmək bacarığı, yaradıcı problemlərin həllində uğur, intellektual testlərdə kvalimetrik qiymətləndirmələr;

5) *Sosial fəallıq.* Göstəricilərə aiddir: elmi, peşəkar və digər birliklərdə, müsabiqələr-

də, konfranslarda iştirak, universitetin keçirdiyi sosial əhəmiyyətli tədbirlər, ünsiyyət bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi, motivasiya səviyyəsi, iş götürənlərlə qarşılıqlı əlaqə.

Tələbələrin sosiallaşması üzrə məqsədyönlü işin səmərəliliyi əsasən professor-müəllim heyətinin ona hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Tədqiqatda təklif olunan tələbə sosiallaşmasının istiqamətləri və mexanizmlərinin həyata keçirilməsi tədris korpusu üçün innovativ fəaliyyətdir və ona müəyyən tələblər qoyur: təlimin fərdiləşdirilməsinə yönəlmiş tələbəyönlü təhsil prosesinin aparılması bacarığı; informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı; innovativ fəaliyyət üçün kifayət qədər psixoloji və pedaqoji biliklərin olması peşə və pedaqoji hazırlıq yeniliklərə və təkmilləşdirməyə tələbələri həvəsləndirilməlidir.

Bu tələbləri həyata keçirmək üçün tərəfimizdən universitet müəllimlərinin tələbələrin sosiallaşmasına yönəldilmiş hazırlıqları üçün üçmodullu model təklif edilmişdir:

Birinci modul diaqnostikdir, innovativ fəaliyyət göstərən müəllimin müəyyən edilmiş tələblərinə uyğunluğunun diaqnostikası üçün istifadə olunur. Müəllim tələbələrin sosiallaşmasındakı çətinlikləri təhlil edir, onların baş vermə səbəblərini müəyyənləşdirir.

İkinci modul layihədir. Onun həyata keçirilməsi birinci modulun icrası zamanı aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması yolları müəyyən edilir.

Üçüncü modul formativ xarakter daşıyır, burada lazımi bacarıq və vərdişlər yenidən hazırlanma və ixtisasartırma sistemi vasitəsilə mənimсэнilir, internetdə psixoloji, pedaqoji ədəbiyyatda lazımi məlumatların axtarışı, həmkarları ilə məsləhətləşmələr həyata keçirilir.

Tələbələrin sosiallaşması istiqamətində məqsədyönlü iş aparən müəllimlərə müvafiq tələblər verilir. Buraya aiddir: öyrənmənin fərdiləşdirilməsinə yönəlmiş tələbəyönlü tədris prosesini aparmaq bacarığı; informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığı; innovativ fəaliyyət üçün kifayət qədər psixoloji və pedaqoji biliklər, innovativ fəaliyyət üçün motivasiya və peşə-pedaqoji hazırlığın təkmilləşdirilməsi.

Sadalanən bütün meyarlar ali təhsil müəssisələrinə gənclərin sosiallaşmasının uğurlu göstəricilərindəndir.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə tələbələrə sosiallaşması üzrə məqsəd - yönlü işin səmərəliliyi əsasən professor-müəllim heyətinin ona hazırlıq səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Məhz universitetlər sosiallaşma institutu kimi əmək bazarında rəqabətə davamlı və cəmiyyət tərəfindən tələb olunan mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ali təhsil müəssisələrinə gənclərin uğurlu sosiallaşmasının psixoloji şərtləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla araşdırılmışdır. Tələbələrin sosiallaşmasına mühüm təsir göstərən üçmodullu model işlənib hazırlanmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Баширова СВ. Направления и условия успешной социализации студентов современного вуза //Вестник Университета Российской Академии Образования. - № 4. - 2006. - С 77-82.
2. Иваненков С.П. Проблемы социализация современной молодежи. 2-е изд. доп. СПб, Синтез-Полиграф, 2003
3. Горбунова, М.Ю. Социальная психология / М.Ю. Горбунова. -М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2006, -223с.
4. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие для студ. выс. учеб. заведений. А.В. Мудрик. -2-е изд., исп. и доп.-М.: Изд-кий центр "Академия",-2006, -304с.
5. Рожков М.И. Подготовка будущих педагогов к реализации социально-педагогических функции в профессиональной деятельности. -Ярославль, -2002. -с.49

E-mail: mehriban_ismaylova_1962@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva
psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.

UOT 159.9

Solmaz Qüdrət qızı Həsənli
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MOBBİNG – GÜNÜMÜZÜN ƏSAS SOSIAL-PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Солмаз Гудрат ғызы Гасанлы
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный
Педагогический Университет

МОББИГ – КАК ОДНА ИЗ ГЛАВНЫХ СОЦИАЛЬНО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ СОВРЕМЕННОСТИ

Solmaz Gudrat Hasanli
doctor of philosophy in pedagogy,
associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

MOBBING – AS ONE OF THE MAIN SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS TODAY

Xülasə. Məqalədə günümüzün əsas sosial-psixoloji problemlərindən olan mobbingin mahiyyəti açıqlanmış və geniş təhlil olunmuşdur. Məqalədə, eyni zamanda, mobbing probleminə mütəxəssislərin münasibəti diqqətə çatdırılmış, mobbing davranışlarının əsas cəhətləri analiz edilmişdir.

Açar sözlər: *mobbing, qurumlar, mobbing davranışları, iş yerində psixoloji təzyiq*

Резюме. В статье разъясняется и всесторонне анализируется природа моббинга, который является одной из основных социально-психологических проблем современности. В то же время в статье обращается внимание на отношение специалистов к проблеме моббинга, анализируются основные аспекты моббингового поведения.

Ключевые слова: *моббинг, предприятия, моббинговое поведение, психологическое давление на рабочем месте*

Summary. In the article, the nature of mobbing, which is one of the main socio-psychological problems of today, is explained and extensively analyzed. At the same time, the article draws attention to the attitude of experts to the problem of mobbing, and analyzes the main aspects of mobbing behavior.

Key words: *mobbing, enterprises, mobbing behavior, psychological pressure in the workplace*

Müəssisələrdə bir psixoloji təzyiq prosesi olan mobbing günümüzdə tez-tez rast gəlinən sosial-psixoloji problemlər sırasındadır. Mobbingin üzvü olduğumuz bütün sosial sistemlərdə meydana gəlməsi mümkündür. Mobbing, çətin isbat edilən, gizli psixoloji təzyiq forması olması səbəbindən rastlaşdığı mənfi münasibət və haqsızlıqlar qarşısında çarəsiz qalan insan tərəfindən müdaxilə edilməsi və qarşısının alınması çətin bir proses kimi ortaya çıxır. Bu sahədə

aparılan müxtəlif araşdırmalara görə, daha çox tibb, təhsil və özəl sektor sahələrində müşahidə edilən mobbing, insanların əmək fəaliyyətlərinin səmərəsini aşağı salan, sosial həyata mənfi təsir göstərən, psixoloji və fizioloji sağlamlığa təhlükə yaradan önəmli bir sosial-psixoloji problemidir. Eyni zamanda, günümüzdə işsizlik probleminin ciddi şəkildə artdığı bir şəraitdə buna bağlı olaraq mobbingə məruz qalanların sayının da artması elmi araşdırmalarla sübut olunmuşdur.

Araşdırmalar mobbinq davranışının müşahidə edilmədiyi qurumlarda daha səmərəli fəaliyyət və rahat bir çalışma mühitinin olduğunu göstərir. Buna görə də, istər mobbinqə məruz qalan insanlara, istər müəssisələrə, istərsə də cəmiyyətdə mənfi təsir edən mobbinqlə bağlı geniş elmi araşdırmalar aparılmalı, Azərbaycan mühitində mobbinqin xüsusiyyətləri, problemlə bağlı mövcud vəziyyət tədqiq edilməli və aradan qaldırılması üçün gərəkli yollar müəyyənləşdirilməlidir.

Mobbinq anlayışı latınca bir ifadə olub “qərrarsız kütlə” mənasına gələn “mobile vulgus” sözündən yaranmışdır. Mənşə baxımından “mob” anlayışı “qanunsuz təzyiq göstərən”, “dəstə, banda” mənasında işlədilir. “Mob” kökünün ingilis dilində hərəkət forması olan “mobbinq” isə “psixoloji təzyiq”, “narahatlıq vermək”, “əziyyət”, “bezdirmə” və “sıxıntı yaratma” mənasında istifadə edilir.

Mobbinq anlayışı ilk dəfə 1963-cü ildə Avstriyalı zooloq və zoopsixoloq Konrad Lorenz tərəfindən bəzi heyvan davranışlarını təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. Məşhur heyvan davranışlarının tədqiqatçısı olan K. Lorenz xüsusilə kiçik heyvanların qruplaşaraq daha güclü və yalnız olan digər növ heyvana hücum etmələri və onu uzaqlaşdırmaları, ya da eyni növ heyvanlar arasında yaşanan və digər heyvanların aralarında ən zəif və köməksiz olanı qida və sudan uzaqlaşdırması və nəticədə gücsüz vəziyyətə salıb fiziki təsir göstərərək qrupdan kənarlaşdırması hadisəsini izah etmək üçün “mobbinq” anlayışından istifadə etmişdir. K. Lorenz apardığı araşdırmalarda bu vəziyyətin quşlarda daha çox rast gəlinən bir hadisə olduğunu göstərmişdir.

Sonralar bu anlayış İsveçli uşaq həkimi Peter Paul Heineman tərəfindən istifadə edilmişdir. P.P. Heineman 1972-ci ildə “mobbinq” anlayışından bir qrup uşağın tək uşağa qarşı aqressiv və bezdirici davranışlarını ifadə etmək üçün istifadə etmişdir. Beləliklə, o, ilk dəfə olaraq mobbinq davranışının sadəcə heyvanlar arasında deyil, insanlar arasında da meydana gələn bir davranış forması olduğunu göstərmişdir. P.P. Heineman eynilə heyvan davranışlarında olduğu kimi, kiçikyaşlı uşaqların da qrupda gücsüz, zəif bir uşağa qarşı aqressivlik göstərdiklərini müəyyənləşdirmişdir və bu aqressiv davranışları “mobbinq” olaraq adlandırılmışdır.

“Mobbinq” anlayışı müasir dövrümüzdə qurum içində istər rəhbərlərin işçiyə, istərsə də işçilərin bir-birinə qarşı tətbiq etdiyi psixoloji təzyiq mənasında istifadə edilir. “Mobbinq” terminini günümüzdəki anlamı ilə, yəni “iş yerində psixoloji təzyiq” olaraq ifadə edən mütəxəssis isə ilk dəfə anti-mobbinq cərəyanının banisi olan Heinz Leyman olmuşdur. O, 1984-cü ildə İsveçdə “İş həyatında güvənlik və sağlamlıq” adlı məqaləsində bu anlayışın izahını vermişdir. Eyni zamanda, o, 1990-cı ildə “İş yerində mobbinq və psixoloji terror” məqaləsində mobbinqin bir və ya bir neçə insanın digər insana qarşı məqsədli və planlı olaraq qeyri-etik yollarla tətbiq etdiyi “psixoloji təzyiq”, ya da “psixoterror” olduğunu göstərmişdir (3, s. 119-126).

H. Leymana görə, mobbinq “bir və ya bir neçə insan tərəfindən digər insana qarşı yönələn, sistemli həyata keçirilən, düşmən münasibətə əsaslanan və etik olmayan prosesdir”. Bu davranışlar tez-tez (ən az həftədə bir dəfə) və uzun zaman müddətində (ən az altı ay) həyata keçirilməklə psixoloji təzyiqə məruz qalan insan üzərində psixoloji və fizioloji baxımından ciddi problemlərə səbəb ola bilər (3, s. 119-126).

Lakin bəzi araşdırmaçılara (Somers, 2009) görə, çox şiddətli formada özünü göstərən və altı aydan daha qısa müddətdə psixoloji təzyiqə məruz qalan insanın qurbana çevrilməsinə, təslim olmasına və ya işdən ayrılmasına səbəb olan münasibət və davranışların da mobbinq olaraq dəyərləndirilməsi lazımdır.

Bir davranışın və ya münasibətin mobbinq olaraq qəbul edilməsi üçün bu xüsusiyyətləri daşması lazımdır:

1. Mobbinq birbaşa, dolaylı, gizli və açıq olaraq həyata keçirilə bilər. Buradakı təməl meyar mobbinqə məruz qalan insanın hüquqlarının pozulması, nüfuzunun, şərəf və qürurunun zədələnməsidir.

2. Mobbinq qəsdən, məqsədli və sistemli formada həyata keçirilməlidir.

3. Hər hansı bir qurumda, iş yerində həyata keçirilməlidir.

4. Bezdirmə, kollektivdən təcrid etmə, passivləşdirmə və işdən uzaqlaşdırma məqsədi daşmalıdır.

5. Təzyiqə məruz qalanın şəxsiyyətinə, iş yerindəki statusuna, psixoloji və fizioloji sağlamlığına zərər verməlidir.

6. Mobbinq davranışında vəzifədən sui-istifadə etmə vəziyyəti olmalıdır.

7. Mobbinq davranışları mənfi, aqressiv və qarşı tərəfə düşmən münasibət kimi xüsusiyyətləri daşıyan davranışlar olmalıdır. Bu davranışların bir və ya bir neçə dəfə təkrarlanması ilə birlikdə müəyyən bir tətbiq tezliyi olmalıdır.

8. Hədəfdə olan insan və mober arasında güc disbalansı (qeyri-tarazlıq) olmalıdır.

Bir insanın mobbinqə məruz qalmış hesab edilməsi üçün mobbinq davranışlarından ən az ikisinə həftədə bir dəfə, altı ay müddətində məruz qalması lazımdır. Buradan da anlaşıldığı kimi, bir dəfə yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə sahib olan təsirə məruz qalmaq mobbinq olaraq qəbul edilmir.

Mobbinq insanların özgüveninə və psixoloji sağlamlığına qarşı şüurlu formada həyata keçirilən psixoloji təzyiqdır. Mobbinq dedikdə sadəcə qurum rəhbərlərinin işçilərə deyil, eyni zamanda müəssisədə hər hansı bir statusda çalışanların bir-birinə tətbiq etdiyi psixoloji təzyiq nəzərdə tutulur. Mobbinq sadəcə mobbinqə məruz qalan və mobbinqi tətbiq edən arasında bir anlaşılmazlıq nəticəsində ortaya çıxan və ancaq prosesə daxil olan tərəfləri maraqlandıran bir problem deyildir. Mobbinq və mobbinqə bağlı olaraq ortaya çıxan problemlər iş yerində mənimşənilməmiş mövcud dəyərlər və normalarla bağlıdır və qarşısı alınmadığı təqdirdə qısa müddət içərisində digər işçilərin də bu vəziyyətdən zərər çəkə biləcəyi bir prosesə çevrilə bilər.

Qurum içindəki etik davranış mədəniyyətinin zəif olması mobbinqin meydana gəlməsinə zəmin hazırlayır. Mütəxəssislərə görə, bu normalar sosial sistemdə hakim rol oynayan avtoritetin sərhədlərini müəyyənləşdirir və nüfuz sahiblərinə istədikləri zaman çətin fərqi nə varılacaq bir formada digər insanlar üzərində psixoloji təzyiq tətbiq etmək imkanı verir. Bu vəziyyətdə bu təzyiqin hədəfindəki insan sadəcə sosial davranış normalarının işlədiyi fikrini qəbul edəcək və əslində xaricdən bir məcburetə və təzyiqə məruz qaldığını düşünməyəcəkdir.

Mobbinq prosesində mobbinq tətbiq edən insan daha çox “müəyyən normalar daxilində və səssizcə” qarısındaki insana psixoloji təzyiq tətbiq edir və bu davranışı etik sosial normalar baxımından izah edib, davranış normaları ilə əlaqələndirir. Çünki aqressiv, anormal, açıq bir

psixoloji təzyiq xüsusiyyəti daşıyan davranışların göstərilməsi zamanı normal olaraq bu təzyiqi göstərən insanın davranışı sosial çevrədə qəbul edilməz və qınanılan bir davranış olaraq qəbul edilir. Mobbinqin üstü qapalı olaraq həyata keçirilməsi, eyni zamanda, hədəfdə olan insanın özünü müdafiə etməsini və haqlı olduğunu isbat etməsini çətinləşdirir. Dolayısıyla sosial normaların bir qurumda hansı sərhədlər və dəyərlər çərçivəsində qəbul edildiyi o qurumun sağlam bir iş yeri olub-olmaması ilə bağlı bizə məlumat verir.

Mütəxəssislər mobbinqi hədəf seçilən insanın psixo-emosional baxımdan bezdirilməsi ilə başlayan və mobbinqə məruz qalan insanın göstərdiyi reaksiyaya görə artaraq davam edən, işdən ayrılma, psixoloji problemlər yaşama, hətta intihara qədər gedən bir proses olaraq ifadə edirlər. Mobbinqi göstərilən tək bir mənfi davranış ilə ifadə etmək düzgün deyildir. Çünki mobbinq davamlılığı olan və uzun müddət təkrarlanan mənfi münasibətə söykənən davranışlar bütünüdür.

Leymana (1990) görə, mobbinq, insanlar arasında rəqabətin yaratdığı fiziki və psixoloji təzyiq vasitəsidir. Lakin bu psixoloji münasibət və davranışları qurumda meydana gələn hər hansı bir psixoloji təzyiq davranışlarından ayırmaq lazımdır. Mobbinq daha çox açıq bir məqsədə uyğun olaraq müəyyən bir dövrdə və davamlı olaraq təkrarlanan qəsdən ortaya qoyulan münasibət və davranışlardır. Mobbinqin son məqsədi hədəf alınan insanı emosional baxımdan bezdirmək, zəiflətmək, davamlı olaraq özünü psixoloji təzyiq altında hiss etməsinə səbəb olmaqdır.

Aparılan araşdırmalar mobbinqin daha çox təhsil və səhiyyə sahəsində yayıldığını göstərmişdir. Eyni zamanda, işsizlik sayının artması səbəbi ilə hər hansı bir müəssisədə çalışan işçilərin mobbinqə məruz qalması getdikcə artır. M.H. Harrisonun ABŞ-da dövlət müəssisəsində çalışan 9000 işçi üzərində apardığı araşdırmaya görə qadın işçilərin 42%-i, kişi işçilərin isə 15%-i son iki ildə mobbinqə məruz qalmışdır. Leyman isə İsveçdə meydana gələn intiharların 15%-nin səbəbinin mobbinq olduğunu araşdırmaları ilə ortaya qoymuşdur.

Mobbinqin əsas səbəbləri arasında bunlar yer alır: mobberə (mobbinqi tətbiq edən şəxsə) bağlı olan səbəblər, mobbinqə məruz qalan insana bağlı olan səbəblər və iş mühitinə bağlı olan

səbəblər. Bu səbəblər içərisində mobbing hallarının əsas səbəbi kimi hər hansı qurum rəhbərinin zəif liderlik xüsusiyyətinə sahib olması və eyni zamanda təşkilati mədəniyyətinin aşağı səviyyədə olması diqqəti cəlb edir.

Problemin aktuallığı. Cəmiyyətimizin çətin problemlərə yaradıcı və innovativ yollarla yanaşan, hər bir situasiyada emosiyalarını idarə edə bilən, çoxsahəli komandanın bir hissəsi olub problem həll edən insanlara ehtiyacı var. Pedaqoqlar olaraq şagirdlərimizə problemlərin həllində iştirak etmək və yenilikçi olmaq üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirməyə kömək edən öyrənmə fəaliyyətlərini tərtib etməyimiz çox vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Криста К. Моббинг. Психотеррор на рабочем месте и в школе.. -Москва, -2021.
2. Quliyev T. İnsan resurslarının idarə edilməsi. -Bakı,-2013.
3. Leymann H. Mobbing and Psychological Terror at Workplaces, Springer Publishing Company, Violence and Victims, -1990, C. 5, No: 2, s. -119-126.
4. Seyidov S.İ. Menecmentin psixologiyası. -Bakı, -2011.
5. Tutar, H. Mobbing (Nedenleri ve Başa Çıkma Stratejileri). -Ankara. -2015

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə mobbing probleminin sosial-psixoloji təhlili verilmiş, elmi-nəzəri mənbələr əsasında elmi ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Bu elmi ümumiləşdirmələr əsasında problemin təhlil edilməsi elmi yeniliyi müəyyən edir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə irəli sürülən fikir və təkliflərdən psixoloqlar, müəssisə rəhbərləri, idarəetmə və menecment psixologiyası üzrə mütəxəssislər faydalanmaqla müasir dövrdə hər hansı bir qurumda mobbing problemi ilə bağlı ümumi qanunauyğunluqlar haqqında məlumat əldə edərək günümüzdə bu problemi yaşayan insanlara gərəkli psixoloji yardım göstərmə imkanına sahib olurlar.

E-mail: solmazhasanli@hotmail.com

Rəyçi: *psixol.elm.dok., prof. R.İ. Əliyev*

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.

UOT 159.9

Gülnarə Həmzəbəyovna Əlixanova

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

<https://orcid.org/0000-0002-5241-0250>

"MƏN" OBRAZI VƏ SOSIAL PRINSİPLƏR

Гюльнара Гамзабековна Алиханова

доктор философии по психологии

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ОБРАЗ "Я" И СОЦИАЛЬНЫЕ ПРИНЦИПЫ

Gulnara Hamzabayovna Alikhanova

doctor of philosophy in psychology

senior lecturer of Azerbaijan State Pedagogical University

IMAGE "I" AND SOCIAL PRINCIPLES

Xülasə. Sosiallaşma nəticəsində sosial prinsiplərin mənimsənilməsi erkən uşaqlıqdan başlanır və mahiyyətcə qocalığın sonuna kimi davam edir. Uşağın "Mən" obrazının əsas sosial prinsiplərlə əlaqəsi tənzimlənilir. O, fərdin mədəniyyətə daxil olmasının bütün proseslərini: onun öyrədilməsi və tərbiyəsi, başqa insanlarla qarşılıqlı təsiri, onun cəmiyyətin dəyər və birgə qarşılıqlı fəaliyyət növlərini mənimsəməsi, müəyyən hüquq və vəzifələrin, baxışların, vərdişlərin və s. qazanılmasını əhatə edir. Nəticədə insan sosial prinsipləri mənimsəyərək təcridən bioloji varlıqdan cəmiyyətdə yaşamağa və fəaliyyət göstərməyə qabil olan sosial varlığa çevrilir. Uşağın "Mən" obrazının sosial prinsiplərlə əlaqəsinin tənzimlənməsinin əsasını ailə, tərbiyə və tədris müəssisələri, əmək kollektivləri, dostların, tanışların və qohumların əhatəsi, kütləvi informasiya vasitələri və sairə təşkil edir. Bununla yanaşı, insanların fasiləsiz sosiallaşması prosesində mədəni təcrübənin toplanılması və nəsilədən-nəslə ötürülməsi baş verir.

Açar sözlər: "Mən" obrazı, özünü tənzimləmə, sosiallaşma, əxlaq, seçim situasiyaları, fəaliyyət, ünsiyyət subyekti

Резюме. В результате социализации усвоение социальных принципов начинается в раннем детстве и в основном продолжается до конца старости. Регулируется связь детского образа «Я» с основными социальными принципами. Она охватывает все процессы вхождения человека в культуру: его образование и воспитание, его взаимодействие с другими людьми, усвоение им ценностей общества и виды совместного взаимодействия, приобретение определенных прав и обязанностей, взглядов, привычек и т.д. В результате человек постепенно превращается из существа биологического в существо социальное, способное жить и функционировать в обществе, усваивая социальные принципы. Семья, образование и воспитательные учреждения, трудовые коллективы, круг друзей, знакомых и родственников, средства массовой информации и т. д. составляют основу регуляции детского образа «Я» социальными принципами. При этом в процессе непрерывной социализации людей накапливается и передается из поколения в поколение культурный опыт.

Ключевые слова: Образ «Я», саморегуляция, социализация, нравственность, ситуации выбора, действие, субъект общения

Summary. As a result of socialization, the assimilation of social principles begins in early childhood and essentially continues until the end of old age. The connection of the child's "I" image with basic social principles is regulated. It covers all the processes of an individual's entry into culture: his education and upbringing, his interaction with other people, his assimilation of society's values and types of joint

interaction, the acquisition of certain rights and duties, views, habits, etc. As a result, a person gradually transforms from a biological being into a social being capable of living and functioning in society by adopting social principles. Family, education and educational institutions, labor collectives, circle of friends, acquaintances and relatives, mass media and so on form the basis of regulation of child's image of "I" with social principles. At the same time, in the process of continuous socialization of people, cultural experience is collected and transmitted from generation to generation.

Key words: "I" image, self-regulation, socialization, morality, choice situations, action, subject of communication

Uşağın "Mən" obrazının əsas sosial prinsiplərlə əlaqəsini nəzərdən keçirək. Bildiyimiz kimi, şəxsiyyətin psixi inkişafı əsasən onu sosial təcrübəyə, o cümlədən əxlaqi normalar sferasına daxil etməklə müəyyən edilir. Əxlaqın əsas funksiyası cəmiyyətdə qəbul edilmiş dəyərlər sisteminə uyğun olaraq sosial davranışın və insanlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsidir. Bu baxımdan insan özünə uyğun tələblər qoyur, bu prosesdə özünüqiymətləndirmə baş verir, uyğunsuzluq vəziyyətlərində isə özünə qarşı müəyyən sanksiyalar tətbiq edir.

Beləliklə, bu prosesdə sosialyönlü özünü-tənzimləmə baş verir: sosial normaları pozan mənfi özünüqiymətləndirmə daxili sanksiyalar rolunu oynayır (başqasının mənfi qiymətləndirilməsinin xarici sanksiyaların formalarından biri olduğu kimi); eyni zamanda müsbət özünüqiymətləndirmə özünüaktuallaşdırma alətinə çevrilir (1, s. 126).

Potensial "Mən"- obraz realizədə "mən necə ola bilərdim?" (subyektiv qəbul edilən) şəxsi, o cümlədən neqativ keyfiyyətlərin təsir göstərmədiyini halda, real "Mən" - obrazı isə "Mən özümü mövcud anda nə cür görürəm?" ifadəsində özünü təzahür etdirir. Qiymətləndirilmə zamanı yalnız mövcud ana müvafiq olan deyil, eyni zamanda, normaların pozulması zamanı "Mən" in nə cür ola biləcəyi də qiymətləndirilir. Bu proses özünüdərkin mərhələli şəkildə mənimsənilməsidir, onun strukturunda real "Mən" obrazı və potensial "Mən" obrazı fərqlənir.

Mövzu ilə əlaqədar aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə, əxlaqi normaların və "Mən" obrazının əlaqəsini ifadə edən əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Əxlaqi özünü-tənzimləmənin əsas psixoloji amili özünüdərkdir.

2. Əxlaqi davranış "Mən" inteqral obrazının "Mən-real" və "Mən-potensial" da təbəqələşməsi ilə səciyyələnen özünüdərək forması ilə müəyyən edilir.

3. İnsanı sosial normalara əməl etməyə sövq edən motiv onda özü haqqında ilkin müsbət obrazını saxlamaq istəyidir.

4. Müsbət "Mən" obrazının məzmununa əxlaqi norma və prinsiplərə riayət etmək kimi bir xüsusiyyət daxildir.

"Mən" obraz və sosial prinsiplərin öyrənilməsi ilə əlaqədar S.Q. Yakobson və S.İ. Moreva İ.S. Kon, S.N. Karpova, E.V. Subbotski, L.Q. Lısyuk, Ə.K. Zəkuyev, Ə.S. Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə və başqaları mühüm tədqiqatlar aparmışlar. Nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, əsas diqqət uşaqlarda "Mən" obrazının düzgün formalaşmasına və sosial prinsiplərin vaxtında mənimsənilməsinə yönəldilməlidir.

Uşaqda məktəbəqədər yaşın sonunda "Mən" obrazı vasitəsilə ifadə olunan əxlaqi davranışın özünü-tənzimi təzahür edir, yəni "Mən" obrazının "Mən" – real və "mən" – potensial obrazlara təbəqələşməsi baş verir. Artıq beş yaşlı uşaqlar əxlaqi seçim situasiyaları ilə əlaqədar olaraq öz davranışlarını idarə etmək qabiliyyətinə malik olurlar (3, s.78). Beş yaşından sonra insan münasibətlərinin norma və qaydalarına, davranışlarına daha həvəslə maraq göstərirlər, S.N. Karpova və L.Q. Lısyukun, E.V. Subbotskinin tədqiqatlarında öz əksini tapmış "əxlaqi seçim normalarına və vəziyyətlərinə" kifayət qədər şüurlu şəkildə əməl edirlər. Beş yaşlı uşaqlar öz oyunlarında süjet qurmaqda yaradıcılıq nümayiş etdirirlər. Özlərini və hərəkətlərini təxəyyüllərində canlandırdıqları şəraitdə təsəvvür edirlər. Bununla da uşaqlar özləri haqqında obyektiv xüsusiyyətlərdən son dərəcə uzaq olan, eyni zamanda mümkün harmoniya və real vəziyyətin özünü-qavrayışını uyğunlaşdırmaq, kompensasiya etmək məqsədilə təsəvvür yaradırlar.

S.Q. Yakobson və S.İ. Moreva öz tədqiqatlarında uşağın əxlaqi davranışı ilə onun əxlaqi özünüdərki arasındakı əlaqəni öyrənməyə cəhd etmişlər. Aparılmış tədqiqat prosesində beş-altı yaşlı uşaqlar: normalara sabit riayət

edənlər, qeyri-sabit riayət edənlər və əxlaqi davranış normalarını sistemə şəkildə pozanlar müxtəlif əxlaqi davranış formaları ilə müşahidə edilmişlər. Təcrübə zamanı uşaqların oyuncaqların bölüşdürülməsində ədalətlik dərəcəsi təhlil edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bütün uşaqlarda ilkin hissiyyat çox yüksəkdir, onlar normalara riayət edənləri çox yüksək, normaları pozanları isə çox aşağı qiymətləndirirlər. Bununla belə, əxlaqi davranış normalarına ardıcıl riayət edən uşaqlar, davranış normalarının pozulduğunu hiss etdikdə, onların özlərinə hörmətləri kəskin şəkildə azalır. Bu isə onların öz mənfi davranışlarına olan yüksək tənqidi münasibəti təzahür etdirir (4, s.211).

Əxlaq normalarına qeyri-sabit riayət edən uşaqlar, hətta normaya əməl edərək, onun mümkün pozulmasına yumşaq yanaşırlar. Eyni zamanda, "qeyri-sabitlər" normanın real pozulmasını xəyallarındakından daha yüksək qiymətləndirirlər. Normaları mütəmadi şəkildə pozan uşaqlar, özlərini normaya riayət edən həmyaşdamları ilə eyni olaraq yüksək qiymətləndirirlər. Normalar onlar tərəfindən kifayət qədər yüksək qiymətləndirilsə də, həqiqətdə real pozuntudan əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olur. Bu, həm normanın pozulmasına tənqidi münasibətin olmadığını, həm də bu uşaqlarda bu cür davranışı əsaslandırmaq üçün açıq bir tendensiyanın, habelə özünün və digər insanların davranışlarını qiymətləndirmək üçün tamamilə fərqli meyarların mövcudluğundan xəbər verir.

Tədqiqat prosesində uşaqların əxlaqi normaların pozuntusu zamanı özünüqiymətləndirmənin xüsusiyyətləri bu cür müəyyənləşdirilmişdir:

1. Fərqli əxlaqi davranışa malik uşaqlar real və xəyalı uyğunluq normalarının pozulması ilə bağlı özünüqiymətləndirmələrinin xarakterinə görə fərqlənirlər.

2. Həqiqi və xəyalı uyğunluq - normaların pozulması ilə bağlı özünüqiymətləndirmələrin nisbəti uşaqların davranışı ilə korrelyasiya edilir.

3. İmicinin dəyişilməsi uşağın həm davranışını, həm də özünüqiymətləndirməsini dəyişir.

4. “Mən” realın tərkib hissəsi uşaq tərəfindən təsdiqlənmiş müəyyən normaya riayət edilməsi və onun pozulduğu “Mən” real və “Mən” potensialını ehtiva edən bir quruluşa sahib olduqda, “Mən” obrazı uşağın mənəvi davranışını

nı müəyyən edir. Bu normanın pozulması isə neqativ “Mən” potensialın məzmununa daxildir.

Uşaqda erkən yaşda ətrafı dərk etmə ilə paralel olaraq özünüdərk etmə də davamlı proses alır. O, bu prosesdə mərkəzi və tənziomedici funksiyaları yerinə yetirir (5, s. 130)

Bütün yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, erkən uşaqlıq dövründə ətraf aləmi dərk etməklə paralel olaraq uşaq özünü dərk etməyə davam edir. Bu prosesdə özünüdərk mərkəzi və tənziöləyici funksiyaları yerinə yetirir. Uşaq özünün şəxsi normaları ilə tənziölənən öz istək və hərəkətlərini dərk edir (böyüklər tərəfindən ona ötürülən əxlaqi tələbləri və davranış qaydalarını dərk etməsinə uyğun olaraq). Uşaq özünün şəxsi keyfiyyətlərinin və hərəkətlərinin başqalarının müəyyən gözləntilərinə və ya tələblərinə uyğunluğunu müəyyən dərəcədə dərk edərək özünü qiymətləndirə bilir. Uşağın “Mən” anlayışı onun başqaları ilə, məsələn, onun qohumları və həmyaşdamları ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində formalaşmağa davam edir.

Uşaq sosial qavrayışlı olduqca onun koqnitiv və perseptiv qabiliyyətləri inkişaf edir, onun “Mən” – konsepsiyası daha çox diferensiasiya olunur və mürəkkəbləşir. Nəticə etibarilə, uşağın “Mən” obrazının məzmunu əhəmiyyətli dərəcədə sosiallaşma prosesinin məhsuludur (2, s. 107).

Məktəbəqədər yaşlı uşağın “mən” – konsepsiyasının inkişafında uşağın özünü ilkin dərk etməsi mürəkkəb və nisbətən sabit sistemə çevrilir: uşaq öz bədəninin xüsusiyyətlərindən, fiziki imkanlarından xəbərdar olur, özünü müəyyən cinslə identifikasiya edir, özünü sosial qrupun üzvü kimi qəbul edir. Uşağın məktəbəqədər dövrdə inkişaf edən şəxsiyyət yenitörəmələri, onda empatiya və özünüidarəetmənin erkən təzahürləridir ki, bu da öz növbəsində yaş inkişafının bu mərhələsində əxlaqi-mənəvi tənziöləməni və uşağın davranışını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyənləşdirir.

Uşağa böyük rollarının yerinə yetirilməsinin öyrədilməsi prosesini C. Mid üç mərhələyə ayırırdı: hazırlıq, oyun, rolun yerinə yetirilməsi (icra edilməsi). Hazırlıq mərhələsində (1-dən 3 yaşa kimi) uşaq başa düşmədən böyüklərin davranışını təqlid edir. İkinci mərhələdə (3-4 yaşda) uşaqlar təsvir etdiklərinin davranışını başa düşməyə başlayırlar, ancaq rolun yerinə yetirilməsi

hələ sabit deyildir. Son mərhələdə (4-5 və daha yuxarı yaşda) rol davranışı toplanmış və müəyyən məqsədə yönəlmiş olur, başqalarının rollarını hiss etmək qabiliyyəti üzə çıxır (6, s.15). Bu prosesin gedişində fərd başqa rollara daxil olmanın bütün mərhələlərini ardıcıl keçir. Öz şəxsi davranışını başqa fərdlərlə qarşılıqlı əlaqədə görmək və başqa rolların dərk edilməsi vasitəsilə öz üzərində onların reaksiyasını, həmçinin başqa insanların hiss və sərvətlərini duymaq qabiliyyətini inkişaf etdirir, şəxsiyyətin şüurunda "ümumiləşmiş başqası" formalaşır. "Ümumiləşmiş başqası"nın rolunu təkrar və qəbul edərək, fərd tədricən öz "Mən"inin obrazını formalaşdırır və sosial prinsipləri mənimsəyir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. -Bakı: Qamma-servs, -2003.
2. Əliyev R.İ. Tərbiyə psixologiyası. -Bakı: Nurlan, -2006.
3. Əlixanova G.H. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda "mən" obrazının formalaşmasında ailənin rolu. Monoqrafiya. -Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, -2021/
4. Андреева, Г.М. Социальная психология. -М.: Аспект Пресс, -2012.
5. Агапов В. С. Сущностная характеристика Я-концепции. -М.: МГСА, -2002.
6. Захарова А. В. Уровень притязаний как показатель самооценки // Новые исследования в психологии. -М., -1989. Вып. 1.с.26.

Problemin aktuallığı. "Mən" obrazın formalaşması və sosial prinsiplərin mənimsənilməsinin psixoloji mahiyyətinin əsas təzahürlərini müəyyənləşdirmək, müasir psixologiyanın elmi-nəzəri tələbləri səviyyəsində onların təhlilini verməklə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. "Mən" obraz və sosial prinsiplərə dair psixoloji fikir və ideyaların psixoloji mahiyyətinin izahı, özünüdərk, özünüqiymətləndirmə kimi fikir və ideyaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən elmi yaradıcılıq işində bu mövzu ilə maraqlananlar, pedaqoqlar, psixoloqlar, eləcə də ali və orta ixtisas məktəblərinin tələbə və magistrləri istifadə edə bilər.

E-mail: gulnare.alixanova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol. elm.dok., prof. Q.N. Qəhrəmanova*
ped.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova
Redaksiyaya daxil olub:30.08.2022.

UDC 159.922; 316.36

Şahnaz Mustafa qızı Quliyeva
Sumqayıt Dövlət Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının dosenti

AİLƏDƏ MÜSBƏT MƏNƏVİ-PSIXOLOJİ İQLİMİN YARADILMASINDA PSIXOLOJİ KORREKSİYANIN ROLU

Шахназ Мустафа гызы Гулиева
доцент кафедры Педагогики и психологии
Сумгаитского Государственного Университета

РОЛЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ В СОЗДАНИИ ПОЗИТИВНОГО ДУХОВНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО КЛИМАТА В СЕМЬЕ

Shahnaz Mustafa Guliyeva
associate professor of department of Pedagogy and psychology at
Sumgayit State University

THE ROLE OF PSYCHOLOGICAL CORRECTION IN CREATING A POSITIVE SPIRITUAL AND PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN THE FAMILY

Xülasə. Psixoloji korreksiya məsələsi psixologiya elminin nəzəriyyə və təcrübəsində tədqiqatın ən mühüm sahələrindən biri olmuşdur. Psixologiyanın bu sahəsinin formalaşmasında, az müddət keçməsinə baxmayaraq, nəzəri və tətbiqi tədqiqat sahələrində xeyli təcrübə toplanmışdır. Xüsusilə burada E. Segen, M. Montesori, bir sıra Şərqi Avropa tədqiqatçıları tərəfindən yaradılmış elmi məktəblər qeyd olunmalıdır. Bu gün tətbiqi statistika, riyaziyyat və projektiv metodlardan istifadə edən zəngin tədqiqat bazası formalaşmışdır. Lakin təcrübə göstərir ki, davam edən iş şəxsiyyətin yaşını, onun inkişafında psixosomatik və sosial xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq fərdə və ya qrupa kompleks yanaşma əsasında olmalıdır. Psixoloqlar tərəfindən aparılan işlər göstərir ki, ölkədə işi daha fəal etmək üçün böyük potensial var. Xüsusilə söhbət məktəb psixoloqlarının hazırlanması səviyyəsindən, eləcə də müxtəlif psixoloji mərkəzlərin fəaliyyətindən gedir.

Açar sözlər: *psixologiya tarixi və nəzəriyyəsi, ailə psixologiyası, psixoloji korreksiya, psixokorreksiya metodları və onların səmərəliliyi*

Резюме. Вопросы психологической коррекции всегда были одной из важных сфер исследования в психологической науке и практике. Несмотря на относительную новизну в формировании этой отрасли психологии, собран богатый опыт в теоретических и прикладных исследованиях. В частности, имеются целые школы, созданные Э. Сегеном, М. Монтесори, рядом исследователей из Восточной Европы. На сегодняшний день имеется богатая база методик на основе использования возможностей прикладной статистики, математики и проективных методов. Вместе с тем практика показывает, что проводимая работа должна базироваться на комплексном подходе к личности или группе, с учетом личностных, возрастных, психосоматических, социальных особенностей развития личности. Работа, проводимая психологами в стране, показывает тот большой потенциал, который еще должен быть задействован. В частности, речь идет об уровне подготовки школьных психологов, а также о работе различных психологических центров.

Ключевые слова: *история и теория психологии, семейная психология, психологическая коррекция, методы психокоррекции и их эффективность*

Summary. Psychological correction has always been one of the most important areas of research in psychological science and practice. Despite the relative newness of formation of this branch of psychology, there was collected a wealth of experience in theoretical and applied research. In particular,

there are schools by E. Segen, M. Montessori and a number of researchers from Eastern Europe. Today there is a rich database of methods based on the use of applied statistics techniques, mathematics and projective practices. However, practice shows that the work should be based on an integrated approach to the individual or group, taking into account the personality, age, psychosomatic and social peculiarities of personality development. The work carried out by psychologists in the country shows great potential that has yet to be activated. In particular, we are talking about the level of training and education of school psychologists, as well as the work of various psychological centers.

Key words: *history and theory of psychology, family psychology, psychological correction, psychocorrection methods and their effectiveness*

Problemin aktuallığı ilə bağlı qeyd etmək lazımdır ki, insanlar yüksək şüura və psixologiyaya malik olsalar da, həyatın sınaqları qarşısında onlar bəzən aciz qalırlar. Müasir dövrün mürəkkəb şəraiti, bir çox qlobal problemlərin meydana gəlməsi mühüm sosial institut olan ailəyə də öz təsirini göstərmişdir. Bu, özünü həm də valideyn-övlad münasibətlərində göstərir. Yaranan sosial problemlərin təsirindən də danışmaq lazımdır. Daima dəyişməkdə olan təbii və sosial mühit insan psixikasını sarsıdır, psixoloji inkişafa, psixoloji keyfiyyətlərin formalaşmasına mənfi təsir göstərir. Ailədə müsbət mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılması üçün istifadə edilən vasitələrdən biri də psixoloji korreksiya olmuşdur. Tarixən bu praktik sahənin inkişafı icmanın nüfuzlu şəxsiyyətlərinin üzərinə düşürdü. Xüsusi, illərlə, əsrlərlə yaradılan və sınaqdan keçən vasitələr və metodlar formalaşmışdır ki, bunların vasitəsilə ünsiyyət qurulur, insanda lazımı psixoloji keyfiyyətlər formalaşır. Psixoloji korreksiyanın indiyə qədər keçdiyi inkişaf yolu, onun nəzəri-metodoloji əsasları daima elmi ictimaiyyətin diqqət mərkəzindədir.

Problemin işlənmə dərəcəsi barədə demək olar ki, burada tədqiqatlar müxtəlif istiqamətlər üzrə təxminən son iki əsr ərzində aparılmışdır. Bu sahədə, yəni psixologiya tarixində psixoloji diaqnostika və psixoloji korreksiya problemlərinin təhlili ilə bir neçə aparıcı mütəxəssis məşğul olmuşdur. Bunlar sırasında L.Kronbaxı, R.Maslandı, R.Uoytkinsi göstərmək olar. Rusiya psixoloqu X.S.Zamski psixoloji və psixi problemləri olan uşaqlarla işləyən, bu barədə müxtəlif yanaşmalar, metodikalar və nəzəriyyələri irəli sürən çoxsaylı tədqiqatçıların yaradıcılığına öz münasibətini bildirmişdir. Psixoloji diaqnostika və psixoloji korreksiya tarixi problemlərinə bu sahədə praktik fəaliyyəti həyata keçirən əksər psixoloqlar öz münasibətlərini bildirmişlər.

Məqsəd və vəzifələr. Bu məqalədə biz qarşımızda ailədə psixoloji diaqnostika və psixoloji korreksiya işində bəzi problemlərin həlli yollarına nəzər yetirmək vəzifəsini qoyduq. Tədqiqatın əsasında elmi ədəbiyyatın, müxtəlif tarixi faktların təhlili durur.

Əldə edilən nəticələr. İnsanların psixoloji durumu ilə bağlı müşahidələr və müəyyən tədbirlər insan cəmiyyətinin hələ erkən inkişaf mərhələlərində tətbiq edilirdi. Bu barədə psixologiya tarixi üzrə mütəxəssislər geniş yazmışdır [1, 4 və s.]. Məsələn, qeyd olunur ki, primitiv əmək fəaliyyəti dövründə insan qabiliyyətlərindən daha asanlıqla istifadə edilirdi. Geriliyin hətta ağır formaları zamanı da insan müəyyən dərəcədə həmin əmək vərdişlərini əldə edə bilirdi. Amma əmək bölgüsü dərinləşdikcə insan əməyinə, onun bacarıqlarına da tələblər artdı. Cəmiyyət üzvləri ailədə məcburən geriliyi olan adamların hazırlığına daha çox diqqət vermək məcburiyyətində oldular [1, s. 12-15].

Bir çox dünya bölgələrində bu sahədə olan vəziyyətin həm tarixinin, həm də indiki durumunun ətraflı öyrənilməsinə nəzərə alaraq Azərbaycan tarixinə və burada olan faktlara müraciət edək.

Məlumdur ki, xüsusi rituallar, hərəkətlər, ibadətlər istifadə olunurdu ki, insanlarda lazımı iradi keyfiyyətlər, motivasiya, mənəvi-psixoloji durum yaransın. Hətta ən ümitsiz hallarda, yəni insanın psixikasında patoloji dəyişikliklərin çox dərin hal aldığı zaman da belə adamları qərribə bir insan qrupu kimi qiymətləndirir, cəmiyyətə inteqrasiya etməyə cəhd göstərilirdi. Hələ qədim dövrdən Şərqdə “kosa” obrazında (ya da ruslarda “юродивый”, Qərbi Avropa xalqlarında “təlxək”, yəni fiziki və psixi sağlamlığında qüsuru olan, amma həm də buna görə hansısa fəvqə qabiliyyətlərə malik olan) bu cür keyfiyyətlər müəyyən şəxslər zamanı qabardılır, ya da ki, o adamlara xüsusi bir rəğbət bəslənilirdi, çünki

belə adamların hansısa fəvqə qabiliyyətlərə malik olmaları təxmin edilirdi. Şifahi xalq ədəbiyyatında belə insanların obrazları geniş yayılıb. Belə insanlardan imdad diləyir, kömək istəyirdilər. Fiziki şikəstlik və yaxud qəribə düşüncə tərzi, hadisələrə yanaşma belə adamların cəmiyyətdəki mövqelərinə təsir edirdi. Bununla belə, əksər hallarda fiziki və əqli problemləri olan insanlar çox vaxt tənha və təcrid vəziyyətində qalırdılar.

Qədim dövrdə psixoloji yardım əsasən icma halında yaşayan kollektivin imkanlarından istifadə edilərək göstərilirdi. İctimai dəstək və əksinə, qınaq burada müalicəvi xarakter daşıyır, insanın daxili mənlik şüuruna təsir edirdi. Bu dəstək həm mənəvi-əxlaqi dəyərlərdə, həm dövlət siyasətində, həm də dini ehkamlarda öz ifadəsini tapırdı. İnsan sağlamlığında yaranan problemlərin həllində bütün icmanın və hər bir şəxsin iştirakını əxlaqi dəyərlər zəruri edir. Məlumdur ki, insan cəmiyyətində ilk ictimai dəyərlər sırasında məhz əxlaq və din olmuşdur.

İnsanlara şəfqət və mərhəmət əsasında yardım edən bir çox dini qurumlar, təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Dünya dinləri yarandığı dövrdən bu istiqamətdə iş aparılır və indi də davam edir. İslam dinində bununla bağlı məlumat xüsusi hədislər toplusu kitablarında dərc edilir [11]. Psixoloji korreksiya ilə bağlı xeyli məlumatı şəriətlə bağlı mənbələrdə də tapmaq mümkündür. Məlumdur ki, burada gətirilən qadağalar sistemi, ailə həyatı, adət-ənənə və bayram mərasimləri ilə bağlı tövsiyələr və qaydalar həm də müəyyən mənada psixoloji korreksiya xarakteri daşıyır. Burada formalaşmış ailə hüququ, sosial normalar sosial ədaləti gözləməklə yanaşı həm də psixoloji-tibbi mənə daşıyır. Şübhəsiz, yeni tarixi şərait burada bir çox yeni yanaşmalara və qiymətləndirmələrə də yol açır.

Eynilə digər dünya dinlərində də qaydalar və normalar sistemi formalaşmışdır ki, onların tətbiq edilməsi həm də insanların sağlam psixikanın formalaşması üçün təsir göstərir. Məsələn, “xristian moizəçiliyində ibrətamizlik dinləyicinin ağılna, iradəsinə və qəlbinə yönəlmiş kilsə moizəsinin əsas və ümumi xüsusiyyətidir. Moizəçinin fəaliyyət dairəsinə insan həyatı öz müxtəlif məziyyət və nöqsanları ilə daxildir. Onun qayğısının predmeti sirli və anlaşılmaz bir yer olan insan ruhudur ki, moizəçi oraya həqiqət işığını, özünün və başqalarının psixoloji təcrübəsi-

ni verir” [12]. Moizələrdə dil imkanlarından geniş istifadə edilirdi. Burada müxtəlif obrazlar, məcazlar vasitəsilə insanların mənəvi durumuna təsir göstərilirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə müxtəlif dini qurumlar pedaqoji-psixoloji diaqnostika və korreksiya imkanlarından istifadə etmək üçün müxtəlif mərkəzlər və klinikaları yaradır və bu yolla insanlara yardım göstərir.

Hər bir cəmiyyətdə tarixən formalaşmış xüsusi qaydalar da var ki, bunlar vasitəsilə insanların səhhətində, psixi durumunda yaranmış fəsadları aradan qaldırmağa çalışırdılar. Praktik iş icma, xüsusi hazırlığı olan şəxslər və ailə səviyyəsində aparılırdı. Adət-ənənələr gözlənilirdi. Eyni zamanda, aparılan işin elmi zəmini də tədricən formalaşırıdı.

Qərbi Avropa ölkələrində bu istiqamətdə böyük uğurlar əldə edilmişdir. Hal-hazırda psixoloji korreksiya tarixində E. Segenin (Fransa, XIX əsr) rolu olduqca yüksək qiymətləndirilir. O, əqli cəhətdən geridə qalmış uşaqlarla orijinal iş metodikaları işləyib hazırlamış, onların durumunun həm korreksiyası, həm də diaqnostikası üzrə yeni yolları kəşf etmişdir. Eduard Segenin fikrincə, tərbiyə, birincisi, fəallığı, ikincisi, düşüncəni və üçüncüsü, iradəni əhatə etməlidir, hansılar ki, insanın mahiyyətinin üç tərəfinə, yəni hisslərə, ağıla və əxlaqa uyğundur. Fəallıq hərəkətə keçmiş hissi, düşüncə ağılın funksiyasıdır, iradə isə əxlaqa çevrilmiş qeyri-iradilikdir. Beləliklə, bu cür yerləşdirilmiş üç funksiya – fəallıq, düşüncə və iradə – insanın taleyində onların əhəmiyyətinə uyğun olaraq yerləşdirilir [1].

M. Montessori (İtaliya, XX əsrin birinci yarısı) uşaqların senso-motor inkişafı xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmiş, bu sahədə xüsusi pedaqoji şərtləri və metodikaları yaratmış, uşağın inkişafında senzitiv dövrləri göstərmişdir. Montessorinin metodikası uşağa fərdi yanaşmaya əsaslanmışdır: körpə özü didaktik materialı və məşğuliyyətlərin müddətini seçir, şəxsi ritmdə inkişaf edir. Montessori metodikasının əsas xüsusiyyəti xüsusi inkişaf etdirən mühitin (Montessori mühiti) yaradılmasıdır, burada uşaq öz fərdi qabiliyyətlərini göstərməyi istəyəcək. Montessori materialları uşağın özünə görməyə və öz səhvlərini düzəltməyə icazə verir. Montessorinin metodikasına görə, pedaqoq rolu təlimdən yox, uşağın sərbəst fəaliyyətinə rəhbərlik-

dən ibarətdir. Montessorinin metodikası uşağın diqqətini, yaradıcılıq və məntiqi düşüncəni, yaddaşı, nitq təxəyyülünü, motorikanı inkişaf etdirməyə kömək edir. Montessorinin metodikası xüsusi diqqəti ünsiyyətin bacarıqlarını öyrənməyə kömək edən kollektiv oyunlara və tapşırıqlara, həmçinin məişət fəaliyyətinin mənimsənməsinə ayırır, həmçinin uşağın müstəqilliyin inkişafına imkan yaradır [1].

Rus alimi A.N. Qraborov əqli cəhətdən geriliyi olan uşaqlarla iş üzrə xeyli material toplamış, burada yeni metodikaları işləyib hazırlamışdır. İlk növbədə burada yaddaşın və ixtiyari hərəkətlərin formalaşması, çətin davranışın korreksiyası üzrə yeni ideyalar irəli sürülmüşdü. O, qeyd edirdi ki, "Sağlamlaşdırma işi, təlimin şüurluluğu, oxuyanlara fərdi yanaşma, tədris materialının struktur sadəliyi, əyanilik və əmək korreksion-tərbiyəvi işin əsas xüsusi tədbirləridir. Bu tədbirlərin icra edilməsi – əqli geriliyi olan uşaqlarla işin qurulmasının əsasıdır. Şüurluluğun tərbiyəsi bütövlükdə şagird şəxsiyyətinin, onun ümumi istiqamətinin tərbiyəsidir. Uşaqda şüurluluq anlayışı heç də anlama ilə məhdudlaşmır. Anlama yalnız şüurluluğun elementlərindən biridir. Şagirdin özünə şüurlu münasibəti təhsil prosesinin ikinci elementdir" [13, s. 82].

Digər rus alimi V.P. Kaşşenkonun xidməti korreksion pedaqogika və psixologiyanın inkişaf etdirilməsi olmuşdur. O hesab edirdi ki, imkan verilən hər bir yerdə məktəb hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Əks təqdirdə məktəb öz şagirdini onun qarşısına çox ağır tələbləri irəli sürərək, çox yormağa risk edir, özü də uşağın bu və ya digər qabiliyyətləri və meyllərini istifadə olunmamış və ya inkişafdan qalmış olur, arzu edilməyən fərdi tərəflərə kök salmağa və inkişaf etməyə imkan verir. Bununla əlaqədar olaraq imkan daxilində onun xüsusiyyətləri və xasiyyətləri bütövlüyündə öyrənməlidir. Belə öyrənmənin əsasına müasir elmlərin, əsasən psixologiya və fiziologiyanın nailiyyətləri qoyulmuşdur [2].

Psixoterapiya ilə bağlı inkişaf etmiş ölkələrdə müxtəlif dövlət və özəl təşkilatlar yaradılır, məsələn, yalnız hipnoz terapiyasına aid Böyük Britaniyada "General Hypnotherapy Standards Council", "Hypnotherapy Society", "National Council for Hypnotherapy (NCH)" təşkilatları fəaliyyət göstərir. Digər ümumi istiqamətli qu-

rumlar - "British Association for Counselling and Psychotherapy (BACP)", "Community Care", "Guardian Jobs", "NHS Jobs" və s.-dir. Burada mütəxəssislərin seçimi onların peşəkarlıq səviyyəsi və təcrübəsi ilə ölçülür [8].

Psixoterapiyaya tələbat artmağa davam edir, çünki insan ömrü daha uzun olur, həm də buna görə ki, psixi sağlamlığın problemləri hal-hazırda daha yaxşı diaqnoz olunur. Psixoterapiya sahəsində fəlsəfə doktoru dərəcəsinə malik olanlar üçün işə düzəlmə imkanları daha geniş olur. Kliniki, məsləhətçi və məktəb psixoloqları üçün iş lisenziyalı psixoterapevtlərin fəaliyyətini özünə daxil iş kateqoriyasıdır. Proqnozlara əsasən, ABŞ-ın Əməyin statistikasına Bürosunun məlumatına görə (www.bls.gov), onların sayı dövründə 2014-2024-cü illər arasında 20% artacaq. BLS-in məlumatına görə, 2015-ci ildə bütün kliniki, məsləhətçi və məktəb psixoloqlarının orta illik maaşı \$ 76040 təşkil etmişdir [14].

Məlumdur ki, diaqnostikanın xarakterindən və korreksiyanın istiqamətindən asılı olaraq, D.B. Elkonin korreksiyanın iki formasını fərqləndirməyi təklif edirdi: inkişafda sapmaların simptomlarına simptomatik, yönəldilmiş korreksiyanı və mənbəyi və inkişafda olan sapmaların səbəblərini aradan qaldıran korreksiyanı. Aydın ki, simptomatik korreksiya əhəmiyyətli çatışmazlıqlara malikdir, çünki inkişafda sapmaların eyni simptomları müxtəlif səbəblərə malik ola bilər və bunun nəticəsində, uşağın inkişafında pozmaların müxtəlif psixoloji strukturu formalaşır. Belə ki, enurezomdan (sidiyi saxlaya bilməməsindən) əzab çəkən uşaq üçün bu simptomun aradan qaldırmasına yönəldilmiş xüsusi relaksasiya tapşırıqları faydalı ola bilər. Ancaq bütövlükdə psixokorreksiyanın uğurlu olmasına baxmayaraq, tez-tez, məsələn, ekstremal vəziyyətlərdə, uşaqda bu hadisələr yenidən meydana çıxmağa bilər. Burada enurezi doğuran əsl səbəbi bilmiriksə, psixoloji korreksiya üsulu kifayət etməyə bilər. Burada psixogen və bioloji amillər müəyyən rol oynaya bilər [15].

Beləliklə, mütəxəssislərin göstərdiyi kimi, psixoloji korreksiya inkişafda sapmaların xarici təzahürlərində cəmləşdirilməmiş olmalı, həm də daha dərin səviyyədə, bu sapmaları doğuran həqiqi mənbələrdə işini aparmalıdır.

Psixoloji korreksiyanın səmərəliliyi əsaslı şəkildə qüsurun və onun səbəbinin psixoloji

strukturunun nə qədər dəqiq aşkar edildiyindən asılıdır. Tədqiqatçıların və praktiki təcrübələrin gəldiyi gənətlər belədir ki, psixoloji korreksiyanın əsas prinsipləri var və onlar psixologiyanın bir sıra fundamental müddəalarına əsaslanır. Bunlar sırasında şəxsiyyət konsepsiyasının bütün müddəaları, o cümlədən sosiallaşmanın bütün mərhələləri, inkişafında aparıcı fəaliyyətin rolu (məsələn, oyun, təlim və s.), böyüklərlə ünsiyyətin zənginliyi və tərz, anomal inkişaf zamanı isə vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün kliniki, psixoloji və pedaqoji təsir imkanlarından istifadə etmək lazımdır.

Psixoloji korreksiya sahəsinin inkişafında sovet alimi L.S. Vıqotskinin də xüsusi xidmətləri olmuşdur. İş zamanı qərar verməzdən əvvəl aşkar etmək lazımdır ki, psixoloji korreksiya uşağa lazımdır mı, onun psixi inkişafının xüsusiyyətləri nədir? Müəyyən psixoloji yenitörəmələrin əmələ gəlməsi səviyyəsini, bacarıqların inkişaf səviyyəsi hansı yaş dövrlərinə uyğun olduğunu, biliklər, bacarıqlar, şəxsi və şəxslər arasında münasibətlər strukturunu müəyyən etmək lazımdır. Korreksiya işi məsələləri yalnız o zaman düzgün qoyula bilər ki, uşağın aktual, həm də ən yaxın inkişafının zonaları tam psixoloji diaqnostika olunsun. L.S. Vıqotskiy vurğulayırdı ki, “inkişaf diaqnostikasında tədqiqatçının vəzifəsi yalnız məlum simptomların quraşdırılması və onların keçirtməsi yollarının təhlilindən və ya sistemləşdirməsindən, yalnız xarici, oxşar xüsusiyyətlər üzrə hadisələrin qruplaşmasından ibarət deyil, burada bunları tənqiddən keçirməklə inkişaf proseslərinin daxili mahiyyətinə varmaq lazım gəlir [16, s. 302-303].

Göründüyü kimi, psixologiya tarixində psixoloji korreksiya sahəsinin inkişafı həm elmlərin nailiyyətlərindən, həm də həyatın praktiki tələbatlarından irəli gəlirdi. Bəzən belə bir fikir ifadə olunur ki, psixologiya sahəsi daha sürətlə və daha güclü şəkildə məhz neqativ sahələrin inkişafı üzərində gedir, pozitiv yönəlişlər kimi sahələrə bir o qədər diqqət yetirilmir. Həqiqətən, həmin sahəyə aid ədəbiyyatın həcmində də, inkişaf etməkdə olan və sayı sabit olaraq gündən-günə artan praktik psixoloji diaqnostik və müalicə mərkəzlərinin sayının artması göstərir ki, buna səbəb psixik və psixoloji inkişafda anomal hadisələrin artmasıdır. Həm dünyada insanların sayının çoxalması, həm də ki sosial həyatın gərgin-

ləşməsi (bunun da səbəbləri müxtəlif və mürəkkəbdir) belə fəaliyyətin zəruriliyini önə çəkir.

Əgər mərhələ-mərhələ psixoloji yardım, yəni korreksiya sahəsinin həm nəzəri-metodoloji, həm də praktiki-tətbiqi sahələrin inkişafını izləsək, onda görərik ki, bir çox humanitar və sosial sahələrdə olduğu kimi, alimlər tərəfindən irəli sürülmüş və aprobeşiyadan keçmiş bir çox müddəalar əsasında praktik iş günü-gündən genişlənir. Bu sahədə görülən iş cəmiyyətin ümumi iqtisadi, sosial-siyasi və elmi potensialından asılıdır. Dünyanın aparıcı ölkələrində elmi araşdırmalar aparılır, konsepsiyalar irəli sürülür, beləliklə də praktik işin əsasları yaradılır, əldə edilən nailiyyətlər sonradan isə bütün dünyaya yayılır. Buraya tibbi ləvazimat və texnika, statistik-riyazi təhlil metodları, aprobeşiyadan keçmiş tədqiqat metodikaları və s. aiddir.

Korreksiya metodikaları və texnikaları müxtəlifdir. Bunlara olan vahid tələb ondan ibarətdir ki, hər bir hadisəyə, problemə kompleksli yanaşmaq, məsələni fərdi şəkildə öyrənmək lazımdır. Deməli, psixoloqla yanaşı müəllim, valideyn, həkim, sosial işçi çalışmalıdır. Metodikaların müxtəlifliyini nəzərə alaraq onları təxmini ailəvi, oyun, neyropsixoloji, şəxsiyyət artımı adlanan sahələrə ayırırlar. Artıq yuxarıda qeyd edildiyi kimi, birinci mərhələdə simptom aradan qaldırılır, yəni kəskinlik azaldılır, sonda isə məsələ daha dərin səbəbiyyət qatlarında araşdırılıb aradan qaldırılır.

İndi isə Azərbaycanda psixoloji korreksiya sahəsində fəaliyyət göstərən bəzi psixoloji təşkilatlar barədə danışaq. Aparıcı təşkilatlardan biri "Psixoloji Mərkəz" İctimai təşkilatıdır. Artıq 20 ilə yaxındır ki, fəaliyyət göstərir (Bakı ş.). Əhaliyə psixoloji yardımın göstərilməsinin əsas məqsədləri stressə davamlılığın, adaptivliyin, intellektuallığın və mənəviliyin artırılması və inkişafıdır. Təşkilatın nəzəri və praktik psixoloji məsələləri sırasında Azərbaycanda psixoloji elmin inkişafı, psixoloji məktəbin formalaşması, psixoloji elmin və psixoloji biliklərin populyarlaşması və s.; əhəlinin risk qrupları olan əlillərə, qaçqınlara, kimsəsizlərə, çətin yeniyetmələrə, ümitsiz xəstə insanlara, yaradıcılıq qabiliyyətinə malik olanlara, psixoloqlara, xüsusi olaraq məktəb psixoloqlarına psixoloji yardımın göstərilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Burada böyük təcrübəyə malik peşəkar psixoloqlar, sosioloqlar və filosoflar işləyirlər. Mərkəzdə aşağıdakı layihələr həyata keçirilmişdir: "Qaçqın uşaqlarının psixoloji bərpası", "Qadın təşkilatları liderlərinin şəxsi keyfiyyət artımı proqramı üzrə trening", "Dəniz gəmilərində qəza vəziyyətinin psixoloji səbəbləri", "Peşəkar seçim və rəhbər kadrların attestasiyası", "KİV-in sosioloji analizi", "Azərbaycanın yuxarı sinif şagirdlərinin dəyərlər oriyentasiyaları", "Abiturientin psixoloji portreti – 99" və s. [17]. Bu qurum özəldir.

Respublika Səhiyyə Nazirliyi nəzdində Psixi Sağlamlıq Mərkəzi dörd istiqamətdə fəaliyyət göstərir: "İlk növbədə suisid və digər krizis vəziyyətləri üçün Təcili Psixoloji Yardım şöbəsi yaradılmışdır. Bu şöbədə müraciət edən şəxslərlə daha çox böhran vəziyyətinin araşdırılması, psixoloji problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə yardım edilir. Şöbədə müxtəlif psixoterapiya xidmətləri, fərdi və qrup psixoterapiyaları aparan psixoloqlar, o cümlədən problemin tibbi aspektlərini qiymətləndirmək üçün psixiatrlar, sosial yönümlü problemlərin araşdırılması və aradan qaldırılması üçün sosial işçilər çalışır. Şöbə daxilində göstərilən digər vacib xidmət isə "İnam" telefon xəttidir (566 50 61). Krizis vəziyyətlərinin qarşısının alınması və böhran vəziyyətinə anında müdaxilə edə bilmək üçün ixtisaslı mütəxəssislər həmin xətdə xidmət göstərilir" [20].

Belə rəsmi, yəni dövlət qurumları ilə yanaşı çoxluq təşkil edən özəl sektor fəaliyyət göstərir. Burada iş müxtəlif istiqamətlərdə aparılır. Bir çoxunda ixtisaslaşma aparılır (məsələn, Daun sindromlu xəstələr üçün, yaxud autizmi olan şəxslərlə iş və s.). İşin keyfiyyətini də birmənalı qiymətləndirmək olmur, çünki burada çalışan mütəxəssislərin professional bacarıqları və təcrübəsi bəzən ümumi tələblərdən uzaqdır. Bununla belə, müsbət təcrübə toplandıqca işin keyfiyyətinin də yaxşılaşmasından danışmaq olar.

Daha bir qrup psixoloq var ki, onlar yalnız uşaq və yeniyetmələrlə işləyir. Söhbət məktəb psixoloqlarından gedir. Burada işin əsas istiqaməti ümumi psixoloji korreksiyanın aparılmasıdır. Bu iş sinif rəhbərləri, müəllimlər və valideynlərlə birgə aparılır. Aydındır ki, burada işin həcmi həddindən artıq böyük olduğu üçün psixoloq yalnız hansısa fakta reaksiya verərək təd-

bir görür, yəni iş aparır. Baxmayaraq ki, burada profilaktik tədbirlərin rolu olduqca böyükdür. Praktik psixoloqlar özləri etiraf edirlər ki, "bir psixoloq 3000 şagirdə xidmət edə bilməz. Vaxt və fiziki qüvvə baxımından bu işi yerinə yetirmək mümkün deyil. Həmişə çalışıram ki, lazım olan anda, lazım olan yerdə olum. Kimin psixoloji xidmətə daha çox ehtiyacı varsa, müəllim və ya şagird olmasından asılı olmayaraq, onun yanında oluruq. Son zamanlar ailələrə səfərlərin təşkilini həyata keçiririk" [21]. Şübhəsiz, bu istiqamətdə işin aparılması müsbət nəticə verə bilər.

Doğru olaraq qeyd edilir ki, "orta məktəbdə məktəb-valideyn-uşaq sistemi dəqiq işləməlidir. Əgər sinif rəhbərləri, fənn müəllimləri məktəb psixoloqu ilə davamlı olaraq əlaqə saxlasa, öz şagirdlərində müşahidə etdiyi psixoloji vəziyyəti psixoloqla bölüşsə, eyni zamanda şagirdlərin psixoloqla görüşünü təşkil etsə, o zaman "çətin uşaq" anlayışı ortaya çıxmaz. Əgər məktəblərdə şagird-psixoloq münasibəti normal səviyyədə qurulsa, bu, istər-istəməz şagirdlərdə sağlam psixologiyanın yaranmasına səbəb olacaqdır. Nəticədə, şagirdlər mükəmməl bilik və savada yiyələnəcəklər" [22].

İş metodikalarına gəldikdə isə, Respublikada aparılan elmi araşdırmaların metodikaları bəzən aprobeziyadan keçmədən, elmi tələbləri nəzərə alınmadan həyata keçirilir. Tədqiqatçıların bu sahədə elmi səriştəsi kifayət qədər deyil. Psixoloji korreksiya ilə bağlı aparılan tədqiqatları bu sahələrə bölmək olar:

- 1) uşağın emosional inkişafının korreksiyası;
- 2) sensor-perseptiv və intellektual fəaliyyətin korreksiyası;
- 3) uşaq və yeniyetmələrin davranışının psixokorreksiyası;
- 4) şəxsiyyətin inkişafının korreksiyası.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, bu sahədə toplanmış təcrübə kifayət qədər zəngindir və real həyatda tətbiq olunmaqda davam edir. Lakin bəzi hallarda aparılan işlər hələ kifayət deyil. İlk növbədə Azərbaycanda mütəxəssislərin hazırlıq səviyyəsi, aparıcı elmi məktəblər və mərkəzlərlə təcrübə mübadiləsi imkanlarından istifadə elmi ictimaiyyəti qane etmir. Bu sahədə həm elmi, həm də tədris müəssisələri qarşısında mühüm vəzifələr durur. Xüsusilə bu, ailə psixoterapiyasına aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Замский Х.С. Умственно отсталые дети: история их изучения, воспитания и обучения с древних времен до середины XX века. -М.: НПО «Образование», 1995. – 400 с.
2. Зайцева И.А., Кукушин В.С., Ларин Г.Г., Румега Н.А., Шатохина В.И. Коррекционная педагогика / Под ред. В. С. Кукушина. Изд-е 2-е, перераб. и доп. – М.: ИКЦ «МарТ»; -Ростов н/Д: Издательский центр «МарТ». 2004. – 352 с.
3. Монтессори М. Дети - другие /Пер. с нем./ Вступ. и закл. статьи, коммент. К.Е.Сумнительный. - М.: Карапуз, 2004. - 336 с.
4. Каннабих Ю. История психиатрии. – М., 1929.
5. Gronbach L.J. Essentials of Psychological Testing. – New York, 1960.
6. Masland R.L., Sarason S.B., Gladwin T.H. Mental Sub normality. Biological, Psychological and Cultural Factors. – New York, 1958.
7. An Historical Review of the Role and Practice of Psychology in the Field of Corrections 1992, N°. R-28 Prepared by: R. E. Watkins Research and Statistics Branch Correctional Service of Canada August, 1992
8. Psychotherapists // <https://www.prospects.ac.uk/job-profiles/psychotherapist>
9. Колесникова Г. И. Психокоррекция нарушений развития.- Ростов-на –Дону, Феникс, -2010.
10. Организация деятельности педагога-психолога современного ДОУ// Метод. разработки для педагогов-психологов и старших воспитателей ДОУ.- Мурманск, 2011.- 106 с.
11. Tibbi hədəslər toplusu. II cildə. Ayətullah Məhəmməd Məhəmmədi Reyşəhri tərəfindən tərtib olunub. Tərcüməçi Seyyid Həsən Musəvi. İİR, Mədəniyyət mərkəzi. -Bakı: Nurlar, -2008
12. Nəzəri və praktiki ritorika (invensiya, dispozisiya, elokusiya). -Bakı: -2008
13. Долгобородова Н.П. А.Н. Граборов — советский учёный-олигофренопедагог (1885—1949) // Дефектология.- 1972.- № 5.- с.82.
14. Psychotherapist Education Requirements and Career Information // http://study.com/psychotherapist_education.html
15. Принципы психологической коррекции // <http://vprosvet.ru/>
16. Выготский Л. С. Собрание сочинений в 6 т.: Т.3: Проблемы развития психики / Под. ред. А. М. Матюшкина. — 1983. — 369 с.
17. Психологический центр // <http://www.psychology.az/>
18. Belloc, N. & Breslow. (1972). Relationship of physical health status and health practices. Preventive Medicine, 1, 409–421
19. Marks, Murray, Evans & Estacio (2011) Health Psychology. Theory-Research-Practice (3rd Ed.) Sage Publications.
20. Psixi Sağlamlıq Mərkəzi vətəndaşlara geniş psixoloji yardım göstərir // <http://sehiyye.gov.az/>
21. Məktəb psixoloqları necə işləyir? – rəylər // <http://gencaile.az/>
22. Onların bir çoxu öz vəzifəsinin öhdəsindən gələ bilmir // “Şərq qapısı” qəzeti, 17 sentyabr 2016-cı il

E-mail: shahnaz1969@mail.ru)

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok, dos. M.C. İsmayılova,*

psixol.ü.fəls.dok. İ.H. Sultanova

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022

UOT 159.9

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının dosenti

TƏLİM MƏŞĞƏLƏLƏRİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN EMOSİONAL İNTELLEKTİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Нуренгиз Тофик гызы Рзаева
доктор философии по психологии
доцент кафедры общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

СПОСОБЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ НА УЧЕБНЫХ ЗАНЯТИЯХ

Nurangiz Tofiq Rzayeva
PhD in psychology
Azerbaijan State Pedagogical University
associate professor of the department of General psychology

WAYS OF DEVELOPING THE EMOTIONAL INTELLIGENCE OF STUDENTS AT EDUCATIONAL CLASSES

Xülasə. Elmi məqalədə ardıcıl olaraq emosional intellektin inkişaf mərhələlərini əks etdirilir. Məqalədə müəllif tərəfindən emosional intellekt, özünün, başqalarının hiss və emosiyalarını izləmək, onları ayırd etmək, bu məlumatlardan düşüncə və hərəkətləri istiqamətləndirmək üçün istifadə etmək bacarığı kimi nəzərdən keçirilir. Müəllif təlim məşğələlərində tələbələrin emosional intellektinin inkişaf etdirilməsinin yollarını ardıcılıqla araşdırır. Məqalədə fəal təlim metodlarından istifadə etməklə qrup məşğələlərinin təşkili və keçirilməsində riayət edilən qaydalar sistemli şəkildə göstərilmişdir.

Açar sözlər: *emosional intellekt, təlim metodları, psixoloji mexanizm, özünüdərk, psixoloji gərginlik*

Резюме. В научной статье последовательно отражены этапы развития эмоционального интеллекта. В статье автор рассматривает эмоциональный интеллект как способность отслеживать свои и чужие чувства и эмоции, различать их и использовать эту информацию для направления мыслей и действий. Автор последовательно рассматривает пути развития эмоционального интеллекта студентов на учебных занятиях. В статье систематически показаны правила, которых придерживаются при организации и проведении групповых занятий с использованием активных методов обучения.

Ключевые слова: *эмоциональный интеллект, методы обучения, психологический механизм, самосознание, психологическое напряжение*

Summary. The scientific article consistently reflects the stages of development of emotional intelligence. In the article, the author considers emotional intelligence as the ability to track one's own and other people's feelings and emotions, distinguish them and use this information to direct thoughts and actions. The author consistently considers the ways of developing the emotional intelligence of students in the classroom. The article systematically shows the rules that are followed when organizing and conducting group classes using active learning methods.

Key words: *emotional intelligence, teaching methods, psychological mechanism, self-awareness, psychological stress*

Ənənəvi təlim sistemində tələbələrə hazır biliklərin verilməsi effektiv olub zəruri biliyin yalnız hissəsini təşkil edir. Nəzəri biliklərin möhkəmləndirilməsi və onlardan praktik fəaliyyətdə istifadə heç də həmişə eyni vaxtda həyata keçmir. Qrup işini yalnız təlim məşğələlərində aparmaq mümkün deyil, ona görə ki, koqnitiv komponent heç də həmişə məşğələnin bu növündə əsas ola bilmir.

Müasir dövrdə təlimin təşkilinə yeni yanaşmalar tələb olunur, qarşılıqlı təsirin digər sistemi isə müəllim-tələbələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin olmasının zəruriliyidir. Bu sistemdə tələbə təlim prosesinin fəal iştirakçısına çevrilir, müəllim isə peşəkar konsultant (məsləhətçi) olur. O, müxtəlif tapşırıqların həllində müasir konsultativ metodlara yiyələnir. Odur ki, tələbələr özləri məqsədi formulə edir, problemi aşkarlayır, informasiyaları təhlil edir, həmçinin problemin mümkün həlli yollarını və meyarları işləyib hazırlayır, müəllim isə onları təlim prosesində psixoloji problemin praktik həllinə yönəldir.

Qrup məşğələlərinin həyata keçirilən növlərinin əksəriyyətində təlimin aktiv metodlarından istifadə səmərəli həyati fəaliyyətə maneə olan çətinliklərin aradan qaldırılmasına, insanın daxili potensialının açılmasına yönəldilir. Xüsusən də qrup məşğələləri iştirakçıların peşə və şəxsi özünüdərkənin inkişafının zəruri psixoloji şərtlərini realizə etməyə imkan yaradır.

Təlimin fəal metodları ənənəvi metodlar qarşısında əhəmiyyətli üstünlüklərə malikdir. Tədqiqatlar göstərir ki, materialın mənimsəmə dərəcəsi onun hansı metodlarla verilməsindən çox asılıdır: belə ki, o, adi, şifahi mühazirələrdə 20%, mühazirələrdə əyani vəsaitlərdən istifadə zamanı 30%, audivizual vasitələrdən istifadədə 50%, diskussiyaların fəal keçirilməsində 76%, konkret situasiyaların seçilməsində 90% təşkil etmişdir.

Psixoloji işdə qrup formalarının üstünlüyünə aşağıdakılar daxil edilir:

1. Qrup təcrübəsi biganəliyə müqavimət göstərir, şəxsiyyətlərarası problemlərin həllinə kömək edir, insan isə təklikdə qarşılaşdığı psixoloji çətinliklərdən, səmərəsiz əlaqələrdən uzaqlaşır. Nəticədə aşkar edilir ki, onun problemləri nadir deyil, başqaları da güclü psixoterapevtik faktorlarla şərtlənən hissləri yaşayırlar.

2. Qrup cəmiyyəti əks etdirir. O, tərəfdaşların bir-birinə təzyiqlə, sosial təsiri və konformizm kimi gizli faktorları aşkarlayır. Qrupda modelləşdirilmiş qarşılıqlı münasibətlər və vasitəli əlaqələr real həyatın iştirakçıları üçün xarakterik haldır. Bu da psixoloji təhlükəsizlik şəraitində onları görməyə, ünsiyyət və davranışın psixoloji qanunauyğunluqlarını həyati situasiyada görüb onları təhlil etməyə imkan verir.

3. Əks əlaqənin və çətin problemlərin həllində psixoloji dəstəyin alınmasına imkanın yaranmasıdır. Belə ki, real həyatda insanların yalnız bir qismi təmənnəsiz əks-əlaqə ala bilərlər ki, bu da onlara özlərinin başqalarının gözündə əks etdirməyə, həyəcanlarının mahiyyətini yaxşı başa düşməyə imkan yaradır.

4. Qrupda insan yeni bacarıqlar almağa, bərabər tərəfdaşlar arasında müxtəlif üslublu münasibətləri təcrübədən keçirməyə qadirdir. Treninqli qruplarda isə əksinə, insanlar özlərinə yenidən baxmağı öyrənirlər ki, bu da arzuolunan mühitdə psixoloji dəstək almağa iştirakçılara kömək edir.

5. Qrupda iştirakçılar özlərini başqaları ilə identifikasiya edir, başqalarını və özünü daha yaxşı başa düşmək üçün başqa insanların rolunu oynayırlar. Davranışın effektiv üsulları ilə tanışlıq, empatiya, habelə başqalarının dərdinə şərik-olma özünüdərkənin inkişafını şərtləndirir.

6. Qrupda qarşılıqlı təsir gərginlik yaradır ki, bu da hər bir psixoloji problemi izah etməyi nəzərdə tutur: bu affekt halları fərdi psixokorreksiyaedici və psixoterapevtik işlərdə təzahür edir, qrupda yaranan psixoloji gərginlik konstruktiv rol oynayır. Qrupda aparıcının əsas vəzifəsi nəzarətdən çıxmağa və qrupda səmərəli, qarşılıqlı münasibəti pozmağa imkan verməməkdir.

7. Qrup özünün aşkaretmə, özünüdərdiq, habelə özünüdərk proseslərini yüngülləşdirir. Belə ki, qrupda insanın özünü başqalarının yanında aşkarlaması, eləcə də özü-özünü aşkarlaması ona özünü başa düşməyə, özünü dəyişdirməyə, özünüdərk edib özünəinam hissini gücləndirməyə imkan verir.

Tərəfimizdən fəal təlim metodlarından istifadə etməklə qrup məşğələlərinin təşkili və keçirilməsinin növbəti qaydalarına əməl etdik.

1. *“Burada və indi” prinsipi üzrə ünsiyyət.* Bir çox iştirakçılar üçün qrupda keçmişdə

olanları və ya gələcəkdə olanları mühakimə etməklə qeyri-ardıcıl işlərə keçməyə cəhd xarakterik haldır. Belə hallarda psixoloji müdafiə mexanizmi işləyir.

2. *Mülahizələrin şəxsləndirilməsi prinsipi.* Bu prinsipin psixoloji mahiyyəti ondan ibarətdir ki, könüllü imtinadan şəxssiz dil formaları insana ünsiyyətdə öz şəxsi mövqeyini gizlətməyə kömək edir, habelə arzuolunmayan hallarda mülahizələrdən qaçmağa şərait yaradır.

3. *Hisslərin dillə nəzərə çatdırılması prinsipi.* Qrupun iştirakçıları emosional vəziyyətlərini nəzərə çarpdırmalı, əks-əlaqə zamanı əgər dildən istifadə etmək imkanı varsa, həmin vəziyyət qeydə alınmalıdır. Gündəlik ünsiyyət zamanı edilən müraciətdə emosional üsullar o qədər də tipik deyil. Çünki hər bir iştirakçı qarşıya öz ünsiyyət üslubunu qoyur və öz hissələrini adekvat şəkildə göstərməyə çalışır, bir sözlə, identifikasiya olunur.

4. *Aktivlik prinsipi.* Bu prinsipə riayət etmə trening iştirakçılarının davranışına verilən başlıca tələblərdəndir. Söhbət hər bir iştirakçının intensiv olaraq qrupun qarşılıqlı təsirində özünü, tərəfdaşını, qrupunu dərk etməsindən gedir.

Bütün həyatı boyu insan müxtəlif vəziyyətlərin təsiri altında özünə qapanır və şəxsi problemlərinə diqqətini mərkəzləşdirir. Tapşırıq ondan ibarətdir ki, iştirakçıya kömək etmək məqsədilə qapalılığı qrup proseslərinin təhlilində aktiv şəkildə həmin insanın özünə və başqalarına yönəldilsin.

5. *İnandırma prinsipi.* Trening iştirakçılarının ünsiyyətə inamının artması üçün səmərəli şərait nəzərdən keçirilir, qrup dinamikası təmin olunur. Birinci və növbəti addım qismində praktik olaraq belə mühitin yaradılmasında rəhbər təklif edir ki, hamının bir-birinə “sən” deyə vahid müraciət forması qəbul edilsin. Bu, təkcə bütün qrup üzvlərini psixoloji olaraq idarə etmir, həm də intim və inam hissəsinin müəyyən elementlərinin yaranmasına zəmin yaradır.

6. *Məxfilik prinsipi.* Bu prinsipin mahiyyəti ondadır ki, ünsiyyətin məzmunu fikri ilə yaşamayın, hansı ki, o, iş prosesində, eləcə də qrupdan kənarında inkişaf edir. Bu həm də münasibətlərdə inandırma hissini artırır.

İştirakçılar inanırlar ki, ünsiyyətin məzmunu qrup çərçivəsində qalacaq və kontakt həm açıq, həm də gizli formada asan şəkildə yarana-

caq. Məxfilik qrupa öz diskussiya potensialını saxlamaq imkanı verir, digər tərəfdən isə iştirakçılar arasında qrup problemlərinin mühakiməsi ona gətirib çıxarır ki, qrup daxilində bu problemlərin mühakiməsinə tələbat azalır. Təlim prosesində tələbələrə fəal metodlardan istifadə qrup məşğələlərinin aktivliyini yüksəldir. Özlüyündə gənclik yaş dövrü hərəkətli, plastik və senzitiv olub, şəxsiyyətin emosional və intellektual sferasını nəzərdə tutur.

Yüksək emosional intellektə malik olan tələbələrdə empatiya, kommunikativ tolerantlıq, özünüqiymətləndirmədə adekvatlıq, özünəinam hissi, səriştəlilik, öz hiss və emosiyalarını dərk etmək bacarığı, habelə tərəfdaşların hiss və emosiyalarını dərk edib idarə etmək, birgə təsiri və tənzimlənməni formalaşdırmaq zəruridir.

Beləliklə, təlimin fəal metodlarından istifadənin tətbiqində məqsəd tələbələrə təlim məşğələlərində psixoloji biliklərin verilməsi, onların bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsidir.

Bir sözlə, qrup məşğələlərindən bir metod kimi istifadə etmək tələbələrin özlərini aşkar edib müstəqil axtarışlar aparmağa, eləcə də psixoloji problemlərin həllini müəyyən üsulların köməyi ilə aradan qaldırmağa zəmin yaradır. Bu da ali məktəblərdə keçirilən təlim məşğələlərində tələbələrin emosional intellektinin inkişafının effektiv üsullarındanır.

Tələbələrin emosional intellektinin inkişaf prosesi tərəfimizdən üç mərhələyə ayrılmışdır:

I mərhələ – “*öz-özünü dərk etmək*”dir. Bu mərhələdə emosional intellekt və onun tərtibi koqnitiv komponentin inkişafının əsas hissəsinə yönəlmişdir. Buraya aiddir: tələbələrə öz emosiyalarını dərk etmək bacarığının inkişafı; duyğu və hissələrinə diqqətlə yanaşmaq bacarığı; özünə inanmaq bacarığının inkişafı; təhlil etmək və hissələrini sözlə ifadə etmək; habelə sərvət dəyərlərinin təhlili, tələbənin özünə pozitiv münasibətini aşkar etməsinə kömək; özünü-təhlilin həyata keçirilməsi bacarığının inkişafı, identifikasiya və hissələrin adlandırılması, refleks vərdislərinin həyata keçirilməsi; əks-əlaqənin yaranması bacarığının formalaşması.

II mərhələ – “*öz emosiya və hissələrinlə idarəetmə, ətrafdakılarla qarşılıqlı təsirin səmərəliliyinin yaradılması*”dir. Bu mərhələdə emosional intellekt və onun tərtibinin böyük hissəsi davranış komponentinin inkişafına yönəldilmiş

dir. Burada məqsəd öz fikirlərinə nəzarət etmək bacarığının inkişafı, çətin vəziyyətlərdə öz vəziyyətini idarə etmək bacarığı; öz emosiya və davranışını idarə etmək bacarığının inkişafı; öz fikir və hisslərini açıq şəkildə ifadə etmək bacarığı; habelə problemə münasibətin dəyişməsi bacarığının inkişafı; tərəfdaşın hiss və emosiyalarını müəyyən etmək bacarığının inkişafı; həmsöhbətə qarşı diqqətliliyin və müşahidəçilik bacarığının inkişafı; başqa adamların davranış və hisslərini yaxşı müəyyən etmək bacarığının inkişafı.

III mərhələ – *“başqa adamların emosiyalarını dərk etmək, ünsiyyət zamanı tərəfdaşın hisslərini başa düşmək bacarığının inkişafı”*dır. Bu mərhələdə emosional intellekt və onun tərtibinin böyük hissəsi emosional komponentin inkişafına yönəlmişdir. Burada məqsəd proqnozlaşdırma qabiliyyətinin inkişafı; kommunikativ mədəniyyətin həyata keçirilməsi; ətrafdakı insanlarla qarşılıqlı münasibətin qurulması bacarığının inkişafı; müşahidəçiliyin inkişafı;

insanların münasibət və vəziyyətlərinin proqnozlaşdırılması və başa düşülməsi qabiliyyətinin inkişafı; müşahidə vəziyyətinin və qarşılıqlı münasibətlərin əks etdirilməsinin verbal nəticələrinin inkişafıdır.

Problemnin aktuallığı. Tələbələrin emosional intellektinin inkişaf probleminin aktuallığı yüksək peşə təhsili şəraitində onun inkişafı üçün psixoloji-pedaqoji şəraitin yaradılması zəruriliyini şərtləndirir. Bu, bir tərəfdən tələbələrə emosional intellektin inkişafında yüksək səviyyədə tələbatlarının, digər tərəfdən cəmiyyətin yüksək ixtisaslı kadrlara olan tələbatlarının ödənilməsinə zəmin yaradır.

Problemnin elmi yeniliyi. Qrup məşğələlərindən bir metod kimi istifadə etmək iştirakçıların özlərini aşkar edib müstəqil axtarışlar aparmağa, eləcə də psixoloji problemlərin həllini müəyyən üsulların köməyi ilə aradan qaldırmağa zəmin yaradır.

Problemnin praktiki əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilirlər.

Ədəbiyyat:

1. Деревянко, С.П. Развитие эмоционального интеллекта в тренинговых группах / С. П. Деревянко // Психологический журнал, -2008, № 2, с. 79–84.
2. Мещерякова И. Н. Формирование эмоционального интеллекта студентов-психологов в процессе обучения в вузе.// Вестник ТГУ, -2010, Вып.1,-с.157.
3. Ушаков Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта. Социальный интеллект: Теория измерение, исследования. -М.: Изд-во, -2004, -176 с.

E-mail: nurəngiz.rzayeva@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini*
psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 159.9

Günəş Əli qızı Əfəndiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının baş müəllimi

ŞƏXSİYYƏT ANLAYIŞI VƏ ONUN SOSIAL-PSIXOLOJİ MAHIYYƏTİ

Гюнешь Али гызы Эфендиева
старший преподаватель кафедры общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПОНЯТИЕ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ СУЩНОСТЬ

Gunash Ali Afandiyeva
senior lecturer of the department of General psychology at the
Azerbaijan State Pedagogical University

THE CONCEPT OF PERSONALITY AND ITS SOCIO-PSYCHOLOGICAL ESSENCE

Xülasə. Şəxsiyyət problemi, onun formalaşmasının və inkişafının sosial-psixoloji məsələləri psixologiya üçün daim aktual mövzu olmuşdur. Psixologiyada “İnsan” anlayışı ilə bərabər fərd, fərdilik, şəxsiyyət anlayışlarından tez-tez istifadə olunur. Məqalədə göstərilir ki, şəxsiyyət anlayışını təhlil etməklə, bu məsələləri ətraflı öyrənmək olar.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, fərd, struktur, davranış, fərdiyyət, keyfiyyət, insan, fəaliyyət*

Резюме. Проблема личности, социально-психологические вопросы ее формирования и развития всегда были актуальной темой для психологии. В психологии наряду с понятием «Человек» часто используются понятия индивид, индивидуальность, личность. В статье показано, что эти вопросы можно детально изучить, проанализировав понятие идентичности.

Ключевые слова: *личность, индивидуум, структура, поведение, индивидуальность, качество, человек, деятельность*

Summary. The problem of personality, the socio-psychological issues of its formation and development have always been an actual topic for psychology. In psychology, along with the concept of "Person", the concepts of individual, individuality, personality are often used. The article shows that these issues can be studied in detail by analyzing the concept of identity.

Key words: *personality, individual, structure, behavior, individuality, quality, person, activity*

“Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə, şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu, bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir” (1, s. 157). Şəxsiyyət anlayışının mahiyyətini başa düşmək üçün insan anlayışını əsas anlayış kimi qəbul etmək lazım-

dır. Şəxsiyyətin formalaşmasında insanların motivləri, tələbatları, məqsədləri, arzu və istəkləri, ustanovkaları, fəaliyyət üsul və tərzləri, həyat mövqeləri mühüm rol oynayır. Bütün bu amillər insanın, fərdin mühitə və özünə şüurlu münasibət səviyyəsini tədricən artırır. Nəticədə insan, fərd cəmiyyətdə aktiv, şüurlu varlığa çevrilir. Şəxsiyyət ictimai mühitin təşəkkülü, formalaşması və inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Şəxsiyyətin ən mühüm keyfiyyətlərindən biri onun fərdiyyətçiliyidir. Hər bir şəxsiyyət özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. Ona görə də şəxsiyyət

yət təkrarolunmaz və mürəkkəb varlıqdır. Şəxsiyyətin belə mürəkkəbliyini və rəngarəngliyini psixoloqlar onun fəaliyyətində təzahür edən üç blokla əlaqələndirirlər. Bu bloklar aşağıdakılardır:

1. Şəxsiyyətin mühitə münasibətlər sistemi - şəxsiyyətin istiqamətlənməsi;
2. Şəxsiyyətin işi hansı səviyyədə icra etmə imkanları;
3. Şəxsiyyətin fəaliyyət stili-şi icra tərzləri.

Bu blokların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində şəxsiyyətin fərdiyyətçilik bacarığını müəyyənənləşdirmək, yaradıcılıq imkanlarını qabaqlamaq, tapşırılan işi necə və nə üçün edə biləcəyini irəlicədən öyrənmək mümkündür.

Psixologiyada insanı şəxsiyyət kimi qiymətləndirərkən, onun sosial tərəfi ön plana çəkilir. Şəxsiyyət anlayışı sosial hadisə kimi K. Marks tərəfindən geniş izah edilmişdir. O qeyd edirdi ki, “Şəxsiyyətin məzmununu onun dərisi, qanı, mücərrəd fiziki təbiəti deyil, onun sosial keyfiyyətləri təşkil edir.” Şəxsiyyət və onu başqa insanlardan ayıran insanın davranışının xüsusiyyətləri onun inkişafının və həyat təcrübəsinin müxtəlif mərhələlərində formalaşır. K. Levinə görə, “şəxsiyyət onu əhatə edən əşyalar arasında psixoloji sahədə yaşayır və inkişaf edir” (2, s. 273). Bir insanın həyatda qazandığı ən böyük nailiyyət onun təcrübəsidir. “Şəxsiyyətin formalaşması prosesi hər hansı bir layihə, yaxud plan üzrə həyata keçirilmir. Eyni bir şəraitə, eyni bir ailədə müxtəlif xarakterlərə malik olan şəxsiyyətlər formalaşa bilər. Bütün bunlar isə onu göstərir ki, ümumiyyətlə, inkişafın amili kimi ancaq xarici mühit haqqında danışmaq olmaz, şəxsiyyətin formalaşmasının fərdi şəraitini aydınlaşdırmaq lazımdır” (3, s. 139-141).

Şəxsiyyət olmaq üçün fərd müəyyən inkişaf yolu keçməlidir. Hər bir insan eyni zamanda fərd, hər bir fərd eyni zamanda insandır. Deməli, konkret bir adamı fərd adlandırmaq onun potensial insan olduğunu təsdiq edirik. Şəxsiyyət olmaq üçün isə fərd müəyyən inkişaf yolu keçməlidir. Burada dialektik surətdə iki proses uzlaşır. Bir tərəfdən, şəxsiyyət ictimai münasibətlər sisteminə daxil olur, digər tərəfdən, o, daha çox müstəqillik avtonomluq kəsb edir. Yəni onun cəmiyyətdə inkişafının mühüm cəhətini fərdiləşmə prosesi təşkil edir. Fərd şəxsiyyətə

yətə çevrildikdə, həm də fərdiyyət xüsusiyyətlərini qazanmış olur. Fərdiyyət anlayışı, fərd insanın təkrarolunmaz xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi ifadə edilir.

Şəxsiyyətin sosial-psixoloji mahiyyətini təhlil etmək üçün onun tələbat sistemini bilməyin mühüm əhəmiyyəti var. Sosial varlıq olan insan üçün ən mühüm tələbat ünsiyyətə olan tələbatdır. Ünsiyyət tələbatı insan psixikasının şəxsiyyətyönlü keyfiyyətidir, onun davamlı və bütöv sistem kimi özünü dərk etməsidir, fəaliyyətin əsasıdır. İnsanın hər cür fəaliyyətində ünsiyyət zəruri şərt kimi özünü göstərir... ”Ünsiyyət insanlar arasında təmasın yaranması və inkişafı prosesi kimi meydana çıxır” (4, s. 10).

Q.Ananyev qeyd edir ki, ”Şəxsiyyət - əməyin, biliyin və ünsiyyətin subyektidir. Şəxsiyyətin sosial – psixoloji mahiyyətinin təhlilində onun müxtəlif qruplara daxil olması, hansı normaları mənimsəməsi, bu qrupların ona təsiri nəticəsində hansı rolu və mövqeni tutması məsələlərinin araşdırılması önəmlidir. Məlumdur ki, insan istər fəaliyyət prosesində, istərsə də digər hallarda müəyyən qrup və kollektiv üzvü olur. Və bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, ”insanın bütün davranışı, həyat səviyyəsi, məişəti, sosial varlığı müəyyən mənada onun peşəsindən asılıdır” (5, s. 36).

Prof. R.İ. Əliyev peşə fəaliyyətinin insana təsiri barədə yazır: “Peşə fəaliyyəti həqiqi mənada insanı bütövlükdə dəyişdirir, peşəyə lazım olan formaya sala, keyfiyyətlər tərbiyə edə bilər” (6, s. 37). İnsanlar qrupdakı mövqelərindən asılı olmayaraq sosial normalara əməl edirlər. Sosial normalar insanların münasibətlərini tənzim edir. Hər bir qrupda böyüklə kiçik, rəhbərlə işçi və başqaları arasında münasibətlər sosial normalar vasitəsilə tənzim edilir. Digər funksiya ondan ibarətdir ki, insanlar sosial normalar vasitəsilə başqa adamların davranış və rəftarını qiymətləndirirlər. Beləliklə, hər hansı qrup üzvü olan şəxsiyyət bu normalara riayət edərək nüfuz qazanır və müəyyən rolları icra edir. Hər bir fərd ayrılıqda özündən əvvəlki dövrdə yaşamış insanlar kimi bütün ömrü boyu sosial mühitə daxil olur, ona uyğunlaşır. Müəyyən rol və funksiyaları qəbul edir və mənimsəyir. V. Şekspirin sözləri ilə desək: “Bu dünya teatrdir və burada kişilərin və qadınların hamısı aktyordur, onların hər biri müxtəlif rollar oynayır.” (7, s. 276-278).

Şəxsiyyət müstəqildir. İnsanlar özlərinə layiq gördüyü rollara uyğun davranırlar.

Şəxsiyyətin psixoloji baxımdan təhlili iki problemin təhlilini zəruri edir. Bu problemlərdən biri hər bir şəxsiyyətə xas olan fərdi fərqləri müəyyən etməkdən ibarətdir. Onun ancaq özünə xas olan cəhətləri onun daxili aləmini müəyyən-ləşdirməyə, hərəkət tərzlərini irəlicədən dərk etməyə, bir sözlə, şəxsiyyəti tanımağa imkan verir. Lakin şəxsiyyətin fərdi keyfiyyətləri ilə yanaşı, ümumi keyfiyyətləri, yəni şəxsiyyətin hamı üçün ortaq olan cəhətləri də vardır. Şəxsiyyətin həm fərdi, həm də ümumi cəhətləri onun inkişafının dinamikasını üzə çıxardır. Psixologiyada şəxsiyyəti sosial-psixoloji aspektdən təhlil edərkən sosial status anlayışının təhlilinə önəm verilir. Sosial status - insanın cəmiyyətdə, konkret kollektivdə rolunu və mövqeyini əks etdirir. Sosial qarşılıqlı təsirlərin gedişatında konkret funksiyaların icra edilməsi üçün hər bir insana müəyyən vəzifələr qoyulur, bununla birlikdə insana müəyyən edilmiş hüquqlarla imtiyazlar, səlahiyyətlər verilir. Bütün bunlara baxmayaraq, insan bu və ya digər funksiyaları yerinə yetirmir, o, qarşılıqlı təsirlərin bu sistemi çərçivəsində müəyyən sosial mövqə tutur. Psixologi-

ya şəxsiyyəti, hər şeydən əvvəl, sosial keyfiyyətli bir sistem kimi səciyyələndirərək təhlil edir. Sosial keyfiyyətlər fərdin ünsiyyət və fəaliyyət prosesinə, müxtəlif münasibətlər sisteminə yiyələnməsi şəraitində təşəkkül taparaq formalaşır. Bütün bunlara əsaslanaraq şəxsiyyəti ictimai münasibətlərin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar. Sosial-psixoloji münasibətlər ümumilikdə şəxsiyyətin həqiqi mahiyyətinin əsasını təşkil edir. Belə ki, məhz sosial-psixoloji amilləri təhlil edərək şəxsiyyətin inkişafına təsirini araşdırmaq mümkündür.

Problemin aktuallığı. Şəxsiyyət problemi ictimai inkişaf prosesinin bütün mərhələlərində müxtəlif elm sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuşdur və müasir dövrdə də öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamaqdadır. Məqalənin aktuallığı da onun məhz belə bir vacib bir problemə həsr olunması ilə bağlıdır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə fərd, fərdiyyət, şəxsiyyət anlayışları məzmununa görə deyil, fərdi varlığın spesifik aspekti kimi əks olunmuşdur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik. -Bakı: Nurlan, -2007, -700 s.
2. Əliyev R.İ. Psixologiya tarixi.- Bakı, -2006, -381 s.
3. Xəlilov H.Ə. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial psixoloji məsələləri. -Bakı: “ Şərq-Qərb”, -2012, -224 s.
4. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası, -Bakı: Nurlan, -2007, -178 s.
5. Əskərova Y.B. Azərbaycanda elmi psixologiyanın inkişafında Ə.Ə. Əlizadə yaradıcılığının rolu / Psixol. ü.f.dok. dis./ -Bakı, -2015, -134 s..
6. Əliyev R.İ. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında peşəyönümünün rolu. -Bakı: XTN-nin mətbəəsi, -1991,- 46 s.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə.. Sosial psixologiya. Dərslik. / -Bakı: “Qapp Poliqraf” Korporasiyası, -2003. -356

E-mail: *gunes.efendiyeva1953@gmail.com*
Rəyçilər: *psixol.ü.fəls. dok., dos. N.T. Rzayeva,*
psixol.ü.fəls. dok.. Y.B. Əskərova
Redaksiyaya daxil olub: 22.07.2022

UOT 159.9

Leyla Səfərbəyovna Dadaşzadə

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Ümumi psixologiya kafedrasının müəllimi*

VALIDEYN-VALIDEYN MÜNASİBƏTLƏRİNİN UŞAĞIN PSIXOLOGİYASINA TƏSİRİ

Лейла Сафарбековна Дадаш-заде

*преподаватель кафедры Общей психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

ВЛИЯНИЕ РОДИТЕЛЬСКО-РОДИТЕЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ НА ПСИХОЛОГИЮ РЕБЕНКА

Leyla Safarbayovna Dadash-zade

*lecturer of the department of General psychology at the
Azerbaijan State Pedagogical University*

THE INFLUENCE OF PARENT-PARENT RELATIONSHIPS ON THE PSYCHOLOGY OF THE CHILD

Xülasə. Elmi məqalədə valideyn-valideyn münasibətlərinin uşağın psixologiyasına təsiri və onların spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Müəllifin fikrincə, ailə konfliktləri ər-arvad, uşaqlar və valideynlər üçün psixotraumatik vəziyyət yaradır ki, bu da öz növbəsində ailədaxili psixoloji iqlimi nəinki korlayır, uşaq şəxsiyyətinin disharmoniyasına aparıb çıxarır. Məqalədə qeyd edilir ki, uşaqların tərbiyəsi və hərtərəfli inkişafı tək-cə fərdi, şəxsi, mənəvi keyfiyyətlərlə deyil, həm də ailənin mövcudluğunun ilk illərindən orada formalaşmağa başlamış valideyn-valideyn, valideyn-övlad münasibətlərinin xarakterindən də çox asılıdır.

Açar sözlər: *ailədaxili münasibətlər, psixoloji iqlim, konfliktli situasiya, disharmoniya, psixotraumatik vəziyyət*

Резюме. В научной статье исследуется влияние родительско-родительских отношений на психологию ребенка и их специфические особенности. По мнению автора, семейные конфликты создают психотравмирующую ситуацию для супругов, детей и родителей, что в свою очередь не только портит психологический климат в семье, но и приводит к дисгармонии личности ребенка. В статье отмечается, что воспитание и всестороннее развитие детей зависит не только от индивидуальных, личностных, духовных качеств, но и от характера родительско-родительских, детско-родительских отношений, которые начинают формироваться у них с первых лет жизни существования семьи.

Ключевые слова: *семейные отношения, психологический климат, конфликтная ситуация, дисгармония, психотравмирующая ситуация*

Summary. In the scientific article, the influence of parental-parental relations on the psychology of the child and their specific features are investigated. According to the author, family conflicts create a traumatic situation for spouses, children and parents, which in turn not only spoils the psychological climate in the family, but also leads to disharmony of the child's personality. It is mentioned in the article that the upbringing and comprehensive development of children depends not only on individual, personal, spiritual qualities, but also on the character of parent-parent, parent-child relations, which began to form there from the first years of the family's existence.

Key words: *family relations, psychological climate, conflict situation, disharmony, psychotraumatic situation*

Ailənin hüquqi əsası olan nikah kişi və qadın arasında əlaqələri, birgəyaşayışı, sosial tərəfdaşlığı və uşağın dünyaya gəlməsi ilə nəticələnən intim münasibət formalarını şərtləndirir. Nikah - kişi və qadın arasında cəmiyyət tərəfindən təsdiqlənən, onların bir-birinə və uşaqlarına nəzərən hüquq və vəzifələrini tənzimləyən münasibətlər formasıdır [3, s. 145].

Azərbaycan Respublikasının “Ailə Məcələsi”ndə qeyd olunur ki, nikah kişi ilə qadının ailə qurmaq məqsədilə müvafiq icra hakimiyyəti orqanında qeydiyyatla alınan könüllü ittifaqdır” [1, s. 145].

Ailə münasibətləri qadın və kişi, oğlan və qız arasındakı qarşılıqlı seçimlə bilavasitə bağlıdır. Belə ki, insanları şəxsi münasibətlər zəminində qarşılıqlı seçim zamanı yaranan problemlər, bu münasibətlərin uğurlu olub-olmaması, yaranan uğursuzluqların səbəbləri düşündürür. Ailədə psixoloji mikroiklimin mühüm faktorlarından biri ər-arvad arasındakı qarşılıqlı münasibətlər və ya “valideyn-valideyn” münasibətləridir. ər-arvad münasibətləri ailənin forma və şərtləridir ki, onlar əsas funksiyaları reallaşdırmağa imkan verir. Valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin aşağıdakı tipləri fərqləndirilir:

- valideynlərlə uşaqların optimal münasibət tipi;
- uşaqların maraq və əyləncələri ilə valideynlərin baxışlarının uyğunsuzluğu (valideynlər uşaqların qayğılarını dərk edir, uşaqlar isə öz qayğılarını bölüşümlər, nəticədə hər iki tərəfdə narazılıq baş qaldırır);
- uşaqların davranışı, həyat planları ailədə konfliktlərə səbəb olur ki, bu halda adətən valideynlər haqlı olurlar;
- valideynlər uşaqların maraqlarını başa düşmək istəmir, uşaqlar isə bu barədə valideynlərlə məsləhətləşmirlər.

Belə hallarda ailə üzvləri arasında ziddiyyətlərin baş verməsi onları yeni münasibətlərin axtarışına təhrik edir. Ailə təcrübəsində sistemativ olaraq elə hadisələrə rast gəlirik ki, həll olunmamış konfliktlər həm uşaqlara, həm də valideynlərə neqativ təsir göstərir. Ailədə konfliktlərin həllini həm valideynlər, həm də uşaqlar təcili surətdə tələb edirlər. Ata və ananın davranışı onların bir-birinə münasibətini, eləcə də valideynlərin övladlarına münasibətini şərtləndirir.

Valideynlər arasında münasibətlər uşağın şəxsiyyətinin inkişafının müəyyən edici faktorlarından biridir. Valideynlərinin qarşılıqlı münasibətlərini kənardan müşahidə etməklə uşaq onları həvəssiz olaraq qəbul edir. Mübahisə edən valideynlər uşaq üçün zəruri, isti və təhlükəsiz atmosfer yarada bilmir və ya valideynlər uşaqlarının tərbiyəsinə lazımı qədər diqqət yetirə bilmirlər.

Ailədə baş qaldıran davamlı konfliktlər nəinki ailənin psixoloji iqlimini korlayır, həm də uşaqların psixologiyasına sarsıdıcı zərbə vurur. Valideynlər arasında mütəmadi olaraq baş verən konfliktlər hələ kimin haqlı olduğunu ayırd edə bilməyən uşaqları seçim qarşısında qoyur: kim haqlıdır, kimi seçməli, kimi müdafiə etməli? Belə seçim çox vaxt boşanmalardan sonra uşaqlar üçün daha ağırlı olur. Odur ki, valideynlər ailədə öz münasibətlərini qarşılıqlı yardım və hörmət hissi əsasında qurmalıdır. Bununla yanaşı ailənin möhkəmləndirilməsi üçün birgə fəaliyyət göstərməli, övladlarının bir şəxsiyyət kimi yetişmələri üçün əlverişli şərait yaratmalı və onların sağlamlığının qayğısına qalmalıdır.

Ailə konfliktləri ər-arvad, uşaqlar və valideynlər üçün psixotraumatik vəziyyət yaradır ki, bu da öz növbəsində ailədaxili psixoloji iqlimi nəinki korlayır, uşaq şəxsiyyətinin disharmoniyasına aparıb çıxarır. Davamlı ailə konfliktlərindən daha çox zərər çəkən ailənin azyaşlı üzvləri olur. Konfliktli ailədə formalaşan ünsiyyət təcürübəsi get-gedə möhkəmlənir, dostluq və qarşılıqlı anlaşmaya əsaslanan səmimi ünsiyyət imkanları itirilir, psixi travmaya səbəb olan mənfi psixosozial davranış tərzisi formalaşır. Adətən ailə psixotraumaları əvvəlcə psixi sarsıntı şəklində təzahür edir, daha sonralar uzunmüddətlik və ifadəlilik baxımından şəxsiyyətə güclü təsir göstərir.

Ailədə baş verən münaqişələr, uyğunsuzluqlar - doğma adamın ölümü, yanğın, qəza, zorakılıq və boşanma kimi hallar ailə üzvlərinin hər birinə, xüsusən də uşaqların psixikasına sarsıdıcı təsir göstərir, unudulması mümkün olmayan psixi travma mənbəyinə çevrilir. Bütün bunlar sonralar uşaqların psixikasında *postravmatik stresslər* şəklində öz izini qoymuş olur.

Psixi travma hər şeydən əvvəl mərkəzində müəyyən emosional vəziyyətin dayandığı psixi təəssürat və həyəcandır. *Rus fizioloqu prof. K. Anoxin* tədqiqatlarında psixotraumatik həyəcan-

ların, emosiyaların strukturunda mərkəzi yer tutmasını qanunauyğun hesab edir, psixi proseslərin inteqrasiyasında və təşkilində emosiyaların rolunu yüksək qiymətləndirirdi. Onun qənaətinə görə, psixi proseslər və emosional hallar şəxsiyyətin psixi və somatik sistemlərinin əsasını təşkil edir.

Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, ailələrin 80-85%-də konfliktlər mövcuddur. Qalan 15-20% ailələrdə isə mübahisələr müxtəlif zəmində baş verir. Konfliktlərin kəskinliyi və tezliyi kimi əlamətlər baxımından ailələrin böhranlı, konfliktli, problemlı və nevroitik olmaqla dörd əsas tipi fərqləndirilir:

Böhranlı ailədə ər-arvadın maraqları və tələbatlarının uyğunsuzluğu əsasında yaranan qarşıdurmalar kəskin xarakter daşıyır və ailənin həyat və fəaliyyətinin bütün vacib sahələrini əhatə edir. Belə ailələrdə ər-arvad arasında münasibətlər özünün kəskin xarakteri ilə fərqlənir, barışmazlıq və düşmənçilik həddinə çatmış olur. Cütlüklər bir-birinə qarşı heç bir güzəştə getmək istəməzlər. Böhranlı nikah ittifaqı həddində olan ailələr ya dağılma ərafında, ya da artıq iflasa uğramış olurlar.

Konfliktli ailələrdə ər-arvad cütlüyünün həyatında elə sahələr olur ki, burada onların maraqları daim toqquşur, davamlı və güclü mənfi emosional vəziyyətlər yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, nikah güzəştlər, konfliktlərin kompromis həlli üsulu və digər amillərlə qorunub saxlanılır.

Problemlı ailə tipi özünün nikahın sabitliyinə ciddi zərər vura biləcək uzunmüddətli, həllini tapmayan çətinliklərlə xarakterizə olunur. Məsələn, mənzilin yoxluğu, cütlüklərdən birinin uzunmüddətli xəstəliyi, ailənin normal yaşayışı üçün daimi vəsait çatışmazlığı və s. kimi problemlər ailənin həyatında ciddi sıxıntı və gərginliyə səbəb olur. Belə ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi, cütlüklərdən birində və ya hər ikisində psixoloji pozğunluqların yaranması riski yüksək olur.

Nevrotik ailə tipində irsi psixi pozğunluqlar deyil, gündəlik həyatında qarşılaşdığı psixoloji çətinliklərlə əlaqədar qazanılmış psixi pozğunluqlar əsas rol oynayır. Nevrotik ailələrdə cütlüklər hədsiz qorxu, təlaş və iztirablarda əziyyət çəkir, onlarda yuxu pozğunluğu, affektiv reaksiyaların kəskinliyi və bir-birinə qarşı hədsiz aqressivlik müşahidə olunur [3, s. 289-290].

Ailədə müntəzəm münaqişələr kiçik yaşlarda uşaqların psixikasına xəsarət yetirir, onlarda mənəvi travma yaradır, nəticədə uşaq sözbəxmayan, aqressiv olur. Uşaqlarda qorxu, müdafiəsizlik və inamsızlıq hissləri baş qaldırır. Nevrotik ailədə böyüyən uşaqlarda aqressivlik, qarşıdurma və xəbərçiliyə meyillilik, inamsızlıq güclü inkişaf edir, özünəqapanma halları özünü daha çox təzahür etdirir.

Əgər ailədə çoxlu sayda mənfi amillər: alkoqol içkiyə meyillilik, fiziki və psixoloji zorakılıq müşayiət olunursa, uşaq belə mühitdə böyüyür və inkişaf edir. Belə situasiya uşağın şəxsiyyətinin formalaşmasını şərtləndirmir, nəticədə uşaq asosial şəxsiyyət kimi inkişaf edir. Ər-arvad arasında kifayət qədər konfliktlər baş verirsə, valideynlərin bir-birini düzgün anlamamaları nəticəsində kəskin sözbəxətlər yaranırsa o zaman onlar uşağın şəxsiyyətinin inkişafına öz mənfi təsirini göstərir. Ər-arvad münasibətlərinin pozulması ərafındadırlarsa, onlar çoxlu amillərə rəhbərlik etməklə yaşamaqda davam edirlər. Belə amillərdən biri karyera üçün xaricən sosial faydalılıq, digəri isə tərəfdaşların keçirdikləri qorxu hissidir. Münasibətlərin müəyyən müddətindən sonra ayrılma hər iki tərəfdaş arasında güclü stressə səbəb olur, baxmayaraq ki, hər iki tərəf bir-birindən qeyri-şüuri olaraq ayrı yaşamağa üstünlük verirlər.

Uşağın şəxsiyyətinin tam inkişafı üçün ailənin tamlığını qoruyub saxlamaq dominantlıq təşkil edən amillərdəndir. Lap son anda valideynlər belə hesab edirlər ki, boşanmaqdan uşaq üçün tam ailə daha yaxşıdır. Belə situasiyanı ardıcılıqla nəzərdən keçirdikdə belə qənaətə gəlmək olur ki, ailədə mütəmadi konfliktlər uşağa mənfi təsir göstərir. Psixoloqlar təsdiq edirlər ki, uşağa boşanma deyil, məhz ər-arvad arasındakı konfliktlər mənfi təsir göstərir. Uşaq şəxsiyyətlərarası distansiyayı dəqiqliklə qəbul edir. Düzdür, çox vaxt valideynlər arasındakı mübahisələrin əsas səbəbi uşaq üçün naməlum olur. Bəzən uşaqlar sadə, anlaşılan səbəblər fikirləşir və onları qurmağa cəhd göstərirlər. Belə situasiyada uşaq valideynlər arasındakı konfliktlərin real səbəblərini anlaya bilmir, belə halların əksəriyyətinə o özünü günahkar hesab edir.

Uşaq özünü konfliktlərin qıcıqlandırıcısı və səbəbi kimi qəbul edir, günahkarlıq, emosional diskomfort hissi keçirir. Bu da gələcəkdə

uşaqda daha ciddi psixi travmaların yaranmasına səbəb olur. Ailədə valideynlərin bir-birindən narazılıqları birbaşa uşaqla bağlı olan münasibətlərə də neqativ təsir göstərir.

Beləliklə, neqativ emosional vəziyyət, şəxsi problemlərin həll edilməməsi ailənin hər üzvünə sirayət edir. Belə hallarda uşağın şəxsiyyətinə müvafiq təsir daha da güclənir. Əgər əvvəllər valideynlərin münasibətlərindəki qıcıqlanmalar, qeyri-məmnunluqlar və narazılıqlar hissəvi idisə, artıq indi onlar bütünlükdə uşağa yönəlmiş olur. Uşağın öz valideynlərini müstəqil şəkildə barışdırmağa cəhd göstərdiyi davranış strategiyalarını nəzərdən keçirək:

- Uşağın xəstələnməsinin nəticəsi hər iki valideyni birləşdirməkdir. Xəstəlik zamanı uşaq bütünlükdə təbii, fiziki diskomfort və bütünlükdə vəziyyətin pisləşməsində çoxlu müsbət emosiyalar alır. Bu, ilk növbədə, onunla bağlıdır ki, uşaq orqanizminin ən çətin mərhələsində valideynlərinin diqqət və qayğısı ilə əhatə olunur. Belə vəziyyətdə valideynlər konfliktlərin obyektinə deyil, emosional qıcıqlandırıcı olan uşağa öz diqqətini yönəldirlər. Onların bütün səyi diqqət və qayğıya ehtiyacı olan uşağın tələbatının ödənilməsinə istiqamətlənir. Valideynlər arasındakı konfliktlər uşağın problemləri fonunda öz əhəmiyyətini itirir. Şüuraltı səviyyədə uşaq ailənin mikroiklimində müsbət dəyişiklikləri hiss edir. O, psixoloji vəziyyəti stabilləşdirən, psixi diskomfortu dağıdan uğurlu şəraitlə qarşılaşır.

- Növbəti strategiya isə valideynlərinin reallaşmamış arzularının tədricən yerinə yetirilməsində birləşmələridir. Nikah və ailə həyatından narazı qalan ər-arvad həmişə özlərini darıxdırıcı, cansıxıcı hiss edirlər. Belə ailələrdə neqativ psixoloji fon təşəkkül tapır. Lakin belə hallarda ər-arvad həmin vəziyyətdən çıxış yolu tapmağa cəhd göstərir, qeyri-şüuri olaraq özləri üçün uğurlu vaxt tapırlar. Onlar öz keçmişlərinə baxıb onu indiki vəziyyətlə müqayisə və təhlil edir, həmin vəziyyətdən çıxış yolunu axtarmağa çalışırlar. Eskapizm adlanan belə situasiya güclü stresli vəziyyətə səbəb olan reallıqdan uzaqlaşma ilə xarakterizə olunur.

Valideynlərin reallaşmamış arzuları ilə dolu olan belə gərgin ailə mühitində uşaq valideynlərini bir-biri ilə barışdırmaq üçün üsullar axtarır. Bu, ilk növbədə, uşağa həvalə edilmiş yüksək məsuliyyətdir. Məsələn, uşaq məktəbdə

yaradıcı bir işlə məşğul olanda o böyük maraqlı hissi keçirir, onun tələbatları, dəyərləri ödənilir. Vəziyyətdən asılı olaraq o ya uğurlu əldə edir, ya da uğursuzluğa məruz qalır.

Uğursuz vəziyyətdə uşaq öz fəaliyyətini yenidən təşkil etməyə başlayır ki, bu dəfə hər şey uğurlu alınsın. Əgər uşaq hiss etsə ki, uğursuzluğu valideynlərə məyusluq gətirəcək, o, maksimum güc sərf edir ki, belə hal baş verməsin. Belə uşaq hər iki nəfərə görə ciddi çalışır, nəticədə uşaqda uğursuzluq hissi yüksəlir. Çətinliklərlə qarşılaşanda onları aradan qaldırmaq arzusu uşaqda daha da güclənir. Əgər insan hiss etsə ki, uğura çatmaq üçün hələ çox vaxt var, o zaman onda psixi gərginlik yaranır ki, bu da özü-özlüyündə bir çətinlikdir.

Ailədə uşağın məsuliyyəti öz boynuna götürməsi ilə psixoloji gərginlik bir o qədər də artır. Ailədə uşaq hər iki insanın nikah telləri ilə bağlı olan həyatını zənginləşdirir. Onlar evə çoxlu sayda müsbət emosiyalar gətirir ki, bu da valideynlərin bir-birinə məhəbbət hissini gücləndirir. Ölkəmizin müasir sosial-iqtisadi situasiyasında bir çox ailələrdə ər-arvad arasında yaranmış konfliktlər uşaqda psixoloji problemlərin təzahür etməsinə səbəb olur. Bu problemləri həll etmək, uşağa kömək göstərmək ər-arvad münasibətlərini korreksiya etmədən mümkün deyildir. Uşağın emosional uğurunun pozulması, habelə onun "pis" davranışı ər-arvadın qarşılıqlı münasibətlərindəki uğursuzluğun simptomlarıdır.

Ailə qarşılıqlı proseslərin mürəkkəb sistemidir. Ər-arvad münasibətləri əsas komponentlərdən biridir ki, o da mürəkkəb struktura malikdir. Ər-arvad arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bir çox amillərin: ailədə psixoloji mikroiklimin, ər-arvadın şəxsi keyfiyyət və xüsusiyyətlərinin təsiri altında qurulur. Ər-arvad münasibətlərində ən vacibi qohumlar arasındakı münasibətlərin düzgün tənzimlənməsidir.

Ailədəki konfliktli situasiyada uşaqlar daha həyəcanlı və stressli olurlar. Valideynlər arasındakı mübahisələrdə uşaqlar özlərini günahkar hiss edirlər. Belə vəziyyətdə uşaqlar həm emosional, həm də fiziki baxımdan əzab çəkirlər. Belə ailələrdə uşaqlar çox vaxt müxtəlif xəstəliklərə düçar olurlar. Belə uşaqlarda emosional soyuqluq daha çox müşahidə edilir və onlar nəvəsi ifadə edə bilmirlər.

Unutmaq olmaz ki, ər-arvad arasındakı qarşılıqlı münasibətlər uşaqların şəxsiyyətinin inkişafına, tərbiyəsinə qeyri-ardıcılıqla təsir göstərir. Odur ki, bu münasibətlər uşağın ailədəki rolunu, mövqeyini müəyyən etməkdə, onun özünü və başqalarını dərk etməsində çox mühümdür.

Ailədə valideynlər uşaqların yaş və fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alıb tərbiyə işini də ona uyğun qurmalıdırlar. Uşaqları ilə münasibətlərdə valideynlər cinsi xüsusiyyətləri də nəzərə almalıdırlar. Valideynlərin savadlı, ziyalı olması övlad tərbiyəsində ailədaxili münasibətlərin düzgün qurulması üçün mühüm şərtlərdəndir. Çünki ailədəki psixoloji iqlim uşaq şəxsiyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynamaqla yanaşı, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlərin özünəməxsus sahəsini təşkil edir. Uşaqların tərbiyəsi və inkişafının ayrı-ayrı sahələri ailədaxili münasibətlərin müxtəlif təzahürləri ilə sıx əlaqədədir. Uşaqların davranış təzahürləri daha çox valideynlərin onlara və bir-birinə olan münasibətlərindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Təbii ki, valideynlərin şəxsi nümunəsi, ünsiyyət və davranış üslubu onların xarakteri ilə şərtləndiyindən, bu amillər uşaqların tərbiyəsində güclü amil hesab olunur. Valideynlərin hər birinin

ailədə rolu öz-özünə münasibəti ilə deyil, başqasına münasibəti ilə müəyyən edilir. Ailədə sıx qarşılıqlı bağlılığa malik olan ərlə-arvad arasındakı münasibətlərdə sosial rolların uzlaşdırılması təmin olunmazsa, konfliktlərin yaranması, nəticədə isə ailənin dağılması baş verə bilər. Bir sözlə, uşaqların tərbiyəsi və hərtərəfli inkişafı tək-cə fərdi, şəxsi, mənəvi keyfiyyətlərlə deyil, həm də ailənin mövcudluğunun ilk illərindən orada formalaşmağa başlamış valideyn-valideyn, valideyn-övlad münasibətlərinin xarakterindən də çox asılıdır.

Problemin aktuallığı. Tədqiqatın aktuallığı tərbiyə sferasında yaranmış neqativ meyillərlə müəyyən edilir. Uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına ailə tiplərinin təsirinin araşdırılması və müasir dövrün tələbləri baxımından onların sistemləşdirilməsi gələcəkdə ailədə qarşıya çıxan problemlərin vaxtında həllinə imkan yaradır və neqativ halların təkrar olunma ehtimalını azaldır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ailədə konfliktli situasiyalarda ailə tiplərinin təsiri araşdırılmış, psixoloji maneələri aradan qaldırmaq üçün strategiyalar işlənmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. -Bakı, 2006, -63 c.
2. Bayramov, Ə.S. Psixologiya. / Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. -Bakı: Çinar-çap, -2002, -620 s.
3. Çələbiyev, N.Z. Ailə psixologiyası: Ali pedaqoji məktəblər üçün dərs vəsaiti. / Çələbiyev, N.Z. -Bakı: Mütərcim, 2015, -424 s.
4. Abbasov, A.N. Ailə pedaqogikası: Ali təhsil müəssisələri üçün dərslik / A.N. Abbasov Bakı: Mütərcim, 2019, s. -272 s.

E-mail: leyla_azizova81@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.fəls.dok., dos. **M.C. İsmayılova**
psixol.ü.fəls.dok., dos. **N.T. Rzayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.

UOT 159.9

Mədinə Zülfüqar qızı Həziyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının müəllimi

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK TƏLƏBATLARININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ ƏSASLARI

Медина Зүльфугар гызы Хазиева
преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ПОТРЕБНОСТЕЙ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА

Madina Zulfugar Haziyeva
lecturer at the department of Educational psychology of the
Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR FORMATION OF COGNITIVE NEEDS OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Xülasə. Məqalədə göstərilir ki, idrak tələbatları ətraf aləmə şüurluluğun, aktivliyin və yaradıcı dərkətmənin zəruriliyidir. İdrak tələbatları kiçikyaşlı məktəblilərin şəxsiyyətinin inteqral xassələrini formalaşdırır. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılır, habelə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturunun psixoloji komponentlərinin elmi şərhli verilir. Müəllif tərəfindən kiçik yaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının prinsipləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə xarakterizə edilmişdir.

Açar sözlər: idrak tələbatları, dərkətmə, inteqral xassələr, prinsiplər, əqli fəaliyyət

Резюме. В статье показано, что познавательные потребности - это потребность в осознании, активности и творческом восприятии окружающего мира. Познавательные потребности формируют интегральные свойства личности младших школьников. В статье исследуются психологические основы и особенности формирования познавательных потребностей младших школьников, а также дано научное объяснение психологических компонентов структуры познавательных потребностей младших школьников. Принципы формирования познавательных потребностей младших школьников последовательно охарактеризованы автором в психологическом плане.

Ключевые слова: познавательные потребности, познание, интегральные свойства, принципы, мыслительная деятельность

Summary. The article shows that cognitive needs are the need for awareness, activity and creative perception of the surrounding world. Cognitive needs form the integral properties of the personality of younger students. In the article examines the psychological foundations and features of the formation of the cognitive needs of younger students as well as a scientific explanation of the psychological components of the structure of the cognitive needs of younger students. The principles of the formation of the cognitive needs of junior schoolchildren are consistently characterized by the author in psychological terms.

Key words: cognitive needs, cognition, integral properties, principles, mental activity

Təlim fəaliyyətinin gedişində onun təşkilindən, ümumi mühitindən, müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət tipindən asılı olaraq idrak tələbatları formalaşır, təkmilləşir. İdrak maraqları şəxsiyyətin inteqral təhsilidir. O, ümumi fenomen kimi mürəkkəb struktura malikdir. Həmin struk-

turda insanın ətraf aləmlə obyektiv və subyektiv əlaqələri münasibətdə ifadə olunur. İ.Q. Şukinanın fikrincə, idrak maraqları şəxsiyyətin dərk etmə sahəsinə, onun əşyavi tərəfinə və biliklərə yiyələnmə prosesinin özünə seçici istiqamətidir [4, s.14]. V.S. Yurkeviçə görə, idrak tələbatları aktivlik, əqli fəaliyyət prosesinin özünə tələbat və əqli əməkdən razılıq hissindən ibarətdir [5].

Kiçik məktəb yaş dövrü inkişafın yeni situasiyası olub şagirddən yeni fəaliyyət - təlim tələb edir. Bu fəaliyyətin effektiv olması təlimə motivasiyanı formalaşdırır ki, o kiçikyaşlı məktəblilər üçün spesifik vəzifələrdəndir. Şagird sosial əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yeriməyi arzulayır. Odur ki, məktəbdə idrak motivasiyasının yaranması zəruridir. Şagirdin təlim və tərbiyəsinin mühüm vəzifələrindən biri kiçikyaşlı məktəblilərin motivasiya sahəsini formalaşdırmaqdır.

Kiçik məktəb yaş dövrü şagirdin ilkin olaraq fəaliyyətə daxil olub təlim fəaliyyətinin yeni, əsas növlərinə yiyələnməsidir. Bu baxımdan təlim prosesi elə təşkil edilməlidir ki, onun motivi fənnin mənimsənilməsinin daxili məzmunu ilə bağlı olsun. Təlim motivasiyası həmişə dəyişikliklərlə özünü göstərir, burada bir-birini təhrik edən yeni münasibətlər (tələbatlar, şagird üçün təlimin məqsədi, onun motivləri, maraqları, emosiyaları və s.) yaranır. Motivasiyanın təşəkkülü təkcə müsbət və ya mənfi münasibətləri deyil, həm də motivasiya sferasının strukturunu mürəkkəbləşdirir. Təlim fəaliyyətinin motivi dedikdə, təlim fəallığının təzahürü ilə şərtlənən bütün amillər: tələbat, məqsəd, yönəlişlik, maraqlar və s. başa düşülür. Kiçik məktəb yaş dövründə yeni motivlər (tələbatlar, maraqlar, meyllər) təzahür edir, şagirdin iyerarxik motivasiya sistemi qurulur.

Köhnə maraqlar, motivlər öz təhrikedici qüvvəsini itirir, onlar yeniləri ilə əvəz olunur. Təlim fəaliyyətindəki münasibətlərə nə aiddirsə, o, şagird üçün daha mühüm dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Kiçikyaşlı məktəblilərdə motivasiyanın yönəlişlik üzərində üstünlüyü nəzərə çarpır. Əvvəlki qaydada bilavasitə fəaliyyət motivləri aparıcı mövqedə olur. Bir qayda olaraq, təlim fəaliyyəti bir deyil, müxtəlif motivlər sistemində təhrik olunur.

Motiv şagirdin daxili münasibətləri ilə ona bağlı olan təlim işlərinin ayrı-ayrı tərəflərinə yönəlməsidir. Bu motivlərin növlərinə idraki və sosial motivləri aid etmək olar. Əgər şagirdə

təlim zamanı təlim fənninin məzmununa yönəliş üstünlük təşkil edirsə, o zaman idraki motivlərin mövcudluğundan danışmaq olar. Əgər şagirdlərdə yönəlişlik başqa insana istiqamətləndirsə, o, sosial motivdir. İdraki və sosial motivlər müxtəlif səviyyələrdə ola bilər.

İdraki motivlər *geniş idraki motivlər* (yeni biliklərə, faktlara, hadisələrə yönəlişlik); *təlim-idraki motivlər* (bilik əldə etmək üçün mənimsəmə üsullarına bələdləşmə, biliklərin əldə edilməsinin yeni, müstəqil üsulları); *özünü-təkmilləşdirmə motivləri* (əlavə biliklərin əldə edilməsinə yönəlişlik, özünü-təkmilləşdirmənin xüsusi programının qurulması). Sosial motivlər növbəti səviyyələrdə olur: *geniş sosial motivlər* (borc və məsuliyyətlik, təlimin sosial əhəmiyyətliliyinin başa düşülməsi); *dar və ya mövqeli sosial motivlər* (ətrafdakılarla münasibətdə müəyyən mövqe tutmağa cəhd, onların tərifi qazanmaq); *sosial əməkdaşlıq motivləri* (başqa adamlarla birgə fəaliyyətin müxtəlif üsullarına yönəlmə).

İdrak tələbatları tərəfimizdən ətraf aləmə şüurluluğun, aktivliyin, yaradıcı dərkətmənin zəruriliyi kimi nəzərdən keçirilir. İdrak tələbatları kiçik məktəbli şəxsiyyətinin inteqral xassələrini formalaşdırır. Şəxsi fəaliyyətli yanaşma mövqeyi və elmi tədqiqatların təhlili baxımından müəyyən etdik ki, kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının inkişafı üçün zəruri şərtlər təlim motivlərinin, inandırmanın, idealın, maraqların, yönəlişliyin, sərvət dəyərlərinin, arzuların dərk edilməsidir. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesində təkcə onların inkişafının şəxsi xüsusiyyətləri deyil, həm də onlarla tərbiyəvi işin prinsipləri nəzərə alınmalıdır. Tədqiqatın psixoloji təhlilinə və bu sahədə elmi təcrübələr aparan alimlərin tədqiqatlarına istinad edərək ümumtəhsil məktəblərinin şəraitində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsiplərini müəyyən etdik. Bu *prinsiplərə* şagirdlərin təlimin dəyərini dərk etmələri, onların potensial imkanlarının hesabına alınması, idraki subyektiv təcrübə, təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq, idraki fəallıq, yaradıcı dərkətmədə özünü-reallaşdırma aiddir. Göstərilən prinsiplərin reallaşdırılması şagirdlərin daxili ziddiyyətlər arasında, məsələn, “onlar necə oxuyurlar”, “onlar necə oxumalıdırlar” kimi maraq oyatmaq və onların yenini dərk etmək cəhdlərini stimullaşdırmaqla nəticələnir.

Şagirdlərin təlim dəyərlərini dərk prinsipi şəxsiyyətin fəallığının və davranışının tənzim edilməsini təmin edir ki, o da dərk etmə prosesi-nə istiqamətlənir. Bu prinsipdə şagirdlərin təli-mə idraki münasibəti və öyrənmə üçün zəruri bilikləri ifadə olunur. Həmçinin bu prinsip kiçikyaşlı məktəbli şəxsiyyətinin şüurunda şəxsi əhəmiyyətlik kimi yenilərin dərkinə münasi-bətlərin ətraf aləmə şüurluluğun formalaşmasın-da üstünlüyünü nəzərdə tutur. Bu prinsip təlimin dəyər kimi şagirdin həm özü, həm də cəmiyyət üçün mühüm olmasını, idraki fəaliyyəti yerinə yetirmək bacarığının formalaşmasını təmin edir. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının for-malaşması prosesində idraki subyektiv təcrübə-nin hesaba alınması prinsipinin reallaşması tə-lim şəxsi-bələdləşmə situasiyasını nəzərdə tutur. Bu prinsip şagirdin şəxsi təcrübəsini tələb edir.

Təlimdə məsuliyyətli fəaliyyətə hazırlıq prinsipi təlimin elə şərtlərinin yaradılmasını tək-lif edir ki, təlim fəaliyyətində səbirliliyin, inad-karlığın və məsuliyyətliliyin təzahürünü nəzərdə tutur. Bu prinsipin reallaşması məşğələlərin ke-çirilməsini, həmçinin müxtəlif növlü biliklərin məzmununun açılmasını, şagirdlərin daxili möv-qeyinin formalaşmasını ehtiva edir.

İdraki fəallıq prinsipində biz kiçikyaşlı məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinə üstünlük veri-rik. Şagirdlərin aparıcı təlim fəaliyyətinin inkişaf səviyyəsini onların ətraf aləmə münasibət sistemi müəyyən edir. Bu prinsip şagirdin özünə, öz real mövqeyinə, müəlliminə olan münasibətini də nəzərdə tutur. Tədrisən şagirdin aktiv idraki fəa-liyyəti perspektiv inkişafı stimullaşdırmaqla şəx-siyyətin müsbət inkişafını və onun üçün yeni olanı dərk etmək tələbatını təmin etməlidir.

Yaradıcı dərk etmədə özünəreallaşdırma prinsipi idraki tələbatların formalaşması hesabı-na kiçikyaşlı məktəbli axtarıcı, yaradıcı fəaliy-yətə daxil etməklə məhsuldar təfəkkürün, qavra-yışın, təxəyyülün inkişafını şərtləndirir. Belə hallarda təlimin subyektivi kimi məktəblinin təşəkkülündə təlim biliklərini fəal mənimsəmə-ni, bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prose-sində şəxsiyyətin inkişafını və onun idraki tələ-batının qarşılıqlı şəkildə bir-birinə təsirini müəyyən edir [3].

Şagirdlərin potensial imkanlarının hesaba alınması prinsipi L.S. Vıqotskinin uşağın aktual və yaxın inkişaf zonası haqqında nəzəriyyəsinin

nəzəri qaydalarına istinad edir. Bu prinsip idrak tələbatlarının formalaşması işinin təşkilində şa-girdlərin fərdi-şəxsi kömək vasitələrindən istifa-dəni nəzərdə tutur. Bunlarla yanaşı, bu prinsip kiçikyaşlı məktəblilərə ən çətin situasiyalarda öz problemlərini həll etməyi öyrətməyi, yenilərini dərk etməklə təlim çətinliklərini aradan qaldırır-maqda onlara kömək etməyi nəzərdə tutur. Fərdi-şəxsi kömək şagirdlərin özünüdərk etmələ-rində, təlimdə uğur və uğursuzluqlarını adekvat şəkildə dərk etməyə üstünlük verir.

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatları-nın formalaşması prinsipinin reallaşması müva-fiq üsul və metodların: problemlə situasiyanın həlli, inkişafetdirici oyunlar, söhbətlər, müsbət nümunələr, tapşırıqlar, stimullaşdırıcı material-larla iş və s. seçilməsinə gətirib çıxarmışdır. Şa-girdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prin-siplərinin effektiv şəkildə reallaşmasını müəy-yən etmək məqsədilə tərəfimizdən formalaşdırı-cı eksperimentin əvvəlində şagirdlərin öz təlim vəzifələrini yerinə yetirmək bacarıqları ilə bağlı tədqiqatda diaqnostikadan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, kiçikyaş-lı məktəblilərin 38,2%-i qaydaların yerinə yeti-rilməsi ilə bağlı öz bacarıqlarının reallaşdırılma-sını qiymətləndirmişlər. Şagirdlərin 15,9%-i belə zənn edirlər ki, onlar təlimdə əməksevərli-yi, məsuliyyətliliyi nümayiş etdirirlər. Onların 14,6%-i təlimdə köməyi qəbul etdiklərini, 28,5%-i təlimdə uğurlara nail olma bacarıqlarını, 19,4%-i özlərinin təlim əməyini və istirahətləri-ni təşkil etmək bacarıqlarına malik olduqlarını bildirmişlər. Bunlarla yanaşı, şagirdlərin 29,9%-i dərslərini müstəqil şəkildə icra etdiklərini, 39,7%-i hər gün kitab oxuduqlarını, 42,3%-i məktəbdəki çətinlikləri müstəqil şəkildə aradan qaldırmaq bacarığını müsbət dəyərləndirmişlər.

Yuxarıda adları çəkilən prinsiplərin real-laşması zamanı tərəfimizdən “Mənim vəzifələ-rim”, “Məktəb bizim ümumi evimizdir”, “Yaxşı təhsil və mənim uğurum” və s. mövzularda kiçikyaşlı məktəblilərin məktəbdə və evdə vəzi-fələrini yerinə yetirməklə bağlı sinif saatları təş-kil edilmişdir. Sinif saatlarının təşkilində növbə-ti vəzifələr yerinə yetirilmişdir: kiçikyaşlı mək-təblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının reallaşması prinsipi, onun üsullarının davranış və fəaliyyətdə təzahürü, onların evdə və mək-təbdə vəzifələri, məktəbdə düzgün davranış və

normalara davamlı, müsbət münasibətləri, məsuliyyətlik, əməksevərlik və s. İş fərdi, sinifdə cütlüklərlə, həmçinin frontal şəkildə aparılmışdır. Məşğələlərdə fərdi və qrup formasında işin məzmunu şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması səviyyəsindən asılı olmuşdur.

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşması tematik sinif saatlarından istifadə etməklə idrak tələbatlarının struktur komponentlərinin - idrak fəaliyyətinə hazırlıqda təzahür edən idraki yönəliyin təşəkkülünü şərtləndirir. Şagirdlərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin səmərəli reallaşmasını yoxlamaq və təlim vəzifələrini yerinə yetirmək üçün diaqnostik iş aparılmışdır. Tədqiqatın nəticəsində aydın olmuşdur ki, kiçikyaşlı məktəblilərin bacarıqları təlim vəzifələrini yerinə yetirdikləri fəaliyyətdə reallaşır. Şagirdlərin əksəriyyəti bacarıqlarının reallaşmasını müsbət qiymətləndirirlər. Belə ki, şagirdlərin 59%-i tapşırıqların düzgün yerinə yetirilməsini, 58,4%-i təlim müddətinin təşkilini, 51,4%-i təlimdə xahiş və köməyin qəbulunu, 43,8%-i təlimdə məsuliyyətliliyi, 42,3%-i isə məktəb çətinliklərinin aradan qaldırılmasını xüsusi olaraq qeyd etmişlər.

Beləliklə, məktəbdə və evdə şagirdlərin vəzifələrinin öyrənilməsində tematik sinif saatlarının aparılması kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prinsipinin reallaşmasına zəmin yaradır. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşması prosesi mərhələli şəkildə idrak fəaliyyətinin motivasiyasının yaradılması əsasında şagirdlərin təlimin subyekt kimi özləri haqqında təsəvvürlərini və daxili mövqelərini şərtləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирования личности. / В.Г. Асеев – М.: Мысль, 2006. – 158 с.
2. Баранова Э.А. Диагностика познавательного интереса у младших школьников и дошкольников. – М: Речь, 2004. – 219 с
3. Булатова О. В. Познавательный интерес в структуре общей способности к учению в младшем школьном возрасте. // Начальная школа плюс до и после. – 2009. – № 11. – с. 83-85.
4. Щукина Г.И. Педагогические проблемы формирования познавательных интересов учащихся. - М.: Педагогика, 2008. – 109 с.
5. Юркевич В.С. Развитие начальных уровней познавательной потребности у школьника // Вопросы психологии. -1980. № 2

Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturuna növbəti komponentlər daxil edilir: 1) şagirdin öz obrazı haqqında təsəvvürləri; 2) təlimə müsbət münasibətini xarakterizə edən şagirdin idrak maraqları; 3) idraki yönəlişlik, təlim tapşırıqlarını və şəxsi keyfiyyətləri yerinə yetirməyə hazırlığın təzahürü, məsuliyyətlik, əməksevərlik, intizamlılıq, idrak fəallığı, təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsində inadkarlıq; 4) idrak dəyərlərinin təlimin dəyər kimi həm özü, həm də cəmiyyət üçün mühüm olmasını başa düşmək, həyatının mühüm hadisəsi kimi yeninin dərkini şagirdlər tərəfindən qəbul etməsi. Tədqiqatda aldığımız nəticələr əsasında təkliflərimizi ümumiləşdirdik:

- sinifdə təlim prosesində kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif üsullardan: test tapşırıqlarından, müxtəlif metodikalardan, rəsmlərdən istifadə olunsun;

- məşğələlərdə şagirdlərin təlim uğurları, dərstdə bilikləri mənimsəmə səviyyəsi birbaşa olaraq onların düşünmək, mühakimə yürütmək kimi əqli qabiliyyətlərindən asılıdır. Odur ki, təlim uğurlarını yüksəltməyin ən səmərəli yollarından biri kiçikyaşlı məktəblilərdə əqli əməliyyatların formalaşdırılmasıdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları və xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılmış, məktəblilərin idrak tələbatlarının strukturunun psixoloji komponentləri sistemləşdirilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının prinsipləri ardıcılıqla psixoloji aspektdə xarakterizə edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblilərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

E-mail: hez9595@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*
psixol.ü.fəls.dok., dos. S.N. Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.

UOT 159.9

Elnarə Əkbər qızı İsayadə
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Quba filialının müəllimi

DİQQƏT DEFİSİTLİ VƏ HİPERAKTİV SİNDROMLU YENİYETMƏLƏRİN DEVIANT DAVRANIŞININ FORMALAŞMASININ PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Эльнара Акбар гызы Исазаде
преподаватель Губинского филиала
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕВИАНТНОГО ПОВЕДЕНИЯ МОЛОДЕЖИ С ДЕФИЦИТОМ ВНИМАНИЯ И ГИПЕРАКТИВНЫМ СИНДРОМОМ

Elnara Akbar Isazade
teacher at the Guba branch of Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF DEVIANT BEHAVIOR OF YOUTH WITH ATTENTION DEFICIENCY AND HYPERACTIVE SYNDROME

Xülasə. Elmi məqalədə diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır. Məqalədə oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin emosional-şəxsi xüsusiyyətləri də tədqiq edilmişdir. Müəllif tərəfindən ailədaxili kommunikasiyanın pozulmasının aspektlərinin təhlili verilmişdir.

Açar sözlər: *diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələr, deviasiya mexanizmləri, deviant davranış, emosional-şəxsi xüsusiyyətlər, ailədaxili kommunikasiya*

Резюме. В научной статье исследованы психологические особенности формирования девиантного поведения подростков с дефицитом внимания и гиперактивным синдромом. В статье сравнительно проанализировано разнообразие механизмов формирования девиаций у мальчиков и девочек. Также изучались эмоционально-личностные особенности подростков с синдромом дефицита внимания и гиперактивности. Автором дан анализ аспектов нарушения внутрисемейной коммуникации.

Ключевые слова: *подростки с дефицитом внимания и синдромом гиперактивности, механизмы девиации, девиантное поведение, эмоционально-личностные особенности, внутрисемейное общение*

Summary. The scientific article examines the psychological features of the formation of deviant behavior in adolescents with attention deficit and hyperactive syndrome. The article comparatively analyzes the variety of mechanisms for the formation of deviations in boys and girls. We also studied the emotional and personal characteristics of adolescents with attention deficit hyperactivity disorder. The author gives an analysis of the aspects of violation of intra-family communication.

Key words: *adolescents with attention deficit hyperactivity disorder, mechanisms of deviation, deviant behavior, emotional and personal characteristics, family communication*

Ətraf aləmin xoşagəlməz amilləri inkişafın perenatal mərhələsində orqanizmin inkişafına təsir göstərir. Bu təsir uşağın şəxsiyyətinin təşəkkülündə mühüm rol oynayan DDH sind-

romlu bir çox uşaqların formalaşmasını şərtləndirir. Nevrozluq, emosional labillik, diqqətin dalgınlığı, özünə inamsızlıq, kommunikativ vərdişlərin məhdudluğu, məktəb təliminə motivasiyanın olmaması, bir sözlə, bütün sadalananlar uşağın gələcəkdə adaptasiyasına mənfi təsir göstərir və deviant davranışa meyilliliyin inkişafına səbəb olur. Yeniyetməlik yaşında uşağın davranışına və psixoemosional vəziyyətinə şəxsiyyətin nevroitik pozuntuları mənfi təsir göstərir.

Deviant davranışın formalaşması probleminə tədqiqatçılardan E.V. Zmanovski, P.A. Kovalev, V.T. Kondratenko, V.N. Kudryasev və başqaları xüsusi diqqət yetirmişlər. Onlar deviant davranışı şəxsiyyətin sabit davranışı, şəxsiyyətin özünə və ya cəmiyyətə reallıqda zərər vurmaqla mühüm sosial normaları qəbul etməmək, habelə sosial dezadaptasiya ilə müşayiət kimi nəzərdən keçirirlər.

Müxtəlif deviasiyaların formalaşmasında ən kritik dövr yeniyetməlik yaş dövrüdür. DDH sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşması probleminə tədqiqatçılar kifayət qədər diqqət yetirməmişlər. Son illər DDH sindromlu uşaqların sayı artır. Bu sindrom hərəkəti hiperaktivliyin, diqqətin mərkəzləşməsindəki qüsurlar, yayınma halları, impulsiv davranış, ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətdə problemlər və təlimdə çətinliklərdə təzahür edir.

Diqqət defisiti sindromuna və hiperqıcıqlandırıcıya yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşma amili kimi baxmaq olar. Yeniyetməlik yaşında ziddiyyətli hərəkətlər şüurlu və ixtiyaridir. Hiperqıcıqlandırıcı və hiperaktivlik yeniyetməlik yaşında özünü qabarıq şəkildə göstərən aqressivlik, impulsivlik, eqosentrizm, konfliktlilik daha xarakterikdir. DDH sindromlu uşaqlarda emosional-şəxsi xüsusiyyətlərin tədqiqi göstərir ki, onlara uğursuzluq hallarında psixoemosional davamlılığın zəifliyi, özünə inamsızlıq, özünüqıymətləndirmənin aşağı düşməsi xasdır. Onlarda çox vaxt sadə və sosial fobiyalar, dalaşqanlıq, tündməcazlıq, razılaşmamaq, aqressiv davranış, delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik müşahidə olunur.

DDH sindromlu deviasiyalı yeniyetmələr arasında məktəbə adaptasiya birinci yerdə durur. Məktəbə dezadaptasiya akademik uğurlarda və uşaqların konfliktli davranışlarında təzahür edir. Akademik uğursuzluq aşağı təlim motivasiyası,

psixofizioloji diqqətsizlik, hiperqıcıqlandırıcılıq, müəllimlərin tənqidinə və etdiyi səhvlərə həssaslığı ilə şərtlənir.

N.N. Zavadenkonun tədqiqatları göstərir ki, DDH sindromlu yeniyetmələrdə aqressiv və konfliktli davranış, nevrozluq, diqqətsizlik kimi deviasiya növləri ifadə olunur. Belə yeniyetmələrin əksəriyyətində uğursuzluqlar zamanı emosional sabitliyin zəifliyi, özünə inamsızlıq, özünüqıymətləndirmənin aşağı olması halları müşahidə olunur. Çox vaxt onlarda delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik, davakarlıq və s. kimi halları da müşayiət etmək olar. Onlar üçün oğurluq və dələduzluq halları da xarakterikdir. Hiperqıcıqlandırıcı vəziyyətdə cəzadan qorxma halları zəifləyir, aqressivlik, qəddarlıq güclənir, ətrafdakılara və özünə tənqidilik aşağı düşür [3].

Д.А. Кошельков qeyd edir ki, yeniyetmələrdə cinayətkarlıq karyerası zəif təlimdən və məktəbdən uzaqlaşdığı hallarda (onlarda neqativ düşmən münasibəti) başlayır. Sonra ailə problemləri fonunda evdən yayınma və tərbiyədə qeyri-pedaqoji metodların yaranması halları müşahidə edilir. Belə hallarda yeniyetmə üçün təxminən 2 il vaxt tələb olunur. Yeniyetmənin cəmiyyətə zidd davranışının gələcəkdə formalaşmasının planında uğursuz proqnoz əlamətlərinə: ailədə qarşılıqlı anlaşmanın və köməyin olmaması, dəyərlər sisteminin və mənəvi prinsiplərin deformasiyası, günahkarlıq hissinin olmaması və s. kimi halları aid etmək olar [4].

Oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşması müxtəlifdir. Oğlanların deviant davranışı çox vaxt beynin müxtəlif sahələrində neyropsixoloji inkişafın ləngiməsi ilə bağlıdır ki, bu da oğlanlar arasında deviasiyaların miqdarının çox olması ilə izah olunur. Oğlanlarda deviasiyaların korreksiyası sağ yarımkürələr qabığına eliminasiya disfunksiyasının qurulması ilə mümkündür ki, burada artterapiya, kinestetik tapşırıqlar aid ola bilər.

Qızlarda deviasiya sağ yarımkürələr qabığının alın payında neyropsixoloji inkişafın ləngiməsi ilə bağlıdır. Deviant davranış müəyyən sindromların təzahürüdür, o epizodik olaraq baş vermir. Deviasiya istənilən situasiyada özünü göstərir. Hiperaktivlik sindromuna intellektual-mnemik pozuntular, həmçinin impulsivlik, diqqət çatışmazlığı, aqressivlik, hərəkəti fəallığın yüksəlməsi kimi psixopatoloji təzahürlər aid edilir.

DDH sindromu diqqətin çatışmazlığındakı qüsurlarla, yayınmalarla, davranışın impulsivliyi, təlimdə şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı münasibətlərdə çətinliklərlə, habelə hərəkəti hiperaktivliyin normal yaş göstəricilərinə qeyri-məxsusluğu ilə özünü göstərir. Bu yaş dövründə DDH uşaqlarda deviant davranışın formalaşmasının amili kimi nəzərdən keçirilir. Bu yaş dövründə hüquqa zidd hərəkətlər daha şüurlu və ixtiyaridir. Yeniyetməlik yaş dövründə hiperqıcıqlandırıcılar və hiperaktivlik həmin yaş üçün xarakterik olan aqressivliyi, impulsivliyi, eqoistliyi və konfliktliliyi daha da yüksəldir.

Diqqət defisiti və hiperaktivliyin emosional-şəxsi xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, onlara uğursuz hallarda zəif psixosomiyal sabitlik, özünəinamsızlıq, özünüqiyimləndirmənin aşağı olması xarakterikdir. Onlarda sadə və sosial fobiyalar, çilgənlik, aqressiv davranış, delinkvent və adduktiv davranışa meyillilik də müşahidə edilir. Bu yaş dövründə DDH sindromu arasında məktəbə dezadaptasiya birinci planda durur.

Hiperaktiv yeniyetmə həmişə müəllimlərə maneə olur və həmyaşdılarının davranış pozuntularına səbəb olur. Düzdür, vərdis etmədiyi şəraitdə naməlum insanlarla görüşərkən özlərini sakit aparmağı bacarır ki, bu da həyəcanlılıq fonunda mexanizmlərin ləngiməsi ilə izah olunur. Hiperaktiv yeniyetmələrin digər xüsusiyyətlərindən biri impulsivlikdir. Belə uşaqlar dərslərdə öz növbələrini çox çətinliklə gözləməli olurlar.

V.N. Kudryavsev belə hesab edir ki, kiçikyaşlı hiperaktiv yeniyetmələrdə karyeraya başlamaq məktəbdən uşaqlaşmaqla və pis oxumaqla başlayır. Həmçinin tərbiyədə qeyri-pedaqoji metodlar və ailə problemləri fonunda ailədən uzaqlaşma halları baş verir. Gələcək planda cəmiyyətə zidd davranışın formalaşmasında uğursuz proqnostik əlamətlərə: dəstəyin olmaması, ailədə qarşılıqlı anlaşmanın olmaması, dəyərlər sisteminin və əxlaqi prinsiplərin deformasiyası, vicdan hissənin olmaması, patoloji yalançılıq və s. aid edilir.

Yeniyetmələrdə deviant davranışa meyilliyin ifadəsi göstərir ki, onlara psixokorreksiya köməyin göstərilməsi zəruridir. Minimum beyin disfunksiyalarının vaxtında aşkarlanması və korreksiyası, təzahürünün gücləndirilməsi de-

viasiyanın müxtəlif növlərinin transformasiyası onun aradan qaldırılmasına kömək etmiş olar.

Rassel A. Barklınə görə, DDH sindromlu yeniyetmələrin yaşadıkları ailədə ailədaxili kommunikasiyanın pozulmasının aspektlərini müəyyən etmək olar:

1. DDH sindromlu yeniyetmələrin ailədə digər uşaqlarla qarşılıqlı münasibəti hiperaktiv uşaqlara xas olan psixoloji qeyri-yetkinliyə baxmayaraq, onlar bacı və qardaşları üzərində hökmranlıq etməyə cəhd göstərir, öz tələblərini yerinə yetirməyə onları tabe etdirir. Hiperaktiv yeniyetmələr özlərinə qarşı tələbkar olmadıqlarından fikirləşdikləri işi sona çatdırma bilmirlər. Bacı və qardaşları isə onların davranışlarına nəzarət etməyi özlərinə borc sayırlar. İctimai yerlərdə isə bacı və qardaşları ətrafdakı insanların hiperaktiv uşaqlara yönəlmiş neqativ diqqətdən utanırlar.

2. Hiperaktiv yeniyetmələrin valideynləri ilə münasibətlərdə çətinliklər aydın müşahidə edilir. Belə uşaqlar ilk günlər valideynlərinin gözlədiklərini doğrultmayırlar. Onları olduğu kimi qəbul etmək valideynlərə ağır gəlir. Valideynlər onlardan, adəti üzrə, sözə baxmağı, ailə qaydalarına riayət etməyi gözləyirlər. İlk günlər bu sindromlu uşaqları valideynlər tənəbəl, inadkar, pis xarakterli uşaq kimi səciyələndirirlər.

3. Ailədə belə sindromlu uşaqların olması valideynlər arasında ər-arvad münasibətlərinə də təsir göstərir. Belə sindromlu yeniyetmə övladı olan valideynlər ər-arvad münasibətlərini harmonik şəkildə qoruyub saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Uşağın pis davranışının səbəblərinin axtarışı qarşılıqlı məzəmmətlərə səbəb olur və təhlükənin daha da artmasına aparıb çıxarır. Ailədə tərbiyə prosesini düzgün təşkil etməyi bacarmayan, təlim və yüklənmələri düzgün bölüşdürə bilməyən valideynlər, bir qayda olaraq ya uşağa təzyiq göstərir, ya da ər-arvad münasibətlərinə son qoyurlar.

4. DDN sindromlu yeniyetmələri tərbiyə edən anaların psixoloji problemləri də mühüm rol oynayır. Ailədə uşağa qulluq sahəsində əsas yüklənmə ananın üzərinə düşür. Ana nəinki hiperaktiv uşağını daima müşayiət edir, həm də ona neqativ münasibət göstərən müəllimlərlə, ətrafdakı insanlarla uşağın münasibətlərini korreksiya etməli olur.

Beləliklə, DDH yeniyetmələr üçün deviant davranışa meyillilik xarakterikdir və o şəxsiyyətin adaptiv potensialının aşağı düşməsi ilə müəyyən edilir. Yeniyetmələrdə diqqət defisiti və hiperaktivlik nə qədər yüksək ifadə olunarsa onlarda deviant davranış tendensiyaları bir o qədər çox təzahür edəcəkdir.

Problemnin aktuallığı. Məqalədə oğlan və qızlarda deviasiya mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi aşkar olunmuş və onlar müqayisəli

şəkildə təhlil edilmişdir. Yeniyetmələrdə deviant davranışa meyilliliyin ifadəsi onlara psixokorreksiya köməyin zəruriliyini göstərir.

Problemnin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasının emosional-şəxsi psixoloji xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Problemnin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Болотовский Г. В. Гиперактивный ребенок / Г. В. Болотовский. -М.: Изд-во Омега, -2010. – 221 с.
2. Брызгунов И. П. Непоседливый ребенок или все о гиперактивных детях/ И. П. Брызгунов - М. : Изд-во Института психотерапии, -2012. – 112 с.
3. Гиперактивные дети: психолого-педагогическая помощь /Г.Б. Моница, Е.К. Лютова-Робертс, Л.С. Чутко. – СПб.: Речь, 2007. - 186 с.
4. Заваденко, Н.Н. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: выбор оптимальной продолжительности лекарственной терапии / Н.Н. Заваденко, Н.Ю. Суворинова // Ж-л неврологии и психиатрии им. С.С. Корсакова. – 2011. – Т. 111. – № 10. – с. 28-32.
5. Кошельков, Д.А. Особенности произвольной регуляции деятельности у детей 5-6-ти лет с признаками дефицита внимания и гиперактивности / Д.А. Кошельков, О.А.Семенова // Альманах «Новые исследования». – М.: Вердана. – 2009, №2 (19). – с. 47-48.

E-mail: elnare.i0171@gmail.com

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*
psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2022.

UOT 159.9

Münəvvər İsmayıl qızı Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

ÜNSİYYƏTİN YENİYETMƏ ŞƏXSİYYƏTİNƏ PSIXOLOJİ TƏSİRİ

Мунаввар Исмаил гызы Мамедова
старший преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ ОБЩЕНИЯ НА ПОДРОСТКОВУЮ ЛИЧНОСТЬ

Munavvar Ismayil Mammadova
senior lecturer of the department of Educational psychology at the
Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL IMPACT OF COMMUNICATION ON ADOLESCENT PERSONALITY

Xülasə. Elmi məqalədə müəllif tərəfindən yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafında ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin rolu açıqlanır. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, pedaqoji ünsiyyət və müəllim-şagird münasibətləri bütün təlim-tərbiyə sisteminin əsas vasitəsi olduğu kimi yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amildir. Əsl pedaqoji ünsiyyət həmişə şagirddə pozitiv "Mən" konsepsiyasının formalaşmasına, onun özünə, öz qüvvəsinə və potensialına inamın inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş olur. Məqalədə pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin parametrləri ardıcılıqla və sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *ünsiyyət, fəaliyyət, münasibət, davranış, psixoloji konsepsiyalar*

Резюме. В научной статье автор объясняет роль общения и взаимоотношений в развитии личности подростка. Автор справедливо отмечает, что педагогическое общение и отношения учитель-ученик являются основным средством всей воспитательной системы, а также важным фактором развития и формирования личности подростка. Истинное педагогическое общение всегда направлено на формирование у учащегося положительной концепции «Я», развития уверенности в себе, в своих силах и возможностях. В статье последовательно и системно рассмотрены параметры педагогического взаимодействия.

Ключевые слова: *общение, деятельность, отношение, поведение, психологические концепции*

Summary. In a scientific article, the author explains the role of communication and relationships in the development of a teenager's personality. The author rightly notes that pedagogical communication and teacher-student relations are the main means of the entire educational system, as well as an important factor in the development and formation of a teenager's personality. True pedagogical communication is always aimed at the formation of a student's positive concept of "I", the development of self-confidence, one's strengths and capabilities. The article consistently and systematically considers the parameters of pedagogical interaction.

Key words: *communication, activity, attitude, behavior, psychological concepts*

Ünsiyyət psixologiyasında mütəxəssislərin diqqətini cəlb edən əsas məsələlərdən biri yeniyetməlik yaş dövründə ünsiyyətlə fəaliyyətin vəhdəti məsələsidir. Bir çox psixoloqların fikrincə, ünsiyyət və fəaliyyət vəhdət təşkil edir.

Ünsiyyətin fəaliyyətlə vəhdəti faktı psixologiyada fəaliyyət nəzəriyyəsinə istinad edən bütün psixoloqlar tərəfindən qəbul olunur, lakin bu əlaqənin xarakteri müxtəlif şəkildə başa düşülür. Bəzən fəaliyyət və ünsiyyətə yanaşı şkil-

də mövcud olan proses kimi deyil, insanın sosial mövcudluğunun, onun həyat tərzinin iki tərəfi kimi baxırlar. Başqa bir halda ünsiyyəti fəaliyyətin müəyyən sahəsi kimi başa düşürlər. Bəzi alimlər ünsiyyəti fəaliyyətin xüsusi növü kimi şərh edirlər.

Psixoloqlar belə bir fikri əsaslandırırırlar ki, ünsiyyətin köməyi ilə yeniyetmənin fəaliyyəti təşkil olunur. Ünsiyyətə girən tərəflər arasında birgə fəaliyyət planının tərtibi onların hər birindən fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrini bilməyi, obyektin spesifikasiyasını, öz imkanlarını aydınlaşdırmağı tələb edir. Ünsiyyətin bu prosesə daxil olması onun iştirakçılarının "razılıq" və ya "narazılıq" həyata keçirmələrinə imkan verir. Bütün qeyd olunanlar ünsiyyət və fəaliyyətin bir-biri ilə üzvü şəkildə vəhdət təşkil etdiyini söyləməyə imkan verir.

Yeniyetməlik yaş dövründə nəzərə çarpan mühüm psixoloji xüsusiyyətlərdən biri də şagirdlərin sosial-psixoloji ünsiyyət fəaliyyətinin genişlənməsi, yoldaşları ilə qarşılıqlı münasibətə səy göstərməsidir. Yeniyetmənin yoldaşları ilə ünsiyyəti getdikcə genişlənir və möhkəmlənir. Lakin ünsiyyətin pozulması halları baş verdikdə bu, yeniyetməyə böyük sarsıntı gətirir, yoldaşlarının ona soyuq münasibəti onun üçün ən ağır cəzaya çevrilir. Bu yaşda yoldaşlıqda sadıqlıq, doğruluq, müsbət qarşılıqlı münasibətlər kimi keyfiyyətlər aparıcı olur. Yeniyetmə üçün yoldaşlarla ünsiyyət önəmlidir, onların münasibətləri pis olanda və yaxud alınmadıqda çox məyus olur, bunu öz faciələri kimi qəbul edirlər. Yeniyetmələr tək qalmaqdan qorxduqları üçün yoldaşları ilə münasibətləri nizamda saxlamağa çalışırlar.

Yeniyetmə qızların və oğlanların ünsiyyətində əsas yer tutan onların bir-birilə sirlərini bölüşməsidir. Şəxsi məsələlərin məzmunu dərinləşdikcə, yeniyetmədə sirr etibar edə biləcəyi dostla tələbat yaranır. Buna uyğun olaraq yeniyetmənin təsəvvüründə "dost qayğıkeş olmalıdır", "bir-birini başa düşməlidir, inanmalı və etibar etməlidir" kimi fikirlər yaranır. Yeniyetmənin dostları ilə ünsiyyəti onların mühakimə obyektinə çevrilir. Onlar dostlarının hərəkətlərini öz davranış və hərəkətləri ilə müqayisə edir, təhlil edir və səbəbini araşdırır. Bunun nəticəsində yeniyetmənin özü və yoldaşları haqda təsəvvürləri genişlənməmiş olur.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik dövründə oğlan və qızların davranışı hələ ambivalent xarakter daşıyır: onlar həm bir-birilə maraqlanırlar, həm də onlar arasında seçicilik formalaşır [1, s. 329].

Ümumi nəticələr göstərir ki, yeniyetməlik dövründə həmyaşıdlarla ünsiyyət onların şəxsiyyət kimi formalaşmasında həlledici rol oynayır və onların psixologiyasına mühüm təsir göstərir. Yoldaşlar onlar üçün nümunəyə çevrilir, onlar bir-birlərinə fəal psixoloji təsir göstərir, bir-birlərini tərbiyə edirlər.

Yeniyetmə oğlan və qızların istər məktəb, istərsə də məktəbdənkənar ünsiyyətdə söhbət əsas yer tutur. Psixologiyada onun iki növünü fərqləndirirlər. Birinci növ söhbətlərə yeniyetmələrin bir-birlərinə müxtəlif sahələri əhatə edən yeni fakt və xəbərlər haqqında məlumat verdikləri söhbətlər aiddir. İkinci növ söhbətlərə isə onların planları, arzuları, gələcək haqqında düşüncələri, öz yoldaşlarının münasibətləri, hərəkət və keyfiyyətləri, uşaqların qarşılıqlı münasibətləri, sinifdə və ya tanış uşaqlarla baş vermiş hadisələr, özlərinin xüsusi münasibətləri haqqında söhbətlər daxildir. Onlar: a/ ayrı-ayrı oğlan və qızların keyfiyyətləri haqqındakı təəssüratlarını bir-biri ilə bölüşür; b/ oğlanlarla qızların qarşılıqlı münasibətlərini və sinfin sevgi macəralarını təhlil edir; c) müşahidə etdikləri seksual səhnələr / konkret hadisə, açıq-saçıq şəkillər, kinofilmlər / haqqında bir-birlərinə məlumat verir; ç/ cinsi həyatın sirləri haqqında söhbət edirlər.

İkinci növ söhbətlər həm rəfiqə qızların, həm dost oğlanların ünsiyyətində olduqca mühüm yer tutur. Onların çoxlu şəxsi sirləri məhz birbaşa bu sahə ilə əlaqədardır. Belə sirlərin məzmunu müxtəlif olsa da onların mənası həmişə eyni olmuşdur - bu dost oğlanlardan və rəfiqə qızlardan hər biri və ikisi üçün nə isə şəxsi, subyektiv cəhətdən mühümdür.

T.B. Draqunova bu məsələni izah edərək yazırdı ki, qızların bu sirləri onların bir-birilə qarşılıqlı münasibətlərinə, oğlanlarla münasibətlərinə, bununla əlaqədar təəssüratlarına, eləcə də cinsi yetişmə ilə əlaqədar olaraq nisbətən intim fikir və təəssüratlar aiddir. Oğlanların sirləri də öz məzmununa görə qızların sirlərinə çox oxşayır. Həmin sirlər də onların bir-biri ilə və qızlarla qarşılıqlı münasibətlərinə, yaşlıların qarşılıqlı münasibətlərinin intim cəhətlərinə və yaşlı-

ların davranışının bəzi cəhətlərini uşaqların təqlid etməsi təşəbbüsünə aiddir.

Şəxsi məsələlərin məzmunu genişlənilib dərinləşdikcə yeniyetmədə sirr etibar edilə biləcək dostla tələbat əmələ gəlir. Bu əsasda da yeniyetmədə dostluq münasibətlərinə xüsusi tələblər yaranmağa başlayır. Onun fikrincə, dostlar bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə səmimi, həssas, qayğıkeş olmalı, bir-birlərini başa düşməli, bir-birinin sirrini qoruyub saxlamağı bacarmalıdırlar.

Yaxın yoldaşın dostla çevrilməsi çox çətin prosesdir. O, dostla ünsiyyətin yeniyetmə üçün zəruri tələbatla çevrilməsi ilə bağlıdır: yeniyetmə oğlan və ya qızın həyatının belə vaxtlarında həmin tələbatı başqa bir həmyaşdı təmin edə bilmir. Özünün bu xüsusiyyətinə görə yeniyetmənin dostluğu emosional xarakter daşıyır və dostlar arasındakı şəxsi münasibətlərin səviyyəsini ifadə edən müxtəlif emosional halətlərlə müşayiət olunur.

Yaxın yoldaş və dostla ünsiyyət yeniyetmənin mühakimələrinin xüsusi obyektinə çevrilir. O, dostunun davranış və rəftarını özünün davranış və rəftarı ilə müqayisə edir, onun ayrı-ayrı hərəkətlərini təhlil edib səbəbini araşdırır, Yoldaşlıq məəcəlləsi baxımından onun etik məzmununu nəzərdən keçirib qiymətləndirir. Həmin prosesdə yeniyetmənin yoldaşlarının və özünün şəxsiyyəti haqqında təsəvvürlərini zənginləşir, onlara və özünə verdiyi qiymətlər dəyişir. O ya dostu bağışlamır, dostluq əlaqələrini kəsir, ya da ona yeni tələblər verir. Bu o deməkdir ki, yeniyetmələr bir-birinə fəal münasibət bəsləyirlər: onlar nəinki özlərinin, həm də yaxın yoldaş və dostlarının nöqsanlarını islah etməyə çalışır, daha doğrusu, bir-birlərini əslində tərbiyə edirlər. Həmin zəmində də yeniyetmədə yeni və çox mühüm xüsusiyyət-başqa adama təsir göstərmək cəhdi əmələ gəlir ki, bu da onun ictimai fəallığını ifadə etməklə yanaşı, həm də yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərinin yeni xarakter kəsb etdiyini, yaşlılara məxsus normalar əsasında qurulduğunu göstərir.

Pedaqoji ünsiyyət və müəllim-şagird münasibətləri bütün təlim-tərbiyə sisteminin əsas vasitəsi olduğu kimi yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amildir. Əsl pedaqoji ünsiyyət həmişə şagirdə pozitiv "Mən" konsepsiyasının formalaşdırılmasına, özünə, öz qüvvəsinə, öz potensialına inamın inkişaf

etdirilməsinə yönəlmiş olur. Yeniyetmənin şəxsiyyətinə pozitiv münasibət pedaqoji ünsiyyətin mühüm elementidir. pedaqoji praktikadakı müxtəlif yeni yanaşmalar da psixoloji nöqteyi-nəzərdən "subyekt-obyekt" sistemindən "subyekt-subyekt" sisteminə keçilməsi ilə əlaqədardır.

Ünsiyyət öz-özlüyündə şəxsiyyətlərin bir-birini qarşılıqlı olaraq dərk etməsi prosesidir. Müəllim sinfə girən andan onun şəxsiyyəti ilə şagirdlərin şəxsiyyətinin mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri başlayır. Qarşılıqlı əlaqə prosesində tərəflərdən hər biri ünsiyyət vasitəsi ilə digərini öyrənməyə, qavramağa cəhd göstərir. Buna görə də, pedaqoji ünsiyyətin səmərəliliyi əsas etibarı ilə şagird şəxsiyyətinin müəllim tərəfindən nə dərəcədə tam və adekvat qavranılmasından asılıdır.

Psixoloq A.K. Markovanın qabiliyyətlərə aid tərtib etdiyi "10 qrup" konsepsiyasında müxtəlif kommunikativ vəzifələri yerinə yetirməyə imkan verən, yüksək ünsiyyət səviyyəsinə nail olmağa kömək edən üsullardan bəhs edilir. Ünsiyyətdə psixoloji təhlükəsizlik şəraitinin yaradılması və ünsiyyət tərəfdaşının daxili ehtiyatını reallaşdırmaq; ünsiyyətdə başqasının mövqeyini anlamağı bacarmaq, onun şəxsiyyətinə maraq göstərmək, inkişafını istiqamətləndirmək, davranışındakı ən incə dəyişikliklərə görə onun daxili vəziyyətini duymaq və anlamaq; natiqlik üsullarına və qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinə yiyələnmək; şagird mövqeyində durmaq bacarığı, şagirdlə ünsiyyətdə inam atmosferi yaratmaq (şagird özünü tam dəyərli şəxsiyyət kimi hiss etməlidir) həmin konsepsiyanın kommunikasiyaya aid başlıca elementləridir [4, s. 197].

S.V. Kondratyevin işləyib hazırladığı "Dərsdə müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı əlaqəsinin təhlili" modelində pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin aşağıdakı parametrləri və onların hər birinin xarakteristikası müəyyən edilmişdir:

1) müəllim tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması; şagirdlərlə qabaqcadan müzakirə etmək, onlarla birlikdə hazırlamaq, onları müstəqil hazırlamağa təşviq etmək yolu ilə;

2) şagirdlər tərəfindən qarşıya məqsəd qoyulması, müəllim tərəfindən qoyulmuş məqsədi müzakirəsiz qəbul etmək, müzakirə etmək, müəllimin formalaşdırdığı məqsədlə özlərinin niyyətləri arasında kompromis axtarmaq üçün

müəllimlə qarşılıqlı əlaqəyə girmək, dərsin məqsədini müstəqil irəli sürmək;

3) müəllimin şagirdlərin şüuruna təsiri: nitq ünsiyyəti vasitəsi ilə verbal təsirin müxtəlif formaları ilə (izahat, informasiya xarakterli söhbət, suallar verilməsi, problemlə situasiyaların həllini nəzərdə tutan evristik söhbət, eyni problem üzrə müxtəlif nöqteyi-nəzərlərin toqquşmasını təşviq edən disput) həyata keçirilir;

4) müəllimin şagirdlərin qeyri-iradi şüuruna təsiri: qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi ilə akustik-linqvistik (səsin keyfiyyəti, diapazonu, tonallığı, yüksəkliyi, tembr, ahəngi), ekstralingvistik (pauza, təbəssüm, gülüş, öskürək, köks ötürmə) və vizual (əllərin, başın hərəkəti, yerləş, üzün və gözün ifadəsi, duruş, boy-buxun, baxışın istiqaməti, vizual əlaqə) yolla həyata keçirilir;

5) şagirdlərin müəllimin şüuruna təsiri: həm öz-özünə törənən, həm də məqsədyönlü xarakter daşıya bilər. Şagirdlər dərstdə müəllimdən təcili həllini tələb edən problem xarakterli pedaqoji situasiya yarada bilərlər (məsələn, sinif dər-sə hazır deyildir) Bu zaman müəllimin şüuruna nitq ünsiyyəti vasitəsi ilə (hər iki tərəfin sual-cavabı) təsir göstərilir. Dərstdə ümumi müzakirə üçün şagirdlər tərəfindən anlaşılmaq məsələlərin irəli sürdüyü situasiya da mümkündür;

6) şagirdlərin müəllimin qeyri-iradi şüuruna təsiri qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsi ilə həyata keçirilir. Bu zaman müəllimdə neqativ, passiv, pozitiv emosional vəziyyətlər yarana bilər. Müəllimə aydın təzahür edən emosional təsir göstərməyə də bilər;

7) qarşılıqlı əlaqə üçün müəllim tərəfindən ustanovka yaradılması: pedaqoji qarşılıqlı əlaqə motivasiyasının strategiyasını müəyyənləşdirir. Bu strategiya avtoritar (müəllim öz məqsədlərinə nail olmağa yönəldilmişdir və tez-tez şagirdlərin buna mane olan cəhdlərini boğur), psevdohumanist (müəllim pedaqoji qarşılıqlı əlaqəni

qurarkən əsasən şagirdlərin marağını nəzərə alır), liberal (müəllim şagirdlərlə ünsiyyətə girərkən öz məqsədi ilə onların məqsədi arasında kompromis tapmağa cəhd göstərir) və integrativ (müəllim təkcə şagirdlərin tələbatını ödəməyə yönəlməmişdir, eyni zamanda onların şəxsiyyətinin inkişafı üçün sosial situasiya yaradır) ola bilər;

8) ünsiyyətin xarakteri: müəllimlə şagirdlərin qarşılıqlı verbal əlaqəsi vasitəsilə gerçəkləşir. Bu qarşılıqlı əlaqədə həm tətəflərdən birinin monoloqu, həm də növbəli monoloq üstünlük təşkil edə bilər, dialoq və poliloq da mümkündür. Ünsiyyət həm frontal, həm diatik xarakter daşıya bilər. Birinci halda müəllim bütün siniflə, ikinci halda isə ayrı-ayrı şagirdlərlə ünsiyyətə girir;

9) parsial qiymətləndirmə: tədris materialının şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsinə, həmçinin şagirdlərə, yaxud da ayrı-ayrılıqda hər bir şagirdə müəllimin münasibətini müəyyən edir. Bu qiymətləndirmə üç tipdə ola bilər: qiymətin olmaması (yaxud tam olmaması), mənfi qiymət (məzəmmət, töhmət, notasiya, sarkazm), müsbət qiymət (tərif, təqdir, ruhlandırma, razılıq) [3].

Beləliklə, ünsiyyət yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasının ən mühüm amillərindən və onun sosial təşəkkülünün vacib şərtlərindəndir. Həmyaşdları ilə ünsiyyət yeniyetmələrə bu sahədə öz potensiallarını müəyyən etməyə imkan verir.

Problemin aktuallığı. Məqalədə ünsiyyətin yeniyetmə şəxsiyyətinin inkişafı və formalaşması üçün də vacib amil olması, yeniyetmənin öz potensialına inamının artmasında həmyaşdları ilə qarşılıqlı əlaqənin və təsirin olması zəruriliyi göstərilir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə həmyaşdları ilə ünsiyyətin yeniyetmə şəxsiyyətinə göstərdiyi psixoloji təsir sistemli şəkildə araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva H. Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim-şagird münasibətlərinin rolu. -Bakı.: -2009
2. Кондратьева С.В. Типические особенности педагогического взаимодействия // Вопросы психологии. -2004, № 4/
3. Маркова А.О. Психология труда учителя. -М.: -1996. -308с.

E-mail: sehran61@mail.ru

Rəyçilər: psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova

psixol.ü.fəls.dok., dos. N.T. Rzayeva

Redaksiyaya daxil olub: 30.08.2022.

UOT 37.0

Səriyyə Əkbər qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Bakı Dövlət Universiteti

UŞAQ EVLƏRİNDƏ TƏRBIYƏ OLUNAN YENİYETMƏLƏRİN EMOSİONAL-İRADI SFERASININ İNKİŞAF PROBLEMLƏRİ

Сария Акбар гызы Мамедова
докторант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТАННЫХ В ДЕТСКИХ ДОМАХ

Sariya Akbar Mammadova
doctorial student in the program of doctor of philosophy
at Baku State University

DEVELOPMENT PROBLEMS OF THE EMOTIONAL-VOLUNTARY SPHERE OF ADOLESCENTS RAISED IN CHILDREN'S HOMES

Xülasə. Məqalədə uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişaf problemləri müəllif tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bunlarla yanaşı, yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqlar, psixoloji müşayiətin mərhələləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla öyrənilmişdir. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin deprivasiya tiplərinin təsnifatı sistemli şəkildə şərh edilmişdir. Müəllif tərəfindən hazırlanmış proqramda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşmasının səviyyəli sistemi hazırlanmışdır.

Açar sözlər: *emosional-iradi sfera, psixoloji müşayiət, inkişaf mərhələləri, deprivasiya, meyarlar*

Резюме. В статье автором исследованы проблемы развития эмоционально-волевой сферы подростков, воспитывающихся в детских домах. Помимо этих систематизированы и последовательно изучены основные внутренние недостатки, вызывающие депривацию в эмоционально-волевой сфере личности подростка, этапы психологического сопровождения. В статье систематизирована классификация депривационных типов личности подростков. В разработанной автором программе была разработана уровневая система формирования эмоционально-волевой сферы подростков, воспитывающихся в детском доме.

Ключевые слова: *эмоционально-волевая сфера, психологическое наблюдение, этапы развития, депривация, критерии*

Summary. In the article, the author investigated the problems of development of the emotional-volitional sphere of adolescents brought up in orphanages. In addition to these, the main internal shortcomings that cause deprivation in the emotional-volitional sphere of the personality of a teenager, the stages of psychological support, are systematized and consistently studied. The article systematizes the classification of deprivation personality types of adolescents. In the program developed by the author, a level system was developed for the formation of the emotional-volitional sphere of adolescents brought up in an orphanage.

Key words: *emotional-volitional sphere, psychological support, stages of development, deprivation, criteria*

Emosional-iradi sferada tez-tez baş verən deprivasiya situasiyaları müxtəlif və mürəkkəb ola bilər. M. Ratter yeniyetmə şəxsiyyətinin emo-

sional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqları müəyyən etmişdir:

1. *Uşaq və yeniyetmələrin inkişafı üçün şərtlər.* Eyni məişət şəraitində sosial-psixoloji xarakter hər bir yeniyetmənin şəxsiyyətinə fərqli şəkildə təsir göstərir. Yeniyetmələrin hər birinin öz tələbatı və yaşayış şəraitinə fərdi həssaslığı var. Hər bir yeniyetmə həmin həyati situasiyaya müəyyən şəraitlərdə, müxtəlif yaşlarda və fərqli həyat təcrübələri ilə daxil olmuşdur.

2. *Cinsi fərqlər.* Tibbi aspektdə oğlanlarda qızlara nisbətən beyin zədələnməsinin dörd dəfə çox olması qeydə alınmışdır ki, bu da əqli inkişafda müəyyən iz buraxır.

3. *Morfoloji fərqlər.* Şəxsiyyətin quruluşu fiziki mənin qəbulunda yeniyetmə üçün əhəmiyyətli olan fərqlər qoya və formalaşdırma bilər.

4. *Patosomatik və digər patoloji fərqlər.* Eyni deprivasiyalı amil normal yeniyetməyə somatik qüsuru və ya əqli çətinliyi olan yeniyetmədən fərqli şəkildə təsir göstərir.

V.A. Lazareva yeniyetmə şəxsiyyətinin deprivasiya tiplərinin təsnifatını hazırlamışdır. Bu təsnifata alim kiçik yeniyetməlik və yetkin yeniyetməlik (10-14 yaş) yaş dövrünü daxil etmişdir:

Birinci tip - yüksək sosial hiperaktivliyi olan yeniyetmələrdir. Bu tip daha çox məktəbə-qədər müəssisələrdən və ya ailələrdən uşaq evlərinə yönəldilən yeniyetmələrdə rast gəlinir.

İkinci tip - sosial tərribata meyilli yeniyetmələrdir. Bu tipə tez-tez islah müəssisələrinin və ya internat tipli məktəblərin yeniyetmələrində rast gəlinir.

Üçüncü tip – mütəəssir, məyus tipli yeniyetmələrdir. Bu tipə passiv, qeyri-fəal, kəməğil və apatik tipli yeniyetmələr aid edilir.

Y. Lanqmeyerin tədqiqatlarında bu cür davranış tipi uşaq müəssisələrində tərbiyə olunan kiçik məktəblilərin 25%-də, yeniyetmələrin isə 12%-də daha çox oğlanlarda qeydə alınmışdır. Çox vaxt bu tip psixi inkişafda geridəqalma kimi ifadə edilir. Belə bir vəziyyətdə yeniyetmənin emosional-iradi sferasının və onun bütün şəxsiyyətinin inkişafı həmin amilləri nəzərə alaraq daha da çətinləşir [3].

Dördüncü tip - şəraitə yaxşı uyğunlaşan yeniyetmələrdir. Belə yeniyetmələr daha çox yaxşı uşaqlar əhatəsinə düşürlər, böyüklərin asanlıqla rəğbətini qazanırlar.

Beşinci tip – affektiv və sosial tələbatdan məmnun olan yeniyetmələrdir.

Araşdırmalarımızda uşaq evlərində tərbiyə alan yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasına deprivasiyalı təsir göstərən xarici amilləri nəzərdən keçirdik. Bütün bu hallar kifayət qədər müxtəlifdir, müəyyən tipik situasiyada deprivasiyanı nəinki nəzəri, eləcə də praktik baxımdan müəyyən etmək mümkün deyil. Çox təsirli bir sıra situasiyalar müxtəlif sosial amillərin təsiri altında inkişaf edir, subyektlərin müəyyən münasibətləri nəticəsində yaranır.

Vəziyyətin məkan-zaman xüsusiyyətləri ilə yanaşı, onun digər tərkib komponentləri arasında öz hərəkətləri ilə mövcud vəziyyəti keyfiyyətə yeni situasiyaya çevirməyə qadir olan subyektin xüsusi rolu vardır [1,s.42].

Vəziyyətin müxtəlifliyi sosial laqeydlilik, böyüklərin fərqli mövqeləri, münasibətli situasiyalar, gigiyenaya laqeydlilik, qidalanma, yaşayış şəraitinin mövcudluğu və ya olmaması kimi amillərdən ibarətdir. Bütün bu amilləri təsnif etmək çətinidir, çünki bəzi hallarda şəxsiyyətə bir amil təsir edir, digər vəziyyətlərdə bir neçə amil təsir edə bilər ki, aydın təzahürü və sabitliyi ilə həmin situasiyada heç bir meyar və dəqiq sərhədi yoxdur [2].

Alim Y. Lanqmeyer uşaq müəssisələri şəraitində tərbiyə olunan uşaq və yeniyetmələrlə iş təcrübəsində universal adlandırdığı başqa bir növü də müəyyən etmişdir ki, bu tipə müxtəlif təsir gücünə malik olan deprivasiya əlamətləri aiddir.

Psixoloqlar onu da qeyd edirlər ki, uşaqların əksəriyyəti uşaq müəssisəsinin şəraitinə uyğunlaşır və həmin yaşayış mühiti dəyişməzsə onların həyatının emosional tərəfi də sabit şəkildə özünü göstərir. Şəxsiyyətin emosional-iradi sferasının zədələnmə dərəcəsi müxtəlifdir, ətrafdakı böyüklərdən, həmyaşlarından, yaşayış şəraitindən, yeniyetmənin özündən asılı olaraq tez-tez dəyişikliklərə məruz qalır. Bu faktlar onu göstərir ki, hər bir yeniyetmənin inkişafı fərdi və özünəməxsus şəkildə baş verir. Bizim nəzəri araşdırmamıza əsasən uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferası xüsusi psixoloji inkişaf texnologiyaları tələb edir. O, həm də onun məqsədyönlü formalaşdırılması və saxlanması üçün xüsusi psixoloji şəraitin yaradılmasını tələb edir. Emosional-iradi sferanın inkişafının psixoloji müşayiətinin mahiyyəti onun fərdi psixoloji xüsusiyyətlərinin

kompleks şəkildə qarşılıqlı əlaqədə həyata keçirilməsindən ibarətdir [4].

Psixoloji müşayiət təkcə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji aspektini deyil, həm də pedaqoji, tərbiyəvi tərəfi də əhatə edir. Psixoloji müşayiətin *ilkin mərhələsində* bu prosesin bütün iştirakçıları emosional-iradi sferanın korreksiyasını və inkişafının vacibliyini dərk etməlidirlər. Burada emosional-iradi sferaya təsir edən şərtlərin, amillərin başa düşülməsi də aid edilir. Habelə sosial mühitin, cəmiyyətin tələblərini şəxsiyyətin emosional-iradi sferasının inkişaf səviyyəsinə çatdırmaq lazımdır. Hər bir müşayiətçi, yeniyetmənin özü, pedaqoji işçi emosional-iradi sferanın müəyyən inkişaf səviyyəsində yeniyetmənin tələbatlarını dərk etməlidir.

Uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişafı üçün psixoloji müşayiətin *ikinci mərhələsində* yeniyetmənin emosional-iradi sferanın inkişafı üçün motivasiya və psixoloji hazırlığını yaratmaq vacibdir. Yeniyetmələr və müəllimlər belə müşayiətin istiqamətini başa düşməlidirlər.

Üçüncü mərhələdə uşaq müəssisəsində yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişaf səviyyəsini bilmək vacibdir. Bunun üçün ölçümləli olan emosional-iradi sferanın deprivasiyasının meyarlarını bilmək lazımdır.

Proqramımızda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşması üçün üç səviyyəli sistemdən istifadə edirik.

1. *Aşağı səviyyə* – öyrəniləcək prosesin gələcək inkişafının və korreksiyasının zəruriliyini göstərir.

2. *Adekvat səviyyə* – emosional-iradi sferanın inkişaf tempini göstərir.

3. *Optimal səviyyə* – ideal və ya nəyə isə cəhd göstərməni ifadə edir. Bunlarla yanaşı elə meyarları ayırmaq lazımdır ki, onlar deprivasiyanı göstərsin və gələcəkdə hansı işin aparılması müəyyən edilsin.

Gələcəkdə müşayiətimizin müsbət və ya mənfi nəticəsini görmək üçün bu göstəricilər kəmiyyət məlumatlarında olmalıdır. Belə meyarlar öyrənilən kateqoriyadan olan bir yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafının profilini tərtib etməyə imkan verir. Psixoloji müşayiəti təşkil edərkən yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafında iştirak edən bütün xüsu-

siyyətlərin inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır. Hər bir yeniyetmə üçün bu dəst unikal və fərqli ola bilər.

Empirik tədqiqatımız yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının əsas xüsusiyyətlərini formalaşdırmağa və uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının meyarlarını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Bu meyarlara aiddir: emosional qeyri-sabitlik, hisslərə həssaslıq, zəif nəzarət, gərginlik, aşağı iradi fəallıq, yüksək aqressivlik.

Həmin meyarlara görə, uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin şəxsiyyət profili aşağı oldu ki, bu da şəxsiyyətin emosional-iradi sferasında destruktiv kənara çıxmalardan xəbər verir. Tərəfimizdən uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmənin şəxsiyyətinin inkişafı üçün psixoloji müşayiət proqramı hazırlanıb həyata keçirilmişdir. Proqram diaqnostika zamanı tərəfimizdən müəyyən edilmiş, yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişafına mənfi təsir göstərən deprivasiya meyarlarının aradan qaldırılmasına yönəldilmişdir.

Beləliklə, tədqiqatın nəticələrinə əsasən proqramın öz effektivliyini göstərdiyini ümumiləşdirmək olar. Şəxsiyyətin profili adekvat səviyyəyə çatmışdır. Uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasının inkişafı üçün psixoloji müşayiət proqramının tətbiqi yeniyetmənin emosional-iradi sferasının inkişafının böyük psixoloji və pedaqoji imkanlara malik olduğunu göstərməyə imkan verdi. Uşaq müəssisələrində öyrənilən prosesə psixoloji müşayiəti təşkil edilərkən bu amillər nəzərə alınmalıdır.

Problemin aktuallığı. Müəllif tərəfindən hazırlanmış proqramda uşaq evində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının formalaşmasının səviyyəli sistemi hazırlanmışdır. Psixoloji müşayiət təkcə şəxsiyyətin inkişafının psixoloji aspektini deyil, həm də pedaqoji, tərbiyəvi tərəfi də əhatə edir. Yeniyetmələrə psixoloji müşayiətin olmasının zəruriliyi özünü göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə yeniyetmə şəxsiyyətinin emosional-iradi sferasında deprivasiyaya səbəb olan əsas daxili çatışmazlıqlar, psixoloji müşayiətin mərhələləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Волкова, Л.А. Криминальная ситуация в детерминации преступного поведения несовершеннолетних /Л.А. Волкова // Российский психологический журнал. – 2011 – том 8. – №2. – С. 42 – 45.
2. Родионова, В.И. О социальной работе с неблагополучными семьями / В.И. Родионова, О.В. Юдина, Д.Б. Бохаев // Социально-экономические и политические процессы в современном обществе: международный сборник научных трудов. – Новочеркасск: ЮРГТУ (НПИ), 2016. – С. 150 –152.5.
4. Швачкина, Л.А. Опыт социальной работы с неблагополучными семьями и детьми «группы риска» на примере города Каменск-Шахтинский Ростовской области / Л.А. Швачкина // Современная наука: теоретический и практический взгляд: сборник статей международной научно-практической конференции. –2015. – С. 237 – 241.
5. Швачкина, Л.А. Социальная работа с трудными подростками: обзор отечественного и зарубежного опыта / Л.А. Швачкина // Исследование различных направлений развития психологии и педагогики: сборник статей международной научно-практической конференции. –2015.- 155.

E-mail: *seris.isazade@gmail.com*

Rəyçilər: *psix.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*

psix.ü.fəls.dok., dos. U.M. Qəzvini

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.

UOT 159.9

Zenfira İlyas qızı Səlimova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi

AZƏRBAYCAN XALQ NAĞILLARINDA PSIXOLOJİ FİKİRLƏR

Земфира Ильяс гызы Салимова
старший преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЫСЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Zenfira Ilyas Salimova
Senior teacher of the department of pedagogical psychology
of the Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL THOUGHTS IN AZERBAIJANI FOLK TALES

Xülasə. Məqalədə deyilir ki, nağıllar şifahi xalq ədəbiyyatının bir nümunəsidir. Azərbaycan nağılları xalqımıza xas olan bir sıra gözəl cəhətləri özündə əks etdirir.

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar sırasında nağıllar xüsusi yer tutur. Nağıllar şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim janrlarındandır. Dastan, qaravəlli, lətifə, bəzən silsiləli məhəbbət dastanları, rəvayətlər və nağıllar çox vaxt nağıllar qrupuna daxil edilir. İnsanın bütün psixi xüsusiyyətləri (xarakter, qabiliyyət, temperament), psixi xüsusiyyətləri (qavrama qabiliyyəti, yaddaş, təfəkkür, təfəkkür, təxəyyül, fantaziya, arzu, xəyal), onun yaşadığı emosional vəziyyətlər (emosional duyğular, cəsarət və qəhrəmanlıq impulsları) nağıllarda toplanır, ümumiləşdirilərək nəsildən-nəslə ötürülür.

Açar sözlər: *nağıl, mif, sehr, materialist təfəkkür, qəhrəman*

Резюме. В статье отмечается, что сказки являются образцами устной народной литературы. В азербайджанских сказках отражен ряд прекрасных черт, присущих лишь нашему народу. Сказки занимают особое место среди жанров, входящих в эпический тип нашего фольклора. Сказки относятся к древнейшим жанрам устной народной литературы. анекдот, Любовные истории, эпосы, легенды и мифы также входят в группу сказок. Все психические особенности человека (характер, способности, темперамент, восприятие, память, мышление, воображение, фантазии, желания, мечты) переживаемые ими эмоциональные состояния собраны в сказки, обобщены и переданы из поколения в поколение.

Ключевые слова: *сказка, миф, волшебство, материалистическое мышление, герой*

Summary. The article states that one of the examples of oral folk literature is fairy tales. A number of beautiful features unique to our people are reflected in Azerbaijani fairy tales. Among the genres included in the epic type of our folklore, fairy tales have a special place. Tales are one of the oldest genres of oral folk literature. Sagas, carvallis, anecdotes, sometimes a series of love stories, narratives and fairy tales are often included in the group of fairy tales. All mental characteristics of a person (character, abilities, temperament), mental characteristics (ability to perceive, memory, thinking, thinking, imagination, fantasy, desire, dream), emotional states experienced by him (emotional emotions, courage and heroic impulses) are collected in fairy tales. summarized and passed down from generation to generation.

Key words: *fairy tale, myth, magic, materialist thinking, hero, heavenly bodies*

Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən biri nağıllardır. Azərbaycan nağıllarında xalqımıza xas olan bir sıra gözəl xüsusiyyətlər əks olunmuşdur. Bunlardan ən çox gözə çarpanı qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik motivləridir. Aydındır ki, vətənpərvərlik haqqında danışarkən onu xalq qəhrəmanlığından, habelə xarici və daxili düşmənlərlə mübarizədən ayıraraq təcrid edilmiş şəkildə izah etmək doğru olmaz. Bu məsələlər bir-biri ilə üzvi surətdə bağlıdır.

Nağılda xalq vətənpərvərliyi və qəhrəmanlığından danışarkən, ilk növbədə, həmin ideyaların yaranması səbəblərini aydınlaşdırmaq lazımdır. Bunun üçün, hər şeydən qabaq, xalqın tarixinə müraciət etmək lazımdır. Azərbaycan xalq nağıllarında qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, məqsədə nail olmaq üçün hər cür çətinliyə qalib gəlmək, doğruluq, dostluqda sədaqətli olmaq, əməyi sevmək və s. tərənnüm edilmişdir ki, bu xüsusiyyətlər də uşağın şəxsiyyətinin inkişafında və tərbiyəsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Folklorumuzun epik növünə daxil olan janrlar içərisində nağılların xüsusi yeri vardır. Nağıllar da şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrları sırasındadır: rəvayət, qaravəlli, lətifə, bəzən də bir sıra məhəbbət dastanları, əfsanə və əsatir də çox zaman nağıl qrupuna daxil edilmişdir. Doğrudur, bu janrların oxşar, yaxın əlamətləri çoxdur. Ancaq bunları heç bir zaman eyniləşdirmək və qarışdırmaq olmaz. Əksinə, bu nümunələri fərqləndirən əlamətləri tapıb üzə çıxarmaq və beləliklə də hərəsinin özünəməxsus cəhətlərini aşkar etmək lazımdır.

Ulu babalarımızın inam, əqidə, əxlaqı, xarakter, etiqadları, təxəyyül və hisslərinin, düşüncə tərzinin izlərinə də xalq yaradıcılığı nümunəsi olan nağıllarda rast gəlirik. Nağıllarda Azərbaycan xalqının xeyirxahlıq, yaxşılıq, insanpərvərlik, əsl kişilik, mərdlik, qəhrəmanlıq, dostluq, vətənə, el-obaya sadıqlıq, ana südüna hörmət və məhəbbət hissləri üstünlük təşkil edir. Ən ağır məqamlarda belə xeyirxah adamlar yaxşılıq etməkdən çəkinmir, dostluq, qonşuluq, qonağa özü qədər hörmət etməyi bacarır. Bu gün Azərbaycan xalqının sevgi-məhəbbəti, fantastik təxəyyülü, təfəkkürü və hissləri, iradəsi, xasiyyəti, cəsəreti, dözümlülüyü və digər sərvətləri özündə cəmləşdirən nağıllardan uşaq və yeniyetmələrimizin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında geniş istifadə etməliyik.

İnsana məxsus olan bütün psixi xüsusiyyətlər (xarakter, qabiliyyət, xasiyyət), psixi xüsusiyyətlər (qavramaq bacarığı, yaddaş tərzini, düşünmək, təfəkkür, təxəyyül, fantaziya, arzu, xəyal), onların keçirdiyi hissi emosional halətlər (hissi emosiyalar, mərdlik və qəhrəmanlıq motivləri) nağıllarda toplanmış, ümumiləşdirilmiş və nəsil-dən-nəslə verilərək bu günə çatdırılmışdır.

Azərbaycan nağıllarında xalqımıza xas olan bir sıra gözəl xüsusiyyətlər əks olunmuşdur. Bunlardan gözə çarpan alicənablıq, yaxşılıq, səmimilik, qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik, xarakter bütövlüyü, dözümlülük motivləridir. Çox zaman keçmiş şahlar ağıllı adamlardan, nüfuzlu şəxslərdən, xalq qəhrəmanlarından qorxurdular.

Nağılın əsas xüsusiyyətindən biri də odur ki, heç vaxt olmamış və mövcudluğuna ehtimal olmayan hadisələr elə şəkildə və üslubda, elə intonasiya və elə mimika və jestlərlə deyilir ki, öz qeyri-adiliyinə baxmayaraq, bütün danışqlar guya gerçəklikdə baş vermişdir. Qədim dövrlərdə folklor xalqın mənəvi ehtiyacını ödəyən yeganə sənət növü olduğu üçün məişətdə, ailədə, uşaqlara, kiçik məclis iştirakçılarna daha çox onun janrlarından olan nağıl danışılırdı. Digər tərəfdən, bəzən bir neçə süjet xətti üzrə inkişaf edən mürəkkəb kompozisiyalı bir nağılın hər hansı bir süjeti öz kökündən ayrılır, dildən-dilə düşərək, bəzi əlavələrlə yeni bir nağıl əmələ gətirirdi. Bundan başqa, iki və bir neçə nağılın çarpazlaşması ilə də təzə nağıl yaranırdı.

Nağıllar öz əlamətlərinə görə seçilir. Nağıl bütün dünya xalqları içərisində geniş yayılmış epik janrdır. Əşya və təbiət hadisələrinin canlandırılması, insanlara məxsus xasiyyət və keyfiyyətlərin əşya və heyvanlar üzərinə köçürülməsi, cəmiyyətdə, təbiətdə çox adi görünən hadisələrin fantastik şəkllə salınması, fəvqəladə hadisələrlə qaynayıb qarışdırılması, gələcəyə nikbin münasibət, inam, xoş əhval-ruhiyyə, geniş epik lövhələrin, macərə və mürəkkəb hadisələrin bolluğu və s. nağıllara xas olan xüsusiyyətlərdir. Nağıllar təxminən aşağıdakı kimi təsnif edilir: heyvanlar haqqında olan nağıllar, sehrli nağıllar, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar. V.Q. Belinski sehr, cadu, ofsun, tilsim, div, əjdaha, fantastika və sairəni nağılların əsas əlamətlərindən saymışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında C. Cabbarlının “Qız qalası”, ”Od gəlini” S. Vurğunun “Ayın əf-

sanəsi”, “Qız qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, M. Rahimin “Arzu qız”, “Qırx qız” əsərlərində də xalq nağıl və əfsanələrindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan nağıllarında xalqın milli xüsusiyyətləri, adət-ənənələri, məişət tərzini təsvir olunur. Bu nağıllar müxtəlif dövrlərdə xalqın dünyagörüşünü, həyata münasibətini, gələcək haqqında arzularını, azadlıq, müstəqillik uğrunda xarici işğallara, yerli zalımlara qarşı mübarizəsini, onun öz gücünə işğalçılara, yerli zalımlara qarşı mübarizəsini, öz qüvvəsinə, gələcəyə inamını bədii boyalarla əks etdirir. Qeyd etdiyimiz kimi, nağıl törəmələrindən başqa improvizator nağılçılar məlum bir nağılı elə dəyişdirirlər ki, əvvəlki nağıldan fərqli yeni nağıl əmələ gəlir. Beləliklə, nağılların sayı başqa janrlara nisbətən sürətlə çoxalır. Üstəlik, epik növün başqa janrlarının nağıllara əlavə olunması da bu janrdə həm çoxluq əmələ gətirir, həm də mövzu qarmaqarışlılığı törədir.

Azərbaycan nağılları bədii cəhətdən kamil əsərlərdir. Geniş xalq kütlələri əsrlər boyu bu nümunələri zamanın ən sərt sınaqlarından çıxarmış, onları yalnız ideya və məzmunca deyil, forma, dil, və bədii ifadə vasitələrinin zənginliyi cəhətdən də yüksək səviyyəyə qaldırmışdır. Azərbaycanda nağılları düzəldən, yaddaşında qoruyub saxlayan və çox cazibəli bir dillə danışan xüsusi sənətkarlar olmuşdur ki, onlara nəq-qal deyilmişdir. Qədim azərbaycanlılar uzun gecəni nağıllarda keçirmişdir. Y.V. Çəmənəmənlinin “Nağılları necə toplamalı” adlı məqaləsində aşağıdakı qeydlər bu cəhətdən maraqlıdır: “Ələləksər nağıla və bütün xalq ədəbiyyatına vaqif olan arvadlardır. Arvadların da içində hamısı yox, yalnız xalqın işinə yarayan və onunla həmişə təmasda olanlar bilirlər. Xalqa yaxın olanlar məşşatələr, ağıçılar, yengələrdir”.

Azərbaycan nağıllarının özünəməxsus forma xüsusiyyətləri vardır. Xalq sənətkarlarının əsrlər boyu seçib, cilalayib, kamilləşdirdiyi bu forma xüsusiyyətləri nağılın bədii, emosional təsirini artırmaq, yaddaşlarda daha asan həkk olunmasını təmin etmək məqsədini daşımışdır. Nağıllarda əsrlər boyu sabitləşən, kamilləşən ənənəvi forma komponentləri vardır.

Nağıllarda Azərbaycan xalqının fəlsəfi-mifik təfəkkürünə əsaslanan iki qüvvə: xeyir və şəər qarşılaşır. Xeyirxah insanlar Günəş, işıq, su, at, xeyir Allahı Hörmüzə, bədxah, paxıl, xəbis

insanlar şəər Allahı Əhrimana qulluq edirlər. Hər zaman xeyir şəərə qalib gəlir. Bu iki qüvvə arasında mübarizə aparmaqla insan inkişaf edir. Bu fikrin özü uşaqları, böyüyən gənc nəslə xeyir-xahlığa, insani və bəşəri keyfiyyətlərə çağırır. Nağıllarımız kəmiyyət etibarı ilə zəngin, keyfiyyət etibarı ilə isə rəngarəngdir. Bu səbəbdən çoxsaylı nağılların ideya istiqamətini və forma xüsusiyyətlərini yaxşı öyrənmək üçün onları müəyyən qruplara bölmək lazım gəlir.

Qeyd etməliyik ki, indiyədək dünya folklorşünaslığında nağılların dəqiq, sabit qruplaşdırılması yoxdur. Azərbaycanda Y.V. Çəmənəmənli, M.H. Təhmasib, Ə. Qarabağlı, İ. Seyidov və başqaları nağıl haqqında müxtəlif tədqiqatlar aparmışlar. Y.V. Çəmənəmənli nağılları üç yerə bölür: qədim ayinlər, zərdüştlüklə bağlı nağıllar, tarixə yanaşan nağıllar, cocuq nağılları.

Müasir dövrdə isə nağılları aşağıdakı şəkilə bölmüşlər: sehrli nağıllar, heyvanlar aləmindən bəhs edən nağıllar (buraya alleqorik nağıllar da daxil edilir), tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, satirik nağıllar və s.

Sehrli nağıllar ən qədim nağıllardır. Bunlarda xalqın lap qədim dövrlərdə yaratdığı əfsanələr toplanmış, insanın təbii qüvvələrə, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizəsi əks edilmişdir. Məlumdur ki, qədim insanlar təbii qüvvələr, vəhşi heyvanlar qarşısında aciz olduqlarından onları həmin nağıllarda div, əjdaha şəklində təsvir etmişlər. Beləliklə, bu nağılların ideya-siyasi əhəmiyyətindən başqa, bir də qədim insanların materialist təfəkkürünün, fəlsəfəsinin izlərini özlərində saxladığı üçün elmi əhəmiyyəti vardır. Bu nağıllar Azərbaycan xalqının fantaziyasını, bədii təfəkkürünü nümayiş etdirir. Belə nağıllara “Hatəmən nağılı”, “Ax-bax”, “Şahzadə Mütəlib”, “Sehrli üzük”, “Şəms və Qəmər”, “Məlik Məmməd”, “Qaraqaş” və s. misal göstərə bilərik. Bu nağıllarda qəhrəmanlar sehr, cadu, ovsun, əfsanəvi köməkçilərlə düşmənə qarşı mübarizə aparır, divlərə, əjdahalara, qırıılmaz tilsimlərə qarşı vuruşurlar. Bəzən bu nağıllarda əfsanəvi yerlər, zülmət dünyası, hətta o biri dünya təsvir edilir. Lakin bütün bunları diqqətlə öyrəndikdə görürük ki, bu nağıllarda onları yaradan xalqın mübarizəsi, iztirabları, xoşbəxt gələcək haqqında arzusu, düşmənlərə nifrəti ifadə edilmişdir. İnsanlar belə nağılları yaratmaqla öz əməklərini yüngülləşdirməyə çalışır, əmək məhsuldarlığını artırır, dörd-

ayaqlı və ikiayaqlı düşmənlərə qarşı söz və silah qüvvəsi ilə mübarizə edə bilir. Təbiətin insanlara düşmən olan bəlalарına təsir etməklə arzularını həyata keçirə bilir. Sehrli nağıllardakı ovsun, tilsim, cadu və s. heç də dini xarakter daşmır. Bu tilsimlər arasında, cadular içərisində xalqın istəkləri, arzuları ifadə edilir. Belə nağıllardan “Məlik Məmməd”, “Keçəl Məmməd”, “Kül oğlan” və başqa nağılları göstərə bilərik.

Bəzi sehrli nağıllarda qədim insanların astronomik görüşləri, yəni göy cisimləri və onların xüsusiyyətləri haqqındakı mülahizələri də ifadə olunmuşdur. Məlumdur ki, xalqın bu barədə fikirləri bir çox tapmacalarda, bayatılarda əks olunur. Bununla belə, nağıllarda da öz əksini tapmışdır. Belə nağıllardan “Şəms-Qəmər” nağılı daha çox diqqəti cəlb edir. Burada iştirak edən surətlərin əksəriyyətinin adı göy cisimlərindən götürülmüşdür. Oğlan Qəmər – ay, qız Şəms – günəş, onların bir-birinə qovuşmasına yaxından kömək edən Asiman – göy cismidir. Daha sonra burada Afıtab, Rövşən, Səttar, Ülkər, Kokəb və başqa surətlər də iştirak edirlər. “Şəms-Qəmər” nağılı bir sıra xüsusiyyətləri ilə bizim məhəbbət dastanlarımızı xatırladır.

Heyvanlar haqqında olan nağıllar da çox qədim dövrün hadisələri ilə bağlı olaraq yaranmışdır. Bu nağıllarda çox qədim zamanlarda insanların müxtəlif heyvanlara münasibəti, onların haqqında mülahizələri saxlanmışdır. Müxtəlif xalqlar yaşadıkları ərazi və dövrlərlə əlaqədar möcüzələr danışmış, əfsanələr, əfsunlar düzəlmişlər. *Tarixi nağıllar*, tarixi şəxsiyyətlər, hökmdarlar, padşahlar, xalq qəhrəmanları, məşhur sənətkarlar, inqilabçılar haqqında yaranan nağıllardır. Bu nağıllarda tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti ilə əlaqədar olan hadisələr nağıl janrının tələblərinə uyğun olaraq fantastikləşdirilir. Tarixi nağıllarda xalq kütlələrinin hökmdarlara olan münasibəti əks olunmuşdur. *Məişət nağılları* sehrli nağıllardan fərqli olaraq,

daha humanist xüsusiyyətlərə malik olurlar. Bu nağıllarda fantastik görüntülər olsa da, onlar sehrli nağıllardakı həddə çatmır. Buradakı obrazlar konkret olaraq zəhmətkeş xalqın içərisindən çıxmış qəhrəmanlardır.

Azərbaycan xalq nağılları içərisində *məişət nağılları* öz mövzu müxtəlifliyinə görə fərqlənir. Məişət nağıllarında real həqiqətlər, ictimai-siyasi fikirlər daha qabarıq göstərilir. Bu nağıllar öz süjetləri, surətləri etibarlı ilə digər nağıl növlərindən fərqlənirlər. Sehrli nağıllardan fərqli olaraq məişət nağıllarında (“Şahla qız”, “Padşahla pinəçi”, “Lal qız”, “İki qonşu”, “Yeddi nar çubuğu”, “Üç sənətkar” “Dərzi Əhməd” və s) süjetlər real hadisələr üzərində qurulur. Həm sehrli, həm də məişət nağıllarında mübarizə motivləri mövcuddur. Fərqlər orasındadır ki, məişət nağıllarında ictimai ziddiyyətlər daha tez gözə çarpır. Burada uşaqlar müxtəlif məişət problemləri ilə tanış olurlar. Məişətdə işləyən əşyaların mahiyyətini dərk edirlər. Bu isə onlarda məfhumları inkişaf etdirir. Təfəkkürün rəngarəng formalarına aydınlıq gətirir.

Nağıllarımızda yoldaşlıq, dostluq, bir-birinə kömək etmək motivləri də çox yaxşı verilmişdir. Yoldaşlıq, birlik qələbəni təmin edən amillərdəndir. Azərbaycanda xalq nağılları təlim və tərbiyənin düzgün gedişinə, əməyin təşkilinə, ailə münasibətlərinin düzgün qurulmasına, insanların sağlamlığının qorunmasına müsbət təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. Azərbaycan nağıllarında xalqımıza xas olan bir sıra gözəl xüsusiyyətlər, psixoloji fikirlər öyrənilmiş və onların zəruriliyi xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə nağılların növləri sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla araşdırılmış, habelə Azərbaycan nağıllarının özünəməxsus forma xüsusiyyətləri əsaslandırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nağılları 5 cildə, I cild. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005. -360 s.
2. Azərbaycan nağılları 5 cildə, IV cild. -Bakı: Şərq-Qərb, -2005. -36 s.
3. Əfəndiyev Paşa “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı” -Bakı-2008. -535 s.
4. Əfəndiyev Paşa “Azərbaycan folklorşünaslığı” (1920-ci ilə qədər) -Bakı-1994. -155 s.
5. http://www.nagillar.az/info/azerbaycan_nagillari_haqqinda.html

E-mail: zema.salimova@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*
psixol.ü.fəls.dok., dos. S.N. Heydərova

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.

UOT 159.9

Səbinə Fərrux qızı Salmanova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Dövlət Universiteti

QAÇQIN DÜŞMÜŞ ŞƏXSLƏRİN YENİ ŞƏRAİTƏ ADAPTASIYASININ MƏRHƏLƏLƏRİ

Сабина Фаррух гызы Салманова,
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Государственный Университет

ЭТАПЫ АДАПТАЦИИ БЕЖЕНЦЕВ К НОВЫМ УСЛОВИЯМ

Sabina Farrukh Salmanova,
doctorial student in the program of doctor of philosophy
Baku State University

STAGES OF ADAPTATION OF REFUGEES TO NEW CONDITIONS

Xülasə. Məqalədə qaçqın düşmüş şəxslərin yeni şəraitə adaptasiyasının mərhələləri araşdırılır. Qeyd olunur ki, adaptasiya fərdin həyatının yeni şəraitə, müəyyən sosial şərtlərə inteqrasiyası prosesini ifadə edir. Adaptasiya prosesində ictimai mühitin vacib elementləri və sosial çətinliklərin standart həlli yolları mənimsənilir. Qaçqınların adaptasiya səviyyəsinin artması, müxtəlif mənfəət təsirlərə qarşı ən qəti müqavimətə və özünəreallaşdırma perspektivlərinin artmasına səbəb olur.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-mədəni adaptasiyası zaman və keyfiyyət baxımından bir neçə dövrə bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan qaçqınların adaptasiyasının sosial proses kimi uzun müddətə, davamlılığa, keyfiyyətə malik mərhələləri özünü göstərir. Qaçqınların adaptasiyası prosesinin mərhələlərinə həm obyektiv, həm də subyektiv amillər təsir göstərir. Miqrasiyanın xarakteri, onun çətinlik səviyyəsi istər-istəməz onun mərhələlərinə də təsir göstərir.

Açar sözlər: *qaçqın, mühit, adaptasiya, yeni şərait, mədəni şok, bələdləşmə, inteqrasiya, mədəniyyət*

Резюме. В статье рассматриваются этапы адаптации беженцев к новым условиям. Отмечается, что под адаптацией понимается процесс интеграции личности в новые условия жизни, определенные социальные условия. В процессе адаптации осваиваются важные элементы социальной среды и типовые решения социальных проблем. Повышение уровня адаптации беженцев приводит к сильнейшей устойчивости к различным неблагоприятным воздействиям и увеличению перспектив самореализации.

Социокультурная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев характеризуется временем и качеством. С этой точки зрения этапы адаптации беженцев как социальный процесс имеют большую продолжительность и качество. На этапы процесса адаптации беженцев влияют как объективные, так и субъективные факторы. Характер миграции, уровень ее сложности неизбежно влияет на ее этапы.

Ключевые слова: *беженец, среда, адаптация, новые условия, культурный шок, ориентация, интеграция, культура*

Summary. The article examines the stages of adaptation of refugees to new conditions. It is noted that adaptation refers to the process of integration of an individual into new conditions of life, certain social conditions. In the process of adaptation, important elements of the social environment and standard solutions to social problems are mastered. The increase in the level of adaptation of refugees leads to the strongest resistance to various adverse effects and increased prospects for self-realization.

Socio-cultural adaptation of refugees and IDPs is characterized by time and quality. From this point of view, the stages of adaptation of refugees as a social process have a long duration and quality. Both objective and subjective factors affect the stages of the refugee adaptation process. The nature of migration, its level of difficulty, inevitably affects its stages.

Key words: *refugee, environment, adaptation, new conditions, cultural shock, guide, integration, culture*

Yeni sosial mühitə sürətlə adaptasiya olunmaq olduqca çətinidir. İstənilən qeyri-müəyyən, yeni şəraitə adaptasiya olunmaq üçün müəyyən vaxt lazımdır. Xüsusilə bu öz yerini məcburi şəkildə tərki etmiş qaçqınlarla bağlıdır, sosial-iqtisadi amillər (mənzil məsələsi, əhəlinin gəlir səviyyəsi, məşğulluq) gündəlik həyatda əhəmiyyətli fərqlər - bu və bir çox digər səbəblər qaçqınları bütün daxili qüvvələrini və ehtiyatlarını səfərbər etməyə məcbur edir. Bundan əlavə, bir çox qaçqınlar özlərini qohumlarından, dostlarından və sevdiklərindən təcrid olunmuş vəziyyətdə hiss edirlər, onlarda lazımı güc və ehtiyatlar tez tükənir, təklif və yararsızlıq hissi yaranır [4, s. 123].

Sözün geniş mənasında adaptasiya fərdin həyatın yeni şəraitə, müəyyən sosial şərtlərə inteqrasiyası prosesini ifadə edir. Adaptasiya prosesində ictimai mühitin vacib elementləri və sosial çətinliklərin standart həll yolları mənimsənilir. Qaçqınların adaptasiya səviyyəsinin artması, müxtəlif mənfi təsirlərə qarşı ən qəti müqavimətə və özünərealaşdırma perspektivlərinin artmasına səbəb olur.

Qaçqınların yeni şəraitə adaptasiya olunması mərhələlərini tədqiq edən G.F. Habdraxmanova öz tədqiqatında qaçqınların sosial və mədəni adaptasiya mərhələlərini müəyyən etmək üçün iki meyar fərqləndirir: 1) adaptiv fəaliyyətin xarakteri; 2) zaman ölçüsü. Onun apardığı tədqiqatların nəticələrindən aydın olur ki, qaçqınların adaptasiya prosesi üç mərhələdən keçir. Onları aşağıdakı kimi sistemləşdirə bilərik:

1. Bələdləşmə mərhələsi. Bu mərhələdə mədəni şokun simptomları özünü göstərməyə başlayır: dostların, qohumların itirilməsi hissi yaranır, onlarda ətrafda baş verənlərə adaptasiya olunmamaq kimi duyğular meydana gəlir. Yeni yerə köçmək qaçqınlarda dərin depressiyanın yaranmasına səbəb olur. Adaptasiya prosesi bələdləşmə xarakteri daşıyır və real şəraitlə gözləntilər uyğunluq səviyyəsini müəyyən edir.

2. Qiymətləndirmə mərhələsi. Bu mərhələdə qaçqınların adaptativ fəaliyyəti hər şeydən

əvvəl ətrafda baş verən hadisələrin qiymətləndirilməsinə yönəlir. Bu mərhələdə ətrafda baş verənlərə uyğunlaşmağa çalışır.

3. "Uyğunluq" mərhələsi. Bu mərhələdə qarşılıqlı anlaşma özünü göstərir. Qaçqınlar və mühit bir-birini qəbul etməyə başlayır. Bu əsasında qaçqınlar özlərini daha yaxşı hiss edirlər və yeni icmanın həyatına inteqrasiya olunurlar. Depressiya öz yerini nikbinlik, inam və məmnunluq hissəsinə verir [2, s. 10].

Tədqiqatçı N.N. Melnikova, adaptasiya prosesinin bir-biri ilə əlaqəli 5 mərhələsini müəyyən edir. Bu təsnifat birbaşa qaçqınların adaptasiyası ilə əlaqəli olmasa da, bu təsnifat universal xarakter daşıyır.

Birinci mərhələ, dəyişikliklərə ilkin reaksiya adlanır. Bu mərhələ mövcud situasiyaya zəif bələdləşmə ilə xarakterizə olunur. Yeni şəraitlə hələ tanış deyil, yaranmış problemlə situasiyadan baş çıxartmaq üçün biliyi və təcrübəsi yoxdur. Davranış aktivliyi, məqsədyönlülükdən və produktivlikdən daha çox spontan xarakter daşıyır. Bu mərhələdəki emosional reaksiyalar daha çox "orqanizm-mühit" sistemində balansın pozulması haqqında məlumatların ötürülməsi ilə bağlı özünü göstərir. Bu mərhələdə dəyişən vəziyyəti qəbul etmək, yeni qarşılıqlı əlaqə sistemi qurmaq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

N.N. Melnikovaya görə adaptasiya prosesinin ikinci mərhələsi bələdləşmə mərhələsi adlandırıla bilər. Bu mərhələnin ən mühüm xüsusiyyəti mövcud vəziyyətə bələdləşmənin adekvat olmasıdır. Bu mərhələnin başa çatması problemlə vəziyyəti həll etmək üçün lazımı səviyyədə biliklərin əldə edilməsi ilə müşayiət olunur.

Üçüncü mərhələ daxili emal və dərk etmə mərhələsi adlanır. Bu mərhələ düzgün davranış strategiyasının seçilməsini özündə əks etdirir. Bunun nəticəsində insanlar qarşılıqlı münasibətlərin daha effektiv sistemini yarada bilərlər.

Dördüncü mərhələ dəyişikliklərin yönəlməmiş hərəkətlər kompleksi adlanır. Bu mərhələdə fərdin bütün davranışı daha çox yeni şəraitə adaptasiya olunmağa istiqamətlənir.

Beşinci mərhələ produktiv qarşılıqlı təsir adlanır. Bu mərhələ fərdin adaptasiya vəziyyətini özündə əks etdirir. Bu mərhələdə insan özünü emosional baxımdan rahat hiss edir. Onun ətraf mühitə münasibəti sabit və pozitiv xarakter daşıyır [5, s. 31].

Bu məsələləri tədqiq edən Y.V. Ledneva görə, qaçqınların adaptasiya prosesi mürəkkəb xarakter daşıyır. Tədqiqatçının fikrincə, qaçqınlarda adaptasiya prosesini bir-birindən keyfiyyət baxımından tamamilə fərqlənən iki mərhələyə bölmək mümkündür:

1. Qaçqınların yeni şəraitə adaptasiyası mərhələsi;

2. Miqrant və qaçqınların daxil olduğu cəmiyyətə inteqrasiya mərhələsi.

Birinci mərhələdə miqrant və ya qaçqınlar yeni yaşayış yerində məskunlaşır: xüsusi proqramlara əsasən onlara mənzil verilir, uşaqları uşaq bağçalarında və məktəblərdə işlə təmin olunur, coğrafi, siyasi şərtlərlə tanışlıq baş verir.

İkinci mərhələdə isə qaçqınların daxil olduğu cəmiyyətə inteqrasiya olunması baş verir. Göründüyü kimi, bu mərhələdə miqrant və qaçqınlar düşdüyü mühitə uyğunlaşır, yeni cəmiyyətdə öz istəklərini həyata keçirir, başqa sözlə desək, özünü təmin edə bilir. Bu baxımdan onlar düşdüyü mühitə daha çox adaptasiya oluna bilirlər [8].

Adaptasiya prosesini tədqiq edən digər tədqiqatçılar adaptasiya prosesinin beş mərhələsini fərqləndirirlər. Həmin mərhələlər aşağıdakılardır:

1. Konformizm mərhələsi. Bu mərhələdə immiqrant dominant mədəniyyətə tabe olur. Məsələn, onun üçün yeni mədəniyyətdə özünün mədəniyyətində mövcud olanlardan fərqli olaraq hər şey yaxşıdır. Bu baxımdan fərd düşdüyü mədəniyyətə daha tez inteqrasiya olunmağa çalışır. Konformizm mərhələsi Berrinin irəli sürdüyü assimilyasiya nəzəriyyəsinə yaxındır.

2. Dissonans mərhələsi. Bu mərhələdə fərd dominant mədəniyyətdəki qüsurları görməklə yanaşı mənsub olduğu mədəniyyətin yaxşı tərəflərini də görür. Eyni zamanda utanç və qürur hissləri bir-birinə qarışır.

3. Müqavimət mərhələsi. Bu mərhələdə fərd yalnız öz mədəniyyətini qəbul edir, yeni mədəniyyətdə mövcud olan qaydaları rədd edir. Öz mədəniyyətinə olan hörmət hissi get-gedə

artmağa başlayır. Bir tərəfdən fərd öz mədəniyyəti ilə fəxr edir, digər tərəfdən də mədəniyyətinin nümayəndələrindən utanır və buna görə özünü günahkar hiss edir. Onda dominant mədəniyyətə qarşı olan qəzəb hissi artmağa başlayır. Müqavimət mərhələsi Berrinin nəzəriyyəsində irəli sürülən separasiya mərhələsi ilə üst-üstə düşür.

4. Özünütəhlil mərhələsi. Emosional keçmişə görə bu mərhələ psixoloji baxımdan çox güclü xarakter daşıyır. Özünütəhlil mərhələsi, ümumiyyətlə, düşdüyü dominant mədəniyyətin nümayəndələrinə həddindən artıq heyranlığın əks reaksiyasıdır. Öz məxsus olduğu qrupa qarşı tənqidilik xüsusiyyəti artır. Bu mərhələdə fərd öz təcrübəsini digər insanların təcrübəsi ilə müqayisə etməyə uzlaşdırmağa çalışır.

5. İnteqrasiya/bikulturalizm mərhələsi. Bikulturalizm mərhələsində fərddə daxili təhlükəsizlik hissi yaranır. O, köhnə və yeni mədəniyyəti qiymətləndirir. O dərk edir ki, hər bir mədəniyyətin yaxşı və pis tərəfləri mövcuddur. Fərddə özünüdərk etmə güclənir. Bu mərhələ Berrinin irəli sürdüyü inteqrasiya mərhələsi ilə üst-üstə düşür. Bu mərhələ multikultural fərdiyyətin yaranmasını mümkün edir. İmmiqrant mütləq bütün mərhələləri yaşamır və eyni zamanda qeyd edilən mərhələlərin sırası dəyişə bilər.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, qaçqınlarda adaptasiya prosesinin aşağıdakı mərhələlərini fərqləndirmək mümkündür:

1. Adaptativ şok mərhələsi. Bu, sosial adaptasiyanın ən çətin və vaxt aparan mərhələsidir, insanın naməlumluqdan qorxdığı dövrdür və ətrafda baş verənləri dərk etməkdə çətinlik çəkir [3, s. 56.]. Məhz bu dövrdə subyekt ilk dəfə ictimai həyatın yeni komponentlərini öyrənmə tələbatı ilə qarşılaşır və onların müsbət və mənfi tərəflərini bilir. Qeyd edilən vəziyyət sosial subyektin özü üçün təhlükəli xarakter daşıyır. Belə ki, çox vaxt psixi, fiziki, sosial vəziyyət ortaya çıxan problemləri həll etmək üçün yetərli olmur. Adaptiv şok bəzi hallarda fərdin bütün funksiyalarının sıradan çıxmasına və hətta bir insanın fiziki ölümünə səbəb ola bilər.

2. Adaptasiya resurslarının səfərbər edilməsi. Bu mərhələ axtarış, mövcud problemlərin optimal həlli yollarının şüurlu şəkildə seçimi ilə bağlıdır. Bu zaman sosial subyektin adaptasiya qabiliyyətləri daha da genişlənir. Adaptiv qabiliyyətlər hər hansı şəxsə gizli formada olan və

yalnız sosial adaptasiya zamanı aktiv olan xüsusiyyətlər və qaynaqlar kompleksini özündə əks etdirir.

3. "Ətraf mühitin çağırışı"na cavab. Bu, sosial adaptasiyanın son mərhələsidir. Bu mərhələdə subyekt öz adaptasiya qabiliyyətinə, qaynaqlarına, üstünlüklərinə və eyni zamanda inteqrasiyasının baş verdiyi sosial mühitin elementlərinin əsas xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq mövcud vəziyyətinə uyğun olaraq davranış növünü müstəqil olaraq seçir. Davranış modelini seçmə prosesində, sosial subyekt öz baxışlarına, məqsədlərinə, üstünlüklərinə uyğun gələn, lakin hazırkı vəziyyətə, uyğunlaşdığı mühitə tamamilə uyğun olmayan modeli seçərək səhvə yol verə bilər. Bütün bunlar ciddi problemlərə və çətinliklərə səbəb ola bilər. Belə vəziyyətdə, fərdin adaptasiyası zamanı zəruri bir elementə çevrilən uyğun mütəxəssisin köməyi son dərəcə vacibdir.

Məcburi köçkünlərin yerli icma ilə sabit sosial əlaqələrinin formalaşması "kənd-şəhər" xarakterinə görə coğrafi məskunlaşma faktoru ilə əlaqəlidir. Beləliklə, böyük şəhərlərin və sənaye mərkəzlərinin keçmiş sakinləri olan miqrantlar kənd yerlərindən gələn immiqrantlardan fərqli olaraq şəhərdəki yaşayış şərtlərinə sürətli və müvəffəqiyyətlə uyğunlaşırlar, çünki yüksək səviyyədə təhsil, peşə vəziyyəti kimi xüsusiyyətlərə sahibdirlər.

Amerikalı psixoloq G. Triandisə görə, qaçqınların adaptasiya prosesinin beş mərhələsi ni fərqləndirmək mümkündür:

1. "Bal ayı" emosional yüksəliş, həvəs, zehni canlanma vəziyyəti, miqrantların böyük ümidləri ilə xarakterizə olunur. Birinci mərhələ, ümumiyyətlə, yüksək həvəs və miqrantların şişirdilmiş ümidləri ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələnin müddəti tamamilə fərdi xarakter daşıyır. Nəzərə almaq lazımdır ki, heç də bütün miqrantlarda birinci mərhələ ümid və sevinclə dolu olmur.

2. Yeni mühit mənfə təsir göstərməyə başlayır. Narahatlıq hissi, yerli sakinlərlə qarşılıqlı anlaşılmaqlar yaranır. Bütün bunlar məyusluq, qarışıqlıq və depressiyaya səbəb olur. Bu mərhələdə "qərib" gerçəklikdən qaçmağa çalışır, yalnız həmyerliləri ilə əlaqə qurur (əgər belə bir fürsət varsa). G. Triandisə görə, ikinci mərhələdə yeni mühit qaçqınlara mənfə təsir göstərir. Bu dövrdə sosial əlaqələrin miqrantlara dəstək üçün

əhəmiyyəti artır. Bu prosesdə, bir qayda olaraq, həmvətənlərin rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Üçüncü mərhələdə dezadaptasiya kritik səviyyəyə çata bilər. Məsələn, yeni cəmiyyətə və mühitə uyğunlaşa bilməyən miqrantlar ya evlərinə qayıtmağa çalışırlar, ya da sosial dəstək alıb çətinlikləri dəf edirlər. Məcburi köçkünlər yerli ənənələri, adətləri, mədəniyyəti mənimsəyir, tarixlə tanış olur, dili öyrənirlər.

4. Dördüncü mərhələdə dezadaptasiyanın simptomları yavaş-yavaş aradan qaldırılır. Depressiya tədricən nikbinlik, özünəinam və məmnuniyyət vəziyyəti ilə dəyişir. Miqrant özünü daha rahat və yerli icmaya inteqrasiya olunmuş hiss edir.

5. G. Triandis sisteminin son mərhələsi yeni sosial mühitin tələblərinə cavab olaraq nisbətən sabit fərdi dəyişiklikləri nəzərdə tutan ən yüksək adaptasiya dərəcəsini təsvir edir. Uyğunlaşma prosesinin əsas məqsədi ətraf mühitin və fərdin qarşılıqlı uyğunlaşmasıdır, lakin bu nəticənin əldə olunması prosesin başa çatması demək deyil [7, s.28].

Bir sıra tədqiqatçılar şəxsiyyətin yeni mühitə adaptasiyasının dörd mərhələsinin olduğunu qeyd edirlər:

1. İlk mərhələdə fərd və ya qrup onlar üçün yeni mühitdə necə davranmaq lazım olduğunu bilsələr də, yeni mühitin dəyərlər sistemini qəbul etməyə hazır olmadıqlarından əvvəlki dəyərlər sistemini qoruyub saxlamağa çalışırlar.

2. Dözümlülük mərhələsi. Bu mərhələdə qruplar, fərd və yeni mühit bir-birlərinin davranış normalarına və qaydalarına qarşı dözümlülük göstərirlər.

3. Uyğunlaşma qabiliyyəti. Bu zaman fərd düşdüyü mühitin dəyərlər sisteminin əsas elementlərini, həmçinin mühit, fərd və ya qrupun dəyərlərini qəbul edir.

4. Assimilyasiya mərhələsində isə fərdin və yeni mühitin dəyərlər sistemi bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Sonralar bir çox tədqiqatçılar öz əsərlərində adaptasiyanın mərhələlərini təsvir etsələr də, bununla bağlı geniş yayılmış təsnifat P. Adlerin adı ilə bağlıdır. Görkəmli tədqiqatçı 1975-ci ildə qaçqınların adaptasiyasının beş mərhələsini fərqləndirirdi [8, s. 5]:

1. Bal ayı mərhələsi. Bu mərhələ ilk 1-6 ayı əhatə edir. İlk dövrlərdə yeni ərazilərdə hər

şey onların xoşuna gəlir. Həvəs və ümidlə doludurlar, onlara elə gəlir ki, məqsədlərinə nail olublar. Eyni zamanda bəzi imtiyazlara sahib ola bilirlər. Bu mərhələdə tez-tez özləri ilə digər insanlar arasında müqayisə aparılır. Lakin qeyd edək ki, bu dövr çox tez keçib gedir. Şəxsin təcürübədən və təəssürlərdən asılı olaraq, birinci mərhələ bir neçə həftədən bir neçə aya qədər davam edə bilər.

2. Qəbul etmə mərhələsi. Bu mərhələ 6-12 ay davam edir. Bu mərhələdə yenilik effekti itir, tanımadığı bir mühitdən və mədəniyyətdən təzyiq hiss edir. Qaçqınlar bu mərhələdə gündəlik məişət problemləri ilə üz-üzə qalırlar. Nəticədə onlarda ümitsizlik meydana gəlir. Bunun nəticəsində onlarda frustrasiya, hətta depressiya yarana bilər.

3. Reintegrasiya mərhələsi. Bu mərhələ 1-1,5 ili əhatə edir. Əgər ikinci mərhələdə insanın bütün narazılıqları özünə qarşı yönəlsə, bu mərhələdə yaranan qəzəb və mənfi emosiyalar ətrafdakılara və yeni mədəni mühitə istiqamətlənir. Qaçqınlar ədalətsizlikdən və yeni həyatın "səhv quruluşundan" şikayətlənirlər. Bu mərhələdə mədəni şok özünün maksimum səviyyəsinə çatır. Bu isə öz növbəsində, ciddi psixoloji xəstəliklərə gətirib çıxara bilər. Bir çox insanlar bu cür gərginliyə tab gətirə bilmirlər.

4. Neytral mərhələ. Bu mərhələdə insanda optimist əhval-ruhiyyə, özünə inam və yeni cəmiyyətdəki və mədəniyyətdəki mövqeyindən məmnunluq hissi yaranır. Başqa insanlarla özü arasındakı fərqliliklərin olmasını daha sakit formada qəbul edirlər. Beləliklə, yeni cəmiyyətə uğurlu şəkildə adaptasiya olunma prosesi davam edir.

5. Komfort mərhələsi. Bu mərhələdə yeni mədəni şəraitə tamamilə adaptasiya olunur. Gözləntilərlə reallığın qarşılıqlı uyğunluğu özünü göstərir, insan həm "köhnə", həm də "yeni" mədəni mühitdə eyni dərəcədə özünü rahat hiss

edir. Qeyd edək ki, buna baxmayaraq, heç də bütün qaçqınlar bu mərhələyə çatmır və integrasiya prosesinin özü bir neçə aydan bir neçə ilə qədər davam edə bilər [2, s. 289].

Bu istiqamətdə tədqiqat aparən tədqiqatçılar müxtəlif meyarlardan çıxış edərək qaçqınların düşdükləri şəraitə adaptasiya olunmasının mərhələlərini fərqləndirmişlər. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin sosial-mədəni adaptasiyası zaman və keyfiyyət baxımından bir neçə dövrə bölünməsi ilə xarakterizə olunur. Bu baxımdan qaçqınların adaptasiyasının sosial proses kimi uzun müddətə, davamlılığa, keyfiyyətə malik mərhələləri özünü göstərir. Qaçqınların adaptasiyası prosesinin mərhələlərinə həm obyektiv, həm də subyektiv amillər təsir göstərir. Miqrasiyanın xarakteri, onun çətinlik səviyyəsi istəməz onun mərhələlərinə də təsir göstərir.

Problemin aktuallığı. İstər siyasi baxımdan, istər sosioloji, istərsə də psixoloji baxımdan qaçqın düşmüş şəxslərin yeni şəraitə adaptasiyasının psixoloji mahiyyətinin sistemli şəkildə aydınlaşdırılması və qaçqınlarda şəxsiyyət böhranının təzahürlərinin müəyyənləşdirilməsi bütün dövrlər üçün öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə qaçqın düşmüş şəxslərin yeni şəraitə adaptasiyasının psixoloji mahiyyətinə sistemli şəkildə aydınlıq gətirilmiş və qaçqınlarda şəxsiyyət böhranının təzahürləri haqqında geniş və hərtərəfli məlumat verilmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, qaçqınların adaptasiyası prosesinin mərhələlərinə həm obyektiv, həm də subyektiv amillər təsir göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Qaçqın düşmüş şəxslərin yeni şəraitə adaptasiyasının psixoloji mahiyyətinin aydınlaşdırılması və qaçqınlarda şəxsiyyət böhranının təzahürlərinin müəyyənləşdirilməsi bütün dövrlərdə cəmiyyətdə gedən siyasi və sosial proseslərin düzgün istiqamətdə aparılması üçün çox vacibdir. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrlər istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Габдрахманова Г.Ф. Социокультурная адаптация беженцев и вынужденных переселенцев в Республике Татарстан Монография. – Казань: Институт истории АН РТ, -2003. – 148 с.
2. Георгиевский А.Б. Эволюция адаптаций. -М., -2011. -233 с.
3. Жогин Б.Г., Маслова Т.Ф., Шаповалов В.К. Интеграция вынужденных мигрантов в местное сообщество: опыт практической и исследовательской деятельности. -Ставрополь, -2011, -255 с.
4. Мельникова Н.Н. Процесс социально-психологической адаптации. Подходы к изучению // Теоретическая, экспериментальная и практическая психология. Сборник научных трудов / Под ред. Н.А. Батурина. Челябинск: Изд-во ЮрУрГУ, 1998. Т. 1. с. 31-49.

5. Садохин, А. П. Культурология. Теория культуры / А.П. Садохин, Т.Г. Грушевицкая. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, -2004. - 365 с.
6. Триандис Гарри К. Культура и социальное поведение. - М. : Форум, -2007, -280 с.
7. Adler P.S. The transitional experience: An alternative view of culture shock. Journal of Humanistic Psychology, Vol 15(4). -NY, -1975, -p. 3-23
8. [https:// www.nbpublish.com /library_get_pdf.php?id=33999\]](https://www.nbpublish.com/library_get_pdf.php?id=33999)

E-mail: salmanova-sebine@bk.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok. dos. T.T. Babayeva*

psixol. ü.fəls.dok. dos. Y. Ə. Vəliyeva

Redaksiyaya daxil olub: 13.09.2022.

UOT 159.9

Rəna Nüsrəddin qızı Cəbrayilova
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Pedaqoji psixologiya kafedrasının baş müəllimi*

KİÇİKYAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN İDRAK MARAQLARININ FORMALAŞDIRILMASI ÜÇÜN TƏLİM PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN METOD VƏ ÜSULLAR

Рена Нусреддин гызы Джабраилова
*старший преподаватель кафедры Педагогической психологии
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета*

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ ДЛЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ШКОЛЬНИКОВ МЛАДШЕГО ВОЗРАСТА

Rana Nusreddin Jabrayilova
*senior lecturer of the department of the Educational psychology at
Azerbaijan State Pedagogical University*

METHODS AND TECHNIQUES USED IN THE EDUCATIONAL PROCESS TO FORM THE COGNITIVE INTERESTS OF YOUNGER STUDENTS

Xülasə. Elmi məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının formalaşdırılması üçün təlim prosesində istifadə olunan metod və üsullar müəllif tərəfindən ardıcılıqla araşdırılmışdır. Məqalədə tədrisdə müxtəlif metod və üsulları tətbiq edərək idrak işlərinin təcrübəsində onları kiçikyaşlı məktəblilərə öyrətmənin zəruriliyi qeyd edilir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, öyrənmənin düzgün təşkilində hər bir metod kiçikyaşlı məktəblilərin idrak qabiliyyətlərini - qavrayışını, təfəkkürünü, hafizəsini, təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün maksimum dərəcədə istifadə olunmalıdır.

Açar sözlər: idrak maraqları, öyrənmə, metod və üsullar, idrak qabiliyyətləri, idrak fəaliyyət

Резюме. В научной статье автором были рассмотрены методы и приемы, используемые в учебном процессе для формирования познавательных интересов младших школьников. В статье говорится о необходимости обучения им младших школьников в практике познавательной работы путем применения различных методов и приемов в обучении. Автор справедливо указывает, что каждый прием при правильной организации обучения должен максимально использоваться для развития познавательных способностей младших школьников - восприятия, мышления, памяти, воображения.

Ключевые слова: познавательные интересы, обучение, методы и приемы, познавательные способности, познавательная деятельность

Summary. In a scientific article, the author considered the methods and techniques used in the educational process to form the cognitive interests of younger students.

The article talks about the need to teach them to younger students in the practice of cognitive work through the use of various methods and techniques in teaching. The author rightly points out that each technique, with the correct organization of training, should be used to the maximum for the development of the cognitive abilities of younger students - perception, thinking, memory, imagination.

Key words: cognitive interests, learning, methods and methods, cognitive abilities, cognitive activity

Müasir dövrdə şagirdlərin idrak maraqlarının səviyyəsinin aşağı düşməsi onunla izah edilir ki, ibtidai məktəblərdə uşaqların idrak maraqla-

rının inkişafına kifayət qədər diqqət yetirilmir və ya onlarla epizodik, systemsiz iş aparılır. Belə systemsiz iş təlim prosesində şagirdlərin əqli iş qa-

biliyyətinin zəifləməsinə, onlarda həddindən artıq yorğunluğun yaranmasına gətirib çıxarır. Dərsdə müəllimin şagirdləri informasiyalarla yükləməsi, dərsi cansıxıcı, monoton şəkildə aparması da şagirdlərin dərsə olan maraqlarını azaldır.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə təlimə marağı artırmaq üçün, ilk növbədə, müəllim onların idrak tələbatlarının və idrak maraqlarının ödənilməsi üçün hansı üsullardan istifadə edəcəyini və həmin üsullarla şagirdlərin maraqlarını necə inkişaf etdirəcəyini qabaqcadan bilməlidir.

İdrak maraqları kiçikyaşlı məktəblilərin mühüm təlim metodlarından biridir. Sistemik, məqsədyönlü tərbiyə fəaliyyəti, fəaliyyətin təşkili nəticəsində idrak maraqları şagird şəxsiyyətinin davamlı xassələrindən biri olub, onun inkişafına böyük təsir göstərir. İdrak fəallığının yüksəlməsi üçün təlim prosesində müəllimlər şagirdlərin idrak maraqlarını stimullaşdıran üsullar müəyyən etməlidir.

Metod müəllim və şagirdlərin müəyyən olunmuş təlim məqsədinə çatmağa yönəlmiş nizamlı bir fəaliyyətidir. Təlim metodları dedikdə təhsil problemlərinin həlli yolları başa düşülür. Dünyada elm adamları tərəfindən idrak marağının formalaşmasına yönəldilmiş çoxlu sayda metod və üsullar toplanmışdır.

Öyrənmənin aktiv metodları – öyrənmələrin idrak maraqlarını stimullaşdıran metodlardır. Bu metodlar, əsasən müəyyən bir problemin həlli yolları barədə sərbəst fikir mübadiləsini nəzərdə tutan bir dialoqa əsaslanır. Onlar şagirdlərin fəallığının yüksək səviyyəsi ilə xarakterizə olunur. Təhsil və tədris-istehsalat fəaliyyətinin artırılması baxımından müxtəlif təlim metodlarının imkanları fərqlidir, müvafiq metodun mahiyyəti və məzmunu onlardan istifadə yollarından və müəllimin ustalığından asılıdır.

Hər bir üsul ondan istifadə edən şəxslər tərəfindən aktiv hala gətirilir. Öyrənmənin aktiv metodları tədris materialına yiyələnmə prosesində şagirdlərin əqli və praktik fəaliyyətlərini, fəallığını təmin edir. Bu metodların köməyi ilə sabit idrak maraqlarını inkişaf etdirmək olar. Təlim prosesində onları sistemləşdirməklə yanaşı həm də hissələrə bölmək məqsədə müvafiqdir.

Fəal təlim metoduna daxil olan üsullardan biri də sinifdə *əyləncəli vəziyyət* yaratmaqdır. Bu üsula əyləncəli nümunələr, təcrübələr və paradoksal faktları tədris prosesinə daxil etmək

aidir. Bu üsul öyrənməyə marağın artmasına kömək edir. Bədii ədəbiyyatdan nümunələrdən sitatlar və onların təhlili. Əyləncə vəziyyəti şagirdlərdə təəccüb üsullarının tətbiqi yolu ilə mövzuya dərin emosional təəssüratların yaranmasına səbəb olur ki, bu da kiçikyaşlı məktəblilərdə təlim fənninə dərin emosional təəssüratlar oyadır. O, idrak maraqlarının formalaşmasına da müsbət təsir göstərir.

Dərslər zamanı emosional vəziyyət yaratmaq üçün müəllimin nitqinin emosionallığı, parlaqlığı, bədiiyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İdrak maraqlarının formalaşdırılması üçün metod və üsullara yalnız fəal tədris metodu və əyləncə vəziyyəti deyil, digərləri də daxildir. Məsələn, təlim prosesinin oyun situasiyasının yaradılmasına əsaslanan *idrak oyunları metodu* öyrənməyə marağ yaratmaq üçün dəyərli bir metod adlandırıla bilər. Bu metod mövzuları daha sürətlə, asan və aydın şəkildə başa düşməyə kömək edir. Onlar idrak prosesinin sürətli formalaşmasını müəyyən edir.

İdrak marağının stimullaşdırılmasının başqa bir üsulu da *idrak mübahisəsi situasiyasının yaradılması* metodudur. Bu metod mövzuya marağın artmasına kömək edir. Gələcəkdə şagirdə kömək edəcək sağlam rəqabəti inkişaf etdirir. Yarış uşaqlara müvəffəqiyyət, öyrənmə sevinci, qazandıqları ilə qürur duymağa kömək edir və bu da uşağın emosional proseslərinə təsir göstərir. Şagirdlərin mübahisəli vəziyyətlərə salınması onların biliklərini dərinləşdirməklə yanaşı, qeyri-ixtiyari olaraq onların diqqətini həmin mövzuya cəlb edir və marağın artmasına səbəb olur.

Qeyri-standart yaradıcı tapşırıqların həlli metodunun tətbiqi kiçikyaşlı məktəblilərin yaradıcılıq proseslərinin inkişafına kömək edir və bu da şagirdlərin idrak maraqlarının formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Təlim fəaliyyətinin özünə əsas marağ mənbəyi, ilk növbədə, onun məzmunudur.

Məzmunun güclü stimullaşdırıcı təsiri olması üçün təlim prinsiplərində (elmin həyatla əlaqəsi, sistemlilik və ardıcılıq, kompleks təhsil, tərbiyəedici və inkişafetdirici təsir) formalaşdırılmış bir sıra tələblərə cavab verməlidir.

Məzmunun stimullaşdırıcı təsirini artırmağa yönəldilmiş xüsusi üsullar da vardır. Bunlara, ilk növbədə yenilik, aktualıq vəziyyətinin yaradılması, məzmunun incəsənət və ədəbiyyatdakı ən vacib kəşflərə yaxınlaşdırılması daxildir.

Həyat vəziyyətlərinin təhlili metodundan idrak maraqlarının formalaşması üçün istifadə olunur. Öyrənmənin bu metodu bilikləri mümkün qədər çox konkretləşdirmək yolu ilə birbaşa stimullaşdırır.

İdrak maraqlarının formalaşdırılması metodlarına kiçikyaşlı məktəblilərin marağını artıran təlim əməkdaşlığı daxildir. Müəllim təlim əməkdaşlığının birgə fəaliyyətində:

- şagirdin fəaliyyət üsullarını yenidən qurma vəziyyətini yaradır;
- tədris materialını elə təşkil edir ki, uşaq öz təcrübəsizliyinin səbəblərini aşkar edə bilsin;
- yalnız şagirdlərin təşəbbüsü ilə onlarla əməkdaşlıq edir və onlara konkret köməyini göstərir [2,s.162-163].

İdrak marağının stimullaşdırılması metodlarına *evristik tədris metodu* da aid edilə bilər. Evristik öyrənmənin məqsədi keçmiş təcrübələri şagirdlərə ötürmək deyil, şəxsi təcrübələr və məhsullar yaratmaqdır. Kiçikyaşlı məktəblilərin müxtəlif təhsil sahələrində həyata keçirdiyi evristik fəaliyyət nümunə üzrə fəaliyyəti izləməklə əvvəlcədən bacarıqlara sahib olduqları düşünülür. Bu metodda idrak tapşırıqları üçün aktiv axtarış təşkil edilir. Yalnız müəllimin nəzarəti altında şagirdlərin yaradıcı fəaliyyəti nəzərdə tutulur. İdrak maraqları müəyyən bir çərçivədə formalaşır.

Həmçinin biliklərin təqdim edilməsi üçün müəllim hər hansı bir hekayəyə, izahata və ya söhbətə müraciət edir. Bu metodlar tez-tez bir nümayiş ilə əlaqələndirilir. Hekayə dəyərəyönlü fəaliyyətlərin təşkilində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əxlaqi qiymətləndirmələr və davranış normaları uşaqların hissələrinə təsir edərək fikirlərin mənasını anlamağa və mənimsəməyə kömək edir. Hekayə öyrənmənin müsbət motivlərinin və aktiv həyat mövqeyinin inkişafına kömək edir, ki, bu da idrak maraqlarının formalaşmasını şərtləndirir.

Söhbət metodundan qədim zamanlardan bəri həmişə istifadə edilmişdir. Bu metod tədrisən şagirdləri yeni biliklərə yiyələnməyə sövq edir.

Kitabla işləmə üsulu. Bu üsuldan yeni biliklər əldə etmə və həmin biliklərin möhkəmləndirilməsi, habelə bacarıq və bacarıqların inkişafı metodu kimi istifadə edilə bilər. Bu təlim çoxfunksiyalı üsul olub təlim, inkişaf və tərbiyəni təmin edir, öyrənməyə və özünütəkmilləşdirməyə təhrik edir, habelə nəzarət və korrekte funksiyalarını yerinə yetirir.

Kitabla işləmək metodu – həm məktəbdə, həm də məktəbdən sonrakı mərhələdə öyrənmə və ya özünütəhsil dövründə əsas öyrənmə metodudur. Məsələn, müəllim dərslərdən istifadə edir. Bacarıq və vərdişləri inkişaf etdirmək üçün müəllim şagirdlərə müxtəlif tapşırıqlar verir, uyğun hərəkətlərin həyata keçirilməsində məşqlər sistemi təmin etməyə çalışır. Bundan ötrü o, şagirdlərin müstəqilliyini artıran yaradıcı xarakterli işlər təşkil edir. İstənilən metodla şagirdlərin işi elə təşkil edilməlidir ki, mənimsənilənləri anlamadan yeni biliklərə yiyələnməyə icazə verilməsin. Öyrənmənin düzgün təşkilində hər bir metod kiçik-yaşlı məktəblilərin idrak qabiliyyətlərini-qavrayışını, təfəkkürünü, hafizəsini, təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün maksimum dərəcədə istifadə olunur. Hər bir metod müəllim və şagirdlərin fəallığını tələb edir.

Tədrisdə müxtəlif metod və üsulları tətbiq edərək idrak işlərinin təcrübəsində onları kiçikyaşlı məktəblilərə öyrətmək lazımdır. Əqli iş və praktik hərəkətlərin metod və üsullarından müstəqil istifadə şagirdlərin qabiliyyətlərinin inkişafında ən güclü amildir.

Müstəqil əqli işin təcrübəsi şagirdləri özünütəhsil yolu ilə bilik əldə etmək qabiliyyəti ilə təchiz edəcəkdir. Dərsin həqiqətən şagirdlərin fərdi keyfiyyətlərini təzahür etdirmə vasitəsi olması və ev tapşırıqlarını həvəslə yerinə yetirmələri üçün mümkün qədər informasiya-praktik metodundan problem axtarışına keçmək lazımdır.

Problemlə axtarış metodunda işlərin çox hissəsi uşaqlara həvalə olunur ki, bu da idrak maraqlarının inkişafına kömək edir. Müəllimlər tərəfindən *fərqləndirmə metodu* da istifadə olunur. Bütün uşaqlar akademik səviyyələrinə görə bir-birindən fərqlənir. Təbii ki, şagirdlərin əksəriyyəti çətin tapşırıqları yerinə yetirə bilmirlər. Öyrənmənin bütün mərhələlərində şagirdlərin idrak maraqlarının fəallaşdırılması vasitəsi kimi tapşırıqların həlli vacibdir.

Beləliklə, kiçikyaşlı məktəblilərdə idrak maraqlarının formalaşdırılması üçün ən təsirli metod və üsullar müəyyənləşdirildi və açıqlandı.

Problemin aktuallığı. Elmi məqalədə öyrənmənin düzgün təşkilində hər bir metodun kiçikyaşlı məktəblilərin idrak qabiliyyətlərini - qavrayışını, təfəkkürünü, hafizəsini, təxəyyülünü inkişaf etdirmək üçün maksimum dərəcədə istifadə olunmasının zəruriliyi xüsusi olaraq qeyd olunur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə kiçikyaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının formalaşdırılması üçün təlim prosesində istifadə olunan metod və üsullar sistemləşdirilmiş və ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Булатова О.В. Познавательный интерес в структуре общей способности к учению в младшем школьном возрасте. // Начальная школа плюс до и после. -2009. № 11. -с. 83-85.
2. Кайдаш Е.Г. Развитие познавательных интересов в учебном процессе / Е. Г. Кайдаш // Начальная школа. -2003. -№ 12. -с. 14 -19.
3. Лебедева А.В. Уровни развития познавательного интереса у младших школьников // Среднее профессиональное образование. -2010. № 2. – с.62-64.
4. Меньшикова ЕА. Психолого-педагогическая сущность познавательного интереса // Вестник ТГПУ . -2008. № 3. – с. 16-20.

E-mail: r.jabrailova@rambler.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova*

psixol.ü.fəls.dok., dos. Q.V. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

**RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS**

Müdəfiə Cəmil oğlu Mahmudov
pedaqogika elmləri doktoru, professor
Azərbaycan Texniki Universiteti

Nizami İsmayıl oğlu Şıxəliyev
Azərbaycan Texniki Universitetinin fəxri professoru

Mövsüm Əliqulu oğlu Əliyev
Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllim

**ALİ TEXNİKİ MƏKTƏBLƏRDƏ RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ VARİSLİK
VƏ MÜHƏNDİS HAZIRLIĞININ KEYFİYYƏTİ**

Müdəfiə Cəmil oğlu Mahmudov
доктор педагогических наук, профессор
Азербайджанский Технический Университет

Низами Исмаил огу Алиев
почетный профессор Азербайджанского Технического Университета

Мовсим Алигулу огу Алиев
старший преподаватель Азербайджанского Технического Университета

**ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ В ВУЗАХ И КАЧЕСТВО
ИНЖЕНЕРНОЙ ПОДГОТОВКИ**

Müdəfiə Jamil Mahmudov
doctor of pedagogical sciences, professor
Azerbaijan Technical University

Nizami Ismail Aliyev
honorary professor of Azerbaijan Technical University

Movsim Aligulu Aliyev
senior lecturer at Azerbaijan Technical University

**CONTINUITY OF TEACHING MATHEMATICS IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS AND
THE QUALITY OF ENGINEERING TRAINING**

Xülasə. Ölkəmizin bütün sahələrində aparılan islahatlar həm də təhsil sistemində gələcək mühəndis mütəxəssislərinin orta və ali məktəblərdə hazırlığının sıx əlaqəsini tələb edir.

Ali texniki məktəblərdə və onların nəzdində olan kolleclərdə dəqiq fundamental fənlər arasında əlaqə və varislilik prinsipinin reallaşdırılması öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *lisey, kollec, məzmun, forma, təlim, proses, informasiya, texnologiya, metod, tətbiq, modernləşmə, yenilik*

Резюме. Реформы, проводимые во всех областях нашей страны, также требуют тесной увязки подготовки будущих инженерных специалистов в средней и высшей школе в системе образования.

В высших технических школах и колледжах при них нашли отражение связь между точными фундаментальными предметами и реализацией принципа преемственности.

Ключевые слова: вуз, колледж, содержание, форма, обучение, процесс, информация, технология, метод, применение, модернизация, инновации.

Summary. The reforms carried out in all areas of our country also require a close linkage of the training of future engineering specialists in secondary and higher schools in the education system.

In higher technical schools and colleges, they reflected the connection between exact fundamental subjects and the implementation of the principle of continuity.

Key words: university, college, content, form, training, process, information, technology, method, application, modernization, innovation.

Ölkəmizdə bütün sferalarda olduğu kimi həm də təhsil sistemində həyata keçirilən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, bazar münasibətlərinə keçid, ölkəmizin dünya iqtisadi sistemində daxil olunması, xalq təsərrüfatının, sənayenin, təhsilin və s. kompüterləşdirilməsi gələcək mühəndis mütəxəssislərinin həm orta məktəbdə və həm də ali məktəbdə hazırlığının sıx əlaqəsini tələb edir.

Orta və ali texniki məktəblərdə riyaziyyat kursunun tədrisində yaranan kəsilməzliyin aradan qaldırılması bir problem kimi ciddi şəkildə qarşıda durur.

İqtisadiyyat və ali texniki məktəblərə yönəlmiş lisey və kolleclərin məzunları riyaziyyatın əsas bölmələrini nə qədər dərindən mənimsəyərsə onda onların ali məktəbdə oxumaq müvəffəqiyyəti daha da keyfiyyətli olar. Müasir dövrdə texnika və iqtisadiyyat profilli lisey və kolleclərdə riyaziyyat kursu ilə ali texniki məktəblərin riyaziyyat kursu arasında böyük kəsilməzlik vardır, yəni bu kursların məzmununda, təlimin forma və metodlarında varislik əlaqələri pozulub. Deməli ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisini elə qurmaq lazımdır ki, varislik əlaqələri öz həllini tapsın və ilk gündən tələbələrdə təfəkkür inkişafı və yaradıcılıq qabiliyyətləri özünü əks etdirsin.

Ali texniki məktəblərin nəzdində olan kolleclərdə varislik problemini təhlil etdikdə texniki və iqtisadi anlayışların və terminlərin daxil edilməsi tələbələrin riyazi hazırlığını yüksəldir və varislik əlaqələrinin reallaşması, özünü aşağıdakı kimi əks etdirir:

-müxtəlif səviyyələrdə, məsələn, məktəb-kollec, məktəb – ali məktəb, kollec – ali məktəb;

-müxtəlif sferalarda, məsələn, təhsil sferasında fənlər çoxluğunda (tədris planları, proqramlar).

Yeni tədris prosesinin müasir tələblərə uyğun həyata keçməsi yeni tədris texnologiyalarının istifadəsini tələb edir. Tədris prosesinin müasir tələblərə cavab verməsi verilən informasiyanın həcmində çoxluğunu tam şəkildə nəzərdə tutmur, o həm də didaktik və psixoloji şəraitlərin həyata keçməsinə nəzərdə tutur. Tədris prosesində təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsi ancaq müəllimin bilik və bacarığından yox, həm də onun sərbəst fəaliyyətindən asılıdır. Təhsil verən öz tədqiqat bacarığını inkişaf etdirməli və təlimlə əlaqədar informasiyalardan istifadə etdikdə qarşıya qoyulan məqsəd özünü əks etdirməlidir. Təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün diferensiasiyalı yanaşma və tələbələrin sərbəst işləmələrinin aktivləşməsi diqqətdən qaçmamalıdır.

Ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində varislik dedikdə, orta və ali məktəb biliklərindəki kəsilməzliyin (əlaqənin) təmin edilməsi nəzərdə tutulur. Yəni orta məktəbdən qazınan bilik və bacarıqlar genişlənməli, dərinləşməli və inkişaf etməlidir. Təlimin prinsipləri olan varislik, elmlilik, sistemlilik və s. qarşılıqlı əlaqəni və uyğunlaşmanı ancaq məzmununda yox, o həm də təlimin forma və metodlarından istifadəni nəzərdə tutur və bu halda riyaziyyatın öyrənilməsində müsbət nəticələrin əldə olunması özünü əks etdirir.

Qeyd edək ki, texniki kolleclərə və ali texniki məktəblərə daxil olan məktəb məzunlarının əksəriyyətinin riyaziyyatdan bilikləri kifayət dərəcədə deyil, bu isə tələbələrin böyük informasiyalarla işləməsinə, nəzəri və praktik istiqamətlərdə işləmə bacarıqlarına təsirini əks etdirir. Riyaziyyatdan təlimin keyfiyyətini artırmaq üçün başlanğıc (ilk, əsas) anlayışları, baza bilikləri adaptasiya edən metodikalar yaratmaq lazımdır, yəni: təlimdə diferensiallaşan yaxınlaşmanın həyata keçməsi; təlimin monitorinqinin keçirilmə-

si; riyaziyyatın tamlığının formalaşması; tələbələrə riyazi biliyinin dərinləşməsi və fasiləsiz təhsilə motivasiya; modullu təlim.

Müasir dövrdə yeni informasiya texnologiyalardan istifadə riyazi hesablamalar və modelləşmə mühəndis araşdırmaları üçün yeni imkanlar yaradır. Hazırda tələbələrə riyazi hazırlığı ildən ilə artır, çünki riyaziyyat mühəndis təhsilinin fundamental əsasını təşkil edir. Kənd təsərrüfatı, sənaye, səhiyyə, təhsil və s. kimi sferalarda yeni innovasiyalı texnologiyaların yaranması ilə meydana gələn məsələ və misalların həllində keyfiyyətli təhsilin əldə olunması qarşıda durur. Ali texniki məktəblərdə riyaziyyat fəni birinci kursdan tədris olunur. Bu halda riyaziyyatın tədrisində əsas bilik və bacarıqlar formalaşır, bu isə yuxarı kurslarda qohum (qonşu) fənlərin tədrisində keyfiyyətli təlimin əldə olunmasına səbəb olur. İstənilən fənnin tədrisində tələbələrə keyfiyyətli təlimə nail olunmasında əsas səbəblərdən biri riyazi dil və təlim metodlarından istifadə olunmasıdır. Ali texniki məktəblərdə birinci semestrin bütün ixtisaslarında riyaziyyatın eyni bölmələri tədris olunur, yəni xətti cəbr və analitik həndəsə, vektorlar cəbri və riyazi analiz. Deyilənlər tələbələrə mühəndis mütəxəssisi kimi gələcək əsas fəaliyyətinin xarakterini formalaşdırır.

Hazırda ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisi müasir tələblərdən geri qalır və bu halda obyektiv səbəblər var. Bu səbəblərdən ən əsası hazırda riyaziyyat kursuna çoxlu sayda yeni bölmələrin (nəzəriyyələrin) daxil olmasıdır. Meydana çıxan çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün tədrisin ənənvi forma və metodlardan kənarlaşıb yeni metodlardan istifadə etməklə bilik əldə edilməsi tələbələrə şəxsiyyət kimi inkişafına, yaradıcılığına və bacarıqlarına səbəb olur.

Göstərilən məqsədlərin həyata keçməsi tədrisin məzmunu və xarakterinin dəyişilməsini qarşıya qoyur. Qeyd edək ki, ali texniki məktəblərdə tələbələrə riyaziyyatdan malik olduğu bilik və bacarıqlar riyaziyyatın məzmunu üçün kifayət deyil, bu məzmununda axtarış, biliklərin, qaydaların, düsturların, alqoritmlərin yaranma prosesi olmalıdır. Belə axtarış prosesinə riyazi kompüterdən istifadə köməklik edir, bu isə riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisinin mənimsəməsində rol oynayır. Onda gələcək mühəndis mütəxəssislərinin elmi tədqiqat sfera-

sında bilikləri dərinləşir, sistematikləşir, möhkəmlənir və zənginləşir. Tədris prosesinə göstərilən yenilikləri necə tətbiq etmək olar? Ənənəvi və ya klassik formada və ya modernləşmiş forma və metodların kombinasiyası şəklində? Tədris prosesində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyatın təlimində alınan keyfiyyətli nəticələrin yayılması ancaq nəzəri və praktik istiqamətlərdən istifadəni tələb etmir, o həmdə təcrübəli müəllimlərin birlikdə iştirakı ilə müzakirəsini tələb edir. Ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində yeni informasiya texnologiyalarından istifadə olunması gələcək mühəndislərdən xüsusi hazırlıq tələb edir, yəni müasir kompüter texnologiyalarını, proqram təminatlarını və s. bilməlidir. Bu prosesin həyata keçməsi gələcək mühəndislərin ixtisas üzrə istehsalat fəaliyyətində davamlılığını təmin edər.

Ali texniki məktəblərdə ancaq riyaziyyatın müxtəlif bölmələrində olan anlayışları, nəzəri və praktik istiqamətlərdə olan elmi yenilikləri öyrətmək kifayət deyil, tələbələrə həmdə dünya görüşünü formalaşdırmaq və el biliklər vermək lazımdır ki, lazımsız yük olmasın, həmişə praktikada istifadə olunsun. Buna görə də ali texniki məktəblərin riyaziyyat kursunun tədrisində texniki və iqtisadi proseslərlə bağlı məsələlər qoymaq və riyazi nəzəriyyələri bu məsələlərin həlli ilə əlaqələndirmək lazımdır. Bütün fakültələrlə müxtəlif laboratoriya işləri və kurs işləri yerinə yetirilməlidir.

Qeyd edək ki, texniki fənlərin əksəriyyətində riyazi analiz fənninin bölmələrindən istifadə olunur. Məhz buna görə də dərs yükünün bölgüsündə bu fənni səriştəli müəllimlərin dərs yükünə ayırmaq lazımdır. Bu halda həm də müxtəlif ixtisaslara aid uyğun bölmələrin diferensiasiyası qarşıda durur, bəzi bölmələrin daha geniş, digərlərinin daha qısa öyrədilməsi lazım gəlir. Deməli ali texniki məktəblərdə riyaziyyat fənninin tədrisində ixtisaslara uyğun texniki və iqtisadi məsələlərin həllinə üstünlük verilməlidir.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, dərs prosesində riyazi aparatdan istifadə etməklə tələbələrə ixtisaslarına uyğun təqdimat (prezentasiya) hazırlanmasını təklif etmək və həyata keçirmək lazımdır. İxtisasa istiqamətlənmiş tətbiqi məsələlərin həllinin həyata keçməsi üçün xüsusi tədris metodlarından istifadə etmək lazımdır.

Fənlər arasında həyata keçirilən inteqrasiya, ali texniki məktəblərdə bütün dəqiq fundamental fənlər arasında əlaqə və varislik prinsipinin reallaşdırılmasını qarşıya qoyur. Son illərdə ardıcıl olaraq tədris proqramlarındakı dəyişikliklər və yeniliklərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, dəqiq fundamental elmlərin tədrisi prosesində fənlər-arası əlaqələrin və varisliyin tətbiqində bir sıra çətinliklər və ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün ilk növbədə müəllim hazırlığı müasir tələblərə uyğun olmalıdır. Bu situasiya isə gələcək mühəndislərin təfəkkürünün inkişafında rol oynayır. Müasir zamanda texnologiya sürətlə inkişaf edir, buna görə də gələcək mühəndislərin hazırlığı elə olmalıdır ki, texnologiya dəyişdikcə onlar da özlərini dəyişdirə bilsinlər. Fənlərarası və varislik prinsipinin həyata keçməsinə rol oynayan amillərdən biri də İKT-dən istifadə olunmasıdır. Yeni proqramlarla riyaziyyatın öyrənilməsi texniki fənlərin tədrisində özünü əks etdirir və varislik prinsipinin reallaşdırılmasının həyata keçməsinə özünü əks etdirir. Gələcək mühəndislərin riyaziyyatdan keyfiyyətli təhsil qazanmalarında İKT-dən istifadənin yeri və rolu özünü əks etməlidir.

Müasir zamanda ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində interaktiv və fəal təlim metodlarından geniş şəkildə istifadə etmək lazımdır. Yeni təlim metodlarından və İKT-dən istifadə riyaziyyatın tədrisi metodikasının yeniləşməsinə qarşıya qoyur və qonşu (qohum) fənlərinə inteqrasiyanın reallaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, gələcək mühəndislərin yaradıcı, istedadlı yetişmələri üçün onlar fənlər üzrə keyfiyyətli təhsilə malik olmalıdırlar. Bütün deyilənləri nəzərə alsaq aşağıdakı nəticələri qeyd edə bilərik:

1) ali texniki məktəblərin tələbələrinin hazırlıq səviyyəsi artacaq və riyaziyyatın öyrənilməsinə maraq yüksələcək;

2) riyaziyyatın tədrisi müasirləşəcək və təhsilin keyfiyyəti yüksələcək;

3) riyaziyyatın tədrisi prosesində yeni təlim metodlarının metodik sistemi təkmilləşəcək.

Ali texniki məktəblərin əsas modernləşməsinin yollarını isə aşağıdakı kimi şərh etmək olar:

-elmi-metodik tədqiqatların inkişafı, kadr hazırlığı, fənlərin və elmi tədqiqatların inteqrasiyası;

-mənəvi, metodik və təşkilat xarakterli innovasiyaların olması, müəllimlərin ixtisasartırma kurslarının köməyi ilə təkmilləşdirilməsi;

-pedaqogika üzrə inkişafın yüksəldilməsi, təlim və tərbiyənin birlikdə təminatına istiqamətlənməsi.

Ali texniki məktəblərin modernləşməsi üçün aşağıdakı problemlərin həlli öz əksini tapmalıdı:

-bazar iqtisadiyyatı şəraitində təhsilin inkişafının təhsil qanununun məqsədlərinə uyğunluğu;

-professor-müəllim heyətinin elmi-metodik istiqamətdə keyfiyyətinin yüksəldilməsi;

-cavan kadrların xarici ölkələrə və ya başqa əmək sahələrinə getməsi;

-təhsil müəssisələrinin strukturu inkişafının müasir tələblərə uyğunluğu;

-müasir tədris avadanlıqlarının təminatının olması;

-ali texniki məktəblərdə təhsilin dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin səviyyəsinin yaxşı olması.

Sual olunur meydana çıxan problemlərin səbəbi nədir? Çox problemlər keçmiş SSRİ-i iqtisadiyyatından müstəqil ölkəmizin iqtisadiyyatına (təhsil xidmətlərinin bazarına) keçilməsi ilə meydana gəlmişdir. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün aşağıda deyilənlər dayaq olacaq: Azərbaycanın 2005-ci ildə Bolonya prosesinə qoşulması və Avropa ölkələrinə inteqrasiya, təhsil sistemində dəyişikliklərin aparılması, diplomların tanınması, tələbələrin və müəllimlərin mobil olması, rəqabət qabiliyyətliliyinin artması və s. Bütün deyilənlər ali texniki məktəblərdə gələcək mühəndislərin keyfiyyətli təhsilə malik olmalarında rol oynayır.

Problemin aktuallığı. Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatı prosesində ali texniki məktəblərdə yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə riyaziyyatın tədrisində varisliyin və mühəndis hazırlığı problemlərinin həlli aktualıq kəsb edir.

Problemin yeniliyi. Məqalədə ali texniki məktəblərdə yeni proqramlara əsaslanaraq riyaziyyatın nəzəri və praktik istiqamətlərdə tədrisində fənlər-arası əlaqələr, varisliyin reallaşdırılması və mühəndis hazırlığı problemləri özünü əks etmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İndiki dövrdə kollec və ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində varislik və mühəndis hazırlığı keyfiyyətinin

idarə olunmasının və real vəziyyətin öyrənilməsi müəllimlər üçün faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı: Təhsil, 2006.
2. Лиферон А.П. Интеграция мирового образования – реальность третьего тысячелетия. М.: Педагогика. 1997.
3. Махмудов М. XXI век и математическое образование: проблемы и перспективы. Вестник Черкасского Университету. Серия: Педагогичны науки. Выпуск 181, Черкаси, 2010
4. M.C. Mahmudov. Bolonya prosesi: problemlər, perspektivlər və reallıqlar: Monoqrafiya. Elm və təhsil, Bakı, 2010, 503 s.
5. M.C. Mahmudov. Dünyada təhsil sistemləri. Bakı: Mütərcim, 2014, 479 s.
6. M.C. Mahmudov və b. Təhsilin modernləşməsinin aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2013, 411 s.
7. Riyaziyyatın tədrisi və müəllim hazırlığının modernləşdirilməsi // Kurikulum, 2015, №-2, s. 5-12

E-mail: maxmudov45@mail.ru

Rəyçilər: *ped.elm.dok., prof. Ə. Pələngov,*
ped.elm.dok., prof. Ş. Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 22.09. 2022

UOT 372.851

Firidə Firudin qızı Mustafayeva

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şamaxı filialının kafedra müdiri

Orcid kod:0000-0001-8264-9097

RIYAZIYYAT DƏRSLƏRİNDƏ OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Фирида Фирудин гызы Мустафаева

доктор философии по педагогике

заведующий кафедрой Шемахинского филиала

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ЗНАЧЕНИЕ ИГР НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Firida Firudin Mustafayeva

doctor of philosophy in pedagogy

Head of the department of Shamakhi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

THE IMPORTANCE OF GAMES IN MATHEMATICS LESSONS

Xülasə. Riyaziyyat elminin obyektı – kəmiyyətlər və onların ölçülməsindən ibarətdir. Bunu həyata keçirmək üçün müxtəlif metodlardan və vasitələrdən istifadə olunur. Riyaziyyat elminin inkişafı məhz müvafiq metod və vasitələrin inkişafı və tətbiqi ilə əlaqədardır. Riyaziyyat dərslərinin tədrisi elə təşkil edilməlidir ki, hər bir şagird şövq və həvəslə dərstdə fəallıq göstərsin. Bu cəhətdən riyaziyyat dərslərində didaktik oyunlardan istifadənin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Oyun – yaradıcılıqdır, əməkdir. Oyun prosesində uşaqlarda müstəqil düşünmək, diqqəti toplamaq, onu inkişaf etdirmək, öyrənməyə can atmaq kimi vərdişlər yaranır. Didaktik oyunlardan ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisində istifadə edilməsi şagirdlərin fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinə təsir göstərir.

Məqalədə dərslərdə didaktik oyunların keçirilməsinin əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: didaktik oyunlar, ibtidai sinif, əyləncəli məsələlər, oyun tapmaca, dərslər

Резюме. Объект математической науки состоит из величин и их измерения. Для этого используются различные методы и средства. Развитие математической науки связано с разработкой и применением соответствующих методов и средств. Преподавание уроков математики должно быть организовано таким образом, чтобы у каждого ученика была мотивация и энтузиазм для активной деятельности на уроке. Особое место и роль в этом отношении имеет использование дидактических игр на уроках математики. Игра – это творчество, работа. В процессе игры у детей вырабатываются такие навыки, как самостоятельное мышление, сосредоточенность, его развитие, стремление к обучению. Использование дидактической игры в обучении математике в начальных классах влияет на активизацию деятельности учащихся.

В статье расследовано значение проведения дидактических игр на занятиях.

Ключевые слова: дидактические игры, начальный класс, занимательные вопросы, игра-головоломка, урок

Summary. The object of mathematical science consists of quantities and their measurement. Various methods and tools are used to do this. The development of mathematical science is related to the development and application of appropriate methods and tools. The teaching of mathematics lessons should be organized in such a way that every student is motivated and enthusiastic to be active in the lesson. In this respect, the use of didactic games in mathematics lessons has a unique place and role.

Play is creativity, work. In the process of playing, children develop habits such as thinking independently, focusing, developing it, and eager to learn. Using the didactic game in the teaching of mathematics in primary classes affects the intensification of the students' activity.

The importance of conducting didactic games in classes was studied in the article.

Key words: *didactic games, primary class, fun issues, puzzle game, lesson*

Cəmiyyətin məktəb qarşısında qoyduğu əsas vəzifə – hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətlər hazırlamaqdan ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşması üçün məktəb illərində təlim və tərbiyənin kompleks şəkildə tətbiqi lazımdır.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat təliminin məzmun və metolarının təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı şagirdlərdə yüksək maraq, təşəbbüskarlıq və fəallıq təmin olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, ibtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərinin daha maraqlı olması və şagirdlərin fəallaşdırılması üçün səmərəli yollardan biri də didaktik oyunlardan istifadə edilməsindən ibarətdir. Didaktik oyunlardan istifadə zamanı şagirdlərin marağı, təşəbbüskarlığı, təfəkkür müstəqilliyi, fəallığı yüksəlir, özünə nəzarət və riyazi əsaslandırma qabiliyyətləri formalaşır.

İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərində şagirdlərdə yorğunluq hallarının baş verməsi onlarda dərsə olan marağın azalmasına səbəb olur. Bunun səbəbini riyaziyyat dərslərinin tədrisi metodikasında axtarmaq lazımdır. Riyaziyyat dərslərinin tədrisi elə təşkil edilməlidir ki, hər bir şagird sövq və həvəslə dərsdə fəallıq göstərsin. Bu cəhətdən riyaziyyat dərslərində didaktik oyunlardan istifadənin özünəməxsus yeri və rolu vardır.

Pedaqoji ədəbiyyatın təhlili və təcrübə göstərir ki, son vaxtlara kimi didaktik oyunlardan riyaziyyat dərsməyi, riyaziyyat gecələri və fənn toplantılarında istifadə edilirdi. Dərsdə didaktik oyunlardan istifadəyə əhəmiyyət verilmirdi.

Didaktik oyunların hazırlanması, təşkili və keçirilməsinə dair metodik ədəbiyyatın olmaması, həm də ssenarinin hazırlanması üçün müəllimin vaxtının az olması əsas səbəblərdən biri idi. Didaktik oyunlardan istifadə edilməsi müəllimdən metodik və professional ustalığının yüksəldilməsini tələb edir. Bu səbəbdən müəllimlər riyaziyyat dərslərində təsadüfi hallarda oyunlardan istifadə edirlər.

Oyun – yaradıcılıqdır, əməkdir. Oyun prosesində uşaqlarda müstəqil düşünmək, diqqəti toplamaq, onu inkişaf etdirmək, öyrənməyə can atmaq kimi vərdislər yaranır. Şagirdlərin başları qarışır, dərsdə olduqları yaddan çıxır, öyrənmə-

yə səy göstərir, yeniliyi yadda saxlayırlar, qeyri-adi vəziyyətlərdən çıxış yolu tapırlar, təsəvvürlərini, anlayışlarını tamamlayırlar, fantaziyalarını inkişaf etdirirlər. Hətta ən passiv uşaqlar belə böyük məmnuniyyətlə oyuna qoşulur, yoldaşlarını məyus etməmək üçün səy göstərilir.

Oyun zamanı uşaqlar, bir qayda olaraq, çox diqqətli, intizamlı olurlar. Didaktik oyunlar “ciddi” təlimlə yaxşı uyğunlaşır. Dərsdə didaktik oyunların və oyun dəqiqələrinin təşkili təlim prosesini maraqlı və əyləncəli edərək, uşaqlarda gümrah iş əhvalı yaradır, həm də tədris materialının qavranılması və çətinlikləri dəf etmək onlar üçün asanlaşır. Uşaqların əyləncəli məsələlər olan kitablara maraqları artır.

Elmdə asan yol yoxdur. Lakin elə etmək olar ki, mümkün imkanlardan istifadə etməklə, uşaqlar maraqla oxusunlar, riyaziyyatın maraqlı, cazibədar elm olduğunu dərk etsinlər və qarşıya çıxan çətinlikləri dəf etmək qabiliyyət və bacarıqlarına yiyələnsinlər. Bir sözlə, şagirdlərdə özünə inam hissi aşılansın.

Didaktik oyun dərslərin məqsədi deyil, təlim və tərbiyə vasitəsidir. Oyunu əyləncə ilə qarışdırmaq olmaz. Didaktik oyuna başqa təlim vasitələri ilə sıx əlaqədə olan yaradıcı və inkişafetdirici fəaliyyət növü kimi baxmaq lazımdır.

Didaktik oyunların məzmununu müəyyənləşdirərkən nəzərə almaq lazımdır ki, oyun şagirdlərin psixikasının hərtərəfli inkişafına təsir göstərəcəkdir. Bu, onlarda dərk etmə, yaşadlarla və böyükklərlə ünsiyyət yaratmaq və dərsə maraq oyatmaq sahəsində bacarıq və vərdislər sistemini formalaşdırmış olar. Həmçinin mühakimə yürütmək, müqayisə etmək, mücərrədləşdirmək və ümumiləşdirmək qabiliyyətlərini inkişaf etdirər.

Təcrübə göstərir ki, dərsdə müstəqil şəkildə əldə edilən, yəni şagirdlərin axtarıları nəticəsində “kəşf” edilən biliklər onların yaddaşında yaxşı qalır. İbtidai siniflərdə riyaziyyat dərslərini bu istiqamətdə qurmaq lazımdır. Fəal dərsə motivasiya ilə başlamaq, problem qoyub şagirdləri onun həllinə yönəltmək lazımdır. Dərs kiçik tədqiqata oxşayır: şagirdlər düşünür, axtarır, təhlil edir, araşdırır, nəticə çıxarırlar. Beləliklə,

yeni bilik şagirdlərin özləri tərəfindən əldə edilir. Belə dərslərdə şagirdlərin müstəqil fikir yürütməsi və sərbəst olmaları üçün şərait yaratmaq lazımdır.

Dərslərdə müxtəlif oyun-tapmacalardan, oyun-yarışlardan istifadə etmək lazımdır. Bu cür dərslər şagirdləri fəallaşdırır, onlarda sərbəst fikir söyləmək qabiliyyətini, yaradıcılığını artırır.

Problemin aktuallığı. Riyazi materiallar əsasında dərslərin müxtəlif mərhələlərində didaktik oyunlardan istifadə şagirdlərin təlim fəaliyyətinin fəallaş-

dırılması, bilik, bacarıq və vərdişlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, habelə təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə səbəb olur.

Problemin elmi yeniliyi. Didaktik oyunlardan ibtidai siniflərdə riyaziyyatın tədrisində istifadə edilməsi şagirdlərin fəaliyyətinin intensivləşdirilməsinə təsir göstərir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Riyaziyyat təlimində oyunlardan istifadə edilməsi yollarından çoxsaylı ibtidai sinif müəllimləri faydalana bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə X. Düşün tap, Bakı: 2003
2. Əliyev A. və başqaları. Riyaziyyatdan əyləncəli çalışma və riyazi məzmunlu oyunlar, Bakı: 2003
3. Kazımov Z., Tağıyeva S. Riyaziyyat təlimində inkişafetdirici çalışmalardan istifadə yolları (I-IV siniflər), Bakı: 2017
4. Mustafazadə S.V. 3-4 sinifdə riyaziyyat kursunda inkişafetdirici məsələlərin rolu və əhəmiyyəti, Bakı, 2017
5. Выготский Л.С. Игра и ее роль в психологическом развитии ребенка, Москва: Вопросы психологии, 1966, № 6, с. 63-75

E-mail: mustafayevafiride@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü. fəl.dok.* dos. **A.M. Bayramov**

ped.ü. fəl.dok. **A.K. Nəbiyev**

Redaksiyaya daxil olub: 21.09.2022.

UOT 372.851

Nəzakət İbrahim qızı Zamanova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi
Orcid: 000 0002 4033 8298

RƏQƏMSAL DÜNYADA ELM VƏ TƏHSİL

Назакам Ибрагим гызы Заманова
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ В ЦИФРОВОМ МИРЕ

Nazakat Ibrahim Zamanova
teacher at the Azerbaijan State Pedagogical University

SCIENCE AND EDUCATION IN A DIGITAL WORLD

Xülasə. Məqalədə rəqəmsal dünyanın tələbləri baxımından dəyişən tendensiyalara adaptasiyanı elm və təhsil yolu ilə nail olmaq vurğulanmışdır. Dövlətin, cəmiyyətin və iqtisadiyyatın gücünü təmin edən elmin, təhsilin XXI əsrin tələblərinə uyğun olaraq yeni aspektdə qurulması və müasir idarəedilmə metodlarından istifadənin zəruriliyindən bəhs edilmişdir. Təhsilin inkişafına mane olan bir çox problemlər açıqlanmış, həll yollarının, informasiya ilə innovativ idarə etmək yolu ilə rəqəmsal dünyada, zamanın məqbul yolu kimi göstərilmişdir. Elm və təhsilin inkişafı dövlətin və cəmiyyətin qarşısında duran ən prioritet məsələdir.

Açar sözlər: *təhsil, informasiya, inteqrasiya, sinxron, asinxron, hibrid*

Резюме. В статье повествуется о том, что наука и образование обеспечат адаптацию к изменяющимся тенденциям с точки зрения требований цифрового мира. Было отмечено, что наука и образование, обеспечивающие силу государства, общества и экономики, должны быть созданы в новом аспекте в соответствии с требованиями XXI века и необходимостью использования современных методов управления. Выявлены многие проблемы, тормозящие развитие образования, и показаны пути их решения в качестве приемлемого времени в цифровом мире посредством информационного и инновационного управления. Развитие науки и образования является наиболее приоритетной задачей, стоящей перед государством и обществом.

Ключевые слова: *образование, информация, интеграция, синхронный, асинхронный, гибридный*

Summary. It is mentioned that science and education will provide adaptation to the changing trends in terms of the demands in the digital world. It was noticed that science and education, which provide the strength of the state, society, and economy, should be established in a new aspect in accordance with the requirements of the XXI century and the necessity of using modern management methods. Many problems that hinder the development of education have been revealed, and solutions have been shown to be an acceptable way of expressing our time in the digital world through innovative management with information. The most priority issue facing the state and society is the development of science and education.

Key words: *education, Information, Integration, synchronous, asynchronous, hybrid*

XXI əsr bir çox xüsusiyyətlərinə görə təhsil əsri kimi də qiymətləndirilir. Elm və təhsil sürətlə yenilənir. XX əsrin sonlarından başlayan milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, milli təhsilin beynəlxalq təhsil formasına çevrilməsi XXI əsrdə daha da sürətləndi. Eyni zamanda, dünyanın rəqəmsallaşması ölkə-

lər arasında informasiya mübadiləsi, dövlətlərin və xalqların zaman və məkan məhdudiyətindən asılı olmayaraq yaxınlaşmasına, sanki bir mərkəzdən idarə olunmasına gətirib çıxardı.

Üçüncü minilliyin təzahür xüsusiyyətləri obyektiv amil kimi insanların arzusundan asılı olmayaraq meydana çıxır. Elm və təhsildə sürət-

li dəyişikliklər baş verir. Dövlətin, cəmiyyətin iqtisadi, mədəni, siyasi gücünü əks etdirən təhsilin üzərinə taleyüklü məsələlər düşür. III minilliyin rəqəmsal fonunda heç tükənməyən intellektual kapitalın fiziki kapitalı üstələdiyi bilik iqtisadiyyatının və xüsusilə biliyin kommersiya-yönlülüyünün tələb və təsirləri yalnız güclü təhsil müəssisələri yaratmaqla, elm və təhsilə arxalanmaqla qarşılaşmaq mümkündür. Rəqəmsal dünyada baş verən sürətli dəyişiklikləri nə qədər qarşılaya bilirik?

Mövcud olan təhsil sistemində, dünyada baş verən tendensiyalara adekvat hansı tədbirlər görülməlidir?

Müstəqillikdən bu günə təhsildə yenilik adına islahatlar verilmiş və proqramlar qəbul edilmişdir. Nə qədər uğur, nailiyyət əldə edilib?

Elm və təhsildə olan yenilikləri dəyişən peşələrin yenisi ilə əvəz olunması mexanizmlərinin yenidən işlənməsinə nə qədər nail olunub?

Təhsil statik, dinamik, eyni zamanda, situativdir. Bu gün idarə olunan sistem dinamikliyi və situativliyi təmin etməklə yanaşı, sabahı proqnozlaşdırmağa mükəlləfdir. Tədqiqatçıların söylədiyi kimi, dövlətin güzgüyə yansıyan üzü orta məktəbi, dövlətin gücünü əks etdirən ali təhsil müəssisələridir.

Ölkəmizdə ali təhsil müəssisəsinin vəziyyətinin təhlilində, müstəqilliyimizdən keçid dövrü adlandırdığımız müddətdə mövcud olan obyektiv, subyektiv problemləri:

- 90-cı illərdə akademik heyətin qabaqcıl ölkələr tərəfindən idxalı, bu gün də davam edən intellekt köçünün güclü olması;

- İnzibati idarəetmənin ictimai idarəetməyə nisbətən üstün olması, infrastrukturunun yetərsizliyi;

- təhsil müəssisəsinin dövlətin ali təhsil siyasətində hər ali məktəbə, xüsusilə pedaqoji təhsil müəssisəsinin müstəqil idarə edilməsində bələdçi rolunu oynamadığı inhisarlaşmanın davam etməsi;

- ali məktəblərin müstəqilliyinə yalnız onların məsuliyyəti və səviyyəsi ilə yanaşı, hərəkətlərində şəffaflıqla birgə baxılmaması;

- müəssisələrdə tətbiq edilən yenilik zamanı mövcud olan vaxt itkisi;

- yetərincə inteqrasiya prosesi, daxili əlaqələr, tələbatların keyfiyyəti lazım olan səviyədə ödəyə bilməməsi;

- idarəedənlərin ictimaiyyətə hesabatlılığının zəif olması;

- pedaqoji fəaliyyətin məqsəd, ideallarının informasiya cəmiyyətinin tələbatına uyğunluğunun zəif olması;

- bilik fəaliyyətinin metodlarının innovativ qurulmaması.

İnformasiya cəmiyyətində təhsil müəssisələrinin innovativ idarə edilməsi təlim-tədris prosesi müasir texnologiyaların tətbiqi, müasir tədris texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi, təhsil sisteminin müasir standartlara və innovativ proqramlara yönləndirilməsi dövrün tələbidir. Təhsilin idarə - edilməsinin rəqəmsal dünyada yenilikləri qarşılaşmaq üçün geniş mənada kompleks işlərin görülməsi bu günün təxirəsalınmaz vəzifələrindəndir. Təhsil müəssisəsinin mövcud vəziyyətində dünya təcrübəsini göz önünə alaraq təhlilini yekunlaşdırsaq, ilk öncə hər ölkənin iqtisadi gücünün təhsilin gücü ilə eyni olduğunu, tədqiqatçıların fikirlərini əsas götürərək, dövrün dəyişkənliyini vaxtından əvvəl proqnozlaşdıraraq daima islahatların keçirilməsi, təhsil müəssisələrinə verilən müstəqil idarəetmə innovativ ifrastrukturla təchizi, ən başlıcası siyasi-ideoloji baxımdan azad mühitin yaradılması prinsiplərindən çıxış edərək idarəetmənin modern təşkilindən asılı olduğu qənaətinə gəlmək olar. Təhsil müəssisəsinin inkişafının təmini onun rəqəbətliyində olduğunu dünyada mövcud olan reyting qiymətləndirilməsinə görə təhsil müəssisələrində görmək mümkündür.

- Təhsil mühitinin akademik heyətlə iş adamlarının, elmi-tədqiqatın və işgüzar dairələrin inteqrasiyası kompleksində;

- Dəyişkənliyi qarşılaşmaq, yeni yaranan peşə və ixtisasları təmin etməyi, ömrü boyu fasiləsiz və əlavə təhsilin müxtəlif forma və sistemlərinin inkişaf və tətbiq edilməsi;

- Təhsil ocaqlarında müasir elmi-texniki tədqiqat potensialının möhkəmləndirilməsi, idarə etmək üçün informasiya resursundan, sistem halında daha yaxşı yaradılmasına vəs ilə ola bilər və nəticələri pedaqoji və elmi fəaliyyətin məqsəd, ideallarının sürətlə həyata keçirilməsinə imkan yaradar;

- Təhsil müəssisələrinin yeniliyə vaxtında adekvatlığını təmin etməyin, təhsil ocağının müstəqil və sərbəst idarə edilməsi üçün geniş imkanların yaradılması (müstəqil qurum statu-

sunun verilməsi, publik hüquqi şəxs və s.) geniş çərçivədə azadlıqların təmin olunması və güzəştli kapital fondlarından istifadə edilməsi və s.

Uzun müddət cəmiyyətin inkişafını təmin edən ən mütərəqqi bir sistem kimi təhsilin idarə edilməsi əksər hallarda yalnız menecer-idarə etmə strukturundan deyil, pedaqoji araşdırmaların, yaxud sırf psixoloji tədqiqatların obyektinə çevrilmişdir. Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər göstərdi ki, təhsil müəssisələrinin idarəedilməsində problemləri yalnız pedaqoji-psixoloji müstəvidə öyrənmək, ümumi inkişafını izləmək və təmin etmək baxımından müvafiq nəticəyə gəlməyə imkan vermir.

Təhsilin dinamik idarəedilməsi cəmiyyətin inkişafını təmin edən ən mütərəqqi bir sistem kimi əksər hallarda dünya təcrübəsindən və tədqiqatçıların fikirlərinə görə, təhsilin idarəedilməsində sırf pedaqoqlar, təhsil işçiləri, elm adamları ilə yox, menecmentlər, yaxud idarəetmə heyətini müxtəlif peşələrdən, investirlərə böyük şirkətləri yönəldənləri cəlb etməyin və təhsil müəssisəsinin bir tədqiqat obyektinə halına gətirilməsinin dövrün tələbi olduğunu xüsusilə vurğulamışlar. Təhsil müəssisəsinin tədqiqat obyektinə çevrilməsi, informasiya xidmətlərinin təkmilləşdirilməsi üçün monitorinqdən informasiyaların sistemləşdirilməsi, onun operativliyinin, obyektivliyinin müvafiqliyinin yüksəldilməsi, öz növbəsində, idarəetmə metodları və modullarının yenilənməsinə də səbəb olar.

Bu irəliləyişlərdə ölkənin dünyaya inteqrasiyası, dünya təhsil sisteminə qoşulması kimi böyük dünyəvi əhəmiyyəti olan bir vəzifə dayanır. Lakin bununla yanaşı, böyük ictimai hadisə kimi qloballaşma prosesində milli xüsusiyyətlər, özünəməxsus cəhətlər müasirliyə uyğun, mentalitet baxımından daha ümumi kontekstdə dəyərlərin qorunması dövlətin təhsil siyasətinin əsas prioritetidir. Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin üzvü kimi bu inteqrasiya prosesindən təcrid oluna bilməz. Ona görə də bu gün kənar təsirlər qarşısında milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi və informasiya təhlükəsizliyini təmin etməklə bərabər, dünyəvi dəyərlərdən faydalanmaqla inteqrasiya daha məqbuldur. Xüsusilə milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı olan milli və eyni zamanda müasir təhsil sisteminin yaradılması xüsusi həssaslıq tələb edir.

Bizdə strateji planlama təhsil nazirinin, cari planlaşdırma təhsil müəssisəsinin üzərinə

düşür. Mərkəzə tabelilik və ondan asılılıq müstəqil və sərbəst hərəkəti məhdudlaşdırır. Yeniliyin vaxtında qəbuluna maneələr yaradır. Pedaqoji kadr DİM-in qəbul şərtlərində bu seçimi edərəkən təsadüfi adamların bu ixtisasa gəlməsi ilə nəticələnir. Mərkəzdən asılılıq inzibati idarəetmə, ictimai idarəetməyə istər-istəməz maneçilik törədir. Əgər düşünsək ki, internet vasitəsilə şagird və ya tələbə tək ölkəmizin deyil, eyni zamanda, dünya tələbəsi, yaxud şagirdi sayılır. Biz yenilikdə yubansaq da təhsilalan dünyada baş verənlərdən xəbərdar olur. III minilliyin təhsilalanları yeniliyi əks etdirməyən təlimdə sıxılır. Təhsilalanların tələbatını təmin edə bilmirik. Pedaqoji kadr hazırlığı kompleks problemlərin aradan qalxmasını, yeni metod, metodologiyanın tətbiqini zəruri edir.

Pandemiya dövründə (Covid-19 pandemiyası bütün dünyanı bürüdü) görülən tədbirlər istənilən nəticəni vermirdi. Bir çox sahələrin məhdudlaşdırılmasına baxmayaraq, təhsil davam etməli idi.[3] Bu dövrdə pandemiya ilə mübarizə aparma, sağlamlığı qorumaq təhsili pandemiyanın şərtləri daxilində idarəetmə çətin və məsuliyyətli idi. Distant təhsil formaları olan Sinxron, Asinxron tədrisin onlayn-oflayn imkanlarını genişləndirmək, təhsilin informasiyalarla idarəedilməsi forma – metodlarını, təlimin proqramlaşdırılıb planlaşdırılmasının zaman-zaman qarşıya çıxan çətinliklərinin müxtəlif həlli yollarının axtarılması, təhsilin qarşısında duran maneələrin aradan qaldırılması təhsil müəssisələrinin bütövlükdə təhsildə iştirak edən bütün obyekt, subyekt yeni axtarırlara cəlb etdi. Üzbəüz tədrisin onlayna çevrilməsi, yaxud hər ikisinin hibrid: həm canlı, həm də onlayn-sinxron, oflayn-asinxron tədrisin idarəedilməsi yeni forma və metodların axtarılmasını təhsilin idarəedilməsinin daima yenilənməsini vacib edir. Klassik auditoriya mühitindən fərqli olaraq, virtual imkanlarla təhsilalanlar istifadə etdikləri təhsil materialları vasitəsilə öz fərdi tədrisdən gözləntilər təhsil verənin, təhsil alanın istəklərinin reallaşdırılması mümkün olmur. Texnologiyanın lazım olan infrastrukturun yetərsizliyi texniki problemi əhatə edir. Təhsilin bir çox funksiyaları yerinə yetirilmir. Pandemiyanın şərtləri onu göstərir ki, informasiya ilə təhsilin idarəetmə sisteminin qurulması məlumat bazasına istinad edərək, hüquqi baza sənədlərə dayana-

raq, yeniliyi əks etdirən konseptual sənəd, qərarlara, ən əsası ona verilən müstəqil sərbəst, özünəməxsus idarəetmə, icraetmə mexanizmlərinə malik olmasından asılı olaraq köklü islahatların aparılmasını zəruri edir.[3] İnformasiyanın təhlükəsizliyi təminatında da dövlət yaxından iştirak etməlidir.

Problemin aktuallığı. Rəqəmsal dünyada təhsilin tədrisində daima dinamikliyinin nəzərə alınması, mövcud vəziyyətlə yanaşı strateji planlaşdırma da cəmiyyətin istəyinə uyğun qurulmalıdır.

Problemin elmi yeniliyi. İnformasiyalaşmış cəmiyyətdə sürətli dəyişkənliyi, dövlətin, iqtisadiyyatın və cəmiyyətin gücünü əks etdirən elm-təhsilin

asılı olduğu, onun informasiya ilə idarə olunması məqbul yol kimi göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. XXI əsrdə dəyişən yenilikləri adekvatlığı təmin etməyin yolu elm və təhsili inkişaf etdirməklə mümkündür. Təhsil müəssisələrini müstəqil idarə etmək, bir-biri ilə azad rəqabət mühitində innovativ prinsiplərlə, müasir təhsil sistemi qurmaqla informasiya cəmiyyətinin tələblərini qarşılamaq mümkündür. Müxtəlif təhsil alma formaları, süni intellekt və distant təhsil alma formaları olan, Sinxron, Asinxron təhsil yolu ilə təhsilin hər kəs üçün əlçatanlığını texnologiyanın köməyi ilə təmin etmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Əliquliyev R.M., Ələkbərov R.Q., Fətəliyev T.X. Elektron elm: cari vəziyyəti, problemləri və perspektivləri // İnformasiya texnologiyaları problemləri, -2015, № 2, -s. 4-15
2. Əliquliyev R.M., Mahmudov R.Ş. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasının multidisiplinar elmi-nəzəri problemləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, -2016, № 2, -s. 3-17
3. Zamanova, N.İ. Covid-19 Pandemiya dövründə təhsil // 5.sosial elmlər Beynəlmiləl Paris konfransı, Paris: 05-08 fevral, -2021. -s.752-756
4. Заманова Н.И. Пути развития образования в цифром мире. Причерноморский научно-дослідний институт економики та Іноваций Іновацийна педагогика, науковуй журнал вируск 34, том1, - 2021 -с.752-756
5. <https://ec2018.ada.edu.az/files/AfetSuleyman>
6. <https://tehsil.biz/news/az/2830/Sinqapur>

E-mail: znazakat@mail.ru

Rəyçilər: *ped.üzrə. fəls.dok.dos.* **Ə.M. Abbasov**

ped.üzrə fəls.dok.dos. **O.K. Alxasov**

Redaksiyaya daxil olub: 14.07.2022.

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

UOT 372.857

Gülşən Nadir qızı Hacıyeva
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ALİ PEDAQOJİ MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
FƏNNİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ MƏQSƏDİ İLƏ TƏLƏBƏLƏRLƏ APARILAN
YOXLAYICI TAPŞIRIQLAR

Гюльшан Надир гызы Гаджиева
доктор философии по педагогике, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

КОНТРОЛЬНЫЕ ЗАДАНИЯ, ПРОВОДИМЫЕ СО СТУДЕНТАМИ С ЦЕЛЬЮ
ОБУЧЕНИЯ МЕТОДИКЕ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
В ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗАХ

Gulshan Nadir Hajiyeva
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

TESTING TASKS CONDUCTED WITH STUDENTS FOR THE PURPOSE
OF TEACHING BIOLOGY TEACHING METHODOLOGY IN HIGHER
PEDAGOGICAL SCHOOLS

Xülasə. Biologiyanın tədrisi metodikası fənni orta məktəbdə bu fənlərin öyrədilməsi üsul və yolları ilə tələbələri tanış edir. Burada əvvəlcə bu fənnin predmeti və nəzəri əsasları şərh olunur, sonra isə onun keçdiyi yola nəzər salınır. Təbiidir ki, müxtəlif dövrlərdə biologiyanın öyrənilməsi vəziyyətinə və bu haqda tarixi təcrübəyə dərinləndən bələd olmadan, onun tədrisi işində istənilən uğuru qazanmaq çətinidir.

Bununla əlaqədar tələbələrlə sorğular keçirilmişdir. Nəticələr üzə çıxarılmışdır.

Açar sözlər: *biologiya, metodika, tələbə, pedaqogika, psixologiya, integrasiya, fənn, müəllim, məktəb*

Резюме. Методика преподавания предмета биология знакомит учащихся с методами и способами преподавания этих предметов в средней школе. Вначале здесь излагаются предмет и теоретические основы, а затем рассматривается путь, по которому он проходит. Естественно, что трудно добиться каких-либо успехов в преподавании биологии без глубокого знания положения изучения биологии в разные периоды и исторического опыта по этому поводу.

В связи с этим были проведены опросы среди студентов. В статье раскрываются эти результаты.

Ключевые слова: *биология, методика, студент, педагогика, психология, интеграция, предмет, учитель, школа*

Summary. The teaching methodology of biology subject introduces students to the methods and ways of teaching these subjects in high school. First, the subject and theoretical foundations of this subject are explained here, and then the path it takes is reviewed. It is natural that it is difficult to achieve any success in teaching biology without deep knowledge of the situation of studying biology in different periods and the historical experience about it.

In this regard, surveys were conducted with students. The results are revealed.

Key words: *biology, methodology, student, pedagogy, psychology, integration, subject, teacher, school*

Biologiyanın tədrisi metodikası fənni pedaqoji universitetin biologiya fakültəsi tələbələrinin peşə hazırlığı işində müstəsna rolunu alan fənlər arasındadır. “Biologiyanın tədrisi metodikası” fənni müəllimlik ixtisası üzrə tədris olunduğu üçün hər bir müəllim və tələbənin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə uyğun ixtisasına görə sorğular keçirilmişdir.

Ali pedaqoji məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası fənninin öyrədilməsi ilə əlaqədar tələbələrin bu fənnə olan marağını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə pedaqoji eksperiment keçirilmişdir. Eksperiment üç mərhələni əhatə etdi. Birinci mərhələ müəyyənədicidir, ikinci öyrədici, sonuncu isə formalaşdırıcı eksperiment adlanır.

Eksperimental və kontrol qrupları müəyyən edilmişdir. Ali məktəblərin bəzi qrupları eksperimental, bəzi qrupları isə kontrol qrupları kimi götürülmüşdür. Eksperimental qruplarda mühazirə və laborator məşğələlər xüsusi hazırlıq əsasında, tədris materialı ilə yanaşı tələbələrə əlavə mənbələrdən əldə olunmuş məlumatları çatdırmaqla və onların münasibətini öyrənmək, tələbələrin müstəqilliyinə, özfəaliyyətinə, idrak və yaradıcı fəallığına, təşəbbüskarlığına geniş yer ayırmaqla, informasiya kommunikasiya texnologiyalarından, innovasiyalardan, interaktiv təlim metodlarından faydalanmaqla təşkil olunmuşdur.

Məqsədyönlü, sistemli iş nəticəsində eksperimental qruplarda biologiyanın tədrisi metodikası fənninin səviyyəsi nəzərə çarpacaq dərəcədə yüksək olmuşdur. Aşağıda biologiyanın tədrisinə aid tələbələrə verilən suallar göstərilmişdir.

Biologiyanın tədrisi metodikası fənninin digər fənlərlə əlaqəli tədrisi.

1. Biologiyanın tədrisi metodikası fənninin tədrisi zamanı digər fənlərlə əlaqə yaradılırmı?
2. Pedaqogika ilə əlaqə yaradılırmı?
3. Psixologiya ilə əlaqə yaradılırmı?
4. Fəlsəfə ilə əlaqə yaradılırmı?
5. Biologiya ilə əlaqə yaradılırmı?
6. Etika və estetika, pedaqogika, psixologiya ilə əlaqə yaradılırmı?
7. Mühazirə və laborator məşğələ zamanı mövzulararası əlaqələr yaradılırmı?
8. Mövzular həyatla əlaqəli tədris olunurmu?

Göründüyü kimi, eksperimental qrupların tələbələri ilə aparılmış söhbətlər nəticəsində bu qruplarda istər mühazirə, istərsə də laborator

məşğələ dərslərində integrativ əlaqələrə geniş yer verildiyini qeyd etdilər. Eyni zamanda, bu əlaqələrin necə yaradıldığı haqda danışdılar. Hətta elmi biliklərin həyatla da əlaqələndirildiyini qeyd etdilər.

Orta məktəb biologiya kursunun digər fənlərlə əlaqəli tədrisi.

1. Orta məktəb biologiya kursunun öyrədilməsi zamanı integrasiyadan istifadə etmək lazımdır mı?
2. Ən çox hansı fənlərlə əlaqələr yarana bilər?
3. Orta məktəb biologiya kursunun həyatla əlaqəsi ola bilər mi?
4. İntegrasiyanın ən çox hansı növlərindən istifadə olunmalıdır?

Digər tədqiqat suallarımız biologiyanın tədrisi metodikası fənnindən mühazirələrin keçirilmə qaydası haqqındadır.

Biologiyanın tədrisi metodikası fənnindən mühazirələrin təşkili.

1. Mühazirə oxunan zaman müəllimin nitq və ünsiyyət tərzini hansı səviyyədə qənaətləndirir?
2. Verilmiş nəzəri biliklər sizi qane edirmi?
3. Mühazirələrin tədrisi metodikası sizi qane edirmi?
4. Mühazirə zamanı tələbələrə pedaqoji yanaşmadan razısınızmı?
5. Mühazirə zamanı İKT-dən istifadə olunurmu?
6. Mühazirədə problemlə əlaqədar tələbənin sərbəst düşüncəsinə, fikirlərinə üstünlük verilir mi?
7. Biologiyanın tədrisi metodikası fənnindən oxunan mühazirə materialları sizə maraqlıdır mı?
8. Biologiyanın tədrisi metodikası fənnindən oxunan mühazirələri dinlədikdən sonra sizin biologiya müəllimliyinə marağınız artmışdır mı?
9. Dinlədiyiniz dərsi müasir mühazirə adlandırma bilərsiniz mi?
10. Mühazirədə diskussiyaya yer verilir mi?
11. Mühazirə dərslərini öyrənmək üçün lazımi ədəbiyyatlar varmı?

Verilənlərin (əldə edilmiş məlumatların) təsviri və təhlili SPSS proqramı (Statistical Package for the Social Science sosial elmlər üçün statistik paket) vasitəsi ilə aparılmışdır.

Cədvəl 1: 5 bölüm üzrə iki qrupun birinci mərhələdə statistik göstəricilər cədvəli (ədədi orta)

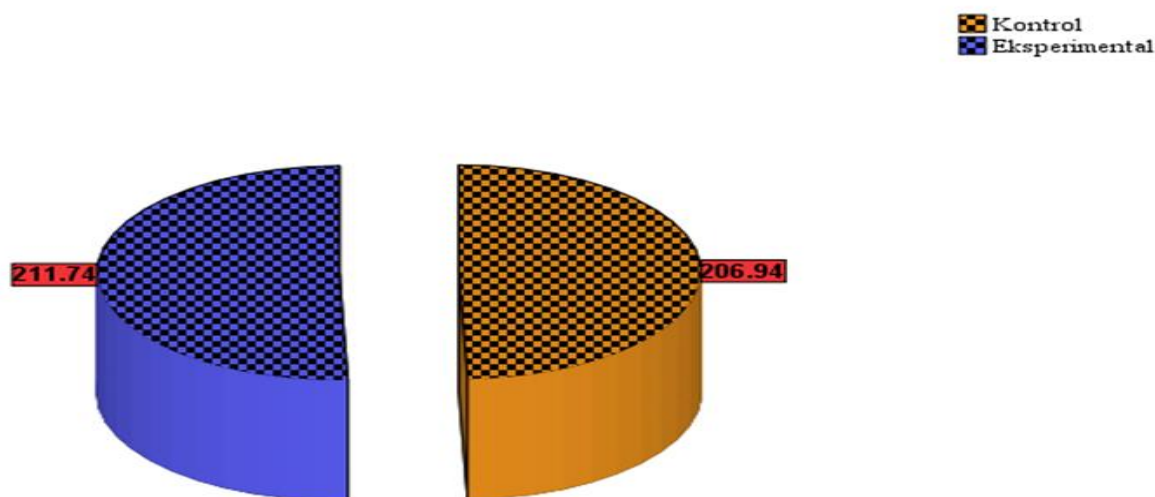
BÖLÜM	Qrup	N	Mean	Qruplararası fərq ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2$)	Std. Deviation
1	Kontrol	54	30.4	-2.5	6.58
	Eksperimental	54	32.9		7.56
2	Kontrol	54	44.7	0.6	7.00
	Eksperimental	54	44.1		8.54
3	Kontrol	54	46.2	-1.1	7.30
	Eksperimental	54	47.3		9.56
4	Kontrol	54	32.5	-0.6	9.17
	Eksperimental	54	33.1		9.81
5	Kontrol	54	53.2	-1.1	7.23
	Eksperimental	54	54.3		7.93

Birinci mərhələdə (eksperimental amil daxil olmadan) iki qrupun hər bir bölmədə üzrə dəyişənlərə (suallara) münasibəti ordinal şkalada qiymətləndirildikdən sonra hər bölmə üzrə dəyişənlərin kombinasiyası (tərkib edilməsi) həyata keçirilmiş və tələbələrin dəyişənlərə münasibəti kəmiyyət göstəricilərinə (interval şkalası formasına) çevrilmişdir. Yaradılmış yeni bölmə-

lər “bölüm 1, bölüm 2, bölüm 3, bölüm 4, bölüm 5” adlandırılmışdır.

Hər bölüm üzrə iki qrupa aid qiymətlərin ədədi ortası müqayisə edilmiş və əldə edilmiş cədvələ əsasən birinci mərhələdə iki qrup arasında hər 5 bölüm üzrə mövcud fərq çox cüzi olmuşdur (Cədvəl 1 və diaqram 1).

Diaqram 1: Eksperimentdən əvvəl iki qrupun 5 bölüm üzrə qiymətləri (ədədi orta)

İki qrup üzrə statistik göstərici cədvəli və diaqramlara nəzərə qruplararası mövcud fərqlin cüzi olduğunu deyə bilərik. Lakin mövcud fərqlin hansı səviyyədə olduğunu və statistik ba-

xımdan mənalı olub-olmamasını müəyyənləşdirmək üçün müstəqil qruplar arasında “T Testi analizi” aparılmışdır.

Cədvəl 2: İki müstəqil qrup üzrə birinci mərhələdə alınmış qiymətlərarası fərqin “T Test”i analizi

BÖLÜM	Levene's Test for Equality of Variances		t-test for Equality of Means						
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
								Lower	Upper
1	.357	.552	-1.819	106	.072	-2.48148	1.36409	-5.18591	.22295
2	1.362	.246	.382	106	.703	.57407	1.50281	-2.40539	3.55354
3	.367	.546	-.702	106	.485	-1.14815	1.63664	-4.39295	2.09665
4	.401	.528	-.345	106	.731	-.62963	1.82735	-4.25253	2.99327
5	.089	.765	-.761	106	.449	-1.11111	1.46057	-4.00683	1.78461

Tədqiqatın birinci mərhələsində eksperimental amil tətbiq edilmədən hər iki qrup 5 bölmədən ibarət anket sorğusunu cavablayıb, hər bölüm üzrə verilən dəyişənləri 10 ballıq ordinal şkala üzrə qiymətləndiriblər. Hər qrupun müxtəlif bölümlər üzrə aldıkları qiymətləri arasındakı mövcud fərqin statistik baxımdan ciddi və mənalı fərq olub-olmamasını müəyyənəşdirmək məqsədi ilə iki müstəqil qrupun qiymətləri arasında müqayisə aparılmışdı. “T Test”i analizi cədvəlindən də aydın olur ki, birinci mərhələdə (eksperimental amil tətbiq olmadan) qruplararası fərq olduqca cüzi və statistik baxımdan mənasız olmuşdur. Bildiyimiz kimi, SPSS proqramında “T Test”i cədvəlində qruplararası fərqin ciddi və statistik baxımdan mənalı olub-olmamasını müəyyən etmək üçün, əsasən, “Sig” əmsalına baxmaq lazımdır. Əgər $Sig < 0.05$ olarsa, o zaman qruplar arasındakı mövcud fərqin 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu və daha dəqiq desək, qruplar arasında ciddi fərq olduğunu deyə bilərik. Lakin $Sig \geq 0.05$ olarsa, qruplar arasındakı fərqin statistik baxımdan 0.05 səviyyəsində mənalı olduğunu söyləmək olmaz ki, bu

da mövcud fərqin cüzi olduğunu deməyə əsas verir.

Birinci mərhələdə iki qrupun qiymətlərinin müqayisəsi cədvəlinə (cədvəl 2) əsasən qruplararası fərq cüzidir və hər 5 bölümde $Sig \geq 0.05$ olduğundan, qruplar arasındakı cüzi fərqin 0.05 səviyyəsində statistik baxımdan mənalı olmadığı sübut olur. Hər iki qrupun eksperimental amildən əvvəlki vəziyyətə (biologiya fənninin digər fənlərlə əlaqə qurmadan tədrisi) verilən suallara münasibətinin, (cüzi fərq olmasına baxmayaraq) demək olar ki, eyni olması eksperimentin keçirilməsi üçün respondentlərin problemə münasibəti baxımından əlverişli şəraitin olduğunu göstərir. Qaydaya uyğun olaraq hər universitetdə eksperimental qrupla biologiya fənninin tədrisi iki semestr boyunca daha fərqli formada, yəni digər fənlərlə əlaqəli formada tədris edildi. Kontrol qrupda isə əvvəlki metodla tədris aparıldı. Eksperiment müddəti bitdikdən sonra kontrol və eksperimental qrup birinci mərhələdə verilmiş sualları ikinci dəfə 10 ballıq ordinal şkala üzrə qiymətləndirmişdilər. Eksperimentdən sonrakı nəticələr (həm kontrol, həm də eksperimental qrupda) aşağıda verilmişdir.

Cədvəl 3: 5 bölüm üzrə iki qrupun statistik ikinci mərhələdə göstəricilər cədvəli (ədədi orta)

BÖLÜM	Qrup	N	Mean	Qruplararası fərq ($\bar{x}_1 - \bar{x}_2$)	Std. Deviation
1	Kontrol	54	34.8	-19.1	12.04
	Eksperimental	54	53.9		13.98
2	Kontrol	54	45.8	-24.4	9.86
	Eksperimental	54	70.2		10.79
3	Kontrol	54	47.3	-18.6	7.93

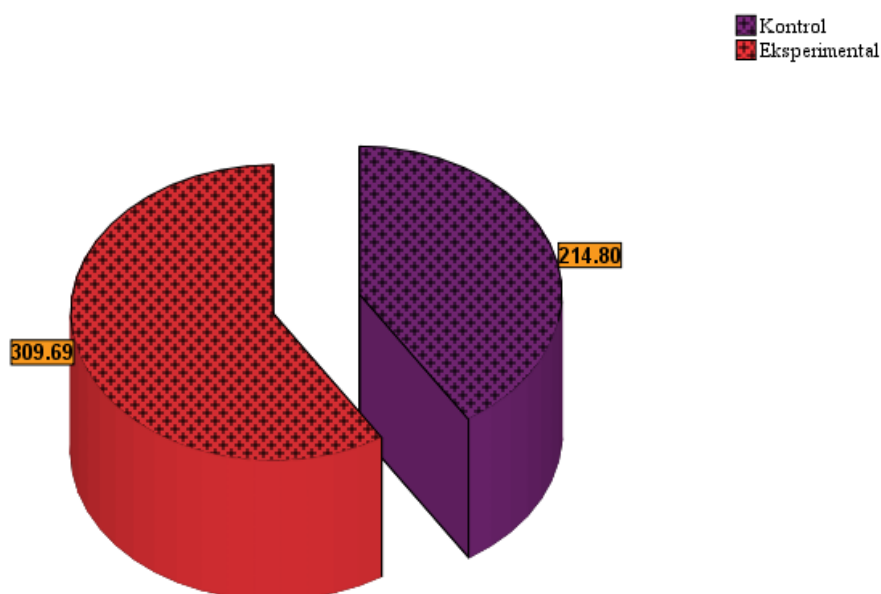
	Eksperimental	54	65.9		8.75
4	Kontrol	54	34.5	-14.3	8.37
	Eksperimental	54	48.8		6.66
5	Kontrol	54	52.4	-18.5	9.88
	Eksperimental	54	70.9		5.86

İkinci mərhələdə iki qrupun hər bir bölmə üzrə dəyişənlərə (suallara) münasibəti ordinal şkalada qiymətləndirildikdən sonra hər bölmə üzrə dəyişənlərin kombinasiyası (tərkib edilməsi) həyata keçirilmiş və tələbələrin dəyişənlərə münasibəti kəmiyyət göstəricilərinə (interval şkalası formasına) çevrilmişdir. Yaradılmış yeni bölmələr “bölüm 1, bölüm 2, bölüm 3, bölüm 4, bölüm 5” adlandırılmışdır. Bu mərhələ əslində eksperiment amil tətbiq edildikdən sonrakı mərhələ olmuşdur ki, eksperiment çərçivəsində eks-

perimental qrup üçün iki semestr biologiya fəni digər fənlərlə əlaqəli formada tədris edilmiş və əlaqəli tədris fonunda seminar və laborator işləri təşkil edilmişdir.

Hər bölüm üzrə iki qrupa aid qiymətlərin ədədi ortası müqayisə edilmiş və əldə edilmiş cədvələ əsasən ikinci mərhələdə qruplar arasında hər 5 bölüm üzrə mövcud fərqin əvvəlki mərhələ ilə müqayisədə daha yüksək olduğu müşahidə edilmişdir (Cədvəl 3 və diaqram 2).

Diaqram 2: Eksperimentdən sonra iki qrupun 5 bölüm üzrə qiymətləri (ədədi orta)

İki qrup üzrə statistik göstərici cədvəl və diaqramlarla qruplararası mövcud fərqin ciddi olduğunu aydınca müşahidə etmək mümkündür. Lakin mövcud fərqin hansı səviyyədə olduğunu və statistik baxımdan hansı səviyyədə mənalı olmamasını müəyyənləşdirmək üçün müstəqil qruplar arasında “T Testi analizi” aparılmışdır.

Pedaqoji eksperimentin nəticələrini təhlil etmək üçün tələbələrə təqdim olunmuş yazılar, suallar, bunların əsasında yaranan cavablar nəzərdən keçirilmişdir. Tələbələrin işlərində nəzərdə tutulan mühazirənin, laborator məşğələnin tədrisi,

integrativ əlaqələr, müəllimin peşəkarlığı haqqında məlumatlar müəyyənləşdirilmişdir. Eksperimental qruplarda tələbələrdə problemə sistemli yanaşma, verilən tapşırıqların optimal variantının müəyyən edilməsi, ümumiləşdirmə qabiliyyəti və cavabları əsaslandırılmış səviyyədə ifadə etmək bacarığı kontrol siniflərlə müqayisədə təhlil edilmişdir. Mənimsəmənin nəticələri eksperimental və kontrol siniflərdə məlum olmuşdur.

Problemin aktuallığı ali pedaqoji məktəblərdə oxuyan gənclərdə təhsilin keyfiyyətinin, müəllimlik sənətinə olan sevgi və marağın artırılmasıdır.

Problemin elmi yeniliyi. İlk dəfə olaraq biologiyanın tədrisi metodikası fənnində müəllim-tələbə münasibətlərinin, auditoriyadankənar tədbirlərin, mühazirə və laborator məşğələlərin səmərəli qurulması üzrə işin nəzəri və praktik məsələləri bir sistem şəklində işlənmiş, problem baxımından təlim prosesinin səmərəli yolları müəyyənləşdirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Öz əksini tapmış iş sistemi, başlıca ideyalar, tədqiqatın nəticələri biologiya müəllimi ixtisası üzrə kadr hazırlığı, pedaqoji ustalığın artırılmasında tələbələrə köməklik göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat:

1. Ali təhsil bakalavriat pilləsində müəllim hazırlığı üzrə "Pedaqogika" fənninin kurikulumu. -Bakı, -2014
2. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun "Elmi əsərlər"i, -Bakı, -2006, № 1.
3. Abdullayeva T.Q. Orta məktəbdə biologiya fənninin tədrisinin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədi ilə inkişafetdirici interaktiv təlim-tərbiyə metodlarının tətbiqi. ADPU, -Bakı, -2002, 62-ci elmi-praktik konfransın materialları.
4. Hüseynov Ə.M., Əliyev T.Ə. Biologiya tədrisi metodikasının elmi əsasları. Dərslik, -Bakı, -2009.
5. Джеймс У. Беседы с учителями о психологии. -1998.

E-mail: qyulshan.qadzhiyeva@mail.ru

Rəyçilər: *biol.ü.fəls.dok.* **T.Q. Abdullayeva,**
biol.ü.fəls.dok. **E.F. Səfərova**

Redaksiyaya daxil olub: 14.07.2022.

UOT 372.857

Elnurə Fazil qızı Səfərova
biologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-4151-1750>

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ TƏDRİS OLUNAN BİOLOJİ QANUNLARIN FƏAL TƏLİM METODLARI İLƏ TƏDRİSİ İMKANLARI

Эльнура Фазиль гызы Сафарова
доктор философии по биологии, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ВОЗМОЖНОСТИ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ ЗАКОНОВ, ПРЕПОДАВАЕМЫХ В ВУЗАХ С ПОМОЩЬЮ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Elnura Fazil Safarova
doctor of philosophy in biology
associate professor of Azerbaijan State Pedagogical University

POSSIBILITIES OF TEACHING BIOLOGICAL LAWS TAUGHT IN HIGHER SCHOOLS WITH ACTIVE LEARNING METHODS

Xülasə. Məqalədə ali məktəblərdə bioloji qanunların tədrisi zamanı fəal təlim metodlarından istifadənin əhəmiyyəti bir dərs nümunəsində ("Xromosom sayının nisbi sabitliyi qanunu"nınunun tədrisi metodikası) verilmişdir. Həmçinin tədris imkanlarından istifadə edərək tələbələr multimedia vasitələri, elektron kitabxana, İnternet resursları vasitəsi ilə bioloji qanunların yaranma tarixi, bugünkü əhəmiyyəti, aktuallığı haqda geniş məlumatlar əldə edə bilir və layihələr işləyirlər. Bu zaman dərsin keyfiyyəti yüksəlir, tələbələr əsl tədqiqatçı kimi yetişir.

Açar sözlər: *ali, bioloji qanun, metod, biologiya, fəal təlim, xromosom*

Резюме. В статье на примере урока (методика преподавания «Закона относительной стабильности числа хромосом») показана важность использования активных методов обучения при обучении биологическим законам в высшей школе. Используя образовательные возможности, студенты могут получить обширную информацию об истории биологических законов, их важности и актуальности сегодня, а также работать над проектами с помощью мультимедийных средств, электронной библиотеки и интернет-ресурсов. Благодаря этим навыкам студенты вырастают настоящими исследователями.

Ключевые слова: *высшее, биологический закон, метод, биология, активное обучение, хромосома*

Summary. In the article, the importance of using active learning methods during the teaching of biological laws in higher schools is given in a lesson example (methodology of teaching "Law of relative stability of chromosome number"). Using educational opportunities, students can obtain extensive information about the history of biological laws, their importance and relevance today, and work on projects through multimedia tools, electronic library, and Internet resources. Thanks to these skills, students grow up as real researchers.

Key words: *higher, biological law, method, biology, active learning, chromosome*

Biologiyanın nəticələri təcrübə və eksperimentlərə əsaslanır, bir sözlə, praktik elmdir. Qanun təbiət, cəmiyyət və təfəkkür hadisələrindəki obyektiv, ümumi, mühüm, zəruri və təkrarlanan,

həmin hadisələrin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən əlaqələri ifadə edən kateqoriyadır. Biologiya qanunu isə təbiətdə mövcud olan, bütün canlı orqanizmlərdə gedən proses və hadisə

lərdəki obyektiv, mühüm, ümumi, zəruri, təkrarlanan və dayaqlı əlaqələrin elmi ifadəsidir.

Ali məktəblərdə tədris olunan bioloji qanunlar bunlardır: V. Vernadskinin atomların biogen miqrasiyası qanunu, N.İ. Vavilovun irsi dəyişikliyin homoloji sıralar qanunu, Q. Mendelin genlərin sərbəst paylanması qanunu, K.M. Berin rüşeymlərin oxşarlığı qanunu, A.O. Kovalovskinin təkamül prosesində reduksiya və ətrafların sadələşməsi qanunu, J. Kūvnenin orqanizmlərin hissələrinin korrelyasiyası, yaxud orqanların nisbət qanunu, L. Dollonun təkamülün dönməzliyi (qayıtması) qanunu, enerji axınının eyni istiqamətliyi qanunu, A.N. Severtsovun təkamül mərhələlərinin dəyişməsi qanunu, V.İ. Vernadskinin canlı maddələrin fiziki-kimyəvi vahidliyi qanunu, Q. Mendelin qamətlərin saflığı qanunu (hipotezi), Çarqafın DNT-nin növ spesifikliyi qanunu, Xromosom sayının nisbi sabitliyi qanunu, Hər bir növün xromosomlarının morfoloji cəhətdən oxşar (homoloji) cütlər əmələ gətirməsi qanunu, Xromosomların fərdiyyət qanunu, Hardi – Vaynberqin sərbəst çarpazlaşma zamanı genlərin nisbi tezliyinin nəsillərdə sabitliyi qanunu; Morqanın eyni bir xromosomda yerləşən genlərin ilişikliyi qanunu və s.[2]

Ali məktəblərdə bioloji qanunların tədrisi zamanı fəal təlim metodlarından istifadə etməklə intellektual təfəkkürün, müstəqil çalışma, sərbəst düşünmə bacarıqlarının inkişafına kömək edən demokratik təlim prosesi yaratmaq mümkündür. Fəal təlim metodlarından istifadə tələbələrdə tədqiqatyönlü bacarıqların inkişafına imkan yaradır. Tədris zamanı tələbələr multimedia vasitələrindən, İnternet resurslarından istifadə edərək bioloji qanunların yaranma tarixi, bugünkü günümüzdə əhəmiyyəti, aktuallığı haqda geniş məlumatlar əldə edərək layihələr işləyə bilirlər. Bu bacarıqların sayəsində tələbələr əsl tədqiqatçı kimi yetişir.[4] Nümunə olaraq “Xromosom sayının nisbi sabitliyi qanunu”nu mövzusunun tədrisi metodikasını aşağıdakı cari planlaşmada göstərilmişdir.[1]

Mövzu: Xromosom sayının nisbi sabitliyi qanununun tədrisi metodikası.

Alt standart: 2.1.1. Bioloji proseslərin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatlar hazırlayır.

Məqsəd: Meyoz bölünmə prosesinin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatlar hazırlayır.

İş forması: Qruplarla iş, kollektiv.

İş üsulu: Əqli hücum, Venn diaqramı, müzakirə.

İntegrasiya: Fəndaxili: Genetika-Mitoz bölünmə., Fənlərarası: Riyaziyyat.

Resurslar: Paylama materialları, İKT vasitələri, iş vərəqləri, marker.

Dərsin gedişi

2. *Motivasiya.* Müəllim tələbələrə suallı motivasiya ilə müraciət edir. Xromosom saylarında baş verən patoloji dəyişikliklərə hansı xəstəlikləri misal göstərə bilərsiniz? Bu xəstəliklərdən hansıları xromosom sayının az, hansıları isə xromosom sayının artıqlığı ilə əlaqəlidir? Xromosom sayının getdikcə artması nəticəsində orqanizmdə nə kimi dəyişikliklər yaranardı? Bəs xromosomların sayı nəsildən-nəslə sizcə nəyə görə artmır? Bu sabitliyi təmin edən nədir?

Tədqiqat sualı: Cinsiyyət hüceyrələrinin yaranması - meyoz bölünmə prosesi necə baş verir?

2. *Tədqiqatın aparılması.* Paylama materialları şagirdlərə təqdim edilir, müəllim tərəfindən şagirdlər qruplara bölünür. Mövzu ilə bağlı tapşırıqlar yazılmış iş vərəqləri təqdim edilir. Qiymətləndirmə meyarları elan olunur.

İş vərəqi 1.

1. Doğru olanı müəyyən edib altından xətt çəkin.

Meyoz I-in anafazasında hüceyrənin qütblərinə *xromatidlər / xromosomlar* çəkilir.

Yalnız qeyri-cinsi yolla çoxalan orqanizmlərdə *mitoz / meyoz* baş vermir.

Meyozun xromosomlar arasında irsi məlumatların mübadiləsi *I bölünmənin profaza / II bölünmənin anafaza mərhələsində* baş verir.

Reduksion bölünmə *meyoz bölünmədir/cinsiyyət hüceyrələrinin çoxalma zonasında ilkin cinsiyyət hüceyrələrinin bölünməsidir.*

2. Meyoz bölünmənin I mərhələsi haqqında təqdimat hazırlayın.

3. Məsələni həll edin.

İlanın yetişmiş yumurta hüceyrəsinin xromosom sayı 7-dir. Bu orqanizmin cinsiyyət hüceyrəsində meyozun birinci bölünməsinin anafaza mərhələsinin sonunda neçə xromosom və neçə xromatid vardır?

İş vərəqi 2

1. I Meyozun II Meyozdan fərqiə aid venn diaqramı qurub, bu diaqram əsasında təqdimat hazırlayın.

2. Meyozun I bölünməsinə xromatidlərin sayının fazalar üzrə dəyişməsinə aid qrafik qurun.

3. Uyğunluğu müəyyən edin.

1. Homoloji xromosomun hər birinin sentromerinə yalnız bir qütbədən gələn bölünmə vətəri birləşir.

2. Akvazion bölünmə müşahidə olunur.

3. Konyuqasiya edən iki homoloji xromosomlar.

4. Meyozun I və II bölünməsi arasındakı qısa müddət

a) bivalent; b) interkinez; c) metafaza I; d) meyoza II.

İş vərəqi 3.

1. Meyoz bölünmənin 2-ci mərhələsi haqqında təqdimat hazırlayın.

2. Sualı cavablandırın.

İnsan hüceyrələrinin diploid xromosom dəsti - 46, şimpanzedə - 48, pomidorda - 24, drozofildə - 8, ev milçəyində - 12 - dir. Əgər I meyoza bölünmənin anazafa mərhələsinin sonunda hüceyrədə 48 xromosom varsa, bu hüceyrə adları çəkilən orqanizmlərdən hansına aiddir?

3. Meyoz bölünmə zamanı Prozafa I mərhələsində baş verən dəyişikliklər haqqında məlumat verin.

İş vərəqi 4

1. Meyoz və Mitoz bölünmə arasında olan oxşarlıqlar və fərqləri Venn diaqramında qeyd edin.

2. Testi cavablandırın.

Meyozun birinci bölünməsindən əvvəl ana hüceyrədə xromosomların sayı - x , xromatidlərin sayı - m , DNT miqdarı - d olub. II bölünmədən sonra əmələ gəlmiş hüceyrələrin birində bu parametrlər necə olacaqdır?

a) x , $m/2$, $d/4$; b) $x/2$, $m/2$, $d/2$; c) x , m , d ; d) $x/4$, $m/4$, $d/4$; e) $x/2$, $m/4$, $d/4$.

3. Əgər cinsiyyət hüceyrələrinin xromosom dəsti haploid olmasa idi nə baş verərdi? Cavabınızı əsaslandıraraq qeyd edin.

3. Məlumatın mübadiləsi: İş vərəqləri təqdim olunur. Hər qrup öz üzvləri ilə tədqiqatın nəticələri barədə fikir mübadiləsi edərək ümumilikdə onları dəqiqləşdirirlər. Sonra bir nəfər nümayəndə qrup rəhbəri olaraq görülmüş işin nəticəsini sinfə və müəllimə təqdim edir.

4. Məlumatın müzakirəsi: Mövzu müəllimlə birlikdə müzakirə olunur. Şagirdlər sualları cavablandırır. Müəllim şagirdlərə düzgün nəticəyə gəlməyi istiqamətləndirir.

Ekvazion və reduksion bölünmənin bioloji əhəmiyyəti nədir?

Bu bölünmələr meyoza hansı mərhələlərinə baş verir?

Profaza I-nin mərhələləri hansılardır? Bu mərhələlər haqqında nə deyə bilərsiniz?

Meyoz I-nin mərhələlərini və həmin mərhələlərdə baş verən prosesləri sadalayın.

İnterfaza və interkinez nəyə deyilir?

Mitoz və meyoza bölünmənin sonunda hansı xromosom dəstinə malik hüceyrələr əmələ gəlir?

Meyozun bioloji əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Onun gedişatı haqqında nə deyə bilərsiniz?

Əgər cinsiyyət hüceyrələrinin xromosom dəsti haploid olmasa idi nə baş verərdi?

5. Ümumiləşdirmə və nəticə: Tələbələr dərslərin sonunda Meyoz bölünmənin digər adı reduksion bölünmə olduğunu öyrənir. Meyoz prosesində gedən bölünmə haqqında məlumat əldə edir: meyoza zamanı hüceyrələrdə bir-birinin ardınca gedən iki bölünmə müşahidə olunur ki, onlardan biri reduksion, digəri isə ekvazion bölünmədir. Reduksion bölünmə dedikdə hüceyrələrin diploid vəziyyətdən haploid vəziyyətə keçməsi, yəni xromosomların sayının iki dəfə azalması nəzərdə tutulur. Ekvazion bölünmə dedikdə isə xromosomların bərabərləşməsi, yəni sayının sabit qalması başa düşülür. Meyoz bölünmənin mərhələləri, I meyoza və II meyoza bölünmədə gedən oxşar və fərqlilikləri öyrənmiş olurlar. Sonda isə: "əgər cinsiyyət hüceyrələrinin xromosom dəsti haploid olmasa idi, ziqotda xromosom sayı əvvəlcə iki dəfə, gələcək nəsillərdə isə bu say dəfələrlə artardı", – fikri öz təsdiqini tələbələr tərəfindən tapır. Yəni haploid saylı cinsi hüceyrələrin birləşməsindən əmələ gələn ziqot gələcək nəsillərdə də xromosom sayının sabit qalmasını təmin edir. Xromosomların sabitliyi qanunu bir daha öz əksini tapmış olur.[3]

6. Yaradıcı tətbiqetmə. I və II meyoza xromatid sayında baş verən oxşarlıqları və fərqlilikləri venn diaqramında qeyd edin. Meyoz bölünmə (I və II) zamanı hüceyrədə fazalar üzrə xromatid sayının dəyişməsinə aid qrafik qurun.

7. Qiymətləndirmə və ya refleksiya:

Qruplar üzrə qiymətləndirmə meyarları: dinləmə, təqdimat, düzgünlük, vaxtında yerinə yetirmə, əməkdaşlıq, məsələni düzgün həll etmə.

Fərdi şəkildə qiymətləndirmə meyarı:

I. Meyoz prosesinin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatları yalnız müəllimin köməyi ilə hazırlayır.

II. Meyoz bölünmə prosesinin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatları hazırlayarkən çətinlik çəkir.

III. Meyoz bölünmə prosesinin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı təqdimatlar hazırlayarkən kiçik səhvlərə yol verir.

IV. Meyoz bölünmə prosesinin mahiyyət və məzmunu ilə bağlı dolğun təqdimatlar hazırlayır.

Problemin aktuallığı. Bioloji qanunların tədrisində fəal təlim metodu və üsullarından geniş istifadə olunur. Xüsusilə ali məktəblərdə tədris olunan mənimsənilməsi çətin olan mövzulara bu üsulların tətbiqi, dərsin keyfiyyətini və tələbələrin mənimsəmə keyfiyyətini yüksəldir.

Problemin elmi yeniliyi. Ali məktəblərdə Bioloji qanunların tədrisində fəal təlim metodunun tətbiqi imkanları geniş və məqsədəuyğundur.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali təhsil məktəblərinin müəllimləri, tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Hacıyeva G.N., Səfərova E.F, Axundova S.M. Biologiyanın tədrisi metodikasından laborator və seminar məşğələlər. Dərs vəsaiti. Müəllim nəşriyyatı. -Bakı,-2020. -205 s.
2. Hacıyeva G.N., Biologiyanın tədrisi metodikası(ali məktəblər üçün dərs vəsaiti). -Bakı, -2019
3. Hüseynov Ə.M., Məhərrəmov Ə.M. Biologiya tədrisinin elmi və metodik əsasları, -Bakı-2015(magistrələr üçün dərs vəsaiti)
4. Hüseynov Ə.M. Biologiyanın tədrisinin nəzəri və metodiki əsasları, -Bakı-2000(monoqrafiya)

E-mail: seferovaelnure@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. G.N. Hacıyeva*
biol.ü.fəls.dok. İ.M. Kazımov

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

UOT 372.857

Qəzənfər Musa oğlu Əliyev

biologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

“QUŞLAR SINFINİN” ÖYRƏNİLMƏSİ

Газанфар Муса оглу Алиев

*доктор философии по биологии, ведущий научный сотрудник
Института Образования Азербайджанской Республики*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ: «КЛАССЫ ПТИЦ»

Gazanfar Musa Aliyev

*doktor of philisophy in biology, leading researcher at the
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan*

METHODOLOGY OF TEACHING THE TOPICS: "CLASS OF BIRDS"

Xülasə. Təqdim olunmuş məqalədə “Quşlar sinfinin tədrisi metodikası” mövzularına geniş yer verilmişdir. Çox mürəkkəb quruluşa malik olan quşlar sinfinin öyrənilməsində quşların xarici quruluşu, onların hərəkət sistemi, hərəkətin əsas formaları, quşların daxili quruluşu quşların sinir sistemi, hiss orqanları və davranış, quşların çoxalması və inkişafı, quşların mənşəyi və müxtəlifliyi quşların coğrafi yayılması və ekoloji qrupları, quşların əhəmiyyəti və *qorunması məsələləri geniş surətdə şərh edilmişdir.*

Açar sözlər: *təkamül, biologiya, quşlar, göyərçin, zoologiya*

Резюме. В представленной статье широко освещены темы «Методика преподавания класса птиц». При изучении класса птиц, имеющего очень сложное строение, исследуется строение птиц, система их движений, основные формы движений, внутреннее строение птиц, нервная система птиц, органов чувств и поведения, размножение и развитие птиц, происхождение и разнообразие птиц. Автором подробно излагается географическое распространение и экологические группы птиц, важность птиц и вопросы охраны.

Ключевые слова: *эволюция, биология, птицы, голубь, зоология*

Summary. In the presented article, the topics "Methods of teaching the class of birds" are widely covered. When studying a class of birds that has a very complex structure, the structure of birds, the system of their movements, the main forms of movements, the internal structure of birds, the nervous system of birds, the sense organs and behavior, the reproduction and development of birds, the origin and diversity of birds are studied. The author details the geographical distribution and ecological groups of birds, the importance of birds and conservation issues.

Key words: *evolution, biology, birds, pigeon, zoology*

Laboratoriya işi. "Quşların xarici quruluşu". Laboratoriya işinin iki məqsədi vardır: birincisi, o, hər hansı bir heyvanın morfolojiyasını öyrənməyə xidmət edir, yəni ölmüş heyvanın xarici quruluşuna ətraflı nəzər salmaq, sonra isə onu yarım öyrənmək; ikincisi, canlı obyekt üzərində müşahidə aparmaq. Bu cür laboratoriya dərslərini aparmaq üçün əvvəlcədən hazırlıq işləri görülür. Dərsdə şagirdlərin hamısına quş

paylamaq mümkün deyil. Odur ki, müəllim onları qruplaşdırıb (7-10 şagirddən çox olmamaq şərti ilə), hər qrupa “laborantlar” vasitəsilə bir quş verir, ümumi nəzarəti isə öz üzərinə götürür.

Quşların xarici quruluşu haqqında məlumat verərkən müəllim onların bədən ölçülərinə (böyüklüyünə), formasına, bədəndəki büküşlərinə və bədənin rənginə fikir verməlidir. Quşun quyruğunun uzun, qısa, normal və ya yuxarı

dartılmış şəkildə olmasını, dimdiyinin uzun, qısa, qalın, incə, düz, əyri olmasını, başda kəkil olub-olmamasını, hansı formada və rəngdə olduğunu göstərmək məsləhətdir.

Laboratoriya dərində müəllim şagirdlər üçün lazım olan bir çox məsələləri yazdırmalı, bəzilərini isə alboma çəkdirməlidir. Bu, növbəti dərində soruşulacaq materiallar olmalıdır. Dərsin sonuna yaxın “laborantlar”ın köməyi ilə şagirdlərə paylanan əyani vəsaitlər yığılmalı, stolların üzəri təmizlənməli, dərsi yekunlaşdırıb evə tapşırıq verilməlidir.

Quşların hərəkət sistemi, hərəkətin əsas formaları. Yeni dərini izahına quşların skeleti haqda məlumatla başlamaq məsləhətdir. Quşların skeleti bəzi əlamətlərlə səciyyələnir. Onların ətraf skeleti, xüsusilə ön ətraf və onun qurşaq nahiyəsi özünəməxsus şəkildə dəyişilib, ikincisi, skeleti möhkəm və yüngüldür. Yüngüllüyü pnevmatik olmaları ilə əlaqədardır. Quşların skeleti şərti olaraq beş şöbəyə - kəllə, onurğa, döş qəfəsi, qurşaq və ətrafların skeletinə bölünür.

Sonra əzələ sistemindən danışmaq lazımdır. Quşun bədənində hansı əzələlərin daha yaxşı inkişaf etməsi, hərəkət prosesində, xüsusilə də uçan zaman hansı əzələlərin intensiv fəaliyyəti şərh olunmalıdır. Şagirdlər bilməlidirlər ki, quşların hərəkət formaları nə qədər müxtəlif olsa da, yenə də uçuşa ön mövqə tutur.

Sinfə aşağıdakı suallar verilir: Quşların hərəkət orqanlarından hansılarını keçdik? Quşların ətraf skeletində hansı dəyişikliklərə rast gəldik? Quşların qanadının qaldırılması və endirilməsində hansı əzələlər iştirak edir? Quşlar uçan zaman nəyə istinad edirlər?

Quşların daxili quruluşu. İlk növbədə, quşların həzm sistemi haqqında məlumat verilməlidir. Onların həzm orqanları bəzi dəyişmələrə məruz qalır. Müasir quşların ağızında dişlərin olmaması onların uçuşa uyğunlaşma əlaməti olub, bədənə yüngülləşməsi üçün təkamüldə gedən prosesdir. İtirilmiş dişlərin funksiyasını həzm orqanlarından biri öz üzərinə götürməlidir. Bunu mədədə gedən dəyişilmələr aydın göstərir. Orqanların funksiyalarının kompensasiyası prinsipinə əsaslanır. Qeyd olunur ki, quşların bağırsağının uzunluğu və qısalığı onların qəbul etdiyi qidadan çox asılıdır. Otyeyən quşların bağırsaqları, ətyeyən və qarışıq qida qəbul edənlərin bağırsağından uzun olur.

Quşların tənəffüs orqanları içərisində traxeya, bronxlar, ağciyərdən başqa hava kütlələri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. İkiqat tənəffüs məhz bu orqanda toplanan havanın hesabına olur.

Quşların daxili orqanları içərisində əsas yerlərdən birini qan-damar sistemi tutur. Qan-damar sisteminin sürünənlərin qan-damar sistemi ilə müqayisəli şəkildə izah olunması məsləhətdir. Belə yanaşma metodu həm dərini yaxşı yadda qalmasına, həm də ürək-damar sistemindeki mürəkkəbləşməni-proqressiv təkamülü aydın göstərir. Quşların ürəyi dörd kameradan, qan dövranı isə sərbəst olaraq böyük və kiçik qan dövranlarından ibarətdir. Müəllim göstərir ki, ürəyin belə quruluşu və ayrı-ayrı qan dövranının olması, yəni arterial qana venoz qanın qarışması bunların bədən temperaturunun sabit olmasına səbəb olub.

Quşların sinir sistemi, hiss orqanları və davranışı. Müəllim qeyd etməlidir ki, quşların mərkəzi sinir sistemi sürünənlərin sinir sisteminə nisbətən daha mürəkkəb quruluşa malikdir və yüksək dərəcədə inkişaf etmişdir. Sürünənlərdə baş beyinin həcmi təxminən bərabərdir. Lakin quşlarda bu nisbət baş beyində daha çoxdur. Məsələn: toyuqkimilərdə 150%, göyərçində isə 250% çoxdur. Baş beyində ön beyin yarımkürələri yaxşı inkişaf edib.

Quşların görmə, eşitmə, dadbilmə, hiss orqanları yaxşı, dəri hissiyyəti və qoxubilmə orqanını isə zəif inkişaf edib. Əsas hiss orqanları eşitmə və görmədir. Eşitmə orqanı orta və daxili qulaqdan ibarətdir, bir eşitmə sümüyü var. Son illər müəyyənləşdirilib ki, hava falanqasında ekolokasiya qabiliyyəti vardır. Yəni quş tam qaranlıqda hər bir əşyaya, predmetə toxunmadan istədiyi qədər uça bilər.

Quşların mərkəzi sinir sistemi, görmə, eşitmə və hiss orqanlarının yaxşı inkişafı ilə əlaqədar olaraq onların davranışı da mürəkkəbdir. Yuva tikmək, kürt yatmaq, ov etmək, balaya qulluq etmək, nəsil qayğısına qalmaq, miqrasiya etmək və s. hamısı deyilənlərə əyani misaldır.

Yuxarıda qeyd olunanları şagirdlərə çatdırdıqdan sonra deyilənlərin nə dərəcədə yaddaşlarda həkk olunmasını yoxlamaq məqsədi ilə bir neçə sual vermək məsləhətdir. Məsələn: Uşaqlar, quşların baş beyinin hansı hissəsi daha yaxşı inkişaf edib? Quşların hiss orqanlarından hansıları yaxşı inkişaf edib? Quşların

hiss orqanlarından hansıları yaxşı inkişaf edib,? Quşların mürəkkəb davranışı nə ilə əlaqədardır?

Quşların çoxalması və inkişafı. Quşların çoxalması ətraf aləmlə üzvi surətdə bağlıdır. Bu prosesdə temperatur və qida əsas ətraf aləm amillərindən sayılır. Çoxalmaq üçün quşlar daimi, ya da müvəqqəti cütlər əmələ gətirirlər. Cütlər əmələ gəldikdən sonra instinktiv olaraq yuva tikmək başlanır (ququ quşundan başqa). Yuva qurma prosesi başa çatdıqdan sonra isə yumurta qoyma başlanır. Quşlar yuvalarını elə yerdə tikirlər ki, düşmənləri onları tapmasın.

Quşların balalarına qarşı münasibətində antropoloji faktlar da yer tutur. Belə ki, valideynlər hiss edəndə ki, onun balalarına insan əli toxunub, yaxud da insan nəfəsi dəyib, balalarından perikib yaxın düşmənlər. Müəllim bu məsələni şagirdlərə çatdırmaqla onlara quşlara və onların balalarına qarşı ehtiyatlı olmalarını tapşırır.

Müəllim quşların müxtəlifliyini qeyd edərkən onu da şagirdlərin nəzər-diqqətinə çatdırmalıdır ki, müasir quşların 8600-dən çox növü məlumdur. Bunların 400-dən çox növü ölkəmizdə yaşayır. Artıq dərsin üçüncü hissəsinə keçmək məsləhətdir.

Quşların coğrafi yayılması və ekoloji qrupları. Quşların bir neçə ekoloji qrupları haqqında məlumat verilməlidir:

1. Meşə-kol quşları - geniş yayılmış qrupdur. Bunlara ağacdələnlər, tutuquşular, Amerika kolibri və s. aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Babayev, M.S Ümumi biologiya. Bakı, 2004.
2. Nəcəfov, E. Ə. Orta məktəbdə ümumi biologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2004.
3. Мамонтов, С.Г. Биология. Москва, 1997.
4. Nəcəfov, C.Ə. Zoologiyanın tədrisi metodikası. Bakı, 2002.

2. Bataqlıq-çəmən quşları. Meşə-kol quşları qrupuna nisbətən az yayılıblar. Bu quşların çoxunun ayaqları uzundur.

3. Səhra-çöl quşları, sistematik cəhətcə çox müxtəlif, ancaq sayca az olan quşlardandır. Bunların bir qrupu uça bilmir - dəvəquşu, bəziləri isə cəld uçurlar – bağırqaralarda olduğu kimi.

4. Su quşları. Bu qrupa bir neçə (8) dəstənin nümayəndələri daxildir. Bunların su ilə əlaqəsi, morfoloji uyğunlaşması çox müxtəlif olur. Pinqvinlər, qağayılar, qazkimilər və s. buna aiddir.

Göstərilən məlumatları şagirdlərin nəzər-diqqətinə çatdırdıqdan sonra möhkəmləndirilməsinə keçmək, sonra isə ev tapşırığı vermək məsləhətdir.

Problemin aktuallığı. Quşlar sinfinin təkamülü, onların yayılması, əhəmiyyəti və qorunması ən mühüm məsələlərdən biridir. Təkamül prosesinin müasir gedişi və onların insanlar üçün gələcək perspektivi haqqında olan problemlərdən biridir. Bu sahədə məqsədyönlü işlər aparılır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə biologiyanın tədrisi metodikasının aktual problemlərindən biri - “Quşlar sinfi”nin təkamülü, coğrafi yayılması, onların qorunması və əhəmiyyətinin fəal təlim metodları ilə öyrənilməsi məsələləri araşdırılır, səmərəli yolları, metodları müəyyən edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə şagirdlərə biologiya fənninin “Quşlar sinfinin öyrənilməsi”nin səmərəli üsul və yollarına dair kömək edəcək metodik tövsiyələr verilmişdir.

E-mail: elnur@kaspi.edu.az

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.*, dos. **E.R. Hüseynova**
ped.ü.fəls.dok. **İ.B. Əmirəliyeva**

Redaksiyaya daxil olub: 22.07.2022.

UOT 372.857

Günəl Əlimövsum Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

BIOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞIRDLƏRDƏ YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFI

Гюнель Алимовсум гызы Мамедова

старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Gunel Alimovsum Mammadova

senior lecturer at

Azerbaijan State Pedagogical University

DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING IN STUDENTS IN THE TEACHING OF BIOLOGY

Xülasə. Məqalədə ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisində şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafının psixoloji, pedaqoji əsasları araşdırılır. Bu sahədə alim pedaqoq və psixoloqların fikirləri təhlil edilir, ümumiləşdirilir. Biologiya fənninin tədrisində problemin həlli imkan və yolları tədqiq edilir. Biologiya dərslərində problemin həllində müəllimlərin rolu, onların nəzərə alacağı pedaqoji, psixoloji prinsiplər konkret olaraq sistemləşdirilir. Onların tədrisdə nəzərə alınması məsələlərinə dair metodik tövsiyələr verilir. Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafının təlimin keyfiyyətinə və yeni xarakterli şəxsiyyətin yetişməsinə müsbət təsiri əsaslandırılır.

Açar sözlər: *təfəkkür, idrak, təqdimat, biologiya, müqayisə, təhlil, inteqrasiya, layihə*

Резюме. В статье рассматриваются психолого-педагогические основы развития творческого мышления учащихся при преподавании биологии в общеобразовательной школе. Анализируются и обобщаются мнения ученых, педагогов и психологов в данной области. Изучаются возможности и пути решения проблемы в преподавании биологии. Систематизирована роль учителей в решении задач на уроках биологии, педагогические и психологические принципы, которые они будут учитывать. Даны методические рекомендации по их учету в обучении. Обосновано положительное влияние развития творческого мышления у учащихся на качество обучения и формирование новой личности.

Ключевые слова: *мышление, познание, представление, биология, сравнение, анализ, интеграция, проект*

Summary. The article examines the psychological and pedagogical bases of the development of students' creative thinking in the teaching of biology in secondary schools. The opinions of scientists, pedagogues and psychologists in this field are analyzed and generalized. Opportunities and ways to solve the problem in the teaching of biology are studied. The role of teachers in solving problems in biology lessons, the pedagogical and psychological principles they will take into account are systematized. Methodical recommendations are given on their consideration in teaching. The positive impact of the development of creative thinking on students on the quality of teaching and the development of a new personality is justified.

Key words: *thinking, cognition, presentation, biology, comparison, analysis, integration, project*

Təfəkkür mücərrəd anlayış olub, konkret duyğular nəticəsində əldə edilmiş insan beyninin məhsuludur. Pedaqoqlar təfəkkürü dialektik,

məntiqi, mücərrəd, texniki, reproduktiv, ümumiləşmiş, kateqorial, nəzəri, induktiv, deduktiv, alqoritmik, produktiv, yaradıcı kimi müxtəlif

növlərini təhlil etmişlər. Göstərmişlər ki, təlimdə şagirdin müstəqilliyi onun fəallığıdır. Fəallıq isə təfəkkürün inkişafına yol açır (6, s. 31).

Psixoloqlar isə yaradıcı təfəkkürün psixoloji əsaslarını vermişlər. Belə ki, görkəmli psixoloq S. Seyidov ali məktəblər üçün "Psixologiya" dərslərində (5, s. 319) yaradıcı təfəkkürün formalarını, növlərini, fərdi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmışdır. Professorlar Ə.S. Bayramov və Ə. Əlizadənin fikirlərinə görə, yaradıcı təfəkkürü inkişafda olan məktəbli mövzu ilə bağlı qarşısına sual, problem qoyur, onun həllinə səy göstərir, nəhayət, həlli yollarını araşdırır (3, s. 49).

Professor Ə. Əlizadə qeyd edir ki, təsəvvürlər insanın keçmişdə qavradığı cisim və hadisəni şərh etmək, onu fikrən görmək, səsinə eşitmək, ayrı-ayrı xüsusiyyətlərini əyani surətdə əks etdirmək deməkdir. Təsəvvürlər biliklərin, biliklər isə təsəvvürlərin formalaşmasında həlledici rol oynayır. Məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafında təsəvvürlərin və keçmiş biliklərin xatırlanmasının əhəmiyyəti böyükdür (4, s. 51). Pedaqoq və psixoloqların fikirlərinə şərik olaraq deyə bilərik ki, fənlərin tədrisində, o cümlədən biologiya dərslərində məktəblilərdə yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsində obyekt və hadisələrin müqayisə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisənin aparılmasında son vaxtlar təlimdə Venn diaqramından geniş istifadə edilməsi müsbət nəticə verir. Belə ki, obyekt və hadisələr oxşarlıq, uyğunluq baxımından müqayisə edilir. Şagirdlər müqayisə prosesində obyekt və hadisələr arasındakı oxşar və fərqli əlamətləri araşdırır, bir-biri ilə qarşılaşdırır, ümumiləşdirir, sistemə salırlar. Müəllim dərstdə təhlil, tərkib, müqayisə, ümumiləşdirmə aparır, təsnif etmə kimi bacarıqlar əsasında şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir.

Şagirdlərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişaf etdirilməsində əsas şərtlərdən biri idrak fəallığının yaradılmasıdır. Şagirdlərdə məntiqi, tənqidi və yaradıcı təfəkkürün inkişafı mövzuların tədrisində mənimsədiləcək məzmun, tətbiq olunan metod, üsul və iş formalarından çox asılıdır. Tədris işi elə təşkil olunmalıdır ki, məktəblilərdə bilik və bacarıqları müstəqil əldə etmək qabiliyyətləri inkişaf etsin. Onlar çalışma və tapşırıqları müstəqil həll etməyə səy göstərsinlər. Bunun üçün uşaqlarda idrak fəallığı yaradılmalıdır. Müəllimlər tədrisdə diferensial ya-

naşmaya geniş yer verərək şagirdlərdə mövzunun öyrənilməsi baxımından motivasiya yaratmalıdırlar.

Varlığın insan beynində inikası məntiqi idrak olub, təfəkkürü təşkil edir. İdrak dərk olunanla dərk edənə qarşılıqlı təsirinə nəticəsi hesab edilir.

Şagirdlərdə müşahidəçilik bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi də yaradıcı təfəkkürün formalaşmasında əsas məsələlərdən biridir. Müşahidə, müqayisə və təhlil şagirdlərin fikrini müəyyən istiqamətə yönəldən vasitələrdəndir. Ona görə də düşünməyə yönəltmə, dərk etmə və düşünmə fəal dərsin əsas mərhələləri sayılır. Təlim prosesində şagirdlərin təfəkkürünün, o cümlədən yaradıcı təfəkkürünün inkişafı müxtəlif xarakterli, öyrənmə tərzinə, səhhətinə, istedadına görə fərqlənən uşaqlara fərdi yanaşmanı tələb edir (8, s. 131).

Şagirdlərin təlim prosesində idrak fəallığının artırılması, onların təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinə dair bir çox alim pedaqoqlar, metodistlər maraqlı və faydalı fikirlər söyləmişlər. Təlimin səmərəli təşkili təhsilalanlara verilən tapşırıqların səviyyəsi və uşaqların fəallığı onlarda təfəkkürün inkişafına kömək edir.

Şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirən modelin bloklarına bunlardan başqa təlimin məqsədi, məzmunu, forma və metodları, vasitələri, prinsipləri (inteqrasiya, şəxsiyyətyönlü yanaşma, koordinasiya, subyekt-subyekt münasibətləri), prosesin idarə olunma funksiyaları (təşkil etmə, nəzarət, tənzimləmə, planlaşdırma, təşhihetmə, təhlil) idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi prosesinin subyektivi kimi müəllim və şagirdlərin əməkdaşlığı, qarşılıqlı fəaliyyəti və s. aiddir. Bu blokların hər birinin dərstdə diqqət mərkəzində olması müvəffəqiyyətin əsasıdır. Ona görə fənn müəllimləri yaradıcı təfəkkürün inkişafına yönəlmiş modelin bloklarına dərindən bələd olmalı, onları öz fəaliyyətində tətbiq etməlidirlər.

Yeni pedaqoji təfəkkür şəraitində şagirdlərin təşəbbüskarlıqlarının, müstəqilliklərinin, öz fəaliyyətlərinin artırılması, sərbəst mühakimə yürütmə bacarıqlarının aşılması ilə yaradıcı təfəkkürünün inkişafına möhkəm zəmin yaradır. Biologiyadan mövzularda təqdimat və layihələrin işlənilməsinin təklif edilməsi şagirdlərdə məntiqi və yaradıcı təfəkkürün inkişafına əsaslı təsir göstərir.

Fəallığın yüksəldilməsində ümumiləşdirmə və müqayisənin əhəmiyyəti danılmazdır. Bunlar isə təfəkkürün inkişafı və təlimdə şagirdlərin fəallaşdırılmasının əsas amillərindəndir. İdrak fəallığının inkişafında intellektual qabiliyyətlərin rolu xüsusilə böyükdür. İntellektual qabiliyyətlər şəxsiyyətin idrak potensialının komponenti olub, fəaliyyət prosesində formalaşır və obyektiv xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

İdrak fəallığı şəxsiyyətin əsas səciyyəsi olub, şagirdləri daim dəyişən yeni dünyaya daxil olmağa hazırlayır. İdrak fəallığı, o cümlədən təfəkkürün inkişafı şəxsiyyətin əsas keyfiyyətləri obyekt və hadisələrin dərk olunması prosesində yaranır. Gənclərin yaradıcılığa meyilliliyi yüksəlik, idrak fəallığı artır və yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir. İdrak fəallığının formalaşdırılmasının fəaliyyətin məqsədi, prinsipləri, məzmunu, formaları, metodları, vasitələri, meyarları kimi komponentləri mövcuddur. Bu baxımdan təlim prosesində şagirdlərdə idrak fəallığının inkişaf etdirilməsində müvafiq pedaqoji prinsiplərin gözlənilməsi tələb olunur. İdrak fəallığının inkişaf etdirilməsi şəxsiyyətin çox mühüm keyfiyyət səciyyəsi olub, şagirdin uğurlu təlim fəaliyyəti üçün çox əhəmiyyətlidir. Müstəqil idrak fəaliyyəti şagirdlərin tədris fəallığını stimullaşdıran, onların əqli qabiliyyətlərini, vərdislərini, həyatı bacarıqlarını inkişaf etdirən və mütaliyəyə tələbat yaradan bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə prosesi olub, müəllim və şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinə əsaslanır.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan fənlərin əksəriyyətinin məzmunu idrak fəallığının inkişaf etdirilməsi imkanlarına malikdir. Biologiyanın materiallarında isə bu imkanlar daha genişdir. Burada xeyli sayda yaradıcı fəaliyyətin təcrübə, laboratoriya işi, tədqiqat xarakterli çalışma və tapşırıqlar, misal və məsələ həlli, layihələrin işlənməsi nəzərdə tutulur.

Təlimin keyfiyyəti şagirdlərin idrak fəallığının və idrak müstəqilliyinin səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır. Biologiyanın tədrisində şagirdlərin təfəkkürünün fəallaşdırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Dərsdə şagirdlər müəyyən məlumatlar, nəzəri biliklər toplamaqla deyil, onlar üzərində əməliyyatlar aparmaq, tətbiq etmək, müstəqil nəticələr çıxarmaq və ümumiləşdirmək kimi fəaliyyətlərlə yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirirlər. Şagirdlərə qeyri-standart

şəraitlərdə problemlərini həll etmək və müstəqil şəkildə öz biliklərini artırmaq bacarıqları aşılmalıdır. Onlarda idrak fəallığı, müstəqillik, sərbəstlik, tənqid və özünütənqid, öz mövqeyini müdafiə etmək bacarıqları inkişaf etdirilməlidir.

Biologiya müəllimləri şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünün inkişafında bioloji biliklərlə yanaşı bir sıra pedaqoji və psixoloji prinsiplərə əsaslanmalıdırlar. Belə ki:

- tədrisdə metod, üsul və vasitələrin standartlara uyğun seçilməsi;
- təhsilverənlərlə təhsilalanlararası münasibətlərin fəallaşdırılması ilə birgə fəaliyyətin təşkil edilməsi;
- tədrisdə təhsilalanların təşəbbüskarlığına, yaradıcı fəaliyyətinə şərait yaradılması;
- təlimdə İKT-dən geniş istifadə edilməsi;
- şəxsiyyətyönlü, şagirdyönlü yanaşmada təhsilalanların tələbatlarının, motivlərinin, imkanlarının nəzərə alınması;
- fənlərarası, fəndaxili və fənlərüstü inteqrasiyanın yaradılması;
- təlim prosesində subyekt-subyekt münasibətlərinin yaradılması;
- mövzuların tədrisinə motivasiya ilə başlayaraq şagirdlərin yeni bilikləri müstəqil əldə etmə mühitinin təşkil edilməsi;
- şagirdlərin bilik və bacarıqlarının obyektiv qiymətləndirilməsi;
- motivasiyanın yaradılması ilə materialın öyrənilməsində fəallığın artırılması;
- laboratoriya məşğələləri, praktik işlər, təcrübələr kimi yaradıcı fəaliyyətlərə geniş yer verilməsi və s. diqqət edilməlidir.

Yaradıcı təfəkkürün inkişafında müəllimlər folklor nümunələrinə, digər fənlərlə və həyatla əlaqəyə istinad etməlidirlər. Dərslərin belə təşkili şagirdlərin obyekt və hadisələri tam olaraq öyrənməsinə, onları təhlil edərək təfəkkürünü inkişaf etdirməsinə imkanlar açır (7, s. 73).

Biologiyanın tədrisində şagirdlərin təfəkkürünün, xüsusilə yaradıcı təfəkkürünün inkişafı üçün bir sıra prinsiplərə əməl olunur. Dərslərdə:

- Problemlə vəziyyət yaradılır, şagirdlər obyekt və hadisələr arasındakı ziddiyyətlərin həllinə cəlb edilir;
- Bilik və bacarıqlar idrak fəallığı əsasında müstəqil əldə edilir;
- Mövzular elmi faktları, texniki nailiyyətləri, reallığı əks etdirir;

- Şagird yaradıcılığı diqqət mərkəzində saxlanılır, yaradıcı düşüncəyə, fəaliyyətə geniş yer verilir;

- Tədris olunan material həyatla əlaqələndirilir və onun əhəmiyyəti aydınlaşdırılır;

- Təhsilalanlara keçmiş bilik və bacarıqlarından istifadə etmələrinə şərait yaradılır;

- Tədris materialı, şagirdlərin maraq və meyllərinə, qabiliyyətlərinə, inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq diferensiallaşdırılır;

- Şagirdlərə biliklərə sərbəst yiyələnmək, onları yaradıcı olaraq tətbiq etmək, tapşırıqları həll etmək bacarıqlarının nümayiş etdirilməsinə şərait yaradılır;

- Tədris materialları həyatda, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərlə daim təkmilləşdirilir;

- Material sistemləşdirilir, ümumiləşdirilir, fundamental elmi faktlar əsasında öyrədilir;

- Fənnin materiallarının gələcəyə istiqamətlənmə, gələcəkdə lazım olacaq biliklərlə zənginləşdirmə kimi qabaqlayıcı xarakterinə diqqət artırılır;

- Tədrisdə təhsilalanların nailiyyətləri, məqsəddən çıxarılan meyarlar əsasında obyektiv qiymətləndirilir.

Biologiyanın tədrisində konkret olaraq göstərilən psixoloji, pedaqoji, metodik prinsiplər əsasında şagirdlərin yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirməklə XXI əsrin şəxsiyyətinin yetişdirilməsinə nail olmaq mümkündür. Yaradıcı təfəkkürlü nəslin yetişdirilməsi isə cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafına zəmin yaradır.

Problemin aktuallığı. Ölkənin təhsil sistemi qarşısına başlıca vəzifə kimi insan kapitalının inkişaf etdirilməsi qoyulmuşdur. İnsana hərtərəfli bilik və bacarıqların verilməsi əsas şərtlərdən biri hesab edilmişdir.

Problemin elmi yeniliyi kimi məktəblilərin biologiya üzrə yaradıcı təfəkkürünün inkişaf etdirilməsinin tədqiqi, bu sahədə yeni metodik iş sistemi işlənmiş, təhsilverənlərə çatdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyət ondan ibarətdir ki, əldə edilən metodik iş sistemi bu sahədə yazılan yeni tədqiqat işləri, dərslik və dərs vəsaitləri, metodik tövsiyələrin yazılmasında istifadə edilməsi mümkündür. Ondan fənn müəllimləri, təhsil işçiləri faydalanacaqlar.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil məktəbləri üçün biologiya fənn kurikulumu. -Bakı, -2013, -72 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Pedaqoji fikrimiz: dünənimiz, bu günümüz, -Bakı: Elm, -2000, -71 s.
3. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. -Bakı, -1989, -291 s.
4. Əlizadə Ə. Şagirdlərin yaradıcı fəaliyyətinin psixologiyası. -Bakı, -1968, -140 s. 51, 56, 91.
5. Seyidov S. Psixologiya: Ali məktəb üçün dərslik. -Bakı, -2007.
6. Hacıyeva H.M., Abdullayeva T.Q., Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. -Bakı, -2014, -212 s.
7. İsmixanov M. Pedaqogikanın əsasları. -Bakı: BDU, -2011, -289 s.
8. Məmmədova G. Biologiya dərslərində yaradıcı təfəkkürün İKT vasitəsilə formalaşdırılması // Təhsildə, № 2, -Bakı, -2017, -s. 72-77.
9. Путьков Ю.А. Основы педагогической. Просвещение, 2001, 181 с.
10. Технологии. -Москва: Просвещение, -2001, -181 с.

E-mail: memmedovagunel564@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. H.M. Hacıyeva,*
biol.ü.fəls.dok., dos. E.F. Səfərova

Redaksiyaya daxil olub: 05.07.2022.

UOT 372.857

Sevinc Nizami qızı Mehdiyeva
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-6310-1541>

BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ ƏSASLI ÖYRƏNMƏ (PBL) MODELİ

Севиндж Низами гызы Мехтиева
докторант по программе доктора философии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

МОДЕЛЬ ПРОЕКТНОГО ОБУЧЕНИЯ (PBL) В ПРЕПОДАВАНИИ БИОЛОГИИ

Sevinj Nizami Mehdiyeva
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Azerbaijan State Pedagogical University

PROJECT BASED LEARNING (PBL) MODEL IN BIOLOGY TEACHING

Xülasə. Məqalədə layihənin təsnifatı və onların növlərinin xarakteristikası, biologiyanın tədrisində istifadə zamanı onun çoxsaylı üstünlükləri vurğulanıb. Bu model nəzəri tədris materialını real həyata yaxınlaşdırmağa kömək edir, şagird və müəllimlərin rolunu dəyişir, təhsilənlər təhsil prosesinin fəal tam hüquqlu subyektlərinə çevrilir, müəllimlər isə hazır informasiyanı ötürməkdənsə, bu prosesi təşkil edir və istiqamətləndirirlər.

Açar sözlər: *layihə əsaslı öyrənmə, biologiyanın tədrisi, layihə növləri, layihənin xüsusiyyətləri, müəllim*

Резюме. В статье освещена классификация проекта и характеристика его видов, а также его многочисленные преимущества при использовании в обучении биологии. Эта модель помогает приблизить теоретический учебный материал к реальной жизни, меняет роль учащихся и учителей, учащиеся становятся активными полноценными субъектами образовательного процесса, а учителя организуют и направляют этот процесс, а не передают готовую информацию.

Ключевые слова: *проектное обучение, преподавание биологии, виды проектов, особенности проекта, учитель*

Summary. The article notes the classification of the project and the nature of their species, its numerous advantages in the study of biology. This model helps to bring theoretical educational material closer to real life, changes the role of students and teachers, students become active full-fledged subjects of the educational process, and teachers, in addition to transmitting finished information, organize and direct this process.

Key words: *project-based learning, biology teaching, project types, project features, teacher*

Müasir dövrdə tez-tez dəyişən həyat şəraitinə uyğunlaşa bilən, özünü təhsil və özünü inkişaf etdirə bilən, müstəqil öyrənmə, tənqidi və yaradıcı düşünmə bacarıqlarına malik insanlara ehtiyac var. Müasir dünya sürətlə inkişaf etdiyi üçün şagirdlərdə yuxarıda göstərilən bir sıra bacarıqların formalaşması zəruridir. Şagirdlərin

real həyata hazırlanması təhsilin prioritet məsələlərindən biridir. Layihə Əsaslı Öyrənmə (PBL) bu əsasda başlıca zəmindir. Bu, şagirdlərdə yaradıcılıq, tənqidi düşüncə, əməkdaşlıq və ünsiyyət kimi vacib 21-ci əsr bacarıqlarını inkişaf etdirərək sərbəst öyrənmə vərdişlərinin yaranmasına töhfə verir.

Layihə əsaslı öyrənmə şagirdi dərstdə aktiv iştirakə təşviq edən, yüksək səviyyəli idrak fəaliyyətləri dəstəkləyən, çox müxtəlif vasitə və qaynaq istifadəsini tələb edən; akademik, ictimai və həyat bacarıqlarını birlikdə istifadəsini tələb edən təhsildə yeni bir yanaşmadır.(1) Bu strategiyanın diqqət mərkəzində şagirdin sosiallaşması və problemləri həll etmək kimi bacarıqların inkişafı durur.

Layihə metodu təhsildə yeni bir yanaşma deyil, illərdir var. Layihələr metodunun uzun və kifayət qədər məhsuldar tarixi vardır. Layihələr metodu XVI əsrdə İtaliyanın memarlıq emalatxanalarında yaranıb. Daha sonra bu yenilik Fransanın Memarlıq Kral Akademiyasına yayıldı və burada layihənin rəsmi statusunu əldə etdi.

Layihə əsaslı öyrənmə mənşəyini pragmatik fəlsəfə məktəbinə mənsub Amerika filosoflarına borcludur. Bu metodun əsas tərəfdarı U.

Kilpatrik olmuşdur. O, Con Dyuinin pragmatizm prinsipindən təsirlənmişdir. Bu ideyalardan istifadə edərək Kilpatrik layihəni “məqsədli fəaliyyət” kimi müəyyən etdi. Kilpatrikə görə, layihələr dörd mərhələdən ibarət idi: məqsədlərin müəyyən edilməsi, planlaşdırma, icra və qiymətləndirmə. İdeal irəliləyiş bütün dörd mərhələnin müəllimlə deyil, şagirdlərlə başladığı və bitdiyi zaman olur. Onun fikrincə, şagirdlər “fəaliyyət azadlığından” istifadə etdikdə onlar müstəqillik, mühakimə gücü və hərəkət etmək bacarığı əldə edə bilirlər. (2)

Layihələr həyata keçirilmə müddətinə, növünə, miqyasına, işlənmə və icra keyfiyyətinə, həyata keçirilmə yerinə və istifadə olunan vəsaitin həcminə görə təsnif edilə bilər. E. Polatın layihə növləri üzrə təsnifatı daha dolğun olması ilə seçilir. (3)

Nö	Layihənin növü	Xüsusiyyətləri
1	Tədqiqat layihəsi	Bu cür layihələr elmi tədqiqata yaxın və tamamilə eyni olan struktura malikdir. Tədqiqat probleminin, onun predmetinin və obyektinin müəyyənləşdirilməsi, tədqiqat metodlarının, informasiya mənbələrinin müəyyən edilməsi, problemlə bağlı fərziyyələr irəli sürmək və onun həlli yollarını hazırlamaq, əldə edilmiş nəticələrin müzakirəsi, tədqiqatın gələcək inkişafı üçün yeni problemlərin müəyyən edilməsi
2	Yaradıcı layihə	Ssenari, videofilm, esse, albom, qəzet, məqalə, reportaj şəklində struktur tələb edən layihənin nəticələrinin yaradıcı tərtibatına diqqət yetirilir
3	Rol-oyun layihəsi	İştirakçılar layihənin mahiyyəti və məzmunu ilə müəyyən edilmiş müəyyən rollarda çıxış edirlər
4	Praktikiyönlü layihə	İştirakçıların özlərinin sosial maraqlarına yönəlib. Koordinasiya işinin təşkili mərhələli müzakirələr və əldə edilmiş nəticələrin təqdimatı və onların praktikada istifadə etmək imkanları dəyərləndirilir
5	İnformasiya layihəsi	Bu layihə hər hansı obyekt, hadisə haqqında məlumat toplamaq, onun təhlili və faktların ümumiləşdirilməsi və geniş auditoriyaya təqdim edilməsi məqsədi daşıyır. Belə layihələr tez-tez tədqiqat layihələrinə inteqrasiya olunur və onların üzvi bir hissəsi, moduluna çevrilir
6	Axtarış layihəsi	Layihənin həyata keçirilməsinin əsasını iştirakçıların axtarış fəaliyyəti təşkil edir, nəticə isə tapılan məlumatdır
7	Dizayn layihəsi	Layihənin əsasını iştirakçıların dizayn fəaliyyəti təşkil edir ki, bu da yeni cihazın, detalların və s. hazırlanmasını və ya onların təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Biologiya dərslərində layihələrin müxtəlif növləri tətbiq edilə bilər. Tədqiqat layihəsinin həyata keçirilməsi həm sinifdə, həm də dərstdən-kənar fəaliyyətlərdə həyata keçirilə bilər. Tədqiqat layihəsinə ətraf mühitin mühafizəsi və regional ekoloji problemlərinin həllini aid etmək olar.

Rol-oyun layihəsində nəticə sona qədər naməlum qalır. Məsələn, 8-ci sinif “Duyğu or-

qanlarımız” mövzusunda (4) layihəni icra edərkən hər bir şagird müəyyən bir duyğu orqanı rolunu oynayır, orqanizmdə öz funksiyaları və əhəmiyyətindən danışır, müxtəlif vəziyyətləri və onların həlli yollarını modelləşdirir.

Praktikiyönlü layihələrdə şagirdlərin maraqlarına və əksər hallarda sosial problemlərin həllinə yönəlib. Praktikiyönlü layihələr ən çox

şagirdlərin təbiəti mühafizə aksiyalarında, tematik müsabiqələrdə iştirak etdikləri qrup layihələridir. Bu, məktəbyanı sahənin plastik qablar, kağız və digər tullantılardan təmizlənməsi ola bilər.

İnformasiya layihəsi şagirdlərə lazımi məlumatları müstəqil şəkildə əldə etməyi öyrətmək məqsədi daşıyır. İKT vasitələrindən istifadə, informasiyanın toplanmasının vaxtını və nəticədə layihə üzərində iş vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa imkan verir. “Bionika”, “Biotexnologiya”, “Klonlaşdırma” mövzuları məzmun cəhətcə informasiyayönlü layihələrdir. (5)

Yaradıcı layihələrin tərtibatı maksimum sərbəstlik və kreativ yanaşma tələb edir. “Tullantı materiallarından əl işlərinin yaradılması”, “Stresslə mübarizə mövzusunda video çarxın hazırlanması” belə layihələrə nümunədir.

“Zülal molekulunun quruluşunun modeləşdirilməsi” mövzusunda (6) dizayn layihə hazırlayarkən şagirdlər zülal molekulunun birincili, ikincili, üçüncül, dördüncül quruluşu haqqında biliklərə əsaslanaraq, müxtəlif materiallardan istifadə edərək modeli yaradırlar.

Bu gün məhz layihələr məktəb proqramının ayrılmaz hissəsinə çevrilib, buna görə də onların tədrisi metodikası ilə bağlı məsələlərin aktuallığı artır. Həqiqətən də, artıq “nəyinsə öyrədilməsi” konsepsiyasından məhz şagirdlərə “maraqlı olan” konkret şeylərin öyrənilməsinə keçmək vaxtıdır. Bu mənada Layihə Əsaslı Öyrənmə (PBL) son dərəcə perspektivlidir. Layihələrin metodu tədriscən təkmilləşdirilir, toplanmış təcrübə isə onun nəzəri və praktiki bazasını dərinləşdirməyə və dəqiqləşdirməyə imkan verir.

Müəllimin təşkilati və yaradıcı, qeyri-standart yanaşması olmadan layihə metodunu tətbiq etmək mümkün deyil. Praktikada bu, müəllimin mövqeyinin dəyişməsinə gətirib çıxarır. O, hazır biliyin daşıyıcısından öz şagirdlərinin idrak fəaliyyətinin təşkilatçısına çevrilir. Bunun üçün o, işini aşağıdakılara uyğun qurmalıdır:

-şagirdi integrativ, yaradıcı əhəmiyyətli problemlərin həlli prosesinə cəlb etmək;

-gözlənilən nəticələrin koqnitiv və praktiki əhəmiyyət daşıması;

-şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətinə motivasiya olacaq, yaradıcı olmağa sövq edəcək məlumatları paylaşmaq;

-dözümlülük və hörmət göstərərək problemlərin həllinə və münaqişəli vəziyyətlərdən çıxmağa kömək edəcək komandada işləmək bacarıqlarını inkişaf etdirmək;

-müstəqil düşünməyi, problemləri tapmağı və həll etməyi, integrativ bilikləri cəlb etməyi, müxtəlif həll variantlarının nəticələrini və mümkün nəticələrini proqnozlaşdırmağı, səbəb-nəticə əlaqələrini tapmağı öyrətmək;

-informasiyanın, materialların toplanması və emalı bacarıqlarını formalaşdırmaq;

-yazılı hesabat hazırlamaq bacarığını formalaşdırmaq;

-yaradıcılıq və tənqidi düşüncəni əhatə edən təhlil etmək bacarığını formalaşdırmaq;

-işin nəticəsinin təqdimatını hazırlamaq və keçirmək bacarığını formalaşdırmaq.

Beləliklə, şəxsiyyətyönlü xarakter daşıyan layihə əsaslı öyrənmə modelinin tətbiqi zamanı pedaqoji prosesin bütövlüyü təmin edilir, biliklərin müstəqil əldə edilməsi üçün şərait yaradılır, fənlərarası integrasiya təmin edilir, yaddaş məktəbindən düşüncə məktəbinə keçid baş verir, özünütəhsil üçün müsbət motivasiyalar formalaşır, gələcək peşəyə və ali təhsilə istiqamətləndirilir.

Problemin aktuallığı. Müəllimlər tez-tez şagirdlərin mütaliyəyə marağının olmaması, dünyagörüşünün dar olması, təhlil və ümumiləşdirmə bacarıqlarının olmaması kimi problemlərlə üzləşirlər. Layihə texnologiyalarının tətbiqi müəllimə yuxarıda göstərilən bütün problemləri həll etməyə imkan verir. Layihələr üzərində işləmək şagirdlərin tənqidi təfəkkürünün və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına töhfə verməklə yanaşı, onların öyrənmə motivasiyasını da artırır.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə layihənin təsnifatı və onların növlərinin xüsusiyyətləri və biologiyanın tədrisində üstünlükləri araşdırılmış, imkan və yolları nəzərdən keçirilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə əldə edilən nəticələrdən biologiya müəllimləri pedaqoji fəaliyyətlərində, eləcə də gənc tədqiqatçılar elmi araşdırmalarında istifadə edə biləcəklər.

Ədəbiyyat:

1. Müasir təhsildə trendə çevrilmiş 8 anlayışı- edtech.az <https://www.edtech.az/blog/blog10>
2. Pecore J. L. From Kilpatrick's Project Method to Project-Based Learning // International Handbook of Progressive Education, -2015, - p. 155–171.

3. Полат Е. С. Метод проектов: типология и структура // Лицейское и гимназическое образование, -2002, № 9, - с. 9-17.
4. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik / N.Ə. Məmmədova, B.S. Həsənova, K.F. Mahmudova [və b.] – Bakı: Şərq-Qərb, –2019. –176 s.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin 11-ci sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik / N.Ə. Məmmədova, B.S. Həsənova, K.F. Mahmudova [və b.] – Bakı: Şərq-Qərb, –2018. –192 s.
6. Seyidli, Y.M. Biologiya – 9. Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün Biologiya fənni üzrə dərslik. / N.J. Əliyeva, X.E. Əhmədbəyli – Bakı: Bakı, – 2020. – 204 s.

E-mail: mehdiyeva.82@inbox.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. G.N. Hacıyeva*
biol.ü.fəls.dok., dos. S.A. Ələkbərova

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.

UOT 372.857

Ulya Nicat Shirinzade

*doctoral student in the program of doctor of philosophy
Institute of Education of the Republic of Azerbaijan
ORCID:0000-0001-5380-1854*

**FEATURES OF THE ORGANIZATION OF EDUCATIONAL ACTIVITIES
OF STUDENTS IN THE PROCESS OF IMPLEMENTING
THE METHOD OF PROJECTS IN TEACHING BIOLOGY**

Ülya Nicat qızı Şirinazadə

*fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorant
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu*

**BİOLOGİYANIN TƏDRİSİNDƏ LAYİHƏ METODUNUN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ
PROSESİNDƏ TƏLƏBƏLƏRİN TƏDRİS FƏALİYYƏTİNİN TƏŞKİLİNİN
XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Уля Ниджат гызы Ширинзаде

*докторант по программе доктора философии
Институт Образования Азербайджанской Республики*

**ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ
В ПРОЦЕССЕ РЕАЛИЗАЦИИ МЕТОДА ПРОЕКТОВ В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ**

Summary. The research analyzes the Parts of the organization of educational activities of students in the process of implementing projects for teaching biology in secondary schools in Azerbaijan. We benefited from lesson observation comments effects and teacher-student consultations for deliberation. The fact that the students in the group where project-based learning was implemented were more successful in the process contributed a lot to their active role.

Key words: *problem-based learning, project-based learning, teacher and student perception, lesson parts.*

Xülasə. Tədqiqatda Azərbaycanın ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın tədrisi layihələrinin icrası prosesində şagirdlərin tədris fəaliyyətinin təşkili aspektləri təhlil edilir. Biz dərs müşahidəsi sərhlərinin və müzakirə üçün müəllim-şagird məsləhətləşmələrinin təsirindən faydalandıq. Layihə əsaslı təlimin həyata keçirildiyi qrupun tələbələrinin bu prosesdə daha uğurlu olması bu fəal rola daha çox kömək etmişdir.

Açar sözlər: *problemlə öyrənmə, layihə əsaslı təlim, müəllim və şagird qavrayışı, dərs hissələri*

Резюме. В статье анализируются аспекты организации учебной деятельности учащихся в процессе реализации проектов по обучению биологии в общеобразовательных школах Азербайджана. Мы извлекли пользу из эффектов комментариев наблюдения за уроком и консультаций учителя и ученика для обсуждения. Активной роли во многом способствовало то, что студенты группы, где было реализовано проектное обучение, были более успешными в этом процессе.

Ключевые слова: *проблемное обучение, проектное обучение, восприятие учителем и учеником, части урока*

To solve problems that arise depending on the content and goals of students, learners create their creative resources without restrictions. At the end of these research processes, such as a

drama, a newspaper article, a research report, a magazine, a documentary, a web page, a model, a story, a poster, a brochure, etc. can be revealed. [Erdem, 2002]. These products, prepared in

different qualities according to the area of the research project, allow students to use different learning styles. Clif (1991) describes the diversity of recipe diversity: Poster, sketch, TV commercial, puppet show, collage, map, brochure, puzzle, guidebook, booklet, learning cube, flowchart, newspaper ad, school lesson, sketchbook, advertisement, bookbinding, cartoon, wallboard, model, radio advertisement, poem, play, newspaper article, colour book, picture, show, the story [Yildirim, 2007].

The National Curriculum is a conceptual framework document for public instruction, covering standards and learning outcomes for general education, the main conclusions of the organization of the pedagogical process, the final and tracked achievements of achievements, also the development of subject curricula programs. In the project of the main priority functions of the national curriculum in the educational process, justifications for public institutions and educational activities have been developed under the requirements for public education and educational requirements for content and training, systematized per a high level of general education [1].

The task of structuring the educational process based on higher education is the formation of professional experts who may have very serious concerns and have the opportunity for emergence and self-development. Professionally educated students consume a large amount of knowledge, not limited only by predilection, but also interested in learning, among which methodological projects play a major role. For project-based education, a high level of independence and motivation of students, as well as their great interest in learning and creativity, the formation of cultural and communicative abilities, the ability to work in learning, interdisciplinary communicative awareness, abilities and skills were revealed. Some researchers (V.V. Guzeev, E.A. Polat and others) notice that project-based learning motivates and enhances real learning in the group of students, reveals observation in the process of self-determination, and creativity and determines involvement. H. Ahmedov in his book mentioned using the project method in the training process, a planned version of the activity was created in advance.

Objects of pedagogical projects:

1. Pedagogical situation
2. Pedagogical process
3. Pedagogical system [5]

Project methodology, increased engagement in conspicuous, extraordinary pursuits, and close dissemination with the application motivate students to vigorously explore the world around them, transform to acquire theoretical knowledge in abilities and skills, form creative pursuits, and create an experience to achieve professional goals. The project method is suitable to be considered as the performance of active work by students. A large number of scientists note the project method as a learning process designed not only based on basic knowledge, skills and abilities, but also to create creative abilities and develop intellectual abilities in the process of solving complex problems. The use of the project method in the educational process allows for solving some complex problems. The priority is student interest. This method involves students in the formation of research abilities, independently obtaining information from various resources and applying them for practical purposes. The next task is realized in the implementation of the beginning of student-centred education when students implement projects per their interests and interests. The third problem is that various projects are affected, students acquire research algorithms, learn to independently find and analyze, share knowledge, and acquire different from the invaders. As a result, creative and intellectual skills arise, and such manifestations as independence, acceptance, and decision-making develop.

At the end of the process, these studies can be revealed, such as drama, newspaper articles, research reports, magazines, documentaries, web pages, models, stories, posters, brochures, etc. [Erdem, 2002]. These products, prepared in different qualities according to the area of study of the project, allow students to use different learning styles. Cliff (1991) described the variety of products as follows: Poster, Sketch, TV commercial, Puppet show, Collage, Diagram, Brochure, Puzzle, Guide, Booklet, Learning cube, Flowchart, Newspaper advertisement, Map, Educational

lesson, Scrapbook, Advertisement, bookbinding, cartoon, wallboard, model, radio advertisement, poem, play, newspaper article, colour book, picture, show, the story [Yildirim, 2007].

The project method, increasing classes in the classroom, acts as an independent activity and is closely related to the application, which motivates students to vigorously study the world around them, transform the acquired theoretical information into abilities and skills, form creative skills, and create an experience to achieve professional goals. The project method is suitable to be considered as a way of engaging students in active learning. A large number of scientists note the project method as a learning process designed not only to obtain basic information, skills and abilities but also to form creative skills and develop intellectual abilities in the process of solving complex situations. The use of the project method in the educational process allows for solving some complex problems. The priority is student interest. This method encourages students to develop research abilities, independently obtain information from various resources and apply them in solving practical exercises. The next task is embodied in the implementation of the principles of student-centered education when students make projects that suit their skills and interests. The third task is that by doing different projects, students acquire the research algorithm, learn to independently find and analyze knowledge, and share information acquired from different subjects. As a result, their creative and intellectual skills are formed, such as independence, acceptance of responsibility, interest, sociality, and the ability to make decisions. The skill of solving real professional exercises and tasks is also formed. In the end, the project method is closely related to the use of modern information and communication tools: these can be e-mail, search engines, forums, online meetings, online competitions, etc. High motivation forms the student's activity on international and regional projects. Students can show not only tour projects but also projects of tourist guides and projects of event events. Thus, the method of projects is a learning technology, the task of which is aimed not only at applying the existing

factual knowledge but also the acquired modern ones, more often using self-education. The project of a student can be viewed as a way to implement a cognitive activity, form creative thinking and develop specific personality traits that act as a result of obtaining an educational program. 3. The implementation of projects for students is a chance to open up a creative opportunity and develop their abilities and skills, for example, research, social communication skills, evaluative (marking the progress and outcome of their work), demonstrative (the ability to present, answer questions, use visual aids), reflexive (the ability to take the place of a spectator and evaluate other speakers) 4. In addition, the implementation of projects may recommend joint activities. the implementation of projects in a team will be effective if the team has a common task and each student understands his work and is responsible. Teamwork motivates participants to understand the ideas of other participants, to act together, and to shape their work. Product activity of the project team is associated with the joint work of all participants and the ability to share work, responsibilities and duties. Also important is the place of the teacher, who acts as a mentor and consultant. He needs to create the necessary conditions for deepening the cognitive motivation of students and the skills of their self-education. The creative approach of such a teacher is the reason for the increased interest of students.

Thus, several factors should be noted that affect the successful construction of knowledge and the productive work of students on the project. These are the development of a knowledge base that forms the basis for the start of independent work on the project; development of new knowledge obtained during the study; control over the necessary interpretation of knowledge; learning the ability to construct knowledge. In addition, the project manager must identify and implement integration with the course "Methods of teaching technology" where students acquire the main theoretical knowledge on the topic of projects. The project method allows a more detailed approach to the study of the material, certain sections of it, of course, are not one

hundred per cent, but, following the lecture material, the seminar program, it gives good practical products. The demand for taking into account in the project all the material covered is revealed by the detailed specification of the project created by the teacher, which includes only the task, but also the core trends for its implementation.

The project method is based on the idea that the educational and cognitive activity of a teacher is focused on the result obtained in solving a specific practical, possibly theoretically important task. As usual, before the start of the implementation of each specific topic of project work, students are presented with a task that undoubtedly must have an individually important character, so personal motivation is formed in solving such a task. In addition, it is better to create a project in such a way as to touch upon the student's existing knowledge, but also the importance of acquiring new information was formed. As a result, during the implementation of the project, the student will meet with the importance of acquiring new ones. And so, with the independent implementation of the project, the student will have to find a resource of information that is important for him; as a result, he will have to think about new information, formulate the necessary topic and mark the search keywords. "To solve a problem" means to use in this situation the necessary information and methods from different areas of spheres of life, having received a real and visible result [8, 147]. At the heart of the project, the method is creativity, the ability to lean in the information field and independently develop one's knowledge.

In the last century, countries have made efforts to regularly change and develop their educational programs to ensure that people perceive rapidly evolving scientific knowledge and changing technologies accordingly, to enable them to gain the necessary knowledge, skills and understanding. by age and to know their surroundings from the point of view of a scientist (MEB, 2007). Thanks to these outstanding achievements, biology has reached a position that can change the history of mankind in many ways. Biology, being a branch of science that significantly affects everyday

life, society and the environment and studies life in all aspects, is known to have very rich content in terms of concepts (Akkaya et al., 2009). The correct perception of these concepts by students ensures that students become conscious individuals about nature and living beings. Because in all spheres of life people live together with nature and all living things.

Regardless of the level of education, people strive not only to gain knowledge but also to grow as productive minds. Although many things are needed for this, the method occupies an important and priority place among them. Without scientific methods, information cannot go beyond storage. The value of science in everyday life can only be achieved through methods that develop scientific thinking and behavioural skills. The basis of the goals of the biology lesson is to educate people who can base their lives on scientific thought without harming the environment in which they live and are compatible with society (M.E.B, 1992).

The application of the project method in practice also contributes to a change in the position of the teacher. Thus, the teacher moves from a source of ready-made information to the position of an organizer of the educational and research work of his students. The psychological atmosphere in the classroom or audience also changes. The teacher must change the focus of his educational work and the work of students to colourful and diverse, as well as research, research and creative activities [10].

In the science of biology, it was aimed at studying the subjects of biology by accumulating knowledge by students with the help of teaching methods and techniques. However, our era is constantly undergoing scientific changes, and every day we are confronted with new technological developments (Gul and Yilmaz, 1995). Therefore, in recent years, classical biology education has been abandoned and modern biology education has begun. As in all fields of science, it is important in biology to improve people's research skills and help them communicate between their findings and their daily lives. Given today's developments, we can list the goals that biology education wants to convey to students:

To provide basic information about the living world.

To teach the relationship of living beings with the environment.

Develop the ability of scientific thinking.

Improve the ability to use tools and equipment.

Teach laboratory experiment techniques.

Develop a sense of self-confidence.

Develop problem-solving skills.

8. Providing the opportunity to work with groups in a learning environment.

9. Ability to transfer your knowledge and thoughts to others improve the ability to argue (Aydzy and Bora, 2004)

Teaching methods and techniques are of great importance for the implementation of learning in biology education, which is considered a cultural necessity in the modern world. Applying methods that take students away from memorization and encourage them to think and explore will translate program goals into behavior more effectively. To do this, student-centered learning approaches should be preferred over teacher-centered teaching (Hevedanly et al., 2005). For this reason, there is a need to use various methods and techniques that ensure the active participation of students in the educational and pedagogical environment. One of the methods that ensure the active participation of the student in the lesson is the project approach to learning (Celoni, 2005).

Knowledge cannot be built passively or without personal input; understanding arises as a result of adaptation; that the person understands the subject under discussion, agreeing with their experience, knowledge and knowledge; information is created by interaction; The constructivist approach to learning, which asserts that the language used and the social structure plays an important role in this interaction, has received significant benefits. The constructivist approach to learning, because of all the assumptions made, has begun to include a project-based approach to learning that emphasizes student-centered

learning approaches and teacher guidance (M.E.B, 2007).

The purpose of the curriculum of the biology course prepared for the biology course in secondary schools under the Ministry of National Education of our country is to educate people with biological literacy. Competent person in the field of biology;

1. Understands and assimilates the nature of science in general and biology

He understands the need to study biology to recognize himself and understand the events taking place around him.

3. Has a meaningful cognitive structure built around the key concepts of biology.

4. Analyze the interaction between science, technology, society and the environment about the past, present and future.

5. Seeks to solve problems he encounters using the scientific method.

6. As a social person who is mentally and physically healthy and aware of his abilities, he has different communication skills, attitudes, values and understanding.

7. He has acquired the necessary technological and psychomotor skills in biology (M.E.B, 2007).

The research aim. The project method considers that there are issues to be researched. The project method involves not only the achievement of a particular result, but also the rules of this organization of the process of achieving the goal, being an organized search or research group of a set or a set of individuals, or in groups. This process must be technologically advanced enough to create situations that are motivating to get and obtain results together.

Novelty. The scientific novelty of the article lies in the fact that the article reveals in detail the features of the organization of educational activities of students in the process of implementing the method of projects in teaching biology.

Importance. The practical importance lies in the development of guidelines for the teacher on the use of the method of projects in the preparation of students in biological classes.

Reference:

1. Azərbaycan Respublikası təhsil inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası // 24 oktyabr 2013 Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2013-cü il 24 oktyabr tarixli nömrəli Sərəncamı ilə təstiqlənmişdir – Bakı: Sərəncam - s.5

2. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Haqqında Qanunu http://www.e-qanun.az/alpida/framework/data/18/c_f18343.htm
3. Azərbaycan Respublikasının ömürboyu təhsil üzrə Milli Kvalifikasiyalar Çərçivəsinin təstiqlənməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı
4. Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Milli Kurikulumu (layihə) “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 03 fevral Bakı, - 2006. - s. 130-150
5. H. Əhmədov- Pedaqogika. Dərslik. “Elm və Təhsil” Bakı-2018
6. Гаджиева Г.Н., Сафарова Э.Ф., Ахундова С.М. Лабораторно-семинарские занятия по методике преподавания биологии. Учебник. Издательство «Учитель». Баку - 2020. - с.205
7. Иса Ахадов Метод проекта, история метода и краткое изложение / Баку: Научные труды № 2, – 2008. - с. 27-32
8. Dede, Y. ve Yaman, S. (2003). Fen ve Matematik Egitiminde Proje Çalışmalarının Yeri, Önemi ve Değerlendirilmesi, G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, Ankara, Çilt 23, 1:117-132.
9. Erdem, M. (2002). Proje Tabanlı Öğrenme. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22:172-179.
10. Erdem, M. (2002). Proje Tabanlı Öğrenme. Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 22:172-179.
11. Fleming, D.S. (2000). A Teacher’s Guide to Project-Based Learning. ERIC Document Reproduction Service No. ED 469374.
12. Левитский П.М. Опыты, которые доказывают вред табачного дыма и алкоголя. М. «Биология в школе», № 5, - 1982. - с. 20.

E-mail: shirinova_uya@yahoo.com
Rəyçilər: *ped.elm.dok. prof., R. Sultanov*
ped.ü.fəls.dok. K.F. Mahmudova

TƏHSİLDƏ YENİ METOD: STEAM НОВЫЙ МЕТОД В ОБРАЗОВАНИИ: STEAM A NEW METHOD IN EDUCATION: STEAM

UOT 37.0

Rəqsanə Fəxrəddin qızı Məmmədova

Ağdam rayonu Qaradağlı kənd tam orta məktəbinin biologiya və STEAM müəllimi

БИОЛОГИЯ ТӘДРИСІНДӘ STEAM METODOLOGİYASI

Рагшана Фахреддин гызы Мамедова

учитель биологии и STEAM средней школы села Гарадаглы Агдамского района

МЕТОДОЛОГИЯ STEAM В ОБУЧЕНИИ БИОЛОГИИ

Ragshana Fakhraddin Mammadova

teacher of biology and STEAM of secondary school in the village of Garadaghy, Agdam district

STEAM METHODOLOGY IN TEACHING BIOLOGY

Xülasə. Məqalədə biologiya dərslərini interaktiv etmək üçün STEAM metodlarını Layihə Əsaslı Öyrənmə, Problem Əsaslı Öyrənmə, Mühəndis Dizayn Prosesi inteqrasiyası, Mobil Öyrənmə Artırılmış Reallıq nəzərə çatdırılır və Azərbaycanın təbiəti, flora və faunası ilə bağlı videoroliklər, şəkillər nümayiş etdirmək şagirdləri Vətənimizin təbiətini sevməyə, onu qorumağa sövq edir. Biologiya dərslərində düzgün istifadə olunan metodlar sayəsində şagirdlər insanın təbiətin bir parçası olduğunu, təbiətin nemətlərindən düzgün istifadə etməli olduqlarını və təbiəti qorumaq vəzifələri olduğunu dərk edirlər.

Açar sözlər: *Biologiya dərslərində Steam metodologiyası, Mühəndislik dizayn prosesi, Layihə əsaslı öyrənmə, Problem əsaslı öyrənmə, Mobil Öyrənmə, Artırılmış Reallıq*

Резюме. В статье отмечается, что для интерактивности уроков биологии необходимо учесть методы STEAM: проектное обучение, проблемное обучение, интеграция процессов инженерного проектирования, мобильное обучение, дополненная реальность, а также показ видео и изображений, связанных с природой, флорой и фауной. Благодаря правильно используемым методам на уроках биологии, учащиеся осознают, что человек является частью природы, что они должны правильно пользоваться дарами природы, что у них есть обязанности по охране природы.

Ключевые слова: *методология STEAM на уроках биологии, Процесс инженерного проектирования, Проектное обучение, Проблемное обучение, Мобильное обучение, Дополненная реальность*

Summary. In order to make biology lessons interactive, the STEAM methods Project-Based Learning, Problem-Based Learning, Engineering Design Process integration, Mobile Learning, Augmented Reality are brought into consideration, and showing videos and pictures related to the nature, flora and fauna of Azerbaijan encourages students to love and protect the nature of our Motherland. Thanks to the methods used correctly in biology lessons, students realize that man is a part of nature, that they should use nature's blessings properly, and that they have duties to protect nature.

Key words: *Steam methodology in biology lessons, Engineering design process, Project-based learning, Problem-based learning, Mobile Learning, Augmented Reality*

XXI əsr BMT tərəfindən "Təhsil əsr" etdirməliyik. Azərbaycanda təhsil sisteminin elan edilmişdir. Ona görə şagirdlərdə XXI əsr inkişaf etdirilməsi dünya standartları tələblərinə bacarıqları adlanan bir sıra bacarıqları inkişaf

cavab verəcək səviyyəyə çatdırılması əsas məqsəd kimi həyata keçirilir.

Mütəxəssislər müəyyən ediblər ki, şagirdlərin 90%-i öz fəaliyyət prosesində öyrəndiklərini yadda saxlayırlar. Belə dərslər sayəsində şagirdlərdə idrak fəaliyyəti, eləcə də bir çox səriş-tələr artır.

Bu araşdırmaya rəhbərlik edən tədqiqat sualı aşağıdakıdır:

Müəllimlər STEAM-i biologiya dərslərinə necə inteqrasiya edirlər?

Şagirdlərin keyfiyyətli təhsil alması üçün biologiya dərslərinin keyfiyyətinin səviyyəsinin inkişafı qarşısında yüksək tələblər qoyulur. Biologiya üzrə dərslərin daha maraqlı və canlı aparılması üçün tədqiqatyönlü dərslərə də böyük önəm verilir. Qarşıya qoyulan məqsədlərə çatmaq üçün şagirdlər bu dərslərin tərkibindəki komponentlərini, o cümlədən problemi görmək, suallar vermək, fərziyyələr irəli sürmək, izah etmək, sübut etmək, fikirlərini müdafiə etmək kimi bacarıqları mənimsəməlidirlər.

Biologiya dərslərində STEAM-in bir çox metodlarını tətbiq etmək olar.

STEAM metodu – Layihə əsaslı öyrənmə PBL (Project Based Learning), Fənlərarası inteqrasiya və fənlərarası öyrənmə (Interdisciplinary & Cross-disciplinary), Araşdırma əsaslı öyrənmə (Inquiry Based Learning), Oyun əsaslı öyrənmə (Gamification), Analogiyaya əsaslanan öyrənmə (Learning by Analogies), Mobil əsaslı öyrənmə (Mobile learning), Tinkering - kiçik dəyişikliklər etməklə, düzəltməyə əsaslanan öyrənmə metodları ilə təhsil sahəsində öyrətmə - öyrənmə prosesini durğunluqdan çıxarıb yaradıcılıq fəaliyyətinə çevirməyə xidmət göstərir.

VIII siniflərdəki dərslərimdə mən STEAM metodundan istifadə edirəm. Məsələn, qan dövrəsinin modelini yaratmaqla şagirdlər əyani şəkildə böyük və kiçik qan dövrəsinə daha yaxşı mənimsədilər. "Dayaq hərəkət sistemi" bölməsində problem əsaslı öyrənmə metodu tətbiq edilərək araşdırma apardığımız tinkercad programında "Ağıllı stol" dizayn etdik. Nəzərə alsaq ki, oturmaq vəziyyətindəki insanın quruluşunu xatırladan stulun hissələri insan skeletinin hissələrinin ölçülərinə uyğun nisbətə hazırlanmalı, stulun oturacaq və kürək hissəsi müəyyən xəstəliklərin profilaktikası rolunu oynamalıdır; bu baxımdan sağlam və oturmaq həyat tərzi, onurğa

xəstəlikləri və s. mövzulara inteqrasiya oluna və araşdırıla bilinər; bu da, hətta zəif şagirdin mövzunu daha yaxşı mənimsəməsinə şərait yaradır.

VII sinif şagirdləri mobil öyrənmə metodundan istifadə edilərək artırılmış reallıq texnologiyası olan Animal 4D tətbiqetmədən istifadə edilərək heyvanlar aləmini izlədilər. Bu da, təbii ki, mövzunun mənimsənilməsinə, həmçinin əlavə məlumatların əldə edilməsinə səbəb olur.

Mövzuların tədrisində qruplarla, cütlərlə, fərdi qaydada işləmə şagirdlərdə əməkdaşlıq, hörmət, yardım etmək, özünə inam bacarığının formalaşmasına səbəb olur.

Şagirdlər tədqiqat işlərinə cəlb edilərkən qarşıya konkret hansı vəzifələr qoyulur?

Bunların bir neçəsini qeyd etmək olar.

Şagirdlərin yaradıcılıq qabiliyyətini formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək, problemlər yaratmaq və onların həlli yollarını tapmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək, öyrənmə və özünü tərbiyə etmək üçün bir həvəsləndirici amil yaratmaq. Bu, onların hərəkətləri, qəbul etdiyi qərarlar və görülən işlər üçün fərdi məsuliyyət hissəsinin əsasını qoyur. Biz bu fəaliyyət ilə şagirdlərdə ünsiyyət bacarıqlarını inkişaf etdirməyə çalışırıq. Bu zaman müəllim və şagirdin birgə fəaliyyəti dövründə onların yaxın münasibətdə, gözəl ünsiyyətdə olmasını müşahidə etmək olar. Biz əməkdaşlıq edirik, birlikdə qarşıma məqsəd və vəzifələr qoyuruq. Müəllim şagirdin səhvlərini düzəldir, bu işdə əhəmiyyətli olan faktları seçməyə, görülən iş barədə bir fərziyyə formalaşdırmağa, müşahidə və ya təcrübə üçün hansısa bir planı tərtib etməyə kömək edir. Bu zaman axtarış aparılır, seçim və təhlil edilir və sonda isə bu seçim işdə tətbiq olunur. Ən əsası isə, müəllim həmişə dərslərin qarşıya qoyduğu məqsəd və vəzifələrə çatmaq üçün əldə edilmiş bilikləri təcrübədə tətbiq etməkdə onlara kömək edir. Həmçinin "Hüceyrənin quruluşu" mövzusunda iştirakda orqanoidlər (nüvə, xloroplast, vakuol) olan sadə hüceyrə modelini də şagirdlər həvəslə hazırladılar. Müasir dövr şagirdlərdə həyatı bacarıqlar formalaşdırmağı tələb edir. Bu zaman bölmənin uyğun mövzusu şagirdlərə layihə şəklində verilə bilər. Layihəni hazırlamaq üçün şagirdlərə müəyyən vaxt müddəti (adətən 2 həftə) verilir. Müəllim araşdırılacaq sualları, əsas istiqamətləri və resursları şagirdlərlə birlikdə müəyyən edir. Şagirdlər qruplara bölünür.

Qruplar arasında tapşırıqlar dəqiqləşdirilir. Yaxşı olardı ki, şagirdlər bloq yaradıb gördükləri işləri gündəlik olaraq orada qeyd etsinlər. Bu şagirdlərdə həm İKT bacarıqlarını inkişaf etdirir, həm də məsuliyyəti artırır. Layihə əsaslı dərslər metodunun bütün şagirdləri tapşırıq işləməyə sövq etdiyini dəfələrlə müşahidə etmişəm. Onlar internetdə həvəslə araşdırma aparır, lazım gələrsə modellər hazırlayır, təqdimata hazırlaşırlar. Bu proses onlarda əməkdaşlığı inkişaf etdirir. Təqdimat isə şagirdlərdə tənqidi düşüncə, tənqidi təfəkkür bacarıqlarını formalaşdırır. Sınıfdə sağlam rəqabət yaranır.

VIII sinifdə biologiya fənnində tədris edilən müxtəlif xəstəliklərin araşdırılmasında da bu metodun rolu əvəzsizdir. Müxtəlif qan xəstəlikləri, həzm sistemi orqanlarının, ifrazat sistemi orqanlarının xəstəlikləri haqqında şagirdlər araşdırma apararaq bu xəstəliklərin baş vermə səbəbləri, profilaktik tədbirlər, müalicə yolları haqqında maraqlı məlumatlar əldə edirlər. IX və X sinifdə də Layihə əsaslı öyrətmə metodundan istifadə etmək müəyyən mövzularda çox lazımlıdır.

STEAM təhsili şagirdləri çoxölçülü inkişaf etdirmək üçün effektiv tədris yanaşmasıdır. STEM təhsilində mühəndislik metodu orta təhsildə bioloji anlayışlar sahəsində inteqrasiya olunsada, mühəndislik dizayn prosesi biologiya dərslərinə daxil etmək üçün aydın şəkildə istiqamətləndirmək potensialını nümayiş etdirir. Əvvəlki tədqiqatların toplanmış nəticələri göstərir ki, mühəndislik dizayn prosesi problemlərin həlli yollarını araşdırmaq üçün praktiki fəaliyyətlər vasitəsilə multidissiplinar real həyat şəraitlərinə yönəlmiş təcrübələr təqdim etmək potensialına malikdir.

Öyrənməyi təmin etmək üçün STEAM təlimatını səmərəli şəkildə inteqrasiya etmək üçün bir çox element var.

Birincisi, kurikulumda həvəsləndirici kontekstlərin və müvafiq vəziyyətlərin tətbiqi şagirdləri fəaliyyətlərlə məşğul olmağa həvəsləndirəcək (Guzey et al., 2016).

Yüksək standartlı inteqrasiya edilmiş STEAM çərçivələri yaratmaq üçün nəzərə alınmalı elementlər bunlardır:

- məzmun və sinif səviyyələri arasında uyğunluq;
- şagird mərkəzli öyrənmə yanaşması və komanda işinə yönəlmiş və ünsiyyətəyönlü tapşırıqların tətbiqi.

Mühəndislik dizaynı problemlərinə yönəlmiş bir neçə həyat elminin sahələri öyrənmə fəaliyyəti bir çoxunda mövcuddur.

Problem əsaslı öyrənmə PBL – in əsas xüsusiyyətləri

1. Məqsədin dəqiq müəyyən edilməsi.
2. Fənlərarası inteqrasiyanın edilməsi.
3. Müəyyən müddəti əhatə etməsi.
4. Özündə bir neçə öyrənmə modellərini birləşdirməsi.

PBL prosesində öyrənmə, şagirdin məktəbdənkənar dünyada qarşılaşa biləcəyi situasiyalara əsaslanan mürəkkəb problemlər tərəfindən başlanır və onun ətrafında qurulur. Birgə qruplarda işləyərək şagirdlər problemi müəyyənləşdirir və təhlil edir, lazım olan məlumatları müəyyənləşdirir və tapır, araşdırmalarının nəticələrini bölüşür, mümkün həll yollarını formalaşdırır və qiymətləndirirlər.

(1) *Kiçik Qruplar Yaradın*

Siz sinif sessiyasının hamısını və ya bir hissəsini PBL-ə həsr etmək qərarına gələ bilərsiniz, lakin bu müddət ərzində şagirdlər kiçik iş qrupları yaratmalıdırlar. Şagirdlərdən 3-5 nəfərlik qruplar yaratmalarını xahiş edin və ya özünüz qrupları püşkatma yolu ilə təyin edin.

(2) *Problemi təqdim edin*

Şagirdlərə problemin qısa ifadəsini təqdim edin: “28 yaşlı kişidə osteoporoz var”. Bəzi hallarda videoklip istifadə edilə bilər. Şagirdlərə orijinal bir hadisə tarixi ilə məşğul olduqlarını vurğulayın. *New England Journal of Medicine*, 1994, 331: 1056-61-də osteoporoz problemi üçün hərtərəfli məlumat dəsti var;

(3) *Qrupları aktivləşdirin*

Qruplardan osteoporozun mümkün səbəbləri barədə beyin fırtınası aparmalarını xahiş edin. Hər bir qrup osteoblastların rolu, pəhriz, D vitamini, paratiroid hormonu, böyümə hormonu, kalsitonin, böyrək funksiyası və s. daxil olmaqla, sümük biologiyasını müzakirə etməli, nəzərdən keçirməli və ya araşdırmalı olacaq.

(4) *Əlaqə verin*

Hər qrupdan olan nümayəndədən birinci dərəcəli fərziyyəni və ya məlumat sorğusunu lövhəyə yerləşdirməsini xahiş edin (əgər artıq başqa qrup tərəfindən daxil edilibsə, ikinci seçimi yerləşdirin və s.). Əgər bu praktiki deyilsə, kiçik qrup işi dayandırıldıqda və sinif yenidən toplanıldıqda qruplardan şifahi təkliflər tələb edin.

Şagirdlərin təklifləri daxil ola bilər:

- Aşağı kalsiumlu pəhriz;
- Hərəkətsizlik;
- D vitamini reseptorlarının aşağı sıxlığı;
- Kalsitonin çatışmazlığı;
- Həddindən artıq PTH;
- Sümükdən mobilləşdirilmiş duzlarla

tamponlanan xroniki asidoz.

Kiçik qrup işi dayandırılıla bilər və təlimatçı bütün siniflə fikirləri qısa şəkildə müzakirə edə bilər. Hər bir töhfəni qiymətləndirmək, şagirdlərə biologiyanın təhlilində kömək etmək vacibdir. Şagirdlərdən məlumat sorğusu tələb oluna bilər: "Əgər siz bu adamın müayinəsindən cəmi üç test nəticəsini istəsəniz, onlar nə olardı?"

İndi şagirdlərə izah edilə bilər ki, kişinin bel sıxlığı orta yaşa uyğun sağlam qadından 3,1 standart sapma (osteoporoz = 2,5+ SD), boyu 204 sm, sol orta barmağı 10 sm və diz filmləri göstərir. (Şagirdlər indi anlaya bilməlidirlər ki, kişi hələ 28 yaşında böyüyə bilər). Kiçik qrup işi və təlimatçı rəyi dövrü cari sinif sessiyası zamanı və ya gələcək hallarda davam etdirilə bilər. ***PBL sessiyasının idarə edilməsinin açarı adekvat öyrənmənin baş verməsini təmin etmək üçün problemin həllini eyni vaxtda uzatmaqla yanaşı, şagird həvəsini qorumaq üçün davamlı rəy təmin etməkdir.***

(5) Həll üçün müracət edin

Nümunəmizdə bu nöqtədə qruplar, ehtimal ki, epifizin bağlanması və sümük mineralaşması üçün tələb olunan hormonlara diqqət yetirəcəklər. Onlar sizdən estrogen müqavimətini göstərən serum estrogen səviyyələrini (yüksək) istəyə bilərlər. Estrogen reseptorları qüsuru idimi? (Bəli.) Məqbul sayda qruplar problemi həll etdikdə, siz hər bir qrupdan işdə iştirak edən biologiyanı təsvir edən qısa yazılı təhlil tələb edə bilərsiniz. Şagirdlərdən hesabatlarına müəyyən açar sözləri daxil etmələri xahiş oluna bilər.

Layihənin məqsədlərindən biri istehsal düşüncəsi və təsəvvürləri olan şagirdlərdə bu bacarıqların formalaşdırılmasıdır.

Biologiya tədrisində Artırılmış Reallıq (AR)

STEAM əsaslı dərslərdə istifadə olunan İKT alətləri – müxtəlif fənlər üzrə tətbiqetmələr, dərsləri daha əyani və vizual etmək üçün artırılmış reallıq (AR) və virtual reallıq (VR) alətləri ilə tanış olacaq, onlardan istifadə üzrə praktik bacarıqlara yiyələnəcək, ilk növbədə, sinif labo-

ratoriyalarından və ya avadanlıqlarından fərqli olaraq mobil qurğular asanlıqla daşına bilər. Mobil qurğuların bu xüsusiyyətləri imkan verir ki, şagird təkcə sinif otağında deyil, məktəbin həyatında, kitabxanada, idman zalında, evdə və s. yerlərdə öyrənmə fəaliyyəti ilə məşğul ola bilsin. Şagird mobil qurğulardan istifadə edib internetdə araşdırma apara, kitab oxuya, video hazırlaya və ya qeydlər apara, şəkil çəkə, proqramlaşdırma və ya STEAM-lə bağlı öyrədici oyun oynaya bilər. Mobil qurğulardan və tətbiqetmələrdən istifadə şagirdlər üçün geniş tədqiqat imkanları yaradır. Visual anatomy tətbiqetməsindən istifadə etməklə şagirdlər insan bədənin 500-dən çox nöqtəsi haqqında interaktiv 3D animasiyalara çıxış əldə edirlər. Tətbiqetmənin daxilində səsləndirmə də mövcuddur. Şagirdlər tətbiqetmədən istifadə etməklə yüksək keyfiyyətli məzmunla çıxış əldə etməklə yanaşı, tətbiqetmənin daxilində verilmiş testləri həll etməklə öz biliklərini də yoxlaya bilərlər. Tətbiqetmədə qan dövranı, həzm sistemi, sinir sistemi, əzələlər və s. kimi mövzular əhatə edilmişdir.

Microbiology Dictionary: Study of Microorganisms

Biologiya fənninə aid terminlər və onların açıqlamasını özündə əks etdirir.

3D Brain

İnsan beyni, onun quruluşu və hissələrin funksiyaları haqqında məlumat təqdim edən interaktiv tətbiqetmədir. Bu tətbiqetmə vasitəsilə xəstəliklər, zədələnmələr halında insan beynində baş verən dəyişikliklər, beynin müxtəlif hissələrinin yerinə yetirdiyi funksiyalar haqqında tədqiqat aparmaq olur.

Artırılmış reallıq - ətrafımızdakı dünyada hiss etdiyimiz fiziki elementləri kompüter mənsəli səs, video, qrafika, GPS məlumatları ilə sintez etməklə, virtual dünya ilə real aləmi özündə birləşdirən müasir texnologiyadır. AR vasitəsilə öyrənmə asanlaşır və davamlı olur. Belə ki, öyrənmələr öyrənmə mühiti ilə qarşılıqlı əlaqə qura, ekrana toxuna, səs effektlərini eşidə və hətta virtual obyektlərin ləzzətini aşkar edə bilərlər.

Bəzi tətbiqetmələr də var ki, şagirdlərə müxtəlif heyvanları virtual olaraq müşahidə etməyə imkan verir. Belə proqramlardan biri də Quliver tətbiqetməsidir. Bu tətbiqetmədən istifadə edən zaman şagirdlər tətbiqetmənin rəsmi saytından müxtəlif heyvan posterlərini çap edib, rəngləyirlər.

Anatomy 4D

Təbiiqetmədən insan anatomiyası ilə bağlı mövzuların öyrənilməsində istifadə etmək olar. Bunun üçün təbiiqetmənin internet sahifəsində verilmiş posterlərini çap edib, təbiiqetməni işə salaraq onlara tərəf tutmaq kifayət edir.

Humanoid 4D

Təbiiqetmə insan anatomiyasının müxtəlif sahələri üzrə məlumat təqdim edən AR proqramıdır. İstifadə etmək üçün rəsmi internet sahifəsindən posterləri yükləyib, çap etmək tələb olunur.

Qiymətləndirməyə gəlincə, STEAM fənni üzrə şagirdlərin bacarıqları da diaqnostik, formativ və summativ qiymətləndirilir. Formativ qiymətləndirmə “Feedback” (əks-əlaqə), refleksiya, rubrik və s., summativ qiymətləndirmə isə test, rubrik, sual-cavab, prototipin təqdimatı və s. şəkildə həyata keçirilir.

Problemin aktuallığı. Məqalə XXI əsr şagirdi, eləcə də tədris üçün çox aktual bir mövzudur. Qlobal multidissiplinar cəmiyyət üçün bizə qlobal miqyasda rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik çox bacarıqlı vətəndaşlara ehtiyacımız var.

Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyasında 2-ci strateji istiqamətin məzmunu belədir: “Təhsilalanların fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alan innovativ təlim metodları və texnologiyalar vasitəsilə təhsilin məzmununun səmərəli mənimsənilməsini təmin edən yüksək nüfuzlu təhsil verən formalaşdırılması”. Bu istiqamətin məzmunundan məlum olur ki, müəllimlərin peşəkarlığı vacib məsələdir və XXI əsr bacarıqları formalaşmasında mühüm rola malikdir.

Günümüzün öyrənmə prosesini sinif otağının divarları və yaxud iki tənəffüs arasındakı zamana yerləşdirməklə kifayətlənmək mümkün deyil. XXI əsr təhsili şagirdin istənilən məkanda fasiləsiz öyrənməsini mümkün etməyi bizdən tələb edir. Şagirdlərdə yaradıcılıq, əməkdaşlıq, tənqidi yanaşma, media vasitələrindən istifadə və s. kimi XXI əsr bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi və fasiləsiz öyrənmə prosesi üçün resursları əlçatan etməsinə görə mobil tətbiqetmələr müasir təhsilin, o cümlədən STEAM təhsilinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunmuşdur.

Şagirdlər biologiyanın çətin olduğunu təsəvvür edirlər, çünki çoxlu anlayışlar, mücərrədlər və adi gözlə müşahidə edilə bilməyən mürəkkəb proseslər var. Şagirdlər anlayışları başa düşməsinə əmin olmaq üçün biologiyayı digər fənlərlə eləcə də STEAM ilə inteqrasiya olunmalıdır.

Mən öz şəxsi təcrübələrimə əsaslanaraq qətiyyətlə deyə bilərəm ki, STEAM metodlarını Layihə Əsaslı Öyrənmə, Problem Əsaslı Öyrənmə, Mühən-

dis Dizayn Prosesi inteqrasiyası Mobil Öyrənmə Artırılmış Reallıq biologiya fənnində müəyyən mövzuların ümumiləşdirilməsində effektiv nəticə verir. Nəticələrin təhlili əsasında onu proqnozlaşdırmaq olar ki, STEAM həm də tənqidi düşünmə bacarıqlarını, ünsiyyət bacarıqlarını, riyazi bacarıqları, ekoloji savadlılıq, elmi savadlılıq, yaradıcılıq, elmi proses bacarıqları, arqument bacarıqları, mühafizə xarakter, əməkdaşlığı inkişaf etdirəcəkdir.

Beləliklə, XXI əsr bacarıqlarına malik gənc nəsil yetişdirmək üçün müəllim innovativ təlim texnologiyalarını mənimsəyib, dərslərdə mütəmadi istifadə etməlidir. Belə texnologiyanın istifadə olunduğu dərslərdə şagirdlərdə özünə inam, müstəqil düşüncə problemi həll etmə qabiliyyəti formalaşır.

Problemin praktik əhəmiyyəti böyükdür. Mən biologiya STEAM müəllimi olaraq dərslərini və prosesini 7E təlim modeli və ya layihə əsasında qurur, şagirdlərin köməyi ilə hazırlanmış müxtəlif STEAM resurslarından istifadə edir, dərslərində əldə olunmuş nəticə, model və ya prototipin nə dərəcədə gündəlik problemlər üçün əhəmiyyətli olduğunu müzakirə edir və qurulmuş dərslərini əsasında dərslər keçməklə tədrisin səmərəliliyinin artırılmasına nail olmağa can atıram.

Layihə şagirdlərdə biliklə yanaşı bacarıqların formalaşmasına, onların yaratmaq bacarığının inkişafına, o cümlədən riyaziyyat, təbiət fənləri, texnologiya və mühəndislik sahələrinin inteqrasiyası nəticəsində yeni bilik, bacarıq və vərdislərin formalaşmasına səbəb olur. Eynilə, “insan biologiyası”, “Gen mühəndisliyi” və “neyromühəndislik” mövcud olan mühəndislik dizayn tapşırıqları vasitəsilə layihələri öyrənmək üçün sahələrdir və arasında qarşılıqlı əlaqəni gücləndirir. “Biosistem”də əlaqəli sahələrin nümunələri mühəndislik” biotibb, bioproces, kənd təsərrüfatı, ekologiya elmi və davamlı tikinti sistemləri dizayn yolu ilə bioloji ilhamın tətbiqi Mühəndis Dizayn Prosesi addımları inteqrasiya üçün yeni bir yanaşmadır. Bu fəaliyyətlər heyvan bədənini və hərəkətindən bioruhlanmış nəqliyyat vasitələrinin dizaynına və tikintisinə qədər bioloji ilham tətbiq edir.

Pedaqoqların kurikulum dizayneri kimi tətbiqi məktəb kontekstlərinin unikallığına uyğun gələn STEAM inteqrasiya olunmuş kurikulumun effektiv şəkildə işlənilib hazırlanmasına meyllidir. Şagirdlərin riyaziyyat və elmləri birləşdirən “mühəndislik dizaynında” iştirakı və texnologiya bəlkə də mənalı STEAM inteqrasiyalı öyrənmə yarada və onlara kömək edə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Təhsildə mühüm element kimi müəllimlər biologiyanın tədrisində STEAM inteqrasiyasını təmin etməklə təhsil standartını qarşılaşmaq, eləcə də şagirdlərdə lazım olan sərişətlər formalaşdırıla bilər.

Bu tədqiqatın məqsədi biologiyanın öyrənilməsində STEAM-in inkişafı və effektivliyini müəyyən etməkdir. Bioloji tapşırıqlara inteqrasiyası məzmunun təbiətinə görə digər fənlərə nisbətən daha böyükdür. Bundan əlavə, vaxt məhdudiyyətləri, müəllimlərin mənfi münasibəti və resursların çatışmazlığı həyata keçirilməzdən əvvəl nəzərə alınmalı maneələr kimi həll edilməlidir.

Bioloji bilikləri mənimsəmə prosesində şagirdlər bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini artırır, bu onların biliyinin səviyyəsinin daha da inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Bütün bunlar bioloji bilik sistemində şagirdlərdə bioloji dünyagörüşün, ateistik baxışların, ekoloji, əmək və mənəvi təhsilin formalaşması üçün zəruri şərtidir.

Bəzi fənlərarası biologiya sahələri; məsələn, biomühəndislik və biotexnologiya STEAM inteqrasiyasına uyğundur (Çimer, 2012)

Beləliklə, biologiyada və ya “biosistem mühəndisliyində” fənlərarası anlayışlar və bioloji ilham STEAM əsaslı kurikulumun effektiv şəkildə həyata keçirilməsi potensialına malikdir.

Şagirdlər biologiyanın çətin olduğunu təsəvvür edirlər, çünki çoxlu anlayışlar, mücərrədlər və adi gözlə müşahidə edilə bilməyən mürəkkəb proseslər var. Şagirdlər anlayışları başa düşməsinə əmin olmaq üçün biologiya digər fənlərlə, eləcə də STEAM ilə inteqrasiya olunmalıdır.

STEAM təhsilinin fəlsəfəsində, 4-cü sənaye inqilabı ərəfəsində hər bir ölkənin elmi-texniki tərəqqi, iqtisadi inkişaf, insan kapitalının formalaşdırılması istəkləri dayanır.

STEAM təhsilinin məqsədi, XXI əsrdə, 2030-cu il üçün hədəflənmiş Davamlı İnkişaf Məqsədlərinin həlli ilə birbaşa əlaqəli olan qlobal məsələlərə innovativ həllər hazırlamaq və tətbiq etməkdir.

Ədəbiyyat:

1. Albanese MA, Mitchell S. Problem əsaslı öyrənmə: Nəticələri və tətbiqi məsələləri üzrə ədəbiyyata baxış. *Akademik Med.* 1993; 68 :52–81. [PubMed] [Google Scholar]
2. Allen DE Əkizlər əkizlərlə evləndikdə; Su, su, hər yerdə. In: Allen DE, Duch BJ, redaktorlar. *Həll yollarına doğru düşünmək: Ümumi biologiya üzrə problem əsaslı təlim fəaliyyətləri.* Saunders Kollecisi; Philadelphia, PA: 1998. [Google Scholar]
3. Allen DE, Duch BJ, redaktorlar. *Həll yollarına doğru düşünmək: Ümumi biologiya üzrə problem əsaslı təlim fəaliyyətləri.* Saunders Kollecisi; Philadelphia, PA: 1998. [Google Scholar]
4. Aranda, M. L., Lie, R., & Guzey, S. S. (2020). Productive thinking in middle school science students' design conversations in a design-based engineering challenge. *International Journal of Technology and Design Education*, 30(1), 67-81.
5. Aschbacher, P. R., Li, E., & Roth, E. J. (2010). Is science me? High school students' identities, participation and aspirations in science, engineering, and medicine. *Journal of Research in Science Teaching: The Official Journal of the National Association for Research in Science Teaching*, 47(5), 564-582.
6. Azerbaijan Journal of Educational Studies (2018), Sayı 683, №2, Bakı, CBC PP. 2. Baran E., Bilici, S., Mesutoglu, C. & Ocak, C. (2016). Moving STEM beyond schools: Students' perceptions about an out-of-school STEM education program. *International Journal of Education in Mathematics, Science and*

Biologiyanın tədrisində STEAM təhsilinin hədəfləri:

- Təhsilalanların sistemli və alternativ düşünmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- Təhsilalanların hadisələr və proseslər arasındakı əlaqəni dərk etməsini təmin etmək;
- Təhsilalanların ətrafda baş verən hadisələrə həssas yanaşaraq problemləri vaxtında aşkarlaması və səbəblərini müəyyən etməsi üçün onlarda müəyyən bacarıqlar formalaşdırmaq;
- Təhsilalanların problemləri həll etmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək; “Təhsilalanların yaradıcı düşüncə planlama, dizayn, layihələndirmə, təqdim etmə, qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək;
- Təhsilalanlarda qurma-yapma, mühəndislik, dizayn, maker (meyker) fəaliyyətinə maraq yaratmaq;
- Layihə əsaslı öyrənmə üçün təlim mühiti yaratmaq;
- Təhsilalanlarda komanda şəklində və müstəqil olaraq araşdırmalar aparmaqla özünəinam hissi, təqdim etmə və təkliflər vermə kimi bacarıqlar formalaşdırmaq.

Bioloji bilikləri mənimsəmə prosesində şagirdlər bilik, bacarıq və qabiliyyətlərini artırır, bu onların biliyinin səviyyəsinin daha da inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Bütün bunlar bioloji bilik sistemində şagirdlərdə bioloji dünyagörüşün, ateistik baxışların, ekoloji, əmək və mənəvi təhsilin formalaşması üçün zəruri şərtidir. Biologiya dərslərində düzgün istifadə olunan metodlar sayəsində şagirdlər insanın təbiətin bir parçası olduğunu, təbiətin nemətlərindən düzgün istifadə etməli olduğunu və təbiəti qorumaq vəzifələri olduğunu dərk edirlər.

- Technology, 4(1), 9-19. 3. Basham J. D. & Marino, M. T. (2013). Understanding STEM education and supporting students through universal design for learning. *Teaching Exceptional Children*, 45(4), 8-15.
4. Basham J. D., Marino, M. T. (2013). Understanding STEM education and supporting students through universal design for learning. *Teaching Exceptional Children*, 45(4), 8-15.
7. Burghardt, M. D., & Hacker, M. (2004). Informed Design: A Contemporary Approach to Design Pedagogy. *The Technology Teacher*, 64(1).
8. Carlson, L. E., & Sullivan, J. F. (2004). Exploiting design to inspire interest in engineering across the K-16 engineering curriculum. *International Journal of Engineering Education*, 20(3), 372-378.
9. Cimer, A. (2012). What makes biology learning difficult and effective: Students' views. *Educational research and reviews*, 7(3), 61.
10. Cunningham, C. M. (2009). Engineering is elementary. *The bridge*, 30(3), 11-17.
11. English, L. D., & King, D. T. (2015). STEM learning through engineering design: fourth-grade students' investigations in aerospace. *International Journal of STEM Education*, 2(1), 1-18.
12. Fan, S. C., Yu, K. C., & Lin, K. Y. (2020). A framework for implementing an engineering-focused STEM curriculum. *International Journal of Science and Mathematics Education*, 1-19.

Rəyçilər: *biol. ü.fəls.dok.T.R. İsmaylova*
biol.ü.fəls. dok.Q.M. Əliyev
Redaksiyaya daxil olub:18.07.2022.

**KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY**

UOT 372.854

Mütəllim Məhərrəm oğlu Abbasov,
pedaqogika elmləri doktoru

Sara Mütəllim qızı Abbaszadə,
kimya elmləri doktoru
Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Aypara Cəbrayıl qızı Mahmudova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin müəllimi,
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti

**ŞAĞIRDLƏRİN MÜSTƏQİL İŞİ KİMİ KİMYADAN EKSPERİMENTAL MƏSƏLƏLƏRİN
HƏLLİ ÜSULLARI**

Муталлим Мазерам оглы Аббасов,
доктор педагогических наук

Сара Муталлим гызы Аббасзаде,
доктор химических наук,
ведущий научный сотрудник Института нефтехимических процессов

Айпара Джабраил гызы Махмудова,
преподаватель Азербайджанского Государственного Педагогического Университета, диссертант
по программе доктора философии
Гянджинский Государственный Университет

**СПОСОБЫ РЕШЕНИЯ ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ЗАДАЧ ПО ХИМИИ
КАК САМОСТОЯТЕЛЬНАЯ РАБОТА УЧАЩИХСЯ**

Mutallim Mageram Abbasov,
doctor of pedagogical sciences

Sara Mutallim Abbaszade,
doctor of chemical sciences,
leading researcher of the Institute of Petrochemical Processes

Aipara Jabrayil Mahmudova,
lecturer at Azerbaijan State Pedagogical University,
doctoral student in the program of doctor of philosophy
Ganja State University

**WAYS FOR SOLVING EXPERIMENTAL PROBLEMS IN CHEMISTRY AS
INDEPENDENT WORK OF STUDENTS**

Xülasə. Məqalədə kimyanın nəzəri və praktik əsaslarını izah edən və kimya məsələlərinin həllində tətbiq olunan ən vacib kimyəvi qanunlar və onların əhəmiyyəti izah edilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, kimyadan müstəqil işlərə çox vaxt ayırdıqda şagirdlər müstəqil həyatlarında onlara lazım olacaq qədər bilik

və bacarıqlara yiyələnmə bilirlər. Əldə edə bildikləri bilik və bacarıqlar şagirdlərə məktəbdən sonrakı həyatda ala biləcəkləri peşə üzrə hesabat hazırlamaq üçün daha az zaman sərf etməyə yardımçı olar.

Açar sözlər: *müstəqil iş, problem situasiya, problemlə təlim, kimyanın nəzəri əsasları*

Резюме. В статье разъясняются теоретические и практические основы химии, а также важнейшие химические законы, применяемые при решении химических задач, и их значение. Автор отмечает, что если учащиеся будут уделять много времени самостоятельной работе по химии, они смогут приобрести достаточно знаний и навыков, которые понадобятся им в самостоятельной жизни. Приобретенные знания и умения помогут учащимся тратить меньше времени на подготовку отчета о своей карьере после школы.

Ключевые слова: *самостоятельная работа, проблемная ситуация, проблемное обучение, теоретические основы химии*

Summary. The article explains the theoretical and practical foundations of chemistry, as well as the most important chemical laws used in solving chemical problems and their importance. The author notes that if students devote a lot of time to independent work in chemistry, they will be able to acquire enough knowledge and skills that they will need in independent life. The acquired knowledge and skills will help students spend less time preparing a post-secondary career report.

Key words: *independent work, problematic situation, problematic training, theoretical bases of chemistry*

Hal-hazırkı tələb olunan ümumtəhsil standartlarının müvafiq olaraq təhsil prosesində təhsilin aktual-öyrədici olduğu, eləcə də təhsil prosesinə sistemli-yaradıcı yanaşmaq lazım olduğu diqqətə alınmalıdır. Təhsildə bu cür yanaşmanı tətbiq etmək üçün əsas yol kimyadan şagirdlərin müstəqil işləri həyata keçirməsi formasıdır.

Ümumtəhsil məktəblərinin VII-XI siniflərinin hər hansı birində kimyadan müəyyən bir mövzunun tam tədrisinin sonunda şagirdlərin kimyadan biliklərinin möhkəmləndirilməsi və sistemləşdirilməsi, eləcə də praktik bacarığın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə kimyadan praktik işlər həyata keçirilməlidir.

Şagirdlər kimyadan müstəqil işləri həyata keçirməklə kimyəvi maddələrin fiziki-kimyəvi xassələrinin, onların alınması üsullarının tədqiqatında böyük müvəffəqiyyətlər əldə edə bilirlər. Kimyadan müstəqil işlərə çox vaxt ayırdıqda şagirdlər müstəqil həyatlarında onlara lazım olacaq qədər bilik və bacarıqlara yiyələnmə bilirlər. Əldə edə bildikləri bilik və bacarıqlar, şagirdlərə məktəbdən sonrakı həyatda ala biləcəkləri peşə (sənət, ixtisas) üzrə hesabat hazırlamaq üçün daha az zaman sərf etməyə yardımçı olar.

Bizim VII və VIII siniflər üçün kimyadan təklif etdiyimiz şagirdlərin müstəqil işlərinin qaydalarına aid variantlar müvafiq dərslərə əsaslanır və şagirdə veriləcək tapşırıqların çətinlik dərəcəsi ilə əlaqəlidir. Bu variantlar aşağıdakılardır:

a) Şagirdin kimyadan minimal biliyinə əsaslanır; b) kimyadan əldə edə biləcəkləri bilik iş bacarıqların baza səviyyəsinə müvafiqdir; c) şagirdlərin əldə etdikləri bilik və bacarıqların baza səviyyəsindən yüksəkdir.

Təklif etdiyimiz variantlar həm işin müstəqil həyata keçirilmə səviyyəsinə, həm də onun tərkib olunma dərəcəsinə görə bir-birindən və əvvəlki variantlardan fərqlənir.

Şagirdlər tərəfindən müstəqil yerinə yetirilən yoxlama suallarının sayı və müstəqil yerinə yetiriləcək praktik işlərin sayı müəllim tərəfindən nəzarət edilir. Kimyadan şagirdlərin müstəqil işləri müxtəlif məqsədlərlə həyata keçirilir. Onların böyük bir hissəsi, eləcə də kimyəvi maddələrin fiziki-kimyəvi xassələrinin alınması üsullarının tədqiqi yeni öyrədiləcək tədris mövzusu ilə əlaqədar olmalıdır.

Praktik işlər üçün lazım olan avadanlıq və resurslarla da təchiz edilmiş məktəb laboratoriyalarında praktik işləri həyata keçirmək üçün aşağıdakı təhlükəsizlik qaydalarına riayət edilməlidir.

1. Praktik və laboratoriya işi icra edilərkən kənar şəxslərin müəllimin icazəsi olmadan kimya kabinetinə daxil olması qadağandır.

2. Şagirdlər müstəqil olaraq praktik iş icra edərkən kimya kabinetində ehtiyatlı olmalı, müəllim və ya laborantın tapşırıqlarına diqqətlə əməl etməlidirlər, işlədikləri stolda təmizliyə riayət etməli və müəllimin tapşırığı ilə müdafiə vasitələrindən istifadə etməlidirlər.

3. Kimya kabinetində stollararası keçidləri şagird çanta və portfelleri ilə bağlamaq olmaz.

4. Laboratoriya və ya praktik işə başlamamışdan qabaq şagird əvvəlcə dərslik və ya əlavə dərs vəsaiti üzrə eksperimentin həyata keçirilmə qaydalarını çox diqqətlə oxumalıdır. Təcrübə aparılacaq cihazları qızdırma metodlarına, kimyəvi qabların reaktivlərlə doldurulması qaydalarına təhlükəsiz əməl etmək üçün şagird müəllimin təklif etdiyi göstərişlərə diqqətlə əməl etməlidir.

5. Kimya kabinetinin elektrik şəbəkəsində, su xəttində çatışmazlıq nəzərə çarparsa, dərhal laborant və ya müəllimə məlumat vermək lazımdır, eləcə də kimya kabinetində qida qəbul etmək olmaz. Şagirdin kimya kabinetində gördüyü nasazlıqları aradan qaldırması qadağandır.

6. Praktiki iş və ya laboratoriya işi başa çatdıqdan sonra müəllimin göstərişi ilə şagirdin işlədiyi yerdə təmizlik aparılmalıdır, sonra şagird əllərini sabunlu su ilə yumalıdır.

7. Şagird praktik iş zamanı özünü pis hiss etsə və ya zədə alsə (əlini yandırsa və ya bıçaqla kəssə) dərhal laborant və ya müəllimə məlumat verməlidir.

8. Praktiki iş və ya laboratoriya təcrübəsi zamanı kimya kabinetində qəza vəziyyəti yaranıqda həyəcanlanmaq olmaz, yalnız laborant və ya müəllimin dediklərinə əməl etmək lazımdır.

Kimya kabinetində praktik iş müddətində məhlullarla və ya kimyəvi maddələrlə işləmək qaydaları:

1. Təcrübə aparılacaq kimyəvi maddəni və ya məhlulu (qarışığı) iş aparılacaq stolun üstündəki xüsusi qaba tökmək və ya süzmək olar. Praktiki iş zamanı yalnız lazım olan miqdarda maddə götürmək məsləhətdir. Çəşarəq artıq miqdarda götürdüyümüz maddənin artıq miqdarını iş üçün götürdüyümüz bankaya və ya qaba tökməyin, müəllimin göstərdiyi yerə tökün.

2. Kimya kabinetinə müəllimin icazəsi olmadan başqa kimyəvi maddə gətirməyin və ya kabinetdən kimyəvi maddə çıxarmayın.

3. Praktiki iş zamanı kəskin iyli, zəhərli qaz ayrılırsa, belə təcrübələri yalnız ventilyasiya sistemi işləyən sorucu şkafda aparmaq vacibdir.

4. Kimya kabinetində praktik iş zamanı bərk maddədən istifadə edilsə, onu yalnız sınaq şüşəsi və şpatelin köməyi ilə götürmək lazımdır, əllə götürmək qadağandır. Belə maddələri xırda-

lamaq, toz halına salmaq tələb olunursa, onu yalnız həvəngdəstədə və ya farfor kasada etmək olar.

5. Götürülmüş bərk maddənin mayədə (suda) həll olmasını sürətləndirmək üçün sınaq şüşəsinin ağız tıxacla möhkəm bağlanmalıdır, əllə qapamaq olmaz.

6. Suda həll olan əsasları (qələviləri) suda həll etməzdən əvvəl farfor (çini) qaba su tökün və üzərinə qələvini hissələrlə əlavə etməklə fasiləsiz (dayanmadan) qarışdırın, qələvini farfor qaba kimya qaşığı və ya pinsetlə tökün.

7. İşlədəcəyiniz kimyəvi maddənin iyini müəyyən etmək üçün maddənin buxarları və ya təcrübə zamanı ayrılan qazla tənəffüs etmək qəti qadağandır. Əliniz ilə hərəkət etdirməklə maddənin buxarını və ya iş zamanı ayrılan qazı buruna tərəf yönəldib ehmalca, azca iyləmək lazımdır.

8. İş stolunuzun üzərinə turşu və ya qələvi tökülərsə onun üzərinə qum əlavə edin və tam quruyana qədər qarışdırın, sonra isə yaş qumu xəkəndaz ilə böyük şüşə qaba yığmaq, neytrallaşdırmaq üçün isə onu yumaq lazımdır. Bunun üçün nəm qum əvvəlcə neytrallaşdırıcı məhlul ilə işlənir sonra isə distillə suyu ilə yuyulur (bunu isə yalnız laborant və ya müəllim etməlidir).

9. İş stolunun üzərinə bərk maddə hissəcikləri səpələnsə və ya maye tökülsə dərhal laborant və ya kimya müəlliminə bildirmək lazımdır, hər hansı bir kimyəvi maddənin şagird tərəfindən yığılması qəti qadağandır.

10. Kimyəvi qablardan sınaq şüşəsinə maye halındakı maddəni tökərkən çalışmaq lazımdır ki, kimyəvi maddənin olduğu qabın üzərindəki etiket qabın üst tərəfində olsun və oxunsun. Kimyəvi maddənin saxlandığı qabın ağız hissəsində qalan damcını, maddəni tökdüyünüz şüşə qabın kənarı ilə götürün.

11. Əgər praktik iş zamanı dərinizin üzərinə qələvi və ya turşu damcısı düşərsə, həmin yer çoxlu soyuq su ilə yuyun, sonra həmin yerə neytrallaşdırıcı məhlul tökün (müəllimin göstərişi ilə) və yenidən su ilə yuyun. Praktiki iş bitdikdən sonra qalan məhlulları kanalizasiya xətlərinə axıtmaq olmaz, onları nəzərdə tutulmuş qablara boşaltmaq lazımdır.

Qızdırıcı cihazlarla işləmək qaydaları:

1. Spirt lampasını digər spirt lampası ilə yandırmaq olmaz, yalnız kibrit ilə yandırmaq olar.

2. Qızdırılacaq sınaq şüşəsi qızdırılmadan 1/3-dən çox hissəsi maye ilə doldurulmalıdır. Yadda saxlayın ki, qızdırılma zamanı sınaq şüşəsinin ağız tərəfi sizə tərəf yox, əks tərəfə istiqamətlənməlidir. Qızdırma prosesi davam etdiyi müddətcə sınaq şüşəsinin üzərinə tərəf əyilmək, onun ağızı tərəfə baxmaq olmaz. Sınaq şüşəsinin içərisindəki mayenin olduğu sərhəddə və ondan yuxarıda olan hissədə qızdırmaq olmaz. Şüşə lövhəni və ya sınaq şüşəsini azca qızdırmaqla (alovu sınaq şüşəsi üzərində bir neçə dəfə hərəkət etdirməklə) praktik işə başlamaq lazımdır, bundan sonra sınaq şüşəsindəki kimyəvi maddəni qızdırmaq lazımdır, cihazı isə nəzarətsiz buraxmaq olmaz.

3. Şüşə cihazı quraşdırarkən güc tətbiq etmək olmaz, şüşə boruya tıxac taxılacaq hissə qliserinlə silinməli və ya su ilə nəmləndirilməlidir. Şüşə boruya tıxac keçirilərkən tıxac sol əllə tutulmalı və sağ əllə boruya keçirilməlidir. Bu zaman tıxacın tam oturması üçün boru fırlatılmalıdır.

4. Yığılmış cihazı müəllimə və ya laboranta göstərmək və sonra ştativə ehtiyatla bərkitmək lazımdır.

Şagirdlər kimya kursunda kimyanın tədqiqat obyektini olan maddələr və kimyəvi reaksiyalara aid bilik əldə edir, kimyəvi reaksiyaların mahiyyətini izah edir, kimyaya aid nəzəriyyələri öyrənir. Şagirdlərin müstəqil işlərində məsələ həllinin xüsusi əhəmiyyəti var. Kimyadan məsələ həll etmək kimyanı öyrənmək məqsədinə çatmaq üçün bir vasitədir.

Problemin aktuallığı. Kimya fənninin tədrisi prosesində şagirdlər bir sıra hallarda müstəqil işi kimi kimyadan eksperimental məsələlərin həllində çətinliklə üzləşirlər. Həmin problemin aradan qaldırılması və bu yönlü məsələlərin həllində istifadə olunma biləcək variantların tətbiqi baxımından məqaləni aktual hesab edə bilərik.

Problemin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, məqalədə şagirdlərin müstəqil işi kimi kimyadan eksperimental məsələlərin həlli zamanı müxtəlif üsulların zəruri yolları göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədən ali, orta ixtisas və orta ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri, eləcə də tələbə və magistrantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Золотников Э.Е. Химический эксперимент в условиях развивающего обучения. Химия в школе, -2001, №1, -с.35-42.
2. Gürbüz Hasan, Kisoglu Mustafa, Erkol Mehmet et al. The effect of Power Point presentations prepared and presented by prospective teachers on biology achievement and attitudes toward biology. Procedia Social and Behavioral Sciences, -2010, vol. 2, -p. 3043-3047.
3. Аббасов, М.М., Махмудова А.Д., Аббасзаде С.М. Роль самостоятельных работ учеников в процессе преподавания химии // Педагогические науки, Москва: – 2019. №6 (99), – с.18-22.
4. Бордовская Н.В., Костромина С.Н., Розум С.И. Исследовательский потенциал студента: содержание конструкта и методика его оценки // Психологический журнал. -2017, т. 38, № 1, -с. 52-66.
5. Александрова Е.А. Научно-методическое сопровождение педагогов // Ярославский педагогический вестник. -2020. № 6 (117), -с. 14 - 21.

E-mail: aypara_mahmudova@mail.ru

Rəyçilər: *kimya.ü.fəls.dok., dos. R.M. Agayeva*
kimya.ü.fəls.dok., dos. A.C. Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

UOT 372.854

Cüməli Kərim oğlu Qəniyev

*texnika üzrə fəlsəfə doktoru,
Mühəndis fizikası və elektronika kafedrasının dosenti
Azərbaycan Texniki Universiteti*

Ramil Rəşadət oğlu İbrahimov

Azərbaycan Texniki Universiteti

KİÇİKMOLEKULLU ÜZVİ ƏLAVƏLƏRİN YÜKSƏK TƏZYİQLİ POLİETİLENİN ELEKTROFİZİKLİ XASSƏLƏRİNƏ TƏSİRİ

Джумали Керим оглы Ганиев

*доктор философии по техническим наукам, доцент
кафедры Инженерной физики и электроники
Азербайджанского Технического Университета*

Рамиль Рашидат оглы Ибрагимов

Азербайджанский Технический Университет

ВЛИЯНИЕ МЕЛКОМОЛЕКУЛЯРНЫХ ОРГАНИЧЕСКИХ ДОБАВОК НА ЭЛЕКТРОФИЗИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПОЛИЭТИЛЕНА ВЫСОКОГО ДАВЛЕНИЯ

Jumali Karim Ganiyev

*doctor of philosophy in technology, associate professor
of the department of Engineering physics and electronics at
Azerbaijan University of Technology*

Ramil Rashadat Ibrahimov

Azerbaijan Technical University

EFFECT OF SMALL MOLECULAR ORGANIC ADDITIVES ON THE ELECTROPHYSICAL PROPERTIES OF HIGH PRESSURE POLYETHYLENE

Xülasə. Bu işdə kiçik molekullu üzvi əlavələrin 10803-20 markalı YTPЕ-yə təsiri öyrənilmişdir. YTPЕ-nin elektrofiziki xüsusiyyətlərini modifikasiya edən kiçik molekulu üzvi əlavənin tərkibi və miqdarı müəyyən edilmişdir. Təyin edilmişdir ki, modifikator kimi istifadə olunan əlavə polimetdə kristal fazanın artaraq, onun daha da təkmil formaya düşməsinə, amorf fazanın azalmasına səbəb olarsa, belə hallarda əsasən polimet materialların elektrik yaşama müddəti artır, bu da onun uzunömürlülüyünə səbəb olur.

Açar sözlər: YTPЕ (Yüksək təzyiqli polietilen), Ftal turşusu, yaşama müddəti

Резюме. В данной статье изучалось влияние низкомолекулярных органических добавок на YTPЕ марки 10803-20. Определен состав и количество низкомолекулярной органической добавки, модифицирующей электрофизические свойства YTPЕ. Установлено, что если добавка, используемая в качестве модификатора, увеличивает кристаллическую фазу в полимете, заставляя его переходить в более совершенную форму, и уменьшает аморфную фазу, то в таких случаях увеличивается электрическая долговечность полиметных материалов, что приводит к его долговечности.

Ключевые слова: YTPЕ (полиэтилен высокого давления), фталевая кислота, срок службы

Summary. This article examined the effect of low molecular weight organic additives on YTPЕ grade 10803-20. The composition and amount of a low molecular weight organic additive that modifies the

electrophysical properties of YTPE has been determined. It has been established that if an additive used as a modifier increases the crystalline phase in the polymethine, causing it to transform into a more perfect form, and reduces the amorphous phase, then in such cases the electrical life of the polymethine materials increases, which leads to its durability.

Key words: YTPE (high density polyethylene), phthalic acid, service life

Polimetlərin fiziki-mexaniki xassələrinə istiqamətli təsir məsələsi fiziki və kimyəvi modifikasiya üsullarından istifadə etməklə həll olunur. Birinci halda molekulüstü quruluş çevrilməsi yalnız fiziki amillərin təsiri hesabına baş verir. Kimyəvi modifikasiya isə polimeri təşkil edən makromolekulların kimyəvi quruluşu və eləcə də, makromolekullar arasında əlaqənin xarakterinin dəyişməsi ilə nəticələnir [1].

Odur ki, az miqdarda əlavələrlə YTPE və onun əsasında yeni polimet modifikasiyalarının alınmasının fiziki-kimyəvi əsaslarının müəyyən olunması, onların elektrofiziki, mexaniki və texnoloji xassələrinin yaxşılaşdırılması çox aktual məsələdir.

Bu işdə yüksək təzyiqli polietilenə (YTPE) və onun əsasında qalınlığı 40-50 mkm olan örtük şəkilində konpozisiya materialı alınmışdır.

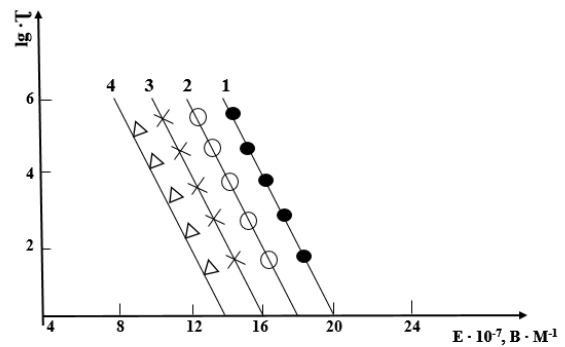
10803-020 markalı qanunlaşdırılmış YTPE-yə təklif olunan əlavə Ftal turşusu (empirik düstur $C_6H_4(CO_2H)_2$) mexaniki qarışdırma metodu daxil edilmişdir. Əlavə kimi istifadə olunan ftal turşusunun (FT) çəki miqdarı 0,01-0,1 kütl.% dəyişir.

Bununla əlaqədar YTPE və onun əsasında əldə olunan yeni polimet modifikasiyalarının elektrik yaşama müddəti bizim təklif etdiyimiz üsulla 50 hs tezliklə dəyişən sahədə təyin edilmişdir. Bu məqsədlə əvvəlcədən hər bir tərkib üçün qalınlığı qabaqcadan məlum olan nümunəni yüksək elektrik sahəsinin təsirinə məruz saxlayaraq, onun ani vaxt ərzində dağılmasına uyğun gələn gərginliyin ədədi qiymət U_g müəyyən edilir. Bu ölçülənin nəticələrinə görə $E = \frac{U_g}{d}$ verilmiş tərkibi nümunə üçün elektrik sahə intensivliyinin böhran E_g qiymətindən kiçik qiymətlərinə görə hesablanmış $U=Ed$ qiymətini tətbiq etdikdə o, ani yox, müəyyən zaman anından sonra dağılır. Bir qayda olaraq, elektrik sahə intensivliyinin $E < g$ uyğun gələn hallarda nümunəyə tətbiq olunan E -nin ədədi qiyməti kiçildikdə, onun elektrik yaşama müddəti T_E artır.

Şəkildə (şəkil 1) YTPE örtüyünün və onun əsasında əldə olunan modifikasiyalarının elek-

trik yaşama müddətinin loqarifmasının dəyişən elektrik sahə intensivliyindən asılı qrafiki verilməmişdir. Əldə olunan təcrübi nəticələrdən aydın görünür ki, ftal turşusu əlavəsi verilmiş miqdarda 0,01-0,1 kütl. % YTPE-nin elektrik yaşama müddətinin dəyişməsinə səbəb olur.

Bu dəyişmə müsbət tərəfə, yəni YTPE örtüyünün elektrik yaşama müddətinin möhkəmliyinin artması (şəkil1) 1, 2, 3, 4 xətləri ilə nəticələnir.

Şəkil 1. YTPE və onun modifikasiyalarının elektrik yaşama müddətinin elektrik sahə intensivliyindən asılılığı: 1. YTPE + 0,05 kütl. % FF; 2. YTPE +0,07 kütl. % 3. YTPE+0,1 kütl. %; 4. YTPE əlavəsiz.

Lakin bütün hallarda elektrik sahə intensivliyi artdıqca nümunələrinin yaşama müddətinin loqarifmi ondan asılı olaraq xətti qanunla azalır. Başqa sözlə, elektrik yaşama müddətinin T_E özü sahə intensivliyindən asılılığı riyazi olaraq $T_E = B \exp(-\beta E)$ kimi istifadə olunur [2].

Burada B və β verilmiş sabitlərdir. Onlar tədqiq olunan materialın növündən və sınaq temperaturundan asılıdır.

Məlumdur ki, ixtiyari polimerə yüksək intensivlikli elektrik sahəsi tətbiq olduqda onun dağılmasının ilkin aktı özünü polimerin qeyri-bircins defektli yerlərində büruzə verir. Polimer dielektrlərdəki bu və ya digər şəkildəki defektlər onlara yüksək elektrik sahəsi təsir etdikdə, ionlaşma prosesinin daha asan şəkildə baş verməsi üçün müvafiq zəmin yaradır.

Qeyd olunan və ya buna oxşar sahələri nəzərə alaraq, FT əlavəsi hesabına YTPPE plyonkasının yaşama müddətinin elektrik möhkəmliyinin effektiv şəkildə artması, hər şeydən əvvəl, onun quruluşunda molekul üstü səviyyədə gədən uyğun dəyişmələrlə əlaqədardır [3].

Beləliklə, modifikator kimi istifadə olunan əlavə polimetdə kristal fazanı artıraraq, onun daha da təkmil formaya düşməsinə, amorf fazanın isə öz növbəsində, azalmasına səbəb olarsa, belə hallarda əsasən ion polimet materialların elektrik yaşama müddəti artır.

Problemin aktuallığı. Xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində polimer materialların geniş istifadə olunması nəticə etibarlı ilə ona gətirib çıxarı ki, verilən kompleks xassələrə malik və xarici faktorların təsirlərinə qarşı stabil olan yeni polimer modifikasiyalar işlənilib hazırlansın.

Bununla əlaqədar olaraq öyrənilən tədqiqat işinin məqsədi yeni polimer modifikasiyaların (verilən elektrik xassələrinə malik və xarici təsirlərə davamlı bir sıra faktorların) temperatur, elektrik boşal-

maları, mexaniki yüklənmə, ultrabənövşəyi şüalanma və sairədir.

Problemin elmi yeniliyi. PEBD-nin elektrofiziki xassələrinin əks etdirən yüksək təzyiqli politetilen aşağı molekulyar üzvü əlavənin tərkibi və miqdarı təyin edilmişdir. PEBD-nin işlənmiş kompozisiyası istifadə olunmuş əlavələrin öz miqdarı və texnoloji yerləşməsi ilə fərqlənir. Optimal PEBD-də elektrik möhkəmliyi və digər dielektrik xarakteristikaların nəzərə alınacaq dərəcədə artmış və aşkar olunmuşdur. Öyrənilmiş PEBD-də kompozisiyası istifadə olunan əlavələrin və onların texnoloji yerləşdirilməsi ilə fərqlənilir. Optimal PEBD-də elektrik möhkəmliyi və digər dielektrik xassələr nəzərə alınacaq dərəcədə artmaya məruz qalmışdır.

Problemin praktiki əhəmiyyəti. Alınan nəticələr verilən elektrik xassələrinə malik GXTPE-nin yeni modifikasiyalarını əldə etməyə imkan verir. Öyrənilən iş modifikatorların kifayət qədər az olması ilə (0,0.1-1,0%) fərqlənir. (Polimer təbəqə üzrə alınan) işlənmiş modifikasiyadan dielektrik materiallar kimi – yüksək gərginlik və kabel texnikasında, həmçinin kondensator yaradılmasında istifadə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Багиров М.А., Абасов С.А., Аббасов Т.Ф. Температурная и временная зависимость электрической и механической прочности полимерных плёнок, физика твердого тела, 15, -1973 -с. 1579.
2. Слущнер А.И. Влияние механического нагружения на кинетику электрического разрушения полимеров. Журнал технической физики, 2008, 78(1) -с. 60-63.
3. Сажин Б.И. Электрические свойства полимеров. 3-е изд. Химии, -1986, -с. 224.

E-mail: ibrahimovramil3003@gmail.com

Rəyçilər: *ped.elm.dok.* A.H. Əliyev,
ped.ü.fəl.dok. İ.A. Cavadov

Redaksiyaya daxil olub: 08.07.2011.

UOT 372.854

Gülnarə Nizami qızı İsmayılova
kimya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ KİMYA FƏNNİNİN TƏDRİSİNDƏ EKSPERİMENTLƏRİN ROLU

Гюльнара Низами гызы Исмаилова
доктор философии по химии
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

РОЛЬ ЭКСПЕРИМЕНТОВ ПРИ ПРЕПОДАВАНИИ ХИМИИ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Gulnara Nizami Ismayilova
doctor of philosophy in chemistry
Azerbaijan State Pedagogical University

THE ROLE EKSPERIMENTS IN TEACHING CHEMISTRY IN GENERAL SCHOOLS

Xülasə. Məqalədə kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi vasitələrindən biri olan eksperimentin növləri, onların oxşar və fərqli cəhətləri barədə məlumat verilir. Qeyd edilir ki, kimya eksperimentində şagirdlər analiz, sintez, müqayisə və s. kimi təfəkkür əməliyyatları ilə sıx əlaqədar olan idrakın ümumi məntiqi metodlarından (induksiya, deduksiya və analogiya) istifadə edirlər.

Açar sözlər: idrak fəaliyyəti, kimya eksperimenti, kimyəvi reaksiya, praktik işlər, nümayiş təcrübələri

Резюме. В статье представляется информация о видах эксперимента, как одного из средств активизации познавательной деятельности учащихся на уроках химии, их схожих и отличительных свойствах. Отмечается использование учащимися методами общей логики (индукция, дедукция и аналогия), тесно связанными анализом, синтезом, сравнением и др. процессами мышления в химическом эксперименте.

Ключевые слова: познавательная деятельность, химический эксперимент, химическая реакция, практическая работа, демонстрационные эксперименты

Summary. The article information on the types of eksperiment is presented as one of the means of activating the cognitive activity of students in chemistry lessons, their similar and distinctive properties. Students use methods of general logic (induction, deduction and analogy) , closely related analysis, synthesis, comparison, and other processes of thinking in a chemical experiment.

Key word: cognitive activity, chemical eksperiments, chemical reaction, practical work, demonstration eksperiments

Azərbaycan Respublikasının təhsil sisteminə aparılan islahatyönlü tədbirlərdə qarşıya qoyulan əsas məqsədlərdən birində deyilir: “Vətənpərvərlik və azərbaycançılıq ideyalarına sadıq olan, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaş və şəxsiyyət yetişdirilməlidir”.

Qeyd olunan bu kimi keyfiyyətlərə malik şəxsiyyətin formalaşdırılmasının bünövrəsi

ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Bu işdə əsas məsuliyyət təhsilverənlərin üzərinə düşür. Bilikləri müstəqil şəkildə əldə etmək, onları bacarığa çevirmək və yaradıcı şəkildə tətbiq etmək imkanlarına malik gənclərin yetişdirilməsində hər bir fənnin özünəməxsus istiqamətləri vardır.

Digər fənlərdə olduğu kimi, kimya fənninin tədrisində də təlimin məqsədlərindən biri

inkişafetdirici funksiyanı yerinə yetirməkdir. İnkişafetdirici funksiyanın yerinə yetirilməsi şagirdlərdə idrak fəaliyyətinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Kimya tədrisində şagirdlərin müstəqil işlərinin təşkili onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafına şərait yaratmaqla yanaşı, kimya fənninə marağın artmasına səbəb olur. Kimya fənninin tədrisi zamanı əsaslı islahat aparmaq üçün aşağıdakı məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- Kimya tədrisinin prinsipləri, üsulları və müasir didaktik priyomlardan, xüsusilə kimyadan eksperimentlərdən istifadə;

- eksperimentlərdən istifadə etməklə kimya tədrisinin tərbiyə imkanları və onların həyata keçirilməsi;

- kimya dərslərinin maraqlı və yüksək səviyyədə keçirilməsi üçün eksperimentlərin təşkili və həyata keçirilməsi;

- kimyanın eksperimentlər vasitəsi ilə praktik aspektinin gücləndirilməsi;

- eksperimentlərdən istifadə etməklə kimya dərslərində şagirdlərin fəallaşdırılması və idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi;

- kimyanın tədrisinin istehsalatla əlaqələndirilməsi.

Kimya dərslərində şagirdlərdə fənnə davamlı maraq oyatmaq, bilikləri möhkəmləndirmək, dərk etmə qabiliyyətini yüksəltmək və müstəqil olaraq bilik əldə etmək bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədilə eksperimentlərin həyata keçirilməsi olduqca əhəmiyyətlidir. Orta məktəb kimya kursunda şagirdlər kimyəvi maddələrin xassələri, kimyəvi çevrilmələr və onların təbiətində, insan həyatında roluna dair bilik sisteminə malik olurlar. Şagirdlərin kimya biliklərinin keyfiyyəti təlimdə müasir texnologiyalardan istifadə olunması, şagirdlərin praktik fəaliyyətinin təşkili, kimya kursunun əsaslarına dair biliklərin müxtəlif şəraitdə müstəqil tətbiq etmək bacarıqlarının olması ilə müəyyən olunur.

Kimyanın tədrisi prosesində məhz kimyəvi eksperiment böyük rol oynayır, çünki o, məktəb kimya təhsilində tədris prosesinin tərkib hissəsidir. Yerinə yetirilməli olan kimyəvi eksperiment hər hansı bir kimya proqramında, eləcə də illik tematik planlaşdırmada (nümayişlər, laboratoriya təcrübələri, praktiki məşğələlər və eksperimental vəzifələr) göstərilməlidir. Kimyəvi

təcrübə müxtəlif formalarda müxtəlif didaktik funksiyaları yerinə yetirə bilər və müxtəlif təlim metodları və vasitələri ilə birləşdirilə bilər. Ümumiyyətlə, eksperiment şagirdlərin müstəqilliyinin tədricən artırılması prinsipi üçün istifadə olunan bir sistemdir. Lakin frontal laboratoriya təcrübələrinin keçirilməsi, təcrübələrin nümayişi, praktiki dərsləri yerinə yetirmək və eksperimental vəzifələrin həlli, müstəqil iş apararkən müəllim rəhbərliyi altında olmalıdır.

Eksperiment (lat - dan. *eksperimentum* - test mənasını verir) - müəyyən şərtlər altında hadisələrin müşahidəsidir, yalnız onun gedişini izləməyə deyil, həm də bu şərtlərə əməl edərək müşahidə etməyə imkan verir. Kimyəvi eksperiment - maddə və kimyəvi reaksiya haqqında biliklərin mənbəyidir.

"Tədrisdə kimya eksperimenti" dedikdə, müəllimin tədris prosesinə daxil etdiyi maddələr (reaktivlər) xüsusi təşkil edilmiş və keçirilən təcrübə şəklində kimya fənninin öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Təcrübə elmi və tədris olaraq bölünə bilər. Eksperiment obyektin və ya hadisənin ən mühüm tərəflərini verilmiş şəraitdə müxtəlif reaktivlərin, texniki vasitələrin köməyi ilə ayırmağa və öyrənməyə imkan verir. Eksperiment lazım olduqda tədqiqatçı tərəfindən təkrarlana bilər. Bu, ətraf aləm haqqında etibarlı məlumatların əldə edilməsi kimi elmi eksperimentin əsas funksiyasını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edir. Tədris eksperimenti elmi eksperimentdən onunla fərqlənir ki, onun nəticələri məlumdur, onun keçirilməsi şərtləri elə seçilib ki, təcrübə və ya onların müşahidəsi prosesində şagirdlər reaksiyanın məlum əlamətlərini aşkar etməli və gözlənilən nəticələrə gəlməlidirlər. Tədris kimyəvi təcrübə, ilk növbədə, əsas məqsədlərinə nail olmaq üçün bir didaktik vasitə kimi hesab edilməlidir.

Məktəbdə kimya eksperimentinin köməyi ilə şagirdlərə hadisələri müşahidə etmək, anlayışlar formalaşdırmaq, yeni tədris materialını öyrənmək, bilikləri möhkəmlətmək və təkmilləşdirmək, praktiki bacarıq və vərdişləri formalaşdırmaq, fənnə marağın inkişafına kömək etmək, şagirdlərin dünyagörüşünü və onların şüurunda dünyanın təbii-elmi mənzərəsini formalaşdırmaq, əmək, əxlaqi, ekoloji tərbiyə və s. öyrətmək olar. Tədris təcrübəsi texniki cəhətdən daha sadədir. Anlayışlardan da göründüyü kimi, eksperiment özünəməxsus araşdırma obyektini,

tədqiqat metodu, yeni biliklərin mənbəyi və vasitəsidir. Kimyəvi reaksiyaların xüsusiyyətləri və müxtəlifliyi kimyəvi təcrübə və tədris prosesinin bütün formaları və bütün mərhələlərində eksperiment sözündən istifadə etməyə məcbur edir. Yəni, yeni materialın izahı zamanı eksperiment öyrənilən mövzunu təkcə müvafiq kimyəvi hallarla deyil, həm də konkret praktiki tətbiqi ilə təsvir etməyə kömək edir, nəticədə şagirdlər kimyanın nəzəri əsaslarını daha şüurlu şəkildə dərk edirlər. Yeni mövzunun izahında eksperimentin istifadəsi müəllimə yeni materialın necə mənimsənildiyini müəyyən etməyə və bu məsələnin gələcəkdə öyrənilməsi üçün metodika və plan müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Kimyəvi eksperimentin funksional əhəmiyyətini belə izah edə bilərik: kimya fənninin tədrisi prosesində eksperiment, birincisi, özünəməxsus tədqiqat obyektini, ikincisi, tədqiqat metodu, üçüncüsü, yeni biliklərin mənbəyi və vasitəsidir. Kimyəvi eksperimentin bu xüsusiyyətləri onun çoxplanlı istifadəsi, praktik əhəmiyyəti, tədris prosesində onun müxtəlif tərəflərini və aşağıdakı funksiyalarını əks etdirir:

- idraki;
- təhsil;
- inkişaf.

Kimyəvi eksperimentin idrak funksiyası ondan ibarətdir ki, o, kimyanın əsaslarının mənimsənilməsi, praktiki problemlərin qoyuluşu və həlli, kimyanın müasir həyatda əhəmiyyətinin üzə çıxarılması üçün vacibdir, mühüm xüsusiyyəti isə odur ki, təcrübə nümayişinin müşahidə prosesində və onların müstəqil yerinə yetirilməsində şagirdlər yalnız maddənin xüsusiyyətləri və kimyəvi proseslər haqqında bilikləri daha tez mənimsəyirlər, həm də nəzəri bilikləri kimyəvi təcrübələrlə təsdiq etməyi öyrənirlər. Müxtəlif şəraitdə kimyəvi çevrilmələri müşahidə edən şagird əmin olur ki, mürəkkəb kimyəvi prosesləri müşahidə etmək olar.

İdrak baxımından, kimyəvi təcrübəni iki qrupa bölmək olar:

1. Birbaşa idrak - öyrənilənlərə fənn haqqında biliklər verən eksperiment (məsələn, maddələrin kimyəvi xassələrini səciyyələndirən təcrübələr).

2. Yardımçı idrak - müəllimin izahını təsdiq edən eksperiment onları əyani edir, dolayısı ilə öyrənilən məsələnin mahiyyətini açıqlayır.

Məktəb kimya eksperimentinin aşağıdakı növləri ayırd edilir:

- nümayiş təcrübələri (demonstrasiyalar);
 - praktik məşğələlər;
 - tədqiqat xarakterli işlər;
 - kimya praktikumu və ya laboratoriya praktikumu;
 - şagirdlərin laborator işləri;
1. Virtual və ev eksperimenti.

Tədqiqat xarakterli eksperimentlər dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda aparıla bilər. Bu tip eksperimentlərin reallaşdırılmasının əsas məqsədi şagirdlərdə motivasiyanı yüksəltmək və idraki maraq dairəsini genişləndirməkdən ibarətdir. Kimya praktikumu tədris vahidlərinin sonunda vahid sistemli məşğələdə qruplaşdırılan praktik işlərdən ibarətdir. Virtual eksperiment dedikdə şagirdlərin rəqəmsal bacarıqlardan istifadə etməklə yeni bilik əldə edə biləcəyi eksperimentlərin nümayişi nəzərdə tutulur. Təhlükəli və insan həyatı üçün ziyanlı olan reaktivlərlə aparıla bilən təcrübələrin ekranda vizual nümayişini müəllim şagirdlərə göstərə bilər.

Qeyd olunan eksperiment növləri içərisində kimya fənninin həyatla əlaqələndirilməsi imkanları geniş olanı ev eksperimentidir. Bu növ eksperimentlər şagirdlərin müstəqil işlərinə aid olub, kimya fənninə marağın artması, eləcə də biliklərin və bir sıra praktik bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ev eksperimentinin tətbiqi şagirdləri yalnız dərslərdən deyil, həm də əlavə, istinad ədəbiyyatından istifadə etməklə müstəqil işə cəlb etməyə kömək edir. Eksperimentin bu növünə aid bir təcrübəni nəzərdən keçirək:

Təcrübə 1. "Rezin yumurta".

İstifadə: sirkə turşusu, toyuq yumurtası, şüşə. Qaynanmış yumurtanı stəkana qoyuruq və sirkəylə onu elə doldururuq ki, o, yumurtanı tamamilə örtür. Dərhal yumurtanın səthindən qaz qabarcıqlarının sərbəst ayrılmasını müşahidə edə bilərik. Bu, qabığın ibarət olduğu kalsium karbonat ilə sirkə turşusunun qarşılıqlı təsirindən baş verən reaksiyadır. Bir müddət sonra qabığın rəngi dəyişməyə başlayacaq. 3 gün sonra sirkə yumurta qabığını tamamilə həll edəcək. Yumurtanı diqqətlə çıxarın və hərtərəfli yuyun. Yumurtanın səthinə basdıqda, o bərk səthdən sıçrayacaq. Əgər qaranlıqda yumurtaya fənin sığısı yönəldilərsə, onda görərik ki, o parıldayır!

İzahat. Əgər toyuq yumurtasını sirkə turşusuna qoysanız və 3 gündən çox saxlasanız, qabıq tamamilə həll olunacaq. Qabıq sirkə ilə reaksiya daxil olan kalsiumdan ibarət olduğuna görə həll olur. Yumurta, eyni zamanda, qabıq və yumurtanın arasında bir pərdə olması sayəsində formasını saxlayacaq.

Ev təcrübələrindən kimyanın tədrisi prosesində istifadənin məqsədüyyğunluğunun və effektivliyinin səbəbi ondan ibarətdir ki, ev eksperimental tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi nəzəri bilikləri şagirdlərin gündəlik həyat təcrübəsi ilə məntiqi cəhətdən əlaqələndirir; biliklərin tətbiq sahəsini genişləndirir; öz hərəkətlərini müstəqil planlaşdırmaq bacarığı əldə edilməklə yanaşı biliyin şüurlu köçürülməsinə kömək edir.

Təcrübə 2. "Portağalın suda üzməsi və ya batması"

Bizə lazım olacaq: iki portağal, su və konteyner.

Bir portağalı bir qabda suya qoyun. O üzməyə başlayacaq. Hətta çox çalışsaq belə, onu boğmaq mümkün olmayacaq. İkinci portağalı qabıqdan təmizləyin və suya qoyun. Portağal boğulacaq. İki eyni portağal, lakin biri boğulan və digəri üzən olur? Portağal qabığına bir çox hava qabarcıqları var. Suyun səthinə itələnmənin səbəbi də bundan ibarətdir. Portağal qabığı olmadan boğulur, çünki sıxışdırılan su daha ağırdır.

Kimyəvi eksperimentin tərbiyəvi funksiyası ondan ibarətdir ki, o, məktəblilərin elmi

dünyagörüşünün formalaşmasına, əmin-amanlığa və əmək ehtiyacına olan tələbatın yaranmasına kömək edir, həmçinin təhsilənlərin müvafiq peşələrə istiqamətləndirilməsi üçün vacibdir. Eksperiment hadisələrin dərk edilməsi metodu kimi çıxış edərək təbiət haqqında elmi biliklərin obyektivliyinin təkzibedilməz sübutu və insanın dərk olunmasının mümkünliyünün sübutudur.

Kimyəvi eksperimentin inkişaf funksiyası ondan ibarətdir ki, o, ümumi elmi və praktiki bacarıq və vərdişlərin əldə edilməsinə və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

Problemin aktuallığı. Orta ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin tədrisində eksperimentlərdən az istifadə olunması şagirdlərdə bu elmə qarşı marağın yaranmamasına səbəb olur. Onlar mövzuları mənimsəməkdə çətinlik çəkir və nəticə etibarilə şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşmasında problemlər yaranır.

Problemin elmi yeniliyi. Kimya təlimi zamanı eksperimentlərdən istifadə edərək şagirdlər mövzuların mahiyyətini daha yaxşı dərk etmiş olurlar. Onlarda elmi dünyagörüşü formalaşır, bilik, bacarıq və vərdişlər inkişaf etmiş olur.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Kimyadan eksperimentlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi zamanı göstərilən fikirlərdən, şagirdlərdə motivasiya yaratmaq və idrak fəallığını artırmaq imkanları ilə bağlı məlumatlardan, verilən tövsiyələrdən bu sahədə fəaliyyət göstərən müəllimlər və tədqiqat aparantları faydalana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // Kurikulum, -2009, № 4.
2. Чернобельская, Г.М. Методика обучения химии в среднем школе, -Москва -2000.
3. Məmmədova A.Z., Hənifəyeva A.Ə. Kimya dərslərində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi vasitələri və imkanları // çKimya məktəbdə, -2017. № 4

E-mail: gulnara.ismaylova@yandex.ru

Rəyçilər: kimya.ü.fəls.dok. dos. **G.G. Şəfaqətova**
kimya.ü.fəls.dok. **N.Y. Babayeva**

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

**XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS**

UOT 372.881.111.1

Nəsibə Əli qızı Tanrıverdiyeva

Sumqayıt şəhəri Y. Məmmədaliyev adına 31 nömrəli elektron orta məktəbin ingilis dili müəllimi

İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ƏYANİLİKDƏN İSTİFADƏ

Насиба Али гызы Танрывердиева

*учитель английского языка электронной средней школы № 31 имени Ю. Мамедалиева
города Сумгаит*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАГЛЯДНОСТИ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Nasiba Ali Tanriverdiyeva

English teacher of electronic secondary school No. 31 named after Y. Mammadaliyev of Sumgayit city

USING VISIBILITY IN ENGLISH LESSONS

Xülasə. Əyanilik öyrənmənin səmərəliliyini artırır, şagirdin dilə daha həvəslə və böyük maraqla yiyələnməsinə kömək göstərir. Əyanilik prinsipi məktəblilərin zehni fəaliyyətini səfərbər etməyə, dil dərslərinə marağın meydana gəlməsinə, tədris materialının həcmnin genişləndirilməsinə, şagirdlərin yorğunluğunun azaldılmasına, yaradıcı təxəyyülünün məşq edirilməsinə, iradənin səfərbər olunmasına və öyrənmənin asanlaşdırılmasına öz töhfəsini verir.

Açar sözlər: *əyanilik, təlimdə əyanilik, əyanilik prinsipi, ingilis dili dərsləri, əyaniliyin tətbiqi*

Резюме. Наглядность повышает эффективность обучения, помогает ученику изучать язык более увлеченно и с большим интересом. Принцип наглядности способствует мобилизации мыслительной деятельности школьников, формированию интереса к урокам языка, расширению объема учебного материала, снижению утомляемости учащихся, тренировке творческого воображения, мобилизации воли и облегчению обучения.

Ключевые слова: *наглядность, наглядность в обучении, принцип наглядности, уроки английского языка, применение наглядности*

Summary. Visibility increases the effectiveness of learning, helps the student to learn the language more enthusiastically and with great interest. The principle of visibility contributes to the mobilization of the mental activity of schoolchildren, the formation of interest in language lessons, the expansion of the volume of educational material, the reduction of student fatigue, the training of creative imagination, the mobilization of the will and the facilitation of learning.

Keywords: *visibility, visibility in teaching, the principle of visibility, English lessons, the use of visibility*

Müəllimlər təlim prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi, şagirdlərin (tələbələrin) tədris materialını lazımı səviyyədə mənimsəmələri üçün bir sıra prinsiplərdən faydalanırlar. Diqqət yetirək: təlimin əməklə, həyatla əlaqələndirilməsi prinsipi, təlimin elmilik prinsipi, təlimin siste-

matiklik prinsipi, təlimin şüurluluq və fəallıq prinsipi, təlimin tərbiyəedici və inkişafetdirici prinsipi, təlimin əyanilik prinsipi, müvafiqlik prinsipi və s. Bunların arasında əyanilik prinsipi özünəməxsus rol oynayır.

Görkəmli Azərbaycan filosofu Əbülhəsən Bəhmənyar biliklərin qazanılmasında duyğu üzvlərinin roluna yüksək qiymət verirdi. Bəhmənyar yazırdı: “İnsan yalnız duyğudan gələn, yaxud duyğunun təsdiqlədiyi şeyə inanır”.

Əyanilik prinsipinin qədim tarixi vardır. XVII əsrdə çex pedaqoqu Y.A. Komenski əyaniliyin əhəmiyyətinə diqqəti yönəldərək, əyaniliyi təlimin səmərəliliyində başlıca məsələ kimi dəyərləndirirdi.

Yan Amos əyaniliyi təlimdə “qızıl qayda” adlandırır. Ona görə də məsləhət bilirdi ki: “...mümkün olan hər şeyi duyğularla qavramağa təqdim etmək qoy müəllimlər üçün qızıl qayda olsun, yəni görünəni – görmə duyğusuna, iyi – iyilmə duyğusuna təqdim etməli” (1).

I.H. Pestalotsi təfəkkürün əyaniliklə əlaqələndirilməsini vacib hesab edirdi. O, məktəbliləri təbiət hadisələrinə, bitkilərin həyatına göz qoymağa çağırır, onları təcrübəçilik işlərinə cəlb edirdi.

Adolf Disterveq əyaniliyi təlimin başlıca prinsipi sayırdı.

K.D. Uşinski də təlimin prinsipləri sırasında əyaniliyi çox mühüm prinsip kimi irəli sürürdü. Onun fikrincə, “Uşağın təbiəti aydın bir surətdə əyanilik tələb edir. Uşağa, ona məlum olmayan beş kəlmə söz öyrətməyə çalışın, o, bunların üzərində bir müddət və əbəs yerə əzab çəkəcəkdir. Lakin bu cür 20 kəlməni şəkillərlə əlaqələndirin və uşaq bunları çox asanlıqla mənimsəyəcəkdir. Siz uşağa sadə bir fikri izah edirsiniz, o sizi anlamır; həmin uşağa mürəkkəb bir şəkli izah edin, o sizi çox tez anlayır. Eyni qabiliyyətə malik olan iki uşağa eyni hadisəni iki müxtəlif yolla nağıl etməyi təcrübə edin: birinə şəkil üzrə, o birinə isə şəkilsiz nağıl edin – o zaman uşaq üçün şəklin bütün əhəmiyyətini qiymətləndirəcəksiniz” (2).

K.D. Uşinski “Əyani təlim nədir?” sualına aşağıdakı şəkildə cavab verirdi: Bu, mücərrəd təsəvvürlər və sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranılan konkret obrazlar üzərində qurulan bir təlimdir: bu obrazlar müəllimin rəhbərliyi ilə təlim zamanı da qavranıla bilər, qabaqcadan uşağın müstəqil müşahidəsi vasitəsilə də qavranılmış ola bilər, belə ki, müəllim bu təlimi uşağın ruhunda mövcud olan hazır obrazlar üzərində qurur” (2).

Əyanilik dövrümüzdə də aktuallığını itirməmişdir. Azərbaycan pedaqoqları da təlimdə əyanilik prinsipinin roluna yüksək qiymət ver-

mişlər və verirlər. Prof. M.Ə. Muradxanovun sözləridir: “Əyanilik prinsipi təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranılan konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmağa deyilir” (3).

Professor əyaniliyə aşağıdakı tərfi verirdi: “Əyanilik prinsipi təlimi mücərrəd sözlər üzərində deyil, uşaq tərəfindən bilavasitə qavranılan konkret şeylər və hadisələr üzərində qurmağa deyilir” (3).

Prof. A.N. Abbasov yazır: “Müəllim real gerçəkliyin predmetlərinin məktəblilər tərəfindən qavranılmasına və onların şüurunda əks olunmasına əyanilik vasitələrinə əsaslanmaqla daha tez və asanlıqla nail olur. Əyanilik, müxtəlif vəziyyətlərdə şagirdlərdə təlim əməyinə münasibət münasibət yaradır, onların idraki maraqlarını stimullaşdırır, obrazların hərtərəfli formalaşdırılmasına, biliklərə möhkəm yiyələnməyə, dərslərin hər dəqiqəsindən səmərəli istifadə olunmasına və vaxta qənaət edilməsinə, biliklərin həyatla, ölkəmizdə aparılan dinc quruculuq işləri ilə əlaqələndirilməsinə şərait yaradır” (4).

"Əyanilik " anlayışı "düşünmək" anlayışı ilə sıx surətdə bağlıdır. Xarici dili, o cümlədən ingilis dilini mənimsəyərkən qarşıda mühüm vəzifə dayanır – obyektiv dünyanı ikinci dil formalarında əks etdirmək üçün bir sistem yaratmaq.

İngilis dilinin öyrənilməsi zamanı əyanilik heç də yalnız mühüm vasitə sayılmır, eyni zamanda nitqin situasiya şərtliliyini mənimsəmək vasitəsi kimi özünü göstərir.

Əyaniliyin vasitəsi ilə şifahi ünsiyyətin tətbiq olunduğu təhsil vəziyyətləri yaradılır, nəticədə obyektiv reallığa və həyat vəziyyətlərinə nitq reaksiyası mənimsənir.

İngilis dilinin tədrisində əyaniliyə yer verilməsi situasiyalı əyanilik şəkildə təzahür edir. Dillərin tədrisi zamanı əyanilik hissi qavrayışdan ötrü imkan və şərait yaradır.

Əyanilik öyrənmənin səmərəliliyini artırır, şagirdin dilə daha həvəslə və böyük maraqla yiyələnməsinə kömək göstərir. Əyanilik prinsipi məktəblilərin zehni fəaliyyətini səfərbər etməyə, dil dərslərinə marağın meydana gəlməsinə, tədris materialının həcmində genişləndirilməsinə, şagirdlərin yorğunluğunun azaldılmasına, yaradıcı təxəyyülünün məşq etdirilməsinə, iradənin səfərbər olunmasına və öyrənmənin asanlaşdırılmasına öz töhfəsini verir.

Yeni pedaqoji tərəkür şəraitində ümum-təhsil məktəblərində ingilis dilinin tədrisinin əsas məqsədi öyrənilən xarici dildə mədəniyyət-lərərası ünsiyyətdə iştirak etməyə qadir, yazılı və şifahi nitqə malik şagird şəxsiyyətinin inkişaf etdirilməsidir.

Məktəblilər üçün səciyyəvi sayılan vizual-obrazlı tərəkür onların inkişafından ötrü vacibdir. Öyrənilən mövzunu duymaq, bütövlükdə qavramaq imkanını əldə olunur.

Təlimin səmərəliliyi şagirdin hiss orqanlarının qavramada fəal iştirakının dərəcəsiindən xeyli dərəcədə asılıdır.

Daha yaxşı yadda qalan nəzəriyyə əyani vəsaitlərin köməyi ilə təqdim edilir. Əyanilik müsbət motivasiyanın formalaşdırılmasının təsirli vasitələrindən sayılır. Fəqət əyanilik tək cəbu və ya digər mövzunun sadə nümayişi kimi qəbul edilməməlidir.

İngilis dilinin tədrisində vizuallaşdırmanın ayrı-ayrı növləri iki əsasa malikdir:

I. Linqvistik əyanilik.

II. Qeyri-linqvistik əyanilik.

Linqvistik əyaniliyə aiddir:

1. Kommunikativ-nitq görmə qabiliyyəti, nitqdə (şifahi və yazılı) dil hadisəsinin kommunikativ-semantik funksiyasının əyani nümayişi.

2. Dil hadisələrinin təcrid olunmuş formada (fonemlər, morfemlər, sözlər, cümlələr və s.) şifahi və ya yazılı formada nümayişi.

3. Linqvistik və qrammatik, diaqrammatik əyanilik (diaqramlar, cədvəllər və s.)

Qeyri-linqvistik əyaniliyə gəldikdə, vizuallaşdırma ətrafdakı reallığın ekstralingvistik amillərini təqdim etməyin bütönlüyünü əhatə edir. Buraya daxildir: təbii, vizual vizuallaşdırma (şəkillər, lentlər, filmlər).

Vizual tədris metodlarından faydalanarkən bəzi şərtlər göslənilməlidir. Onları qeyd edək:

1) əyanilik şagirdlərin yaşına uyğun gəlməlidir;

2) əşya və obyektlər nümayişi etdirilərkən izahatlar aydın olmalıdır;

3) müşahidə elə təşkil olunmalıdır ki, məktəblilər nümayiş etdirilən obyektə aydın görə bilsinlər;

4) əyanilik tədris materialının məzmununa tam uyğun gəlməlidir;

5) əyaniliyə dərsin yalnız uyğun anında müraciət edilməlidir;

6) lazımi məlumatı əyani vəsaitdə və ya nümayiş cihazında tapmağa şagirdlərin özləri cəlb olunmalıdır və s.

Bəzən eyni məsələlərlə tanışlıq zamanı müxtəlif növ əyani vəsaitlərdən faydalanmaq lazım gəlir. Digər fənlərin tədrisində olduğu kimi ingilis dili dərslərində də yerli-yersiz əyaniliyə müraciət etmək yolverilməzdir. Əyani vəsaitlərdən məqsədyönlü istifadə etmək çox vacibdir, çünki bütönlük şagirdlərin diqqətini cəmləşdirməyi və onların ən vacib məsələlər üzərində düşünməyini cətinləşdirir.

Tədrisdə əyani vəsaitlərdən necə gəldi istifadə faydalı deyil, əksinə, istər biliklərə yiyələnmədə, istərsə də məktəblilərin inkişafına zərər verir. Şagirdlərdə lazımi obrazlı təsvirlər mövcud olduqda, onlardan anlayışlar formalaşdırmaq, məktəblilərin mücərrəd tərəkürünü inkişaf etdirmək üçün faydalanmaq mümkündür. Haqqında bəhs edilən qayda yalnız orta və yuxarı siniflərə deyil, eyni zamanda ibtidai siniflərə də aiddir.

Tədrisdə əyanilik ona görə əhəmiyyətli ki, ətraf aləmin cisim və proseslərinin qavranılması nəticəsində şagirdlərdə obyektiv reallığı düzgün əks etdirən ideyalar formalaşır, həmçinin mənimsənilən hadisələr təhsil vəzifələri ilə bağlı olaraq təhlil edilir və ümumiləşdirilir.

Əyani vəsaitlərdən faydalanmaq şagirdlər arasında yalnız obrazlı təsvirlər yaratmaq üçün deyil, həm də anlayışlar formalaşdırmaq, mücərrəd əlaqə və asılılıqları anlamaq üçün gərəkdir.

Əyani vəsaitlərdən istifadə hökmən müəllimin sözü ilə həmahəng olmalıdır. Sözlərin və əyani vasitələrin birləşmə formalarını, onların variantlarını və müqayisəli səmərəliliyini başa düşmək müəllimə didaktik tapşırığa, proqram materialının xüsusiyyətlərinə və konkret təlim şəraitinə uyğun olaraq əyani vasitələrdən yaradıcı şəkildə faydalanmağa öz köməyini göstərir.

Əyanilik şagirdləri fəallaşdırır, onların şüurluluğunu artırır.

Pedagoji ədəbiyyatda əyanilik prinsipinin səmərəli tətbiqini stimullaşdıran bir sıra qaydalar göstərilir. Onlardan bəzilərinə diqqət mərkəzinə gətirək:

1) yadda saxla – məktəbli əsasən formalarda, rənglərdə, səslərdə, hissələrdə düşünür: odur ki, mücərrəd anlayışlara və sözlərə deyil, onun bilavasitə qəbul etdiyi xüsusi təsvirlərə söykənən vizual təhsilə ehtiyac duyulur;

2) didaktikanın qızıl qaydası - hisslərlə qavramaq üçün təqdim edilə bilən hər şey, yəni: görünəni - görmə ilə qavramaq üçün, eşidiləni – eşitməklə, qoxunu - qoxu ilə, dadbilməni – dadına görə, toxunula biləni - toxunmaqla...

3) özünüzü heç zaman görünmə ilə məhdudlaşdırmayın - görünmə məqsəd deyil, öyrənmək, düşüncəni inkişaf etdirmək vasitəsidir,

4) əyanilikdən təkə illüstrasiya üçün deyil, eyni zamanda problemlə vəziyyətlərin meydana gətirilməsi üçün, müstəqil bilik mənbəyi kimi faydalanılmalıdır. Müasir əyanilik şagirdlərin səmərəli axtarış və tədqiqat işini təşkil etməyə şərait yaradır;

5) əyani vəsaitlərdən faydalanaraq, onları əvvəlcə bütövlükdə, sonra əsas və ikinci dərəcəli, daha sonra isə, yenidən bütövlükdə nəzərdən keçirmək lazımdır;

6) müxtəlif növ əyani vəsaitlərdən faydalanmaq məsləhətdir, fəqət hədsiz əyani vəsaitlərə uymaq məqsəduyğun deyildir: bu, şagirdlərin diqqətini yayındırır və əsas məsələyə, problemə (mövzuya, tədris materialına) yiyələnməyi çətinləşdirir;

7) çalışın əyani vəsaitləri şagirdlərlə birgə özünüz hazırlayın: ən yaxşısı şagirdlərin özləri tərəfindən hazırlanmışdır;

8) əyani vasitələrdən faydalanmaqla şagirdlərin diqqətini, müşahidəsini, təfəkkür mə-

dəniyyətini, konstruktiv yaradıcılığını, öyrənməyə marağı formalaşdırmaq;

9) unutmaq lazım deyil ki, görmə qabiliyyəti, diqqətsiz və ya bacarıqsız istifadə olunarsa, şagirdləri əsas problemi həll etməkdən uzaqlaşdırır, məqsədi parlaq alətlə əvəz edə biləcək güclü bir vasitədir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən, aşağıdakı nəticəyə gəlmək mümkündür:

Hər bir fənn müəllimi, o cümlədən ingilis dili müəllimi əyani vasitələrdən faydalanmaqla vizualların tədris prosesində hansı vəzifəni yerinə yetirməli olduğunu və ya vizual vasitələrin tətbiqi nəticəsində kommunikativ nitqin formalaşmasında hansı rolu oynamalı olduğunu dəqiq başa düşməlidir.

Gəldiyimiz nəticə bundan ibarətdir ki, əyanilik doğrudan da ingilis dilinin öyrədilməsi, həmçinin kommunikativ nitqin formalaşmasından ötrü son dərəcə vacibdir.

Problemin aktuallığı. Əyanilik prinsipi digər fənlərin tədrisində olduğu kimi ingilis dili təlimində də aktuallıq daşıyır.

Problemin yeniliyi. İngilis dili dərslərində əyaniliyin tətbiqinin faydalılığı diqqət mərkəzində dayanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə gənc tədqiqatçılar üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Komenski Y.A. Böyük didaktika / Y.A. Komenski. - Bakı: Elm və təhsil, -2012. -388 s.
2. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1953.
3. Pedaqogika: Ali məktəblər üçün dərslik. Prof. M.Ə. Muradxanovun ümumi redaktorluğu ilə. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1964.
4. Abbasov A.N. Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2015.

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok.* F.Ə. Rzayeva,
ped.ü.fəls.dok. L.A. Məmmədli
E-mail: Nesibe_31@mail.ru
Redaksiyaya daxil olub: 22.09. 2022

UOT 372.881.116.11

Лариса Владимировна Колесникова
доктор философии по педагогике, доцент,
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет
<https://orcid.org/0000-0002-0436-4050>

СИСТЕМА УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ НА ОСВОЕНИЕ ПОСТРОЕНИЯ ТЕКСТА

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

MƏTNİN QURULMASINI MƏNİMSƏMƏK ÜÇÜN MƏŞQLƏR VƏ TAPŞIRIQLAR SİSTEMİ

Larisa Vladimirovna Kolesnikova
doctor of philosophy in pedagogy, associate professor

A SYSTEM OF EXERCISES AND TASKS FOR MASTERING THE CONSTRUCTION OF A TEXT

Резюме. В статье дана система упражнений, заданий, которые используются для совершенствования умений и навыков устной речи студентов, изучающих русский язык как иностранный. Упражнения направлены на выполнение дискурсивных, логических действий, формирование текстовых заданий, определяющих коммуникативные умения. Упражнения на основе текста способствуют глубокому пониманию языковых явлений и употреблений их в речи.

Ключевые слова: система упражнений, навык, текстовая работа, структура, языковой характер

Xülasə. Məqalədə rus dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrin şifahi nitq bacarıq və bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün istifadə olunan məşq və tapşırıqlar sistemi təqdim olunur. Təlimlər diskursiv, məntiqi hərəkətlərin yerinə yetirilməsinə, ünsiyyət bacarıqlarını müəyyən edən mətn tapşırıqlarının formalaşdırılmasına yönəlib. Mətn əsaslı məşqlər dil hadisələrinin dərinə dərk edilməsinə və onların nitqdə istifadəsinə kömək edir.

Açar sözləri: tapşırıqlar sistemi, bacarıq, mətn işi, quruluş, dil xarakteri

Summary. The article provides a system of exercises and tasks that are used to improve the skills and abilities of oral speech of students studying Russian as a foreign language. The exercises are aimed at performing discursive, logical actions, forming text tasks that determine communication skills. Text-based exercises contribute to a deep understanding of linguistic phenomena and their use in speech.

Key words: system of exercises, skill, text work, structure, language, character

В системе упражнений, заданий определяются целью обучения: видеть и понять тему и замысел текста, а в содержании текста определить общее и частное, т.е. создать текст и зафиксировать его в устной или письменной речи. Так как одним из основных дидактических принципов является принцип прочности и действенности форми-

руемых умений и навыков, для достижения такого рода умений и навыков имеет значение распределение материала во времени, учитывается ограничение учебного времени и его ресурсы. Упражнения принято отмечать по конечным умениям на упражнения в говорении, чтении, аудировании и письме. Все они выступают в тесной взаимосвязи.

Опираясь на точку зрения большинства методистов, мы отмечаем, что рецепция и продукция – взаимосвязанные виды речевой деятельности. Говорение и письмо не могут существовать без аудирования и чтения. Совершенствование навыков и умений устной речи должно осуществляться в комплексной работе над всеми видами речевой деятельности с учетом лингвистических и экстралингвистических особенностей того вида речевой деятельности, которые подлежат усвоению. Система упражнений создается для решения таких задач, как: сообщение знаний учащимся и развития навыков, речевых умений. С.Ф.Шатилов рассматривает упражнения как «специально организованное в учебных условиях одно – или многоразовое выполнение отдельной или ряда операций либо действий речевого (или языкового) характера» в целях их совершенствования.

В методике преподавания иностранных языков разработаны принципы создания системы упражнений, которые легли в систему упражнений для совершенствования навыков и умений устной речи, учет взаимодействия различных видов речевой деятельности в процессе обучения, учет постепенного нарастания трудностей. Именно текст позволяет осуществить работу над усвоением языковых знаний и развитием умений их использования в речевой деятельности.

При работе с текстом для его чтения или прослушивания нами предлагаются предтекстовые задания, которые действуют на устранение смысловых и языковых трудностей понимания текста и воспроизведения текста. Основная задача предтекстовых заданий состояла в семантизации незнакомых слов, которые есть в тексте. Текст рассматривается как носитель информации. На основе анализа текстовых образцов, которые даются в каждом занятии, последовательно отрабатываются логико-понятийные операции: восстановление основного информационного содержания текста, целевая трансформация информативного содержания, комбинирование информативного содержания текста. Структура занятий базируется на основе различного подхода к тексту-источ-

нику и к характеру заданий, которые выполняются с текстом.

Предтекстовый этап ставит своей целью:

- подготовить обучающегося к построению текста
- объяснить значение непонятных малоупотребляемых слов (толкование по словарю, подбор синонимов и так далее)
- определение лексической связи внутри тематической организации слов
- подготовить речевой аппарат к воспроизведению готового текста

При выполнении упражнений языкового характера идет обогащение словарного запаса обучаемых, совершенствуются умения управлять смысловыми связями между лексическими единицами. Обучая студентов изучению текста, необходимо учитывать и специфику их будущей профессии, поэтому на практических занятиях мы использовали и упражнения, и тексты тематического характера.

Упражнения этого типа предусматривают выполнение дискурсивно-логических действий, направленных на лингвистическую и стилистическую форму слова, словосочетания, фразы. Они делятся в зависимости от характера обратной связи на упражнения, сопровождаемые ключом, и упражнения без ключа.

Основная цель притекстовой работы состоит в исправлении и правлении процессами понимания текста, которые направлены на формирование текстовых заданий, умений, определяющих коммуникативные умения. К текстовым умениям относятся умения, конкретизирующие восприятие и создание смысловой, структурной и коммуникативной целостности текста.

Работа над текстовым материалом на при текстовом этапе определила необходимость включения притекстовых заданий, выполняемых в ходе чтения и аудирования текстов.

К притекстовым заданиям относятся:

- прочитать (прослушать) текст и разбить его на смысловые части
- выделить основную информацию в каждой части
- выделить ключевые слова и словосочетания в каждой части

- составить план текста в форме вопросов
- придумать свое название текста
- сформулировать основную мысль текста

Задача предтекстовой работы с текстом – сообщить новые для учащихся факты о жизни и творчестве автора произведения, укрепить лексико-грамматические знания, пробудить у студентов желание поближе познакомиться с произведениями искусства и им подобными. На этом этапе предлагаем следующие упражнения и задания:

1. Прочитать текст и найти слова, словосочетания не известные им
2. Найти эквивалент данным словосочетаниям в родном языке
3. Использовать справочный материал, объяснить следующие понятия.
4. Дать свои словосочетания и слова с синонимичными глаголами, или существительными
5. Прочитать предложения, найти слова, раскрывающие основную мысль
7. Указать в микротексте существительные, характеризующие главный образ, состояние или характер человека
8. Из словосочетаний и слов составить микротекст, используя наглядный материал
9. Прочитать текст, выделить слова и словосочетания, воспроизвести микротекст
10. Подобрать к словосочетаниям синонимы и составить с ними предложения

Вид предтекстовой работы – устные и письменные задания по грамматике, лексике, словообразованию, синтаксису; диалог, ответ на вопросы преподавателя. Все задания направлены на то, чтобы подготовить обучающегося на неродном языке к полноценному восприятию материала – текста. Эти задания могут снизить уровень трудновсваиваемых слов, словосочетаний при работе с текстом.

В ходе предтекстовой работы с текстом необходимо проверить освоение следующих умений:

- 1) определить жанр текста и на этой основе предопределить типичный для текстов этого жанра набор тем содержания
- 2) установить содержание и объем ключевых слов, содержащихся в формулировке темы текста

- 3) выбрать главную мысль текста

Цель работы над инокультурным текстом – обучение нерусских студентов чтению научной, научно-публицистической и художественной литературы. Есть многие особенности у нерусских учащихся такие, как не всегда доступно правильное «мысленное произнесение» текста как национально-культурного или уровня, и они могут быть восприняты только по акустическим каналам. Одним из существенных вариантов представления текста является чтение текста вслух преподавателем. Преподаватель, являясь носителем языка, может убедительно передать эмоциональное и смысловое содержание текста. Также преподаватель при чтении выбирает свой вариант текста с тем, чтобы прослушивание текста не создало учащихся дополнительных трудностей.

На этом этапе предлагаются следующие задания и упражнения:

- 1) прочитать заголовок текста, определить по нему основную тему текста
- 2) читать текст, обратить внимание на выделенные слова и словосочетания, объясняя их значение
- 3) передать смысл высказывания, употребляя данные в скобках слова
- 4) прочесть текст, определить вступление, основную часть, заключение
- 5) прочитать абзац текста и поставить вопросы к каждому предложению
- 6) составить и записать вопросы, ответы на которые помогут вам пересказать текст, используя словосочетания и слова
- 7) найти в тексте средства связи между предложениями

На завершающем этапе работы с текстом выполняются послетекстовые упражнения. Упражнения по работе с текстом отрабатываются с целью постепенного перехода к после текстовым заданиям, которые должны научить студентов самостоятельно работать с материалом, давать сжатые и развернутые высказывания монологического характера, творчески использовать учебный материал любого типа текста, самостоятельно находить и применять в последующих заданиях опорные слова, словосочетания, предложения

и давать свои примеры, а не просто заучивать ключевые слова и словосочетания наизусть.

В методике преподавания иностранных языков важная роль отводится послетекстовым заданиям, так как они готовят обучающихся на высший, последний уровень владения языком – составление собственного монологического или диалогического высказывания. На данном этапе необходимо проверить степень понимания всего текста при помощи некоммуникативных и условно-коммуникативных – упражнений. Послетекстовые упражнения являются самым главным в процессе обучения они контролируют лексико-грамматические навыки учащихся. Целью послетекстовых упражнений является овладение лексикой разнообразной и грамматически правильной русской речью. На данном этапе студенты должны дать оценку прочитанному тексту с точки зрения подачи новой информации.

Упражнения на основе текста способствуют более осмысленному и глубокому пониманию обучающимися языкового явления и использованию в устной речи. Одним из видов устной речи является монолог. Для построения монологического высказывания необходимы следующие речевые умения:

- понимать содержание отдельных частей текста
- понимать содержание всего текста
- выделить основную и второстепенную информацию
- запомнить и оставить в памяти главное содержание текста
- сделать собственное сообщение по содержанию текста

Литература

1. Бабайлова А.Э. Текст как продукт, средство коммуникации при обучении неродному языку. Саратов, -2005 -86 с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва, -2007 -101 с.
3. Пассов Е.И. Теоретические основы обучения иноязычному говорению. Воронеж, -1999 -150 с.
4. Якунин В.Л. Обучение как процесс управления. Москва, -2008 -55 с.
5. По-русски без ошибок! Пособие по грамматике русского языка для иностранных учащихся. Москва, -2016

- уметь составлять текст по общему содержанию

- уметь аргументировать свою точку зрения по изученному материалу.

В ходе обучения нерусских учащихся русскому языку как неродному общению может происходить в рамках жизненных ситуаций в виде диалога, беседы, дискуссии. В ходе подобных диалогов наблюдается раскрытие проблемы, темы дискуссии. Источником вопросов и ответов для такой беседы, дискуссии может служить как целый текст, так и микротексты.

Дискуссии включают в себя краткие и полные монологические высказывания, вопросы и ответы, доказательства собственного мнения и отстоять его. Важным является то, чтобы все участвующие в дискуссии, беседы имели возможность высказать свое отношение к обсуждаемому тексту, а этот служит целью коммуникативного обучения.

Актуальность проблемы. Упражнения языкового характера являются основным компонентом в обучении языку. В изучении РКИ была разработана система упражнений, которая служит для совершенствования навыков и умений при коммуникативном общении.

Новизна проблемы. Система заданий и упражнений способствует навыкам определения текста, его темы. Данная система направлена на формирование умений общения с применением комбинированных текстов, которая включает в себя этапы работы с текстом.

Практическая значимость проблемы. Практическая значимость данной статьи заключается в преодолении трудностей РКИ с применением системы упражнений по тексту. Урок русского языка в нерусской аудитории должен быть построен в форме диалога, дискуссии.

E-mail: larisa37288@gmail.com

Рецензенты: док. филол. наук, доц. **Ф.С. Бахшиева**
док. филос. по филол, доц. **С.А. Садыхова**

Redaksiyaya dsaxil olub:04.07.2022.

UOT 372.881.116.11

Sudabə Məmməd qızı Məmmədova
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertant
Bakı Slavyan Universiteti

DIALOQ RUS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ÜNSİYYƏT VASİTƏSİ KİMİ

Судабə Мамед гызы Мамедова
диссертант по программе доктора философии
Бакинский Славянский Университет

ДИАЛОГ КАК СРЕДСТВО ОБЩЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Sudaba Mammad Mammadova
doctoral student in the program of doctor of philosophy
at Baku Slavic University

DIALOGUE AS A MEANS OF COMMUNICATION IN THE PROCESS OF TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE

Xülasə. Qlobal inteqrasiya prosesləri, kütləvi miqrasiyalar, beynəlxalq münasibətlərin intensivləşməsi, informasiya məkanının genişlənməsi ilə bağlı mövcud sosial-mədəni vəziyyət müasir sivilizasiyanın fundamental elementlərindəndir. Məqalədə tələbələrin rus dilini dialoq vasitəsilə daha dərinlən mənimsəməsindən bəhs edilir. Yeni sözlərin öyrənilməsində, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin və nitqin inkişafında dialoqun böyük rolu olduğu bildirilir.

Açar sözlər: *dialoq, tələbə, rus dili, söhbət*

Резюме. Современная социокультурная ситуация, связанная с глобальными интеграционными процессами, массовыми миграциями, активизацией международных отношений, расширением информационного пространства, является одним из фундаментальных элементов современной цивилизации. В статье говорится о более глубоком овладении учащимися русским языком через диалог. А также диалог играет большую роль в изучении новых слов и выражений, развитии межкультурной коммуникации и речи.

Ключевые слова: *диалог, студент, русский язык, беседа*

Summary. The current socio-cultural situation associated with global integration processes, mass migrations, the intensification of international relations, and the expansion of the information space is one of the fundamental elements of modern civilization. The article talks about a deeper mastery of the Russian language by students through dialogue. And also dialogue plays a big role in the study of new words and expressions, the development of intercultural communication and speech.

Key words: *dialogue, student, the Russian language, conversation*

Межкультурное толерантное поведение есть способ выражения языковой личности. Более всего индивидуальные черты речевого портрета высвечивает неофициальная по преимуществу сфера речи, то есть то, что обычно называют повседневным общением. Именно в языковом существовании, ядром

которого выступает жизненная идеология (М.М. Бахтин), наиболее ярко и отчетливо проявляется своеобразие каждой языковой личности. Языковое сознание говорящего индивидуума отражает накопленные в течение всей жизни человека социально-психологические впечатления. Современная

социокультурная ситуация, обусловленная глобальными интеграционными процессами, массовыми миграциями, активизацией международных связей, расширением информационного пространства, указывает на необходимость межкультурного диалога и уважения разнообразия культур, которые являются основополагающими элементами современных цивилизованных отношений.

Обсуждение формирования эффективного и результативного диалога является целью исследования. Поскольку именно в диалоге «проявляется подлинное бытие языка».

В начале третьего тысячелетия страны – члены ЮНЕСКО единодушно приняли всеобщую декларацию о культурном разнообразии, которая утверждает межкультурный диалог в качестве наилучшей гарантии мира.

Процесс формирования межкультурной коммуникации у студентов направлен на то, чтобы извлечь из соприкосновения с «чужим» максимальную пользу для собственного развития. Одной из основных учебных единиц эффективного формирования толерантной языковой личности в процессе обучения межкультурной коммуникации является диалог. Это обстоятельство подчеркивает необходимость выдвижения на первый план повышения качества знаний, умений и навыков учащихся по русскому языку. Приобщение студентов к структурно-системному фонду изучаемого языка должно означать осознание ими всех уровней системы языка.

Диалог, как философское понятие, возник в Греции (IV в. до н.э.). Слово «диалог» произошло от греческого *dialogos* и имеет значение «беседа». Именно в Греции диалог впервые стал самостоятельным жанром с особым недогматическим способом разъяснения философской мысли. Сложился он в кругах, близких Сократу, и был рассчитан на школьную аудиторию. Диалоги Сократа существовали только в устной форме, так как он сознательно избегал письменных сочинений, считая их лишь подражанием диалогу. Античный философ Сократ считал, что содействовать духовному развитию человека

можно посредством диалогов, в которых скрыты важные духовно-этические принципы, и, опираясь на них, человек способен создавать основные точки опоры для собственной жизни. Основная мысль учения Сократа в том, что именно в диалоге с другими происходит самоопределение и духовное становление личности.

Б.М. Гасанов предложил для обозначения этой коммуникативной среды общения человека термин «языковое существование», т.е. «продолжающийся на протяжении всей жизни личности процесс ее взаимодействия с языком. В этом процессе язык выступает одновременно как объект, над которым говорящий постоянно работает, приспособлявая его к задачам, возникающим в его текущем жизненном опыте, и как среда, в которую этот опыт оказывается погружен и в окружении которой он совершается (Б.М. Гасанов 1996: 5).

«В этом своем качестве он выбирает в себя и отражает в себе уникальное стечение обстоятельств, при которых и для которых он был создан: коммуникативные намерения адресата и адресанта, их взаимоотношения; всевозможные обстоятельства - крупные и мелкие, определяющие важные или случайные события; общие идеологические черты и стилистический климат эпохи в целом, и той конкретной среды и конкретных личностей, которым сообщение прямо или косвенно адресовано; и, наконец, - множество ассоциаций с предыдущим опытом, так или иначе попавших в орбиту данного языкового действия» [Гасанов 1996: 10].

Диалог-это не только презентация своей культурной позиции и ценностей, но и высвобождение места, территории для иной культурной позиции и ценностей. При этом в процессе диалога преодолевается замкнутость и односторонность взаимодействующих культур. «Чужая культура в глазах другой культуры раскрывает, развивает, формирует себя полнее и глубже. Другая культура ищет в ней ответы на свои вопросы. И чужая культура отвечает ей, открывая новые свои стороны, новые смысловые глубины» (М.М. Бахтин). Диалог предстает как продукт коммуникативного толерантного поведения

собеседников, который минимально состоит из двух реплик, а максимально его граница практически остается открытой. Диалог может возникнуть на основе одной речевой ситуации. В таком случае собеседник одним ответным речевым действием может разрешить задачу. Диалог представляет в таком случае диалогическое единство. Этот диалог можно назвать микродиалогом. В методических целях выделение таких диалогов является речевым материалом, которому следует обучать на начальном этапе.

Диалоги осложненного типа, порождаемые последовательной цепью взаимосвязанных ситуаций, которые формируют условия основной ситуации, создают новые возможности для достижения задачи, можно назвать макродиалогами. Макродиалоги сложны и разнообразны. Их обучению следует уделять большое внимание на стадиях обучения русскому языку иностранных студентов, когда студенты уже знакомы с микродиалогами. Макродиалоги-ядро материала по диалогической речи на всех стадиях продвинутого этапа, находящие выражение в диалогическом жанре: беседа, спор, интервью, ссора и т.д. Овладение языком подготавливает студентов к самостоятельному конструированию диалогов, формирующих умения и навыки толерантного речевого поведения. Чем больше говорящий владеет языковой и коммуникативной компетенцией, тем более многообразны и подвижны его тактики. В процессе обмена информацией коммуниканты сотрудничают друг с другом, внося свой вклад в диалог, который строится по принципу кооперации (сотрудничества) [Г. Грайс] и по принципу вежливости [Дж. Лич].

Принцип кооперации включает в себя 4 правила: 1) необходимое количество информации; 2) качество информации; 3) отношения релевантность (говорить по существу); 4) способ выражения (манера речи): избегать многословия, неоднозначности, неточных выражений.

Принцип вежливости социально-культурный компонент коммуникативной деятельности, этическая категория и действенный языковой речевой механизм диалоговых взаимодействий. В принцип вежливости

входят следующие правила: 1) такт (вести себя в соответствии с правилами, с национально специфическими стереотипами); 2) великодушие; 3) одобрение; 4) скромность; 5) согласие; 6) симпатия (способность встать на точку зрения другого, понять и принять мир отношений других).

Для успешного структурирования диалогов необходима целенаправленная речевая практика, основанная на лексическом запасе, на умении выбрать нужные слова с учетом ситуации, облечь их в предложения, но законам грамматики изучаемого языка и актуального членения высказываний. Для того чтобы при конструировании диалогов студенты могли уделять главное внимание ее мотивационно-содержательной стороне, необходима автоматизация действий и операций с лексико-грамматическим материалом. Выбор формы языковых единиц, их сочетание и размещение в синтагмах не должны отвлекать студентов при построении диалогов.

Приобщение обучаемых к структурно-системному фонду изучаемого языка через анализ функционирования языковых единиц должно означать осознание ими всех уровней системы языка как многомерного феномена, определяемого языковым и когнитивным сознанием. Иными словами, уже с начального уровня закладывания основ «вторичной» языковой личности необходимо развивать умение извлекать из текста диалога комплексную информацию, которая объективируется не только в строевых единицах языка, но и в других элементах текста. Эффективность процесса обучения межкультурной коммуникации зависит от владения студентами а) грамматическими, лексическими нормами; б) языком на текстовом и стилистическом уровне; в) социальными и психологическими ролями; г) этическими и этикетными нормами ролевых позиций в процессе коммуникативной деятельности, а также умениями раскрыть роль языковых единиц, их взаимосвязь на различных уровнях. Поэтому при формировании коммуникативных навыков следует особо уделять внимание частичному лингвистическому анализу текста диалога.

Частичный лингвистический анализ текста диалога по такой схеме дает достаточно полное представление о диалоге как многоаспектном явлении, о взаимодействии единиц, об их возможностях создавать связанное, целостное высказывание, что способствует усвоению законов построения диалога. Кроме того, такой анализ текста диалога воплощает в себе коммуникативно-познавательную активность студента, дает возможность реконструировать образ иноязычной языковой личности [Ю.Н. Караулов, Е.С. Кудрякова и др.] Воспринимая отдельные элементы структуры текста диалога, обучаемые формируют умение идентифицировать прочитанный или услышанный текст, как продукт речетворчества, носителя языка с присущими этому тексту «типичностями» (языковыми и речевыми) определенного языкового типа.

Тенденция частотности употребления лексико-грамматических форм и категорий, клише, различных форм этикета в диалогах характеризуется: обогащением словарного запаса студентов; влиянием лексико-грамматического материала, изучаемого на данном этапе обучения; степенью формирования коммуникативных навыков и умений в употреблении изучаемых языковых категорий и форм. В процессе личностно ориентированного формирования толерантной личности студентов мы рассматриваем диалог как единицу, с помощью которой:

- формируются знания студентов по лингвистической теории, и на ее основе происходит становление и развитие коммуникативных умений, что, в свою очередь, способствует свободному общению на русском языке в различных ситуациях коммуникации, а также систему умений и навыков для предотвращения межличностных конфликтов;

- обогащаются знания и представления студентов о функционировании языковых единиц в диалоге как речевой данности определенной социокультурной общности; знания об особенностях другого этноса.

Коммуникативной деятельности, в которой коммуниканты вербально и невербально, путем смены коммуникативных, психо-

логических ролей стремятся к достижению желаемого результата; б) продуктом отражения картины мира; в) учебной единицей, формирующей, обогащающей знания и представления студентов о языковых единицах, развивающей коммуникативно-познавательную активность студентов, повышающей уровень общей и межкультурной компетенции толерантной языковой личности студентов, которая определяется объемом и качеством освоенного и усвоенного языкового материала, принципами и правилами коммуникативного взаимодействия, стратегиями и тактиками ведения диалогов.

Диалог является способом межкультурной коммуникации, направленной на взаимопонимание и взаимообогащение обучающихся в условиях множественности культур. Посредством диалога осуществляется повышение общекультурной подготовки будущего специалиста, интериоризация культурных ценностей в сознании толерантной личности студента и овладения способом бесконфликтного взаимодействия, продуктивными коммуникативными умениями.

Формирование толерантной языковой личности студентов на основе использования диалогов, диспутов, дискуссий, бесед, обсуждений являются эффективным и результативным.

Научившись вести, поддерживать диалог, а через него беседу, дискуссию, диспут к окончанию обучения в вузе студенты достигают нужного уровня профессионального речевого мастерства, что, в свою очередь, становится показателем теоретической и практической готовности студентов к коммуникативному поведению в иной социокультурной среде.

Актуальность проблемы. Сегодня мы обращаемся к русскому языку как к иностранному. Подобная форма употребления русского языка приводит к появлению межкультурной коммуникации. Под этим выражением можно подразумевать диалог или контакт людей, с разными психологиями, культурами, традициями и обычаями. Эта компетентность приводит к пониманию и восприятию культуры и психологии другого народа.

Научная новизна проблемы. Овладение языком на всех этих уровнях подготавливает

студентов к самостоятельным монологическим и диалогическим высказываниям.

достаточным запасом языковых средств, чтобы быть способным осуществлять коммуникацию с носителем иностранного языка.

Практическое значение проблемы.

Языковая компетенция подразумевает владение

Литература:

1. Караулов Ю.Н. Язык и языковая личность / Отв. ред. Д. Н. Шмелев / Ю. Н. Караулов. - М.: Наука, 1987. - 261 с.
2. Пассов Е.И. Коммуникативное иноязычное образование: готовим к диалогу культур. -Мн . 2003, -200 с.
3. Гусейнова Ф.Ю., Гусейнов Ф.Г. Русский язык. -Баку: Маариф, 1984, -284 с.

E-mail: s.mammad1007@gmail.com

Рецензенты: док. пед. наук, проф. **А.Г. Шахбазова**

док.фил.по пед., доц. **Э.Я. Расулова**

Redaksiyaya daxil olub: 01.09.2022.

İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ METHODS OF TEACHING INFORMATICS

UOT 372.800.2

Aygün Elman qızı Mövlayeva

İlham Məmmədov adına 261 nömrəli məktəb-liseyin informatika müəllimi

İNFORMATİKA FƏNNİNİN MÜASİR TƏDRİSİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Айгюн Эльман гызы Мовлаева

учитель математики и информатики школы-лицея № 261 имени Ильхама Мамедова

ТРЕБОВАНИЯ К СОВРЕМЕННОМУ ПРЕПОДАВАНИЮ ИНФОРМАТИКИ

Aygun Elman Movlayeva

mathematics and computer science teacher of school-lyceum №.261 named after İlham Mammadov

REQUIREMENTS FOR MODERN TEACHING OF COMPUTER SCIENCES

Xülasə. Məktəbdə tədris olunan informatika fənni bütün məktəb fənlərinin ən gəncidir. Problemlərdən biri də informatikanın tədrisi metodlarının kifayət qədər inkişaf etməməsidir. İnformatika işlənmiş metodlardan istifadə edə bilmir, heç bir məktəb fənninə heç bir şəkildə bənzəmir. Ümumtəhsil məktəblərində informatika fənninin tədrisinin problemlərindən və perspektivlərindən bəhs etməzdən əvvəl əsas problemi – şagirdlərin informatika fənninin bir fənn kimi əhəmiyyətini dərk etmələrini, eləcə onun məqsədlərini aydın təsvir etmələrini müzakirə etməliyik.

Açar sözlər: *informatika, informasiya, proqramlaşdırma, fənlərarası əlaqə, bilik, bacarıq, vərdiş*

Резюме. Предмет информатики, преподаваемый в школе, является самым молодым из всех школьных предметов. Одной из проблем является недостаточное развитие методики обучения информатике. Информатика не может использовать разработанные методы, она ничем не похожа ни на один школьный предмет. Прежде чем говорить о проблемах и перспективах преподавания информатики в общеобразовательной школе, следует обсудить главную проблему - понимание учащимися важности информатики как предмета, а также четкое описание ими ее целей.

Ключевые слова: *информатика, информация, программирование, междисциплинарная связь, знание, умение, навык*

Summary. The informatics subject taught at the school is the youngest of all school subjects. One of the problems is insufficient development of computer science teaching methods. Informatics cannot use developed methods, it is in no way similar to any school subject. Before talking about the problems and prospects of teaching informatics in secondary schools, we should discuss the main problem - students' understanding of the importance of informatics as a subject, as well as their clear description of its goals.

Key words: *informatics, information, programming, interdisciplinarity, knowledge, skill, habit*

Hazırda nisbətən gənc və sürətlə inkişaf edən elmi fənnə - informatikaya maraq getdikcə daha çox özünü göstərir. Bu günə kimi informatika informasiya-məntiqi modellərin fundamental elmi kimi meydana çıxmışdır və onu başqa elmlərlə, hətta tədqiq olunan məsələlər baxımın-

dan çox yaxın olan riyaziyyatla da eyniləşdir-mək olmaz.

İnformatikanın predmeti informasiyanın strukturu və onun emal üsullarıdır. Öz fənn sahəsinə malik bir elm kimi informatika ilə informasiya texnologiyaları arasında fərqlər var.

Son bir neçə ildə məktəb “İnformatika” kursu öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoyub. Ən əsası odur ki, informatika fənnini kompüter savadlılığı kimi başa düşənlərin baxışını dəyişdi. On il bundan əvvəl məktəblərdə informatika fənninin tətbiqinə başlanılan dövrdə kompüter savadlılığı proqramlaşdırma bacarığı kimi başa düşülürdü. İndi, demək olar ki, hamı başa düşdü ki, məktəb kompüter elmləri proqramlaşdırma kursu olmamalıdır və ola bilməz. İnformatika müəllimi kompüter texnologiyasının inkişafını, yeni proqramların meydana çıxmasını və onlarla işləməyin texnika və üsullarının dəyişməsinə yaxından izləməyə məcbur olur. İnformatika müəllimi daima sualla qarşılaşır: “Nəyi və necə öyrətmək lazımdır? Şagirdə sürətlə inkişaf edən informasiya texnologiyalarının kaleydoskopunda naviqasiya etməyi necə öyrətmək olar? Kompüter texnologiyasının inkişafı ilə ayaqlaşmaq üçün davamlı özünü təhsil və özünü təkmilləşdirmək lazımdır.

Məktəbdə informatika fənninin öyrənilməsi şagirdlərin müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Təcrübə göstərir ki, şagirdlər informatika dərslərində əldə etdikləri bilikləri tətbiq edərək, digər fənlərə hazırlıq zamanı, məsələn, ədəbiyyat dərslərində təqdimatlar hazırlayırlar. İnformatika dərsləri şagirdlərin yaradıcı inkişafına da təsir göstərir.

Bir vaxtlar dünya məktəblərində ən populyar proqramlaşdırma dilləri BASIC və Pascal idi. BASIC həmişə ən asan proqramlaşdırma dili, Pascal isə proqramlaşdırmanı öyrənmək üçün ən uyğun dil hesab edilmişdir. Amma indi elə deyil. Bəli, BASIC sadədir. Amma o, bəşəriyyətin kompüter sistemlərinin yaradılması təcrübəsinin olmadığı, köhnəlmiş və əsassız prinsiplərə söykəndiyi bir vaxtda yaradılmışdır. Əslində, BASIC-in mərkəzində heç bir fundamental vahid ideya yoxdur.

Şagirdlərə hal-hazırda peşəkar inkişafda istifadə olunmayan dillərdə biliklər verilir. Kadrlar baxımından bu, yəqin ki, düzgündür, çünki müəllimlərin yenidən hazırlanmasına, dərslərin yenidən yazılmasına ehtiyac yoxdur. Amma indi peşəkar proqramlaşdırmada nə Pascal, nə BASIC, nə də axın sxemləri lazım deyil - inkişaf düşüncəsi çoxdan irəli gedib.

Paskal yalnız alqoritmləri öyrətməyə kömək edir, lakin onun üzərində müasir proqramların yazılması olduqca çətinidir və bunun səbəbi budur:

- ✓ proqram interfeysini tez yaratmaq üçün heç bir vasitə yoxdur;
- ✓ yalnız ən sadə obyektləri çəkmə bilən zəif qrafik hissəsi;
- ✓ dəyişənlərdə və dövrlərdə istifadə olunan yaddaşın ölçüsünə məhdudiyətlər;
- ✓ veb xidmətləri və sahifələr üçün daxili dəstək yoxdur;
- ✓ Paskal müasir verilənlər bazaları, mübadilə protokolları, bulud anbarları və xidmətləri ilə işləməyi bilmir.

İnformatika ümumtəhsil fənnidir və ona orta ümumtəhsil təhsilinin xüsusiyyətləri və məqsədləri ilə diktə olunan sistemli prizmadan yanaşmaq lazımdır. Onun qavranılmasının çətinliyi ondan ibarətdir ki, kursun məqsədləri biliklərin digər fənn sahələrinə - fizika, riyaziyyat, astronomiya və s. də aiddir, buna görə də informatikanın öyrənilməsi fənlərarası xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar olaraq, tədris bloklarının öyrənilməsi üçün fəndaxili əlaqələrə əsaslanan məzmun baxımından optimallaşdırılmış ardıcılığın olmaması ilə özünü göstərən başqa bir problem yaranır. Bu, məhdud vaxt resurslarından səmərəsiz istifadəyə gətirib çıxarır.

Bundan əlavə, informatikanın öyrənilmə predmeti bütöv bir sivilizasiya – informasiyadır. Hazırda şagirdlər kompüterin mövcudluğu haqqında nəinki məlumatlı olmalı, nəinki bu barədə təsəvvürə malik olmalı, onun üzərində işləməyi bacarmalı, bu texnikadan istifadə etməyi bacarmalıdır. İnformatika obyektlər və ya proseslər haqqında deyil, onların avtomatlaşdırılması, yaradılması və işləməsi üçün metodlar, alətlər və texnologiyalar haqqında elmdir. İnformatika elminin fundamental təbiətinə təsir edən mühüm məqam ondan ibarətdir ki, onun öyrənilməsinin obyektinə məqsədlər deyil, nümunələrdir.

İnformatika dərslərində dünya haqqında sistemli qavrayış formalaşır, müxtəlif təbii və sosial hadisələrin vahid informasiya əlaqələri haqqında anlayış inkişaf etdirilir, sistemli təfəkkür inkişaf etdirilir, onun səviyyəsi əsasən məlumatı tez emal etmək bacarığı ilə müəyyən edilir.

Problemin aktuallığı. İnformatika ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ən mühüm və va-

cib fənlərdən biridir. Əksər dünya ölkələrinin təhsil sistemlərində onun öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu, gənc nəslin formalaşmasında onun müstəsna rolu ilə izah olunur. İnformatika şagirdin zehni inkişafına kömək edir, məntiqi təfəkkürünün formalaşmasında, mühakimə və dərk etmə qabiliyyətlərinin yüksəlməsində müstəsna rol oynayır. İnformatikanın tədrisi zamanı ümumiləşdirmə, konkretləşdirmə, analiz, sintez, təsnifat etmə və sistemləşdirmə kimi əqli mühakimə üsullarından istifadə olunur ki, bu da şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişafını sürətləndirir, onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, alqoritmik təfəkkürlərini inkişaf etdirir.

Problemin elmi yeniliyi. İnformatika kompüterləşdirilmiş informasiya sistemlərinin fəaliyyətinin layihələşdirilməsinin, işlənilməsinin, yaradılmasının, səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin, onun müxtəlif sahələrdə tətbiqinin və təsirinin bütün aspektlərini öyrənən kompleks fəndir. Mahiyyətinə görə, informatika informasiya proseslərinin və onların avtomat-

laşdırılması yollarını öyrənən fənn kimi yaranmışdır. İnformatikaya informasiyanın ümumi xassələrini, strukturunu, qanunauyğunluğunu, ondan idarəetmədə istifadə olunmasını öyrənən, sistematik olaraq onun yığılmasını, saxlanılmasını, ötürülməsini, avtomatlaşdırılmış məntiqi emalını həyata keçirməyə imkan verən kompleks fənn kimi də yanaşmaq olar.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Hazırkı dövrdə cəmiyyətin və onun bütün sahələrinin inkişafı kompüterlərin artan intellektual imkanlarından və internetin informasiya resurslarından geniş istifadə olunması ilə əlaqədardır. Ona görə də informatika fənninin tədrisinin əsas əhəmiyyəti şagirdləri informatikanın elm və informasiya sənayesi sahəsi, həmçinin kompüterlərin və internetin müasir vəziyyəti, eləcə də ən müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanları və tətbiq dairələri ilə tanış etmək, onlarda həmin texnologiyalardan istifadə sahəsində vərdişlər aşılamaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Ümumtəhsil məktəbləri üçün riyaziyyatı fənn proqramı (kurikulum). -Bakı, -2013
2. Əlizadə M. N., Salmanova M.Ə., Abbasova X. E.L., Orucova M. Ş., Seyidzadə E.Ş. İnformatika. Magistraturaya və dövlət qulluğuna qəbul imtahanlarına hazırlaşanlar, həmçinin bakalavr təhsil pilləsində oxuyanlar üçün şəxsi təhsilyönlü. -Bakı, -2015.
3. İsa Musayev, Mətləb Əlizadə. İnformatikanın əsasları (Dərs vəsaiti), -Bakı -2014

E-mail: movlayeva.aygun@gmail.com

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok. N.L. Axundov

ped.ü.fəls.dok., dos. A.M. Bəkirova

Redaksiyaya daxil olub: 21.07.2022.

**MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBIYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING**

UOT 373.2

Gülşən Qəzənfər qızı Hüseynova

*Bakı şəhəri Suraxanı rayonu 330 nömrəli körpələr evi-uşaq bağçasının müdiri
<https://orcid.org/0000-0002-1801-3745>*

**MƏKTƏBƏQƏDƏR MÜƏSSISƏLƏRDƏ TƏLİMİN TƏŞKİLİNƏ
MÜASİR YANAŞMALAR**

Гульшан Газанфар гызы Гусейнова

заведующая яслями-детским садом № 330 Сураханского района гор. Баку

**СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ОРГАНИЗАЦИИ ОБУЧЕНИЯ В ДОШКОЛЬНЫХ
УЧРЕЖДЕНИЯХ**

Gulshan Gazanfar Huseynova

head of the nursery-kindergarten No. 330 of the Surakhani regio of Baku city

**MODERN APPROACHES TO THE ORGANIZATION OF EDUCATION IN PRESCHOOL
INSTITUTIONS**

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlimin təşkilində yeni yanaşmalardan, pedaqoji texnologiyalardan istifadə məsələlərindən bəhs edilir. Təlim prosesində istifadə edilən müasir pedaqoji texnologiyalar məktəbəqədər yaşlı uşağın nailiyyətlərinə zəmanət verir və onların məktəbdə uğurlu təhsilini daha da təmin edir. Müasir yaradıcı, peşəkar və səriştəli tərbiyəçi-müəllimlər qrupdakı hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq istənilən nəticəni əldə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər.

Açar sözlər: məktəbəqədər təhsil, yeni yanaşmalar, pedaqoji texnologiyalar, təlimin keyfiyyəti

Резюме. В статье говорится о новых подходах в организации обучения в дошкольных образовательных учреждениях, вопросах использования педагогических технологий. Современные педагогические технологии, используемые в процессе обучения, гарантируют достижения дошкольников и в дальнейшем обеспечивают их успешное обучение в школе. Современные творческие, профессиональные и грамотные воспитатели-педагоги используют разные методы для достижения желаемого результата с учетом индивидуальных особенностей каждого ребенка в группе.

Ключевые слова: дошкольное образование, новые подходы, педагогические технологии, качество образования

Summary. The article talks about new approaches to the organization of education in preschool educational institutions, issues of using pedagogical technologies. Modern pedagogical technologies used in the learning process guarantee the achievements of preschoolers and further ensure their successful education at school. Modern creative, professional and competent educators-teachers use different methods to achieve the desired result, taking into account the individual characteristics of each child in the group.

Key words: preschool education, new approaches, pedagogical technologies, quality of education

Cəmiyyətin həyatının bütün sahələrində baş verən müasir dəyişikliklər məktəbəqədər təhsilin Dövlət Standartlarının tətbiqinə olan obyektiv zərurət, uşaq bağçasında uşaqların təhsili, tərbiyəsi və inkişafının təkmilləşdirilməsi üçün metodik işin rol və əhəmiyyətinin yüksəldil-

məsini tələb edir. Bu gün məktəbəqədər təhsilin Dövlət Standartı metodik xidmət fəaliyyətinin istiqamətlərini müəyyən edir. Təhsil sisteminin inkişafının uğuru daha çox pedaqoji kollektivin peşəkarlığından, onların məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin təlim prosesinin yenilənməsinə hazır olmasından asılıdır. Bu hazırlıq məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin pedaqoji işçilərinin bütün kateqoriyalarını əhatə edən metodik xidmət üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə məktəbəqədər təhsildə metodik işin məzmunu, formaları, metodları, strukturu üzrə mürəkkəb axtarış prosesi gedir. Bu, şəxsiyyətyönlü təhsildə yeni üslub, insanlarla yeni ünsiyyət formalarının axtarışı ilə bağlıdır. Şəxsiyyətyönlü təhsil sistemində pedaqoji prosesin mərkəzində dayanan tərbiyəçi-müəllim və uşaqların funksiyaları dəyişir. Onların fəaliyyəti əvvəlcədən müəyyən olunmuş nəticələrə əsasən qurulur. Tərbiyəçi-müəllim kurikulumlara uyğun inteqrasiya olunmuş planlarla yanaşı, yeni texnologiyalar hazırlayır, yaxud mövcud olanların içərisindən ən münasibini seçir. Bu texnologiyaların müəyyən olunmasında tərbiyəçi-müəllim və uşaq şəxsiyyəti təlimin aparıcı subyekti kimi çıxış edir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim-tərbiyə işinin məzmunu. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təhsil prosesinin məzmunu məktəbəqədər təhsilin dövlət standartına uyğun olaraq məktəbəqədər təhsilin əsas təməl komponenti ilə müəyyən edilir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin təhsil prosesində uşaqların təşkili-nin aşağıdakı əsas formalarından istifadə olunur:

xüsusi təşkil olunmuş təlim fəaliyyəti (məşğələlər); □

oyunlar; □

□ *uşaqların müstəqil fəaliyyəti (bədi, hərəkət, nitq, oyun, əmək, tədqiqat və s.);*

fərdi iş; □

müşahidə; □

ekskursiyalar; □

gəzintilər; □

bayram və əyləncələr; □

dərnəklər və s. □

Yadda saxlamaq lazımdır ki, məktəbəqədər yaşda uşaqların aparıcı fəaliyyəti oyundur. Oyundan məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin təlim prosesində uşaqlarla müstəqil iş forması kimi, həmçinin inkişaf, tərbiyə və təlimin təsirli

vasitəsi və metodu kimi geniş istifadə olunur. Yaradıcı (*süjetli-rollu oyunlar, konstruktiv, drammatizasiya və səhnələşdirmə oyunları, əmək və bədii fəaliyyət elementləri olan oyunlar*) və qaydalı oyunlara (*didaktik, intellektual, mobil, dairəvi rəqs və s.*) üstünlük verilir.

Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim prosesinin uşaq şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilməsi, onun müstəqil fəaliyyəti və fərdi iş kimi məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatının təşkili formaları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim prosesi təbii, əşyavi, sosial şəraiti və uşağın öz "mən"inin formalaşdırılmasına imkan verən bir mühitdə təşkil edilir. Onu yaratmaq və istifadə etmək üçün tərbiyəçi-müəllimlərin əməli səyləri uşağın maraqlarına və həyatın müxtəlif sahələrində onun inkişaf sahələrinə tabedir. Təlim prosesində uşaqların fəallığı şəxsiyyətin formalaşmasının, həyatda fəal mövqə tutmasının zəruri şərtlərindən biridir.

Müasir dövrün tələbləri ailə və ictimai məktəbəqədər təhsilin daha sıx inteqrasiyası, ailə tərbiyəsinin prioritetinin qorunması, ailələrin məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin təlim-tərbiyə prosesinə, psixoloji, pedaqoji və tibbi özünütəhsil prosesinə daha fəal cəlb edilməsi zərurətini diktə edir. Bu məqsədlə iclaslar, məsləhətləşmələr, söhbət və müzakirələr, dəyirmi masalar, treninqlər, viktorinalar, açıq qapı günləri, uşaqlarla işin müəyyən formalarına valideynlərin baxışları, dərnəklər keçirilir, əyani təbliğat vasitələrindən (bülletenlər, valideyn guşələri) istifadə olunur, tematik stendlər, fotosərgilər və s.), valideynlər bayramlar, əyləncələr, gəzintilər, ekskursiyaların və s. keçirilməsinə cəlb olunurlar.

Təlim-tərbiyə prosesinin məzmununun düzgün təşkili və təmin edilməsi üçün məsuliyyət məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin rəhbərinin və vəzifəsi çərçivəsində kollektivin hər bir üzvünün üzərinə düşür.

MTM-də müasir təlim texnologiyaları. Hazırda məktəbəqədər təhsil müəssisələrində təlim texnologiyaları intensiv şəkildə tətbiq edilir. Buna görə də tərbiyəçi-müəllimlərin əsas vəzifəsi uşaqlarla işin təşkili üsulları və formalarını, şəxsiyyətin inkişafı məqsədinə uyğun innovativ pedaqoji texnologiyaları seçməkdir. Məktəbəqədər təhsildə müasir pedaqoji texnologiya-

lar məktəbəqədər təhsilin dövlət standartlarının həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Pedaqoji texnologiya - təlim prosesində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin yerinə yetirilməsini təmin etməyə imkan verən, elmi əsaslar üzərində qurulmuş, məkan və zaman səviyyəsində proqramlaşdırılmış pedaqoji prosesin bütün komponentlərinin birgə fəaliyyət sistemidir. Texnoloji yanaşma təhsil sahəsində konseptual problemlərin və müxtəlif xarakterli layihələrin pedaqoji, psixoloji, sosial məqsədlərin yerinə yetirilməsində və problemlərin həllində yeni imkanlar açır. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində problemlə situasiyanın yaradılması uşaqların tənqidi təfəkkürü, təhliletmə və ümumiləşdirmə vərdişlərini inkişaf etdirir. Problemlə situasiyanın yaradılması:

- *Tərbiyəçi-müəllim uşaqların diqqətini ziddiyyətə cəlb edir və onların özlərinə onun həlli yollarını tapmağı təklif edir;*

- *Ziddiyyətlərlə təcrübi fəaliyyət qarşılaşır;*

- *Eyni məsələ haqqında müxtəlif nöqteyi-nəzərləri bəyan edir;*

- *Hadisələrə müxtəlif mövqelərdən baxmağı təklif edir;*

- *Müqayisə, ümumiləşdirmə, vəziyyətdən nəticələrin çıxarılması, faktları müqayisə etməyə cəlb edir;*

- *Konkret sualların qoyulması (ümumiləşdirmə, əsaslandırma, konkretləşdirmə, məntiqi müzakirə);*

- *Problemlə nəzəri və təcrübi tapşırıqları müəyyən edir (məsələn, elementar tədqiqatçılıq);*

- *Problemlə tapşırığın qoyulması (məsələn: kifayət etməyən və ya artıq ilk məlumatlarla, sual (məsələ) quruluşda qeyri-müəyyənliklə, zidd məlumatlarla, şübhəsiz buraxılmış səhvlərlə, qərarın (həllin) məhdudlaşdırılmış vaxtıyla, "psixoloji ətalətə" öhdəsindən gəlməsinə və başqaları).*

MTM-də pedaqoji texnologiyaların tətbiqi maraqlı və cəlbədiçidir olduğu üçün məktəbəqədər yaşlı uşaqlar tərəfindən birmənalı olaraq müsbət qarşılanır. Ona görə ki, bu zaman uşaqlar psixofiziki xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq fəaliyyət növlərini asanlıqla dəyişirlər. Öz növbəsində, pedaqoji tərkibin təşəbbüskarlığı valideynlər tərəfindən xoş qarşılanır. Zərurət yaranarsa, məktəbəqədər təhsil müəssisəsinin ailələrlə qarşılıqlı əməkdaşlıq mexanizmi təkmilləşdirilir.

Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində inkişafetdirici və dəstəkləyici mühitin təşkili çox mühümdür. İnkişafetdirici təhsil mühitinin bu günün tələblərinə müvafiq qurulması, böyüklərlə qarşılıqlı əlaqənin yaradılması, həmyaşıdlarla qarşılıqlı münasibətlərin qurulması, uşaqda dünyaya və özünə münasibətin yaradılması vacib məsələlərdəndir. Yaradılan öyrədici mühit uşaqların inkişafını, fiziki və əqli sağlamlığının qorunmasını təmin etməlidir.

Məktəbəqədər müəssisələrdə təhsil mühitinin inkişaf etdirilməsi standartların həyata keçirilməsində əsas amil hesab olunur.

İnkişafetdirici təhsil mühiti uşaqların təfəkkür, sosial, emosional, fiziki və yaradıcı inkişafına böyük təsir göstərir. Fiziki və psixoloji baxımdan təhlükəsiz və həvəsləndirici mühit yaradılaraq uşaqların müstəqil və qrup fəaliyyətləri, oyunlar, müxtəlif vasitələr və böyüklərlə qarşılıqlı əlaqə vasitəsilə inkişafı dəstəklənir. Uşaqyönlü mühitin yaradılması işində aşağıdakı prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

• Uşaqların ətraf mühitdə olan əşyalar və onları əhatə edən insanlarla qarşılıqlı əlaqə quraraq öyrənməsi və biliklər qazanması;

• Uşaqların inkişafı və öyrənməsinin təmini üçün onların maraq, ehtiyac və güclü tərəflərinin nəzərə alınması. Elementar tədqiqatların aparılması, yeniliklərin kəşf edilməsi və fikir mübadiləsinə şərait yaradan mühitin qurulması məsuliyyəti tərbiyəçilərin üzərinə düşür. Belə mühitdə tərbiyəçi-müəllimin rolu uşaqların özünüifadəsini dəstəkləməkdən, arzu olunan davranış və şəxsi keyfiyyətlərin: "niyə?", "nə üçün?" suallarının verilməsinin, ətrafdakılara qarşı hörmət və qayğının göstərilməsinin, məsuliyyət hissəsinin təmin olunmasından ibarətdir.

Uşaqyönlü inkişafetdirici mühitdə tərbiyəçi-müəllim uşaqların irəli sürdükləri fikirlərə, təşəbbüslərə hörmət və diqqətlə yanaşır, onları məşğələlərin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi zamanı nəzərə alır. Təşəbbüskar uşaqlar dəstəklənir, bir qədər çəkinən və passiv olan uşaqlar isə təşəbbüs göstərməyə həvəsləndirilir. Bunun üçün tərbiyəçi-müəllim "sən bunu necə etmək istəyirdin?", "sən necə düşünürsən?", "çəkdiyən şəklin mənasını mənə başa sal" və s. kimi sual və təkliflərlə uşaqları fəallaşdırma bilər. Uşaqlar yalnız eşitmək və deyilən kimi hərəkət etmək deyil, fikir yürütmək, faktlar axtarmaq,

səbəb-nəticə əlaqələrini soruşmaq, izah etmək və qurmaq, sadə tədqiqatlar aparmaq, həmyaşd-ları ilə ünsiyyət qurmaq, fəaliyyəti marağına görə seçmək və sərbəst davranmaq hüquqlarına malikdirlər.

Beləliklə, müasir yanaşmanın spesifikliyi ondan ibarətdir ki, təlim prosesi qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmağa təminat verməlidir. Buna uyğun olaraq, təlimdə müasir yanaşmada aşağıdakılar ayrılır:

- *məqsədlərin müəyyən edilməsi və onların maksimum dəqiqləşdirilməsi (nəticəyə nail olmağa yönəlmiş təhsil və təlim);*

- *təlimin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq metodik vəsaitlərin (nümayişetdirici və paylama materialı) hazırlanması;*

- *məktəbəqədər yaşlı uşağın cari inkişafının dəyərləndirilməsi, məqsədə çatmada mövcud ləngimələrin aradan qaldırılması;*

- *nəticənin yekun dəyərləndirilməsi - məktəbəqədər yaşlı uşağın inkişaf səviyyəsi.*

Müasir pedaqoji texnologiyalar məktəbəqədər yaşlı uşağın nailiyyətlərinə zəmanət verir və onların məktəbdə uğurlu təhsilini daha da təmin edir.

Uşaq bağçasında uşaqların məktəbəqədər təhsili uşaqların məktəbdə sonrakı təhsilindən çox fərqlidir. Çünki hər yaşın öz qanunları var və uşaq da ona uyğun olaraq inkişaf edir. Uşaq bağçasında tərbiyəçi-müəllimlərin üzərinə erkən yaşlı uşaqlara gələcəkdə onsuz keçinmək müm-

kün olmayan zəruri bacarıqları ötürmək, uşaqlarda sonradan da həyatda faydalı ola biləcək bacarıq və səriştələri inkişaf etdirmək kimi çox çətin və məsuliyyətli bir vəzifə düşür. Bu vəzifələri həll etmək üçün hər uşaq üçün bir "açar" seçmək, onun üçün yeni məlumatları öyrənmək və təqdim etmək üçün ən uyğun yolları tapmaq lazımdır.

Uşağın məktəbəqədər təhsili tərbiyəçi-müəllimin qanəediciləri izahları, təcrübi tapşırıqları və ya rollu oyunlar sayəsində yaxşı nəticələr verə bilər. Ən başlıcası isə odur ki, təlim prosesində uşaq yalnız təlimatlara əməl etməklə kifayətlənməyib, müstəqil fəaliyyət nümayiş etdirmək imkanına malik olsun. Müasir yaradıcı, peşəkar və səriştəli tərbiyəçi-müəllimlər qrupdakı hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq istənilən nəticəni əldə etmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər.

Problemin aktuallığı. Müasir məktəbəqədər təhsil müəssisəsində təlim prosesinin uşaq şəxsiyyətinin inkişafına yönəldilməsi, onun müstəqil fəaliyyəti və fərdi iş kimi məktəbəqədər yaşlı uşağın həyatının səmərəli təşkili üçün təlim prosesində yeni yanaşmalardan istifadə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Problemin elmi yeniliyi. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində pedaqoji prosesin daha optimal təşkil edilməsidir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə tərbiyəçi-müəllimlər öz işlərini qurmalarına verilən tövsiyələri izləyərək, pedaqoji prosesin təşkilində uğurlar qazana bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası, 24.10.2013, №13
2. "Məktəbəqədər təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 14.04.2017, №585-VQ
3. "Azərbaycan Respublikasında məktəbəqədər təhsilin dövlət standartı", 8.08.2019, №351
4. Məktəbəqədər təhsil proqramı (kurikulumu) 11 aprel, 2022-ci il.
5. Cəfərova L.K. Müasir məktəbəqədər təhsilin məzmunu // Kurikulum, 2014, № 3, s. 47-54
6. Cəfərova L.K. Məktəbəqədər müəssisə rəhbərinin stolüstü kitabı. -Bakı, -2015, -351 s.
7. Cəfərova L.K. Məktəbəqədər təhsil: tərbiyəçi-müəllimlər və metodistlər üçün stolüstü kitab. -Bakı: Letterpress nəşriyyat evi, -2019, -316 s.
8. Рыжова Н.А, Развивающая среда дошкольных учреждений. -М.: Линка – Пресс, -2003.
9. Шмонина Л.В., Зайцева О.И. Инновационные технологии в методической работе ДОУ.- Волгоград: Учитель, -2011.-215 с.

E-mail: gulshan.huseynova58@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos.L.K. Cəfərova*
ped.ü.fəls.dok. S.Ə. Rəhimova

Redaksiyaya daxil olub:08.07.2022.

UOT 373.2

Nigar Ramiz qızı İsmayılova

pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin baş müəllimi

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN İDRAK FƏALLIĞININ İNKİŞAFINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR

Нигяр Рамиз гызы Исмаилова

доктор философии по педагогике, старший преподаватель

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Nigar Ramiz İsmayılova

doctor of philosophy in pedagogy, head teacher at the

Azerbaijan State Pedagogical University

FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE ACTIVITY OF PRESCHOOL CHILDREN

Xülasə. Məqalədə məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının inkişafına təsir göstərən amillərdən bəhs olunur. Eyni zamanda qavrama, təfəkkür anlayışlarının uşaqların inkişafındakı rolundan da danışılır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti zamanı yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyəçi-müəllimin diqqətini həmin məsələyə cəlb etmək imkanı haqqında məqalədə ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: *idrak, məşğələ, tərbiyə, yaş dövrü, inkişaf*

Резюме. В статье рассматриваются факторы, влияющие на развитие познавательной активности дошкольников. При этом также обсуждается роль понятий восприятия и мышления в развитии детей.

В статье представлена подробная информация о возможности развития творческих способностей у дошкольников в процессе игровой деятельности и привлечения к этому вопросу внимания воспитателя-педагога.

Ключевые слова: *познание, обучение, воспитание, возрастной период, развитие*

Summary. The article discusses the factors affecting the development of cognitive activity of preschool children. At the same time, the role of perception and thinking concepts in children's development is also discussed.

The article provides detailed information about the possibility of developing creative abilities in preschool children during game activities and attracting the attention of the educator-teacher to that issue.

Key words: *cognition, training, upbringing, age period, development*

İdrak anlayışı, hansı yaş dövründə olmağımıza baxmayaraq, daima vacib olması ilə seçilir. Çünki insanı irəli aparan və ona uğur qazandıran idraktır desəm, fikrimcə, yanılmaram. Bu baxımdan məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyatında idrak özünəməxsusluğu ilə seçilir. İdrakın formalaşması, sözsüz ki, ailədə bünövrəsi qoyulan məsələlərdən hesab olunur. Daha sonra bu iş

məktəbəqədər təhsil müəssisələrində davam etdirilərək, yüksək səviyyəyə çatdırılır. Ona görə də kiçikyaşlı uşaqların idrak və əqli fəallığını formalaşdırmaq üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə lazımdır. Bunlardan biri də *məşğələdən sonra aparılan işlərdir*. Bu işlər təlim əhəmiyyəti ilə yanaşı, tərbiyənin bütün istiqamətlərində, o cümlədən əqli tərbiyənin inkişafında tərbi-

yəci-müəllimin yaxın köməkçisidir. Yaxşı təşkil olunmuş bu işlər elmi biliklərə fayda verməklə yanaşı, əqli kamillik, əvəzsiz zövq, əxlaqi yetkinlik tələq edən, idraki, təfəkkürü hərəkətə gətirən, fəaliyyəti məntiqi istiqamətə yönəldən səmərəli vasitədir.

Müasir dünyanın elmi əsaslarla idarə olunması tələbi gənc nəslin əqli tərbiyəsinin əhəmiyyətini daha da artırır, ona yeni məzmun və tələblər verir. Bu prosesdə uşaqların idrakının inkişaf etdirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

“L.S. Vıqotskiyə görə, təlim inkişafın əsas amilidir. Təlimin həmişə inkişafdan irəlidə getməsi və onu da öz arxasınca aparması fikrini əsas götürən L.S. Vıqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar baş verən əqli inkişafın iki səviyyəsini və zonasını müəyyən etmişlər. Onlar birinci səviyyəni “inkişafın fəal, aktual zonası” adlandırmışlar. Bu zonaya malik olan şagird gündəlik dərsləri, verilmiş təlim tapşırıqlarını müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü başqasının köməyi olmadan dərstdə müvafiq materiallardan istifadə edir. Müəllimin şərh etdiyi bəzi cəhətləri izah etməyə təşəbbüs göstərir və onda əqli inkişaf elə bir səviyyəyə çata bilir ki, sonralar hər hansı bir məsələni heç kimə ehtiyac olmadan həll edə bilir. Bütün bunların nəticəsində şagird bilikləri müstəqil mənimsəyir, elmlərin əsaslarına özü yiyələnəyi bacarır. Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində uşaq bir növ yaşlıların: müəllimlərin, valideynlərin köməyi ilə nailiyyət əldə edə bilir. L.S. Vıqotski bu inkişaf səviyyəsini “inkişafın yaxın zonası” adlandırmışdır. Psixoloq bu haqda belə yazır: “Uşaq nəyi ki, yaşlının köməyi ilə etmək iqtidarındadır, bu onun yaxın inkişaf zonasını göstərir... Beləliklə, yaxın inkişaf zonası uşağın sabahkı gününü, onun inkişafının dinamik vəziyyətini müəyyənləşdirməkdə bizə kömək göstərir.

Təlim prosesi öz səmərəli nəticəsini vermək və şagirdlərin əqli inkişafına əsaslı təsir göstərmək üçün məhz “inkişafın yaxın zonası”na uyğun təşkil olunmalıdır. Təlimin məzmununu, forma və vasitələrini seçərkən bu tələb birinci tələb kimi nəzərə alınmalıdır” (2).

Uşağın idraki inkişafı mürəkkəb prosesdir. Onun öz istiqamətləri, qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri var. İdraki inkişafın məqsədi uşağın idraki maraqlarının, tələbat və bacarıqlarının, o cümlədən tədqiqat apara bilmək qabiliyyətinin olmasıdır.

Bununla yanaşı, sensor, nitq inkişafı, idraki qabiliyyətlərin (müqayisə etməyi, fərqləndirməyi, ümumiləşdirməyi bacarmaq), ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlərin və anlayışların, əşyavi fəaliyyətin, dərk etmə tələblərinin formalaşdırılmasının (informasiya almaqda tələb, təlim zamanı fəallıq, ətraf aləmin dərk edilməsində müstəqillik) əsası da məhz bu dövrdə qoyulur.

Uşaqlar təmasda olduqları əşyaların adlarını, əlamətlərini, onlardan necə istifadə etmək lazım olduğunu düzgün ifadə etmək, bu istiqamətdə məntiqi mühakimələr yürütmək, düzgün, sadə ümumiləşdirmələr aparmaq, əqli nəticəyə gəlmək kimi qabiliyyətlər nümayiş etdirirlər. Uşağın yerinə yetirdiyi idraki tapşırıqlar onların məntiqi mühakimə yürüdə bilmək bacarıqlarını, intuisiyasını, məkan və zaman haqqında təsəvvürlərini genişləndirir. Riyazi tapşırıqların həlli zamanı uşaqlarda induksiya və deduksiya, təhlil-tərkib, təsnif etmə və sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə kimi mühakimə qabiliyyətləri inkişaf edir. Beləliklə, tənqidi, məntiqi, yaradıcı təfəkkürün inkişafı təmin olunur.

“*Təfəkkür*. Real aləmin dərk edilməsi duyğu və qavrayışla başlasa da, onlarla bitmir və idrak prosesləri təfəkkür prosesi ilə davam edir. Duyğu və qavrayışdan alınan məlumatlar hissi idrakın səviyyələri kimi təfəkkürün dərk etmə sərhədlərinin genişləndirilməsində həm prosesual, həm də informasiya dayaqları rolunu oynayır. Təfəkkür proseslərinin gücündə idrak prosesi həm dərinləşir, həm də genişlənir” (3).

Təfəkkür – insanın psixi, idraki fəaliyyətinin ən yüksək pilləsi olub, gerçəkliyin mühüm əlaqə və münasibətlərini keçmiş təcrübə və ümumiləşmiş nitq vasitəsi ilə əks etdirir. Ona görə də təfəkkürü cisim və hadisələr arasındakı qanunauyğun əlaqə və münasibətlərin ümumiləşmiş və vasitəli inikasından ibarət olan idrak prosesi adlandırırlar. İnsanın biliyi və keçmiş təcrübəsi hissi idrakla və hafizə ilə qarşılıqlı əlaqəyə girərək onları dəyişdirir. L.S. Vıqotski bu prosesi hafizə və qavrayışın intellektuallaşması prosesi adlandırırdı. Qavrayış idraki nöqtəyindən nəzərdən kateqoriya və düşünmə xüsusiyyəti, hafizə isə sözlü – məntiqi xarakteri daşıyır.

Təfəkkür prosesində insan özündə olan bilikləri praktik təcrübə yolu ilə uyğunlaşdırır.

Qeyd olunan bu hal insana imkan verir ki, o, mahiyyətin daha dərin qatlarına varid ola bilsin.

Qavrama təlim prosesində uşaqların yeni fakt və hadisələr haqqında məlumat kəsb etməsi deməkdir. Təlimin qavrama mərhələsi idrak nəzəriyyəsinin canlı seyr mərhələsidir; yəni uşaq bu mərhələdə hansısa elmi məlumatı eşidir, yaxud əyani vasitələrlə görür, təlimin həyatla əlaqələndirilməsi nəticəsində ilkin təəssürat əldə edir.

Uşaqların nitqinin idrakın inkişafına təsiri məktəbəqədər təhsil müəssisələrinin qarşısında duran ən mühüm ümumpedaqoji problemlərdən biridir. Nitqdə təbiilik, düzgünlük, məntiqlik, təmizlik, müyəssərlik, məqsədyönlülük, zənginlik, aydınlıq, sadəlik, səlislik, yığcamlıq, ifadəlilik, obrazlılıq, ekspressivlik, emosionallıq, gözəllik, ardıcılıq, nəzakətlik kimi normalar gözlənməlidir. Uşaqların ətrafında baş verən hadisələrə reaksiyası və münasibəti nitqin köməyi ilə baş verir. Buna görə də nitq önəmli amildir.

Nitq insanın əqli fəaliyyətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edir və onun əsası olur. Uşaqlar mükəmməl nitqə yiyələnməklə xarici aləmdəki hadisə və əşyalar haqqında biliyə yiyələnirlər.

K.D. Uşinski yazmışdır: “Uşaq ana dilini mənimsəyərkən yalnız sözləri, onların birləşmələrini deyil, həm də hədsiz-hesabsız anlayışları, əşyalara dair görüşləri, bir çox fikirləri, hissləri, bədii obrazları, dilin məntiq və fəlsəfəsini də mənimsəyir”.

Nitq yalnız fikirlərin ifadə vasitəsi deyil, həm də onların yaranması silahıdır. Ona görə də müəllim nitqin inkişafı ilə uşaqların təfəkkürünü də inkişaf etdirməlidir.

Uşaqların dil sahəsindəki qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək üçün, hər şeydən əvvəl, onlarda düzgün fikirləşmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək lazımdır.

İctimai hadisə olan dil öz funksiyasını yalnız nitqdə yerinə yetirir. Nitqin əsasında isə dili bilmək durur. Uşaqlar öz nitqində ümumxalq dilindən istifadə edir və bu prosesdə onun zənginliyini mənimsəyirlər.

Uşağın nitqinin inkişafına ətrafdakı insanlar, yaşadığı məkan, didaktik oyunlar və s. təsir göstərir. Bu baxımdan oyunlar, onların aşladığı cəhətlər xüsusilə vacibdir. Həmin məqamlar uşağın sonrakı həyatında da onu izləyir və mühüm iz buraxır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların həyat fəaliyyətində oyun anlayışının rolu və əhəmiyyəti barədə fikirlər hər birimizə bəllidir. Belə ki, oyun uşağın fikirlərini ortaya qoymasına zəmin yaradan, onu inkişaf etdirən bir anlayışdır.

Maraqlı bir oyun uşaqların biliklərini möhkəmləndirməyə, məşğələləri ümumiləşdirməyə, zehni gərginliyi aradan qaldırmağa kömək edir.

Məktəbəqədər sahədə oyun ən sevilən fəaliyyətlərdən biridir. Məhz buna görə də oyun metodu məktəbəqədər yaşlı uşaqların hazırkı təlimində mühüm yer tutur. Oyun uşaqların məcburi diqqətini lazımi məqama cəlb etməyə imkan verir. Oyun şəraitində, tərbiyəçi-müəllim uşaqların diqqətini gücləndirmək, təklif olunan məzmununda saxlamaq, komandanın şəraitində işləməyə maraq yaratmaq üçün çalışır. Bu baxımdan uşağın idrak fəallığı da burada formalaşmış olur.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti zamanı yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək və tərbiyəçi-müəllimin diqqətini həmin məsələyə cəlb etmək imkanı çox vacibdir.

“Müstəqil oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün müstəqil fəaliyyət növlərindən biridir. Psixoloqlar vurğulayırlar ki, müstəqil oyunda məktəbəqədər yaşlıların ağılı sürətlə inkişaf edir. Yaddaş və düşüncə qavrama səviyyəsində işləyir. Uşaq oyun prosesində yaradıcı şəkildə inkişaf edir, daha çox müstəqillik nümayiş etdirir, ətraf aləm haqqında bilik ehtiyatını yada salır və onu daha da zənginləşdirir. Uşaqların müstəqil oyunlarının təşkilində tərbiyəçi-müəllimin rolu aşağıdakılardan ibarətdir:

- Uşaqların fəaliyyəti və maraqları əsasında müxtəlif oyun mühiti yaradır;
- Uşaqlar tərəfindən yaradılmış oyun sahəsi bir və ya bir neçə gün ərzində qrupda saxlanılır;
- Oyuna müdaxilə etmir: təsəlli edir, simpatiya nümayiş etdirir və oyun münasibətlərini həll edir. Yalnız münasibətlə hallarında uşaqların oyununa müdaxilə edir;
- Oyunun inkişaf etdirilməsi üçün uşağı təşviq edir və tərifləyir;
- Uşaq oyununu yaxından izləyir” (1).

Problemin aktuallığı. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının inkişafına təsir göstərən amillər mühüm olması ilə seçilir. Çünki həmin amil-

lər uşaqların formalaşması və inkişafı baxımından vacibdir.

Problemin elmi yeniliyi. Tədqiqat işində idrak fəallığının artırılması üçün oyun və digər metodlardan istifadənin yolları tədqiqata cəlb edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Əldə olunmuş nəticələr ətraf aləmlə tanışlıq məşğələlərində

tərbiyəçi-müəllimlərin istifadəsi üçün tövsiyə edilir. Tədqiqatdan əldə edilmiş nəticələrdən dərslərlərin, dərslər vəsaitlərinin, elmi-metodik ədəbiyyatın və elmi-tədqiqat işlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əliyeva Ş., Mustafayeva S., Həmidova X. Təlim-tərbiyə və inkişaf prosesinin həyata keçirilməsi: Dərs vəsaiti. -Bakı: 2020
2. http://www.celilabad-adpu.az/dosyalar/movzu__6.pdf
3. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/8066/t%C9%99f%C9%99kk%C3%BCr-haqq%C4%B1nda.html>

E-mail: niay.83@mail.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok., dos. P.M. Həsənova,*
ped.ü.fəls.dok., dos. S.A. Əliyev

Redaksiyaya daxil olub: 06.09.2022.

**FİZİKİ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
ISSUES OF PHYSICAL CULTURE**

UOT 372.879.6

Parviz Nazir oğlu Quliyev

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının dosenti
0000-0002-7559-2624*

AZƏRBAYCAN MİLLİ XALQ OYUNLARININ FİZİKİ TƏRBİYƏDƏ ROLU

Парвиз Назир оглы Гулиев

*доцент Азербайджанской Государственной
Академии Физической культуры и Спорта*

**РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ НАРОДНЫХ ИГР В
ФИЗИЧЕСКОМ ВОСПИТАНИИ**

Parviz Nazir Guliyev

*associate professor at Azerbaijan State
Academy of Physical Culture and Sports*

**THE ROLE OF AZERBAIJANI NATIONAL FOLK GAMES
IN PHYSICAL EDUCATION**

Xülasə. Azərbaycanda milli xalq oyunları çox zəngin bir tarixə malikdir. Onların mövzusu, forması, məzmunu, fəlsəfəsi çox erkən dövrün təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. Oyunların bir çoxu bu günümüzdə tam şəkildə gəlib çatmamışdır, lakin bu oyunların ilkin variantları əsasında onları təsnif etmək mümkündür. Oyunlar hər bir xalqın özünəməxsus həyat baxışlarını, inanc və etiqad sistemini, dünyanı anlamaq formasını əks etdirən ilkin estetik janrlardan biridir. Onlar, eyni zamanda insanların əyləncə tərzini və məişətini də əks etdirir. Hər xalqın oyunlarından onların əhval-ruhiyyəsini, əxlaqi keyfiyyətlərini, psixoloji vəziyyətini də təyin etmək mümkündür.

Açar sözlər: *xalq oyunları, fiziki tərbiyə, idman, şagirdlər, inkişaf*

Резюме. В статье отмечается, что национальные народные игры в Азербайджане имеют очень богатую историю. Их тема, форма, содержание и философия были связаны с представлениями очень раннего периода. Многие из игр не дошли до наших дней целиком, но их можно классифицировать на основе ранних вариантов этих игр. Игры являются одним из основных эстетических жанров, отражающих уникальные взгляды каждого народа на жизнь, систему убеждений и способов понимания мира. Они также описывают образ жизни людей и стиль развлечений. По играм каждого народа можно определить их настроение, моральные качества, психологическое состояние.

Ключевые слова: *народные игры, физическое воспитание, спорт, учащиеся, развитие*

Summary. The article notes that the national folk games in Azerbaijan have a very rich history. Their theme, form, content and philosophy were associated with the ideas of a very early period. Many of the games have not survived to this day in their entirety, but they can be classified based on the early versions of these games. Games are one of the main aesthetic genres, reflecting the unique views of each people on life, belief systems and ways of understanding the world. They also describe people's lifestyle and entertainment style. According to the games of each nation, one can determine their mood, moral qualities, psychological state.

Key words: *folk games, physical education, sports, students, development*

Azərbaycan fiziki tərbiyə sistemi müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmaqla inkişaf etdirilir. Buraya fiziki hərəkətlər, gimnastika (əsas, gigiyenik, idman, bədii, köməkçi gimnastika) turizm, təbii amillər (hava, su, günəş) və gigiyenik tədbirlər daxildir. Həmin tədbirlərlə yanaşı, müxtəlif oyunlar şagirdlərin fiziki tərbiyəsinin inkişafında mühüm yer tutur. Oyunlar məktəbə-qədər və kiçik məktəbyaşlı uşaqların həyatına dərin nüfuz edir və haqlı olaraq həmin yaş dövrlərini çox vaxt "oyun dövrü" adlandırırlar. Görkəmli pedaqoqlar oyunların uşaqların həyatında böyük rol oynadığını dəfələrlə qeyd etmişlər. Uşaq oyunlarının mahiyyəti və əhəmiyyətini xarakterizə edərək yazmışlar ki, oyunun məktəbə-qədər yaşlı uşaqlar üçün müstəsna dərəcədə əhəmiyyəti vardır, oyun onlar üçün təlimdir, oyun onlar üçün tərbiyənin ciddi bir şəklidir.

İdman oyunları sistemi və formasına görə müxtəlif olduğuna baxmayaraq, insanlara eyni fiziki və əxlaqi-iradi keyfiyyətlər aşılayır. Bu oyunlarda idmançıda həm fiziki: sürət, qüvvə, çeviklik, cəldlik, dözümlülük və elastiklik, həm də iradi: mərdlik, cəsarətlik, habelə yoldaşlıq, dostluq, kollektivçilik, beynəlmilətçilik, vətənpərvərlik kimi yüksək insani-əxlaqi keyfiyyətlər yaradır.

İdman oyunları ilə müntəzəm məşğul olanların orqanizmində fizioloji proseslər sürətlənir, əzələlərin və sümük oynaqlarının çevikliyi və mütəhərrikliliyi artır. İdman oyunları komandalının tərkibinə, oyun qaydalarına, məqsəd və vəzifəsinə, habelə texniki və taktiki səylərə görə mütəhərrik oyunlarından fərqlənir. Müasir idman oyunları məşğul olanlardan yüksək fizikin hazırlıq, texniki və taktiki vərdişlərə yiyələnmək, habelə mahir bacarıq, mübarizə xarakteri tələb edir.

Hər bir xalqın öz milli, estetik duyğularından qidalanmış xalq oyunları olduğu kimi, Azərbaycan milli xalq oyunları da zamanın süzgəcindən keçmiş və cilalanaraq yaşamaq hüququ qazanmışdır. Milli oyunlar hər xalqın özünə-məxsus həyat tərzinin, məşğuliyyətinin məhsulu olmaqla bərabər, həm də onların yaşadığı iqlim şəraiti ilə də sıx bağlıdır. Azərbaycan milli xalq oyunları da digər xalqların fiziki və əqli inkişafına xidmət edən ənənəvi idman növləri kimi, onların həyatda qalması və mübarizə məqsədi daşıyır. İnsanlar yerinə yetirdikləri fiziki hərəkətləri və əmək vərdişləri üzrə sınaqlarını, döyüş və mübarizə növlərini, məsələn, güləş, qaçış, tullanma, ağırlıqaldırma, üzgüçülük, avarçəkmə, oxatma, qılıncoynatma, nizə atmaq və sairəni ilk yaranan idman növləri kimi qəbul etmək olar.

kətləri və əmək vərdişləri üzrə sınaqlarını, döyüş və mübarizə növlərini, məsələn, güləş, qaçış, tullanma, ağırlıqaldırma, üzgüçülük, avarçəkmə, oxatma, qılıncoynatma, nizə atmaq və sairəni ilk yaranan idman növləri kimi qəbul etmək olar.

Oyunlar milli olduğu qədər də ümumbəşəriyyətdir. Şifahi ənənəyə əsaslanan, həmin ənənə əsasında yaranan, yaşayan və nəsildən-nəslə ötürülən oyunların ayrı-ayrı xalqlara məxsus özəllikləri olduğu kimi, ortaq dəyərləri də vardır. Hər xalq öz ibtidai mifoloji görüşlərinin məhsulu olaraq oyunlarını yaratmışdır.

Azərbaycanda ənənəvi oyunları tədqiq etmək üçün onları iki hissəyə böldük:

- Ənənəvi oyunlar və meydan tamaşaları;
- İdman oyunları.

Əslində ənənəvi idman oyunları da meydan tamaşalarının tərkib hissəsi hesab olunur. Böyük cıdır tamaşaları, at yarışları və atla bağlı müxtəlif oyunlar güc nümayiş etdirilən idman oyunları idi. Zorxana oyunları böyük meydanlarda xüsusi hazırlanmış sahələrdə keçirilirdi. Meydan tamaşaları, adından da məlum olduğu kimi, xalq yaradıcılığının bu sahə üzrə ixtisaslaşmış və sənət ənənələrinə söykənən sənətkarlar tərəfindən açıq havada nümayiş etdirilən əyləncələr idi. Fərdi sənətkarlarla yanaşı, xüsusi qrupların oyunları da xeyli tamaşaçı toplayırdı. Meydan tamaşalarının əsas oyunlarından biri cıdır tamaşaları idi. Burada at çapma, at oynatma, atla oxatma, kəmənd atma üzrə yarışlar keçirilirdi. Xalqın həftələr ərzində hazırlaşdığı cıdır tamaşaları böyük el şənliyinə, bayrama çevrilirdi. Atlı yarışlarından sonra güc yarışları başlayır, zorxanaya meydan verilir. Ənənəvi idman növü olan zorxana oyunları meydan tamaşalarının əsas oyunlarından idi. Azərbaycanda keçirilən zorxana tamaşalarının tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Pəhləvanlar meydana mil oynada-oynada çıxar, rəcəz oxuyardılar. Özlərinə tərəf müqabil axtarardılar. Oyun zamanı pəhləvanlar bir dairə içərisində güc sınağına çıxardılar. Zorxanalarda sim pəhləvanlarının, kəndirbazların nömrələri də maraqla qarşılanardı.

Ənənəvi oyunlar və meydan tamaşaları musiqi, rəqs, məzhəkə, nəqlətmə, yarışma və s. ünsürlərdən yaranmışdır. Açıq havada, şəhər meydanlarında, kəndlərdə geniş sahələrdə, karvansaralarda, bazar və küçələrdə göstərilən

meydan tamaşaları ənənəvi xalq teatridir. Tamaşaçıların əhatələnmiş sahədə, meydana oynanıldığı üçün ona (orta oyunu) meydan tamaşası deyilmişdir. Meydan tamaşaları termini altında əsasən Azərbaycanda oynanılan təhkiyəli, süjetli xalq oyunları nəzərdə tutulur. Xalqın özü qədər qədim olan meydan tamaşaları oyunçu və tamaşaçı arasında baş verən səmimi münasibətlər şəraitində göstərilən tamaşalara verilmiş addır. Bu tamaşalar masqarabazlar, nağılçılar, aşıqlar, məzhəkəçilər, kukla oyunçuları tərəfindən inkişaf etdirilərək ənənəvi meydan və ya xalq tamaşalarının özəyini yaratmışdır.

Məişətlə bağlı müxtəlif əyləncələr zaman keçdikcə daha kütləvi xarakter alaraq təkmilləşmiş, xalq yaradıcılığı xəzinəsinə daxil olmuşdur. Xalq tamaşaları mərasimlər və oyunlar içərisində yaranmış və yayılmışdır. Meydan tamaşalarının kökləri xalqın məişəti, həyat tərzini, dünyagörüşü, toy və mərasim ənənələri ilə bağlıdır. Qədim türk tayfalarında musiqinin müşayiəti ilə oynanılan kollektiv rəqslər – yallılar bütün növ milli oyunların ilkin örnəkləridir.

Meydan tamaşalarının və ya milli oyun sənətinin yaranması və inkişafı bir çox ünsürlərə bağlıdır. Azərbaycanda meydan tamaşalarının bir hissəsi olan mərasim tamaşaları mövsümi mərasimlər olub əsasən yazın gəlişi, əkinin başlanması, məhsulun toplanması, elatın yaylağa çıxması, qoyun qırımı, xırman və s. hadisələr ilə əlaqəlidir. Mövsümi xarakter daşıyan tamaşalarda da əkinçilik və maldarlıqla bağlı tamaşalar oynanılır.

Ümumiyyətlə, multikulturalizm Azərbaycan xalqının həyat tərzidir desək, yanılmırıq, çünki bizdə onun möhkəm təməli və tarixi əsasları vardır. Bütün xalqlarla dinc, yanaşı yaşamaq, dini və milli azlıqlara hörmətlə yaşamaq, tolerantlıq burada həmişə üstün səviyyədə olmuşdur. Hər bir xalqın və cəmiyyətin təkamülündə milli oyunların, tamaşaların əvəzsiz rolu olmuşdur. Xalqların ilkin təsəvvürləri, həyata baxışı bu oyunlarla ifadə olunmuşdur. Oyunlar mövzu, məzmun, yaranma yolu və formaları baxımından da çox zəngin, rəngarəngdir. Bu oyunları birləşdirən əsas nüans isə insanlar və eyni zamanda xalqlar arasında həmrəylik, xoş əhval-ruhiyyə, ən başlıcası səmimiyyət yaratmaqdır.

Fiziki hazırlıqla yanaşı, qədim idman oyunları xoş zaman keçirtməyi, əyləncəni, isti-

rahatlıq da əhatə edən geniş məfhumdur. Buna görədir ki, qədimdən bəri bütün xalqlarda idman həm bədənin, həm də ruhun başlıca tərbiyə metodlarından biri hesab olunur. Əqli və stolüstü oyunlar da xüsusilə Şərqi aləmdə müdrikliyə, dərin biliklərə təkan olmuşdur.

Azərbaycanda oyunlar meydan, mərasim, əyləncə və idman xarakterli olub ənənəvi, milli mahiyyəti əks etdirir. Hər xalqın mədəni həyatının süzgəcindən keçən və yaşamaq hüququ qazanan oyunlar o xalqın milli kimliyini əks etdirir. Azərbaycanda oynanılan bu oyunlar da xalqımızın sərəvəti və mədəni irsidir. Güman edirik ki, bu kitabla Azərbaycanda meydan və xalq oyunları, eləcə də ənənəvi idman oyunları haqqında aydın mənzərə yarada bildik.

Qeyd edək ki, ən qədim tarixə malik olan xalq və uşaq oyunları, eyni zamanda tamaşalar, qaravəllilər nəsil-dən-nəslə keçərək həm yaddaşlarda, həm də əlyazmalarda bu günümüzdə qədər qorunub saxlanmışdır. “Oyunlar haqqında ilk məlumatlar bizə qədim mənbələrdə gəlib çatmışdır. Onlardan ən kamili M. Kaşğarinin “Divanı”dır. Burada bir çox uşaq oyunları - “Çərpələng”, “Munquz-munquz”, “Qaraquni”, “Əbə-əbə”, “Köç” və s. barədə məlumat verilir.”(?)

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanın bir çox ziyalıları - M.Ş. Vazeh, S.Ə. Şirvani, Ə. Haqverdiyev, M. Mahmudbəyov, F. Köçərli, M.H. Təhməsin və başqaları xalq və uşaq oyun və tamaşalarını toplamış, nəşr etdirmişlər. “Çövkən”, “Çiling ağac”, “Dirədoymə”, “Motal-motal”, “Sultan”, “Xəndəyə düşmə”, “Top al qaç”, “Qələndər, ay Qələndər”, “Aşıq-qoz”, “Bənövşə”, “Şənlik”, “Ənzəli”, “Əl üstə kimin əli”, “Dəsmal ver” (“Dələdəsmal”), “Cıdır”, “Yeddi daş”, “Qazlar, qazlar”, “Tut qolundan, dart”, “Rəng-rəng”, “Sümük-sümük”, “Quş uçdu” kimi oyunlar Azərbaycan folklorunun ən gözəl nümunələridir.

Milli uşaq oyun və tamaşaları həm böyük, həm də uşaqların özləri tərəfindən yaradılır. Oyunlar onların arzu və istəklərini ifadə edir, istirahətlərinin əyləncəli və səmərəli keçirmələrinə yardımçı olur. Onun hər bir kəsi özünə cəlb etmək səhri var. Oyunlar elə bir fəaliyyət növüdür ki, onun motivasiyası məhz oyun zamanı meydana gəlir. Oyun zamanı uşaqlar fərəsəti, iradəni, dözümlü, əzmi nümayiş etdirir, qələbəyə can atma, birincilik əldə etmə istəyi ilə əlaqədar olaraq yaradıcı fantazilayalarını işə salırlar.

Odur ki, oyunlar əsl yaradıcılıq fəaliyyətidir. Uşaqılıq illərini milli oyunlarsız keçirən insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşması həqiqətən də çətinləşir.

İlk növbədə uşaqlar oyunlar zamanı hərəkətə, dinamikaya, düzüb-qoşmağa olan ehtiyaclarını ödəyir, istək və arzularını həyata keçirirlər. Uşaq oyunları kiçik yaşlarında hafizənin möhkəmlənməsinə, diqqətin artırılmasına, rənglər dünyasına bələd olmağa, hesablama vərdişlərinin yaranmasına kömək edir. Onlar uşaqlarda birlik və bərabərlik, dostluq kimi mənəvi prinsiplərin, humanist hisslərin aşılmasına böyük yardımçı olur. Eyni zamanda oyunlar uşaqlarda aktivlik, liderlik, cəldlik, çeviklik, hazırcavablıq kimi psixoloji keyfiyyətlərin meydana gəlməsinə çox kömək edir. Ən başlıcası isə uşaq oyunları müəyyən bir ortamda həyata keçirildiyi üçün insanın sonrakı sosial həyatında cəmiyyətə adaptasiyası məsələsini asanlaşdırır.

Uşaq oyunları onların yaş səviyyəsinə, zövqünə, dünyagörüşünə, psixikasına uyğun olaraq fərqlənir. Bu sahədə araşdırma aparın bəzi alimlər oyunları ifasına, uşaqların məişətində tutduğı yerinə və roluna görə iki hissəyə ayırır: 1. Mütəhərrik oyunlar (hərəkətli); 2. Söz oyunları. Müəyyən qisim araşdırıcılar isə onları

şərti olaraq belə bölürlər: 1. Cəldlik, çeviklik və hərəkətlə bağlı oyunlar; 2. Ayin, etiqad və mərasimlərlə bağlı oyunlar; 3. Gözbağlıca oyunları.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev fiziki tərbiyə və idmanın inkişafına çox böyük diqqət ayırmış və öz çıxışlarının birində bu haqda belə demişdir. "İdmanın və bədən tərbiyəsinin inkişafı üçün görülmə işlər, gələcəkdə görəcəyimiz işlər, dövlətin və hökumətin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir".

Problemin aktualığı. Fiziki tərbiyə və idman sahəsi üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərinin məqsədi yaşından, etnik mənşəyindən, sağlamlıq vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin idman fəaliyyəti sahəsində genişləndirilməsi məsələsini həll etmək, idman və gənclər təşkilatlarının, klubların, cəmiyyətlərin, həmçinin məşqçi və könüllülərin dinamik şəbəkəsini yaratmaq, idmanla kütləvi şəkildə məşğul olmaq üçün insanların problemlərinin həlli yollarını tapmaqdır.

Problemin elmi yeniliyi. Fiziki tərbiyə və idman oyunlarının kütləviliyini təmin etmək günümüzün vacib məsələlərindəndir. İdman oyunlarının kütləviliyi gənc nəslin mənəvi və fiziki inkişafı üçün vacibdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. İdman oyunları məşğul olanlardan yüksək fiziki hazırlıq, texniki və taktiki vərdişlərə yiyələnmək, habelə mahir bacarıq, mübarizə xarakteri tələb edir.

Ədəbiyyat:

1. Abasov, T.T. İdman və mütəhərrik oyunlar: Dərslik. -Bakı, -1987.
2. Ələkbərov H.Y., İbrahimova N.M., Hüseynov F.C., Həsənova E.B. "Hücum taktikasının təlim metodikası". Metodiki vəsait. -Bakı, -2008.
3. Ələkbərov H.Y., İbrahimova N.M., Həsənova E.B. Basketbolçuların məşq və yarış prosesində bərpaetmə tədbirləri. Metodik vəsait. -Bakı, -2003.
4. İbrahimova N.M., Həsənova E.B., Ağaliev A.A. İdman oyunlarında kompleks nəzarət. Metodik vəsait. -Bakı, -2010.
5. İbrahimova N.M., Ağaliev A.A. Mərkəz oyunçusunun hazırlanması üçün bəzi tövsiyələr. Metodiki vəsait. Bakı, -2011.

E-mail: pervizquliyev82@mail.ru

Rəyçilər: dos. İ.S. Əliyev,

ped.ü.fəls.dok. Y. Səmədov

Redaksiyaya daxil olub:16.09.2022.

**MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
SELF-EDUCATION OF THE TEACHER**

UOT 37

Yədulla Beydulla oğlu Dadaşlı
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Cəlilabad filialının dosenti

M.P.VAQİFİN ƏSƏRLƏRİNİN TOPLANMASINDA H.QAYIBOVUN ROLU

Ядулла Бейдулла оглы Дадашлы
доктор философии по филологии,
доцент Джалилабадского филиала Азербайджанского
Государственного Педагогического Университета

РОЛЬ Г. ГАЙБОВА В СОБРАНИИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ М.П. ВАГИФА

Yadulla Beydulla Dadashly
doctor of philosophy in philology
associate professor of the Jalilabad branch
of the Azerbaijan State Pedagogical University,

THE ROLE OF G. GAYIBOV IN THE COLLECTION OF WORKS OF M.P. VAGIF

Xülasə. Məqalədə M.P. Vaqifin əsərlərinin toplanmasında Q. Qayıbovun xidmətlərindən bəhs edilir. M.P. Vaqif dərin biliyi, fitri istedadı ilə müasirlərindən seçilmiş, ədəbi və ictimai-siyasi fikir tariximizdə görkəmli dövlət xadimi və novator şair kimi şərəfli yer tutmuşdur. M.P. Vaqif özündən əvvəl yaranmış klassik poeziya və xalq yaradıcılığı ənənələrinə mükəmməl yiyələnmiş, milli mədəniyyətimizə yeni ruh gətirmişdir.

Açar sözlər: *azərbaycançılıq, dövlət xadimi, əsər, milli klassik poeziya, xalq yaradıcılığı*

Резюме. В статье говорится о заслугах Г. Гаибова по сбору произведений М.П. Вагифа. М.П. Вагиф был избран среди современников своими глубокими знаниями, врожденным талантом, прославился в истории литературной и общественно-политической мысли как выдающийся государственный деятель и поэт-новатор. М.П. Вагиф прекрасно усвоил сложившиеся до него традиции классической поэзии и народного творчества, привнес в нашу национальную культуру новый дух.

Ключевые слова: *азербайджанство, государственный деятель, произведение, национальная классическая поэзия, народное творчество*

Summary. The article talks about the merits of G. Gaibov in collecting the works of M.P. Vagif. M.P. Vagif was chosen among his contemporaries for his deep knowledge, innate talent, became famous in the history of literary and socio-political thought as an outstanding statesman and poet-innovator. M.P. Vagif perfectly assimilated the traditions of classical poetry and folk art that had developed before him, brought a new spirit to our national culture.

Keywords: *azerbaijanism, statesman, work, national classical poetry, folk art*

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin və ədəbi dilinin inkişafında böyük xidmətləri olan sənətkarlardan biri də Molla Pənah Vaqifdir (1717-1797). O, dərin biliyi, fitri istedadı ilə müasirlərindən seçilmiş, ədəbi və ictimai-siyasi fikir tari-

ximizdə görkəmli dövlət xadimi və novator şair kimi şərəfli yer tutmuşdur. M.P. Vaqif özündən əvvəl yaranmış klassik poeziya və xalq yaradıcılığı ənənələrinə mükəmməl yiyələnmiş, milli mədəniyyətimizə yeni ruh gətirmişdir. O, qəzəl, mü-

xəmməs, müstəzad, müəşşər janrlarında yazdığı əsərlərdə milli klassik poeziya ənənələrini, qoşma və təcnislərində şifahi və yazılı şeir ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdir. Vaqif həqiqi həyat hadisələrini poeziya dilinə çevirməklə orijinal bir sənətkar olduğunu, milli poeziya yaratdığını, əsərlərində xalq ruhunu, milli adət-ənənələrimizi yaşatdığını təsdiq etmişdir. Xüsusilə folklor üslubunda yazdığı qoşmaları onu realizm ədəbi məktəbinin yaradıcısı kimi məşhurlaşdırmış, Vaqif poeziya ənənələrinin özündən sonrakı şairlər tərəfindən davam və inkişaf etdirilməsi ilə sonuçlanmışdır. Vaqifşünas alim Araz Dadaşzadə M.P. Vaqifin “Əsərləri”nin 1988-ci il nəşrinə yazdığı “Bir neçə söz”də onun ədəbi xidmətlərini aydınlaşdırır: “Vaqifin ədəbiyyatımız tarixində ən mühüm xidmətlərindən biri də budur ki, o, canlı danışq, məişət dilinin nə qədər təravətli və rəngarəng olduğunu əyani göstərmiş, folklor poeziyasının geniş imkanlarını aşkara çıxara bilmiş, heca vəznində yaranan şeirləri klassik poeziya meyarı səviyyəsinə qaldırmışdır” [5, s. 7].

XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilini xalq danışq dilindən alınan söz və ifadələrlə zənginləşdirən, sadə, aydın, anlaşqlı ana dilimizdə yazıb-yaradan şair milli Azərbaycan koloriti daşıyan şeirlərilə öz adını ədəbiyyatımız tarixində əbədiləşdirmişdir. XIX əsrdə Vaqifin şeirləri poeziya həvəskarlarının diqqətini çəkmiş, yaddaşlardan-yaddaşlara köçmüş, onlarla cüng və bəyazlara, təzkirə və məcmuələrə salınaraq günümüzə gəlib çatmışdır. Vaqifin şeirlərini toplayan və Mirzəcan Mədətovun topladığı materiallardan istifadə edən Mirzə Yusif Nersesov (Qarabağı) kitab çap etdirmək qərarına gəlir. Vaqifin və bir sıra Qarabağ şairlərinin əsərlərini “Kitabi-məcmueyi-divani-Vaqif və digər müasirin” adı ilə 1856-cı ildə Teymurxanşurada (indiki Buynakskda) çap etdirir.

Burada Vaqifin ədəbi irsi əsas yer tutur, 70-dək şeiri yerləşdirilir. Görkəmli Azərbaycan mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878) milli poeziyaya daha tələbkarlıqla yanaşır, şeirlə nəzmi bir-birindən fərqləndirir, məzmunla formanın vəhdətinə üstünlük verir, estetik kateqoriya kimi yanaşır. O, “Kritika” məqaləsində yazırdı: “İki şey şeirin əsas şərtlərindəndir: məzmun gözəlliyi və ifadə gözəlliyi” [1, 197].

Tənqidçiyə görə, incəsənətdə məzmun aparıcı olub, forma ilə sıx əlaqəlidir. “Məzmun gözəlliyi” və “ifadə gözəlliyi” bədii əsərin əsas mə-

ziyyətləridir. M.F. Axundov şeir ilə nəzm arasında ciddi fərqlər olduğunu duyur, “ziyadə ləzzətə və hüznə və fərəhdə ziyadə təsirə bais” olan əsəri “şeir”, bu tələbi ödəməyən əsəri sadə nəzm adlandırır. O, Firdovsi, Nizami, Cami, Sədi, Mollayi-Rumi və Hafiz kimi klassikləri əsl şair hesab edirdi.

“Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsindən öyrənirik ki, M.F. Axundov Qarabağa səyahəti zamanı Molla Pənah Vaqifin və Qasım bəy Zakirin bəzi şeirləri ilə tanış olur. Hər iki sənətkarın məzmun və ifadə gözəlliyinə malik olan mənzumələri Axundovun diqqətini çəkir. Onların ələ düşən şeirlərini toplayır və bir cildin içərisində çap etdirmək qərarına gəlir “Nəzm və nəsr haqqında” məqaləsinin yazılma tarixi göstərilmədiyindən Axundovun Qarabağa səyahəti, Vaqifin və Zakirin şeirlərini toplama tarixini dü-rütləşdirmək çətinidir. Fikrimizcə, böyük mütəfəkkir Vaqifin və Zakirin əsərlərini 1860-cı illərin əvvəllərində toplamış, çap etdirməyə çalışsa da, məqsədinə çatmamışdır. O, Vaqifin əsərlərini toplamağa Adolf Berjeni və Hüseyn əfəndi Qayıbovu həvəsləndirmişdir.

Şərqsünas A. Berje 1867-ci ildə Leypsiqdə “Qafqaz və Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” əsərini çap etdirmişdir. O, bu kitaba Vaqifin əlli şeirini salmış, Almanca yazdığı müqəddimədə Axundovun ona böyük köməyi dəydiyini etiraf etmişdir. 1858-ci ilin yanvar ayında Qazaxdan Tiflisə köçən və müəllimlik fəaliyyətinə başlayan Hüseyn əfəndi Qayıbov (1830-1917) çox keçmir ki, M.F. Axundovla tanış olur. Sonralar bu tanışlıq dostluğa və ədəbi əməkdaşlığa çevrilir. Onlar Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasında 1860-1870-ci illərdə birgə çalışır, maddi-mədəniyyət abidələrinin və ədəbi materialların toplanmasında fəal iştirak edirlər. H. Qayıbov Axundovun tapşırığı və köməkliyi ilə XVIII-XIX yüzilliklərdə yaşayıb-yaratmış Azərbaycan şairlərinin, o cümlədən M.P. Vaqifin və Q. Zakirin şeirlərini toplamağa başlayır. M.F. Axundovun arxivindəki bir məktubdan anlaşılır ki, H. Qayıbov ondan “Vaqifin basma nüsxəsini” (M.Y. Nersesovun “Kitabi-məcmueyi-divani - Vaqif və digər müasirin” əsərini) nüsxə fərqlərini müəyyənləşdirmək, müqayisə aparmaq məqsədi ilə müvəqqəti istəmiş, hər yerdən çox yaxşı şeirlər topladığını və əla nüsxə olacağını bildirmişdir.

H. Qayıbov M.P. Vaqifin əsərlərini öncə bircildlik “Məcmuə”yə, daha sonra “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” toplusuna salmışdır. Tədqiqat göstərir ki, H. Qayıbov bircildlik “Məcmuə”ni milli poeziyanı itibbatmaqdan qoruyub gələcək nəsillərə çatdırmaq və nəşr etdirmək məqsədi ilə hazırlamış, XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən M.V. Vidadi və M.P. Vaqifin yaradıcılığına geniş yer ayırmışdır. Hər iki şairin əsərləri məcmuənin müxtəlif səhifələrindədir. Bu səhifələrin arasında isə başqa şairlərin əsərləri vardır. Tərtibçi Vaqifin “Dürüst” rədifli qoşmasını məcmuənin 137-ci səhifəsində Molla Qasım Zakir və Minanın qoşmaları sırasında vermiş, bəzi şeirlərini isə Vidadi ilə müşairəsi bölməsinə salmışdır. Məcmuədə Vaqiflə Vidadinin şeirləşməsindən sonra Vaqifin “Musadır” rədifli qəzəlinə və “Cəmalə Vaqif” qoşmasına rast gəlirik. Məcmuədə Vaqifin müxəmməsləri də geniş yer tutur. Burada “Gedəcəkdir”, “Gətiribsen”, “Məni”, “Gördüm Vaqifi” və başqa müxəmməslərə təsadüf olunur.

H. Qayıbov Vaqifin oğlu Əli ağanın da şeirlərini əsərinə əlavə etmişdir. Məcmuədə milli ədəbiyyatşünaslıq üçün maraqlı məsələlərdən biri də Vaqiflə Vidadinin müşairəsinin forma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirib, bu əsasda elmi həqiqəti üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Şübhə yoxdur ki, bu müşairə hər iki sənətkarın qarşı-qarşıya durub şeirləşməsi deyil, birinin digərinə, daha doğrusu, öncə Vidadinin Vaqifə, sonra isə Vaqifin Vidadiyə göndərdiyi mənzum məktub olaraq yazılmışdır. Məcmuəyə hər iki şairin “Eylərsən” və “Ağlarsan” rədifli qoşmaları salınmışdır. 91-ci səhifədə bir sütunda Vaqifin, digər sütunda isə Vidadinin “Eylərsən” rədifli qoşması müşairə şəklində verilmişdir. Hər iki şeirin katibi H. Qayıbov deyil, ehtimal ki, həmin nəsilədən başqa bir nəfərdir.

Vidadinin əsərinə fars dilində “Qofte-ye Vidadi” (“Vidadinin şeiri”), Vaqifin əsərinə isə “Qofte-ye Vaqif dər cavab-e Vidadi” (“Vidadinin cavabında Vaqifin şeiri”) sərlovhəsi qoyulmuşdur. Bu sərlovhələrdən və şeirlərin məzmunundan anlaşıldığı kimi, “Eylərsən” rədifli qoşmasını əvvəlcə Vidadi mənzum məktub şəklində Vaqifə göndərmiş, sonra Vaqif eyni rədifli qoşmanı dostuna cavab yazmışdır. Bu müşairə tamamlandıqdan sonra Vaqiflə Vidadinin “Ağlarsan” rədifli qoşmalarının əvvəli 98-ci, sonu 158-

ci səhifələrdə verilmişdir. 158–ci səhifədə farsca “Mürəbbət –e Vaqif Vidadi dər müqabil-e yek digər betəriq-e mübahisə qofteənd” (“Vaqiflə Vidadinin biri digərinə mübahisə yolu ilə qarşı-qarşıya söylədikləri mürəbbələrdir”) başlığı qoyulmuş hər iki qoşmanın müşairə formasında verilməsi, 98-ci səhifədə isə mənzum məktub şəklində təqdim olunması aydınlaşdırır ki, H. Qayıbov Vaqiflə Vidadinin “Ağlarsan” rədifli qoşmalarının əlyazmalarını iki müxtəlif (müşairə və mənzum məktub) variantda toplamış, hər iki variantı saxlamağı məqsəduyğun bilmişdir.

“Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” əsərinin tərtibi zamanı da H. Qayıbov bu qənaətə gəlmiş, Vaqifin və Vidadinin “Eylərsən” və “Ağlarsan” rədifli qoşmalarını müstəqil əsərlər kimi oxuculara çatdırmışdır. Şeir mətnlərinin Vaqif və Vidadi əsərlərinin son nəşrlərindəki şeirlərlə müqayisəsi bizi bu qənaətə gətirir ki, Vaqiflə Vidadinin müşairəsinin ən dürüst mətni H. Qayıbovun məcmuəsindəki variantdır. Hüseyn əfəndi Qayıbovun dörd cilddən ibarət “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” əsərində M.P. Vaqifin və Q. Zakirin poeziyasına daha geniş yer verilmişdir. Azərbaycanın sovetləşməsinə qədər Vaqif irsinin toplanmasında M.Y. Qarabağidən sonra ən böyük xidmət H. Qayıbova məxsusdur. Ədəbiyyatşünas alim Araz Dadaşzadə “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabının Vaqif poeziyasının toplanmasında əhəmiyyətilə bağlı yazır: “H. Qayıbov məcmuəsinin əsas məziyyəti ondadır ki, buraya Vaqifin o vaxta qədər məlum olmayan 30-dan artıq qoşması, təcni, qəzəli, müxəmməsi, müstəzadı, müəşşəri daxil edilmişdir. Ümumiyyətlə, bu məcmuədə Vaqifin yüzə yaxın şeiri toplanmışdır. Məcmuə çox aydın xətt ilə və səliqəli yazılmışdır” [4,11]. Vaqifin Qazax qəzasının Salahlı kəndində doğulmasını, Gürcüstan çarı II İraklinin oğlu Levona şeir həsr etməsini ilk dəfə H. Qayıbov bildirmişdir. Məcmuədən onu da öyrənirik ki, Vaqifin oğlunun adı Əli ağa olmuş və o, atasının “Bir nimtənə kim, ta ola zərbəftü nikutər” misrası ilə başlanan müəşşər-müstəzadına “Ey xahiş edən nimtənə pürzivərü ziyənət” misrası ilə başlanan şeirini nəzirə yazmışdır. Həmin şeirlərdən Vaqifin və Əli ağanın fars dilini mükəmməl bilmələri də anlaşılır.

Məcmuənin tərtibi zamanı “Vaqif” təxəllüslü bir neçə şairin mövcudluğu H. Qayıbovu

müəyyən çətinliklərlə qarşılaşdırmış, onu Molla Pənah Vaqifin şeirlərini iki bölümə ayırmaq məcburiyyətində qoymuşdur: Vaqifə qəti aid olan şeirlər və şübhəli şeirlər. Qayıbov şairin müəşşər, müxəmməs və qəzəllərinin həqiqətən M.P. Vaqif qələmindən çıxdığını bildirmək məqsədilə bu janrlı əsərləri “Müəşşəri-xalis”, “Müxəmməsati-xaliseyi-Vaqif”, “Qəzəliyyati-xaliseyi-Vaqif” bölmələrində yerləşdirmişdir. Məcmuədə Vaqif şeirlərinin quruluşca bütövlüyünü bildirməkdən ötrü ərəbcə “tammə” (“bütövdür”) sözü işlədilmiş, şairin müstəzad, müxəmməs və qoşmaları bu bölməyə salınmışdır.

M.P. Vaqifin “Bax” rədifli qəzəlini həbsdən qurtarıb azadlığa çıxması münasibətilə dostu M.V. Vidadiyə yazması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında çoxdan sübuta yetirilmiş elmi həqiqətdir. Bu vaxta qədər tədqiqatdan kənarda qalmış bir məsələnin şərhə böyük elmi mahiyyət daşıyır. Bu məsələ Vaqifin “Düşər” rədifli qəzəlinə Vidadinin “Dəgər” rədifli qəzəli nəzirə yazmasından ibarətdir. H. Qayıbovun Vaqifin qəzəlinə farsca qoyduğu “Qəzəl-e Vaqif be Vidadi neveste” (“Vaqifin Vidadiyə yazılmış qəzəli”) başlığı və Vidadinin qəzəlinə qoyduğu “Qəzəl-e Vidadi dər cəvab-e Vaqif” (“Vaqifin cavabında Vidadinin qəzəli”) başlığı açıq-aşkar bildirir ki, Vidadi Vaqifin qəzəlinə nəzirə yazmışdır. İkincisi, Vidadinin qəzəlinə Vaqifin qəzəlinin təsiri ilə yaranmış bəzi beyt, söz və ifadələrə rast gəlinir. Belə ki, Vaqifin:

Şami-qəm şadlıq əyyamına xoş ziyvərdir,

Necə kim, xali-siyəh arizi-cananə düşər [3, s. 267] beytinə Vidadi:

Şəmi-giryanə səvad şəb için heyf olmaz,

Şöləsi çünki onun arizi-cananə dəgər [3, s. 267] beytini nəzirə işlətməmişdir. Hər iki beytdəki “şam”, “arizi-cananə” söz və ifadəsi, Vaqifin şadlıq vaxtı qəm şamının yanmasını cananın yanğındakı qara xalın ona gözəllik verməsinə bən-

zətməsi, Vidadinin isə bunun qarşısında gecə yanan şamın cananın yanğını işıqlandırması təşbehini işlətməsi ikinci beytin birincinin təsiri ilə yarandığını təsdiq edir. Digər tərəfdən, H. Qayıbov başlıqda açıq-aydın göstərir ki, “Dəgər” rədifli qəzəl “Vidadinin Vaqifə olan cavabıdır”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Molla Pənah Vaqifin ədəbi irsinin toplanması və nəşrində M.Y. Qarabaği, A. Berje, H. Qayıbov, S. Mümtaz kimi ziyalılarla, ədəbiyyat həvəskarları ilə yanaşı, akademik Həmid Araslının da böyük xidmətləri olmuşdur. M.P. Vaqif əsərlərinin toplanması, elmi-tənqidi mətninin hazırlanması və nəşri (1945), sonrakı bəzi nəşrləri də H. Araslının adı ilə bağlıdır. H. Qayıbovun hazırladığı bircildlik “Məcmuə” və “Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir” kitabı vaqifşünaslığın tutarlı qaynaqlarındandır.

Problemin aktuallığı. XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilini xalq danışığı dilindən alınan söz və ifadələrlə zənginləşdirən, sadə, aydın, anlaşılıq ana dilimizdə yazıb-yaradan şair milli Azərbaycan koloriti daşıyan şeirlərlə öz adını ədəbiyyatımız tarixində əbədiləşdirmişdir. XIX əsrdə Vaqifin şeirləri poeziya həvəskarlarının diqqətini çəkmiş, yaddaşlardan-yaddaşlara köçmüş, onlarla cüng və bəyazlara, təzkirə və məcmuələrə salınaraq günümüzə gəlib çatmışdır.

Problemin elmi yeniliyi. Vaqif həqiqi həyat hadisələrini poeziya dilinə çevirməklə orijinal bir sənətkar olduğunu, milli poeziya yaratdığını, əsərlərində xalq ruhunu, milli adət-ənənələrimizi yaşatdığını təsdiq etmişdir. Xüsusilə folklor üslubunda yazdığı qoşmaları onu realizm ədəbi məktəbinin yaratıcısı kimi məşhurlaşdırmış, Vaqif poeziya ənənələrinin özündən sonrakı şairlər tərəfindən davam və inkişaf etdirilməsi ilə sonulanmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ümumtəhsil məktəblərində ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllim və şagirdlər, həm də geniş oxucu kütləsi istifadə edə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Əsərləri . Üç cildə. II cild. -Bakı: Elm, -1988
2. Araslı H. XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, - 1956
3. Azərbaycanda məşhur olan şüəranın əşarına məcmuədir / Tərtib edən: H. Qayıbov). Dörd cildə. I cild. -Bakı: Elm, -1986
4. Dadaşzadə A. Vaqif. Həyat və yaradıcılığı. -Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, -1966
5. Vaqif M. P. Əsərləri.- Bakı: Yazıçı, -1988

E-mail: xalidetlibova@mail.ru

Rəyçilər: ped.ü.fəls.dok X.A. Talibova,
ped.ü.fəls.dok., dos. T.S. Paşayev

Redaksiyaya daxil olub: 16.09.2022.

MÜNDƏRİCAT
ОГЛАВЛЕНИЕ
CONTENTS

ÜMUMPEDAQOJİ PROBLEMLƏR
ОБЩЕПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ
GENERAL PEDAGOGICAL PROBLEMS

Hikmət Əlizadə.

Dərsdə fikri əməliyyatların formalaşdırılması yolları 5
Способы формирования мыслительных операций на уроке
Ways of forming mental operations in the lesson

Xalidə Həmidova.

Sağlamlıq və təhsil prosesinin təşkilinə verilən tələblər 10
Требования, предъявляемые к организации оздоровительно-образовательного процесса
Requirements for the organization of the health and educational process

Humay Alkişiyeva.

Refleksiv müəllim kimdir? 15
Кто такой рефлексивный учитель?
Who is a reflective teacher?

Günəl Məmmədova.

Pedaqoji prosesdə müəllimin empatik qabiliyyətinin tipləri və səviyyələri 19
Виды и уровни эмпатической способности учителя в педагогическом процессе
Types and levels of teacher's empathic ability in the pedagogical process

Günəl Bayramova.

Sosial-emosional öyrənmənin tədrisin təşkilində rolu 23
Роль социально-эмоционального обучения в организации преподавания
The role of socio-emotional learning in the organization of teaching

Nabat Əhmədova.

Avropada orta əsrlərdə təhsilin inkişaf mərhələləri 28
Этапы развития образования в средние века в Европе
Stages of education development in the Middle Ages in Europe

TƏHSİLİN İDARƏEDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ УПРАВЛЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЕМ
ISSUES OF EDUCATIONAL MANAGEMENT

Rəna Əliyeva.

Ümumtəhsil məktəblərində təlim keyfiyyətinin idarə edilməsi və ölçülməsi 35
Управление и измерение качества образования в общеобразовательных школах
Managing and measuring the quality of education in secondary schools

Aidə Məmmədova.

Ümumtəhsil məktəblərinin şəffaf və demokratik idarə edilməsinin əsas prinsipləri 39
Основные принципы прозрачного и демократического управления
общеобразовательными школами
Main principles of transparent and democratic management of comprehensive schools

Nərmin Nadirzadə.	
Təhsil menecerinin fəaliyyətində innovativ idarəetmə modelləri	43
Инновационные модели управления школой в деятельности менеджера образования	
Innovative models of school management in the activities of an education manager	

ƏLAVƏ TƏHSİLİN PROBLEMLƏRİ
ПРОБЛЕМЫ ДОПОЛНИТЕЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
PROBLEMS OF ADDITIONAL EDUCATION

Zərifə Dəmirova.	
Əlavə təhsil sistemində müdavimlər üçün videodərslərin hazırlanması.	
Подготовка видеоуроков для слушателей системы дополнительного образования	51
For attendants in additional education system preparation of video lessons	

TƏLƏBƏLƏRİN İSTEHSALAT (PEDAQOJİ) TƏCRÜBƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ СТУДЕНЧЕСКОЙ ПРОИЗВОДСТВЕННОЙ (ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ) ПРАКТИКИ
ISSUES OF STUDENT INDUSTRIAL (EDUCATIONAL) PRACTICE

Leyla Babayeva.	
İstehsal (pedaqoji) təcrübəsi zamanı tələbələrdə pedaqoji tolerantlığın formalaşdırılması	
Формирование педагогической толерантности у студентов в процессе производственной (педагогической) практики	57
Formation of pedagogical tolerance among students in the process of production (pedagogical) practice	

TƏLİM TEXNOLOGİYALARI
ОБУЧАЮЩИЕ ТЕХНОЛОГИИ
LEARNING TECHNOLOGIES

Qabil Namazov.	
İqtisadyönlü məsələlər həlli vasitəsi ilə tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi	
Повышение качества образования посредством решения задач, ориентированных на экономику	65
Improving the quality of education through solving objectives oriented on the economy	

Əsmət İsmayılxanova.	
Ümumtəhsil məktəblərində təlim işinin təşkili	
Организация обучающей работы в общеобразовательных школах	69
Organization of training work in comprehensive schools	

Türkan Əlizadə.	
FEYSBUK vasitəsi ilə təlim prosesinin təşkili məsələləri	
Вопросы организации обучения посредством facebook	74
Issues of the organization of the learning process through facebook	

Aidə Əliyeva.	
Kiçiyaşlı məktəblilərin müstəqil işlərinin təşkilinin bəzi məsələləri	
Некоторые вопросы организации самостоятельной работы младших школьников	80
Some questions of organizing independent work of junior schoolchildren	

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ FİKİR TARİXİ
ИСТОРИЯ ШКОЛЫ И ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ
HISTORY OF SCHOOL AND PEDAGOGICAL THOUGHT

Bayram Apoyev.

Nizami Gəncəvi özünütərbiyənin vasitə və yolları haqqında
Низами Гянджеви о средствах и путях самовоспитания
Nizami Ganjavi on means and methods of self-discipline 84

Nilufər Aslanzadə.

Qədim sivilizasiyalar dövründə kurikulum əsasında tədris və tərbiyənin tarixi
История постановки обучения и воспитания на основе куррикулума в эпоху древних
цивилизаций
The history of teaching and upbringing on the basis of the curriculum in the era of ancient
civilizations 88

AUDİTORİYADANKƏNAR TƏDBİRLƏR
ВНЕАУДИТОРНЫЕ МЕРОПРИЯТИЯ
EXTRA-CURRICULUM ACTIVITIES

Cənanə Eminova.

Auditoriyadankənar tədbirlərdə ideya-siyasi tərbiyə işinin təşkili fonunda tələbə şəxsiyyətinin
formalaşdırılması
Формирование личности студента в процессе организации идейно-политического
воспитания во внеаудиторных мероприятиях
Formation of student personality against the background of the organization of ideological and
political educational work in extracurricular activities 92

PSIXOLOGİYA, YAŞ FİZİOLOGİYASI VƏ İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ПСИХОЛОГИЯ, ВОЗРАСТНАЯ ФИЗИОЛОГИЯ
И ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES OF PSYCHOLOGY, AGE PHYSIOLOGY AND INCLUSIVE EDUCATION

Mehriban İsmayılova.

Ali təhsil müəssisələrində gənclərin uğurlu sosiallaşmasının psixoloji şərtləri
Психологические условия успешной социализации молодежи в высших учебных заведениях
Successful socialization of youth in university psychological conditions 97

Solmaz Həsənli.

Mobbing – günümüzün əsas sosial-psixoloji problemlərindən biri kimi
Моббинг – как одна из главных социально-психологических проблем современности
Mobbing – as one of the main socio-psychological problems today 101

Gülnarə Əlixanova.

“Mən” obrazı və sosial prinsiplər
Образ «Я» и социальные принципы
Image "I" and social principles 105

Şahnaz Quliyeva.

Ailədə müsbət mənəvi-psixoloji iqlimin yaradılmasında psixoloji korreksiyanın rolu
Роль психологической коррекции в создании позитивного духовно-психологического
климата в семье
The role of psychological correction in creating a positive spiritual and psychological climate in
the family 109

Nurəngiz Rzayeva. Təlim məşğələlərində tələbələrin emosional intellektinin inkişaf etdirilməsi yolları Способы развития эмоционального интеллекта студентов на учебных занятиях Ways of developing the emotional intelligence of students at educational classes	116
Günəş Əfəndiyeva. Şəxsiyyət anlayışı və onun sosial-psixoloji mahiyyəti Понятие личности и ее социально-психологическая сущность The concept of personality and its socio-psychological essence	120
Leyla Dadaşzadə. Valideyn-valideyn münasibətlərinin uşağın psixologiyasına təsiri Влияние родительско-родительских отношений на психологию ребенка The influence of parent-parent relationships on the psychology of the child	123
Mədinə Həziyeva. Kiçikyaşlı məktəblilərin idrak tələbatlarının formalaşmasının psixoloji əsasları Психологические основы формирования познавательных потребностей школьников младшего возраста Psychological foundations for formation of cognitive needs of younger schoolchildren	128
Elnarə İszadə. Diqqət defisitli və hiperaktiv sindromlu yeniyetmələrin deviant davranışının formalaşmasının psixoloji xüsusiyyətləri Психологические особенности формирования девиантного поведения молодежи с дефицитом внимания и гиперактивным синдромом Psychological features of the formation of deviant behavior of youth with attention deficiency and hyperactive syndrome	132
Münəvvər Məmmədova. Ünsiyyətin yeniyetmə şəxsiyyətinə psixoloji təsiri Психологическое воздействие общения на подростковую личность Psychological impact of communication on adolescent personality	136
Səriyyə Məmmədova. Uşaq evlərində tərbiyə olunan yeniyetmələrin emosional-iradi sferasının inkişaf problemləri Проблемы развития эмоционально-волевой сферы подростков, воспитанных в детских домах Development problems of the emotional-voluntary sphere of adolescents raised in children's homes	140
Zənfira Səlimova. Azərbaycan xalq nağıllarında psixoloji fikirlər Психологические мысли в азербайджанских народных сказках Psychological thoughts in azerbaijani folk tales	144
Səbinə Salmanova. Qaçqın düşmüş şəxslərin yeni şəraitə adaptasiyasının mərhələləri Этапы адаптации беженцев к новым условиям Stages of adaptation of refugees to new conditions	148
Rəna Cəbrayilova. Kiçik yaşlı məktəblilərin idrak maraqlarının formalaşdırılması üçün təlim prosesində istifadə olunan metod və üsullar Методы и приемы, используемые в учебном процессе для формирования познавательных интересов школьников младшего возраста Methods and techniques used in the educational process to form the cognitive interests of younger students	154

RİYAZİYYATIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ МАТЕМАТИКИ
METHODS OF TEACHING MATHEMATICS

Müdəfiə Mahmudov, Nizami Şıxəliyev, Mövsüm Əliyev.

Ali texniki məktəblərdə riyaziyyatın tədrisində varislik və mühəndis hazırlığının keyfiyyəti
Преемственность преподавания математики в вузах и качество инженерной подготовки
Continuity of teaching mathematics in higher education institutions and the quality of
engineering training 158

Firidə Mustafayeva.

Riyaziyyat dərslərində oyunların əhəmiyyəti
Значение игр на уроках математики
The importance of games in mathematics lessons 163

Nəzakət Zamanova.

Rəqəmsal dünyada elm və təhsil
Наука и образование в цифровом мире
Science and education in a digital world 166

BILOGİYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ
METHODS OF TEACHING BIOLOGY

Gülşən Hacıyeva.

Ali pedaqoji məktəblərdə biologiyanın tədrisi metodikası fənninin öyrədilməsi məqsədi ilə
tələbələrə aparılan oxlayıcı tapşırıqlar
Контрольные задания, проводимые со студентами с целью обучения методике
преподавания биологии в педагогических вузах
Testing tasks conducted with students for the purpose of teaching biology teaching methodology
in higher pedagogical schools 170

Elnurə Səfərova.

Ali məktəblərdə tədris olunan bioloji qanunların fəal təlim metodları ilə tədrisi imkanları
Возможности преподавания биологических законов, преподаваемых в вузах с помощью
активных методов обучения
Possibilities of teaching biological laws taught in higher schools with active learning methods 176

Qəzənfər Əliyev.

“Quşlar sinfinin” öyrənilməsi
Методика преподавания темы: «Классы птиц»
Methodology of teaching the topics: "Class of birds" 180

Günel Məmmədova.

Biologiyanın tədrisində şagirdlərdə yaradıcı təfəkkürün inkişafı
Развитие творческого мышления у учащихся при преподавании биологии
Development of creative thinking in students in the teaching of biology 183

Sevinc Mehdiyeva.

Biologiyanın tədrisində layihə əsaslı öyrənmə (PBL) modeli
Модель проектного обучения (PBL) в преподавании биологии
Project based learning (PBL) model in biology teaching 187

Ülya Şirin zadə.

- Biologiyanın tədrisində layihə metodunun həyata keçirilməsi prosesində tələbələrin tədris fəaliyyətinin təşkilinin xüsusiyyətləri
Особенности организации учебной деятельности учащихся в процессе реализации метода проектов в обучении биологии 191
Features of the organization of educational activities of students in the process of implementing the method of projects in teaching biology

TƏHSİLDƏ YENİ METOD: STEAM
НОВЫЙ МЕТОД В ОБРАЗОВАНИИ: STEAM
A NEW METHOD IN EDUCATION: STEAM

Rəqşanə Məmmədova.

- Biologiya tədrisində Steam metodologiyası
Методология Steam в обучении биологии 197
Steam methodology in teaching biology

KİMYANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ
METHODS OF TEACHING CHEMISTRY

Mütəllim Abbasov, Aypara Mahmudova, Sara Abbaszadə.

- Şagirdlərin müstəqil işi kimi kimyadan eksperimental məsələlərin həlli üsulları
Способы решения экспериментальных задач по химии как самостоятельная работа учащихся 204
Ways for solving experimental problems in chemistry as independent work of students

Cüməli Qəniyev, Ramil İbrahimov.

- Kiçikmolekullu üzvi əlavələrin yüksək təzyiqli polietilenin elektrofizikli xassələrinə təsiri
Влияние мелкомолекулярных органических добавок на электрофизические свойства полиэтилена высокого давления 208
Effect of small molecular organic additives on the electrophysical properties of high pressure polyethylene

Gül narə İsmayılova.

- Ümumtəhsil məktəblərində kimya fənninin tədrisində eksperimentlərin rolu
Роль экспериментов при преподавании химии в общеобразовательных школах 211
The role experiments in teaching chemistry in general schools

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ
FOREIGN LANGUAGE TEACHING METHODS

Nəşibə Tanrıverdiyeva.

- İngilis dili dərslərində əyanilikdən istifadə
Использование наглядности на уроках английского языка 215
Using visibility in English lessons

Larisa Kolesnikova.

- Mətnin qurulmasını mənimsəmək üçün məşqlər və tapşırıqlar sistemi
Система упражнений и заданий на освоение построения текста 219
A system of exercises and tasks for mastering the construction of a text

Sudabə Məmmədova.

- Dialog rus dilinin tədrisi prosesində ünsiyyət vasitəsi kimi
Диалог как средство общения в процессе обучения русскому языку 223
Dialogue as a means of communication in the process of teaching the russian language

***İNFORMATİKANIN TƏDRİSİ METODİKASI
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНФОРМАТИКИ
METHODS OF TEACHING INFORMATICS***

Aygün Mövlayeva.

- İnformatika fənninin müasir tədrisinə verilən tələblər
Требования к современному преподаванию информатики 228
Requirements for modern teaching of computer sciences

***MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏHSİL VƏ TƏRBİYƏ
ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ
PRESCHOOL EDUCATION AND UPBRINGING***

Gülşən Hüseynova.

- Məktəbəqədər müəssisələrdə təlimin təşkilinə müasir yanaşmalar
Современные подходы к организации обучения в дошкольных учреждениях 231
Modern approaches to the organization of education in preschool institutions

Nigar İsmayılova.

- Məktəbəqədər yaşlı uşaqların idrak fəallığının inkişafına təsir göstərən amillər
Факторы, влияющие на развитие познавательной деятельности дошкольников 235
Factors affecting the development of cognitive activity of preschool children

***FİZİKİ MƏDƏNİYYƏT MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ
ISSUES OF PHYSICAL CULTURE***

Pərviz Quliyev.

- Azərbaycan milli xalq oyunlarının fiziki tərbiyədə rolu
Роль азербайджанских национальных народных игр в физическом воспитании 239
The role of Azerbaijani national folk games in physical education

***MÜƏLLİMİN ÖZÜNÜTƏHSİLİ
САМООБРАЗОВАНИЕ УЧИТЕЛЯ
SELF-EDUCATION OF THE TEACHER***

Yədulla Dadaşlı.

- M.P. Vaqifin əsərlərini toplamasında H. Qayıbovun rolu
Роль Г. Гаибова в собрании произведений М.П. Вагифа 243
The role of G. Gayibov in the collection of works of M.P. Vagif

TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ TƏLƏBLƏR

1. Digər redaksiyalara təqdim olunmamış məqalələr qəbul edilir.
2. Məqalələr son tədqiqatların nəticələrini əks etdirməli, yeni ideyalarla zəngin olmalı, elmi məqalələrin yazılışına qoyulan tələblər gözlənilməlidir.
3. Məqalənin mətni təxminən 6-8 səhifə olmalıdır. Azərbaycan, rus və ingilis dillərində məqaləyə aid açar sözlər verilir.
4. Məqalənin mətni Azərbaycan dilində latın əlifbası (Times New Roman), rus dilində krill əlifbası və ingilis dilində ingilis (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman – 14 şrift ilə 1,5 intervalla yığılmalı, elektron variantı ilə birlikdə (disklə) təqdim olunmalıdır.
5. Məqalələr üç dildən - Azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində çap olunur. 3 dildə (Azərbaycan, rus və ingilis) məqalənin xülasəsi təqdim edilir. Xülasədə irəli sürülən başlıca elmi müddəalar, tədqiqatdan alınan nəticələr, problemin nəzəri və praktik əhəmiyyəti öz əksini tapmalıdır.
6. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla yazılır: birinci sətirdə müəllif(lər)in adı, atasının adı və soyadı; ikinci sətirdə elmi dərəcəsi və elmi adı (yaxud doktorant də dissertant olması və s.); üçüncü sətirdə iş yeri, vəzifəsi; dördüncü sətirdə böyük hərflərlə məqalənin adı. Daha sonra bu qaydada həmin məlumatlar rus və ingilis dillərində təkrar edilir.
7. Həmmüəlliflərin üç nəfərdən artıq olması məqsədəuyğun deyildir.
8. Redaksiya məqalədə zəruri dəyişiklər və ixtisarlara, redaktə aparmaq hüququna malikdir. 9. Məqalələrə iki mütəxəssisin rəyi, şəbə və ya kafedranın, həmçinin ali məktəbin Elmi Şurasının və ümumtəhsil, yaxud orta ixtisas təhsili müəssisəsinin pedaqoji şurasının iclas protokollarından çıxarışlar əlavə olunur.
10. Məqalədəki faktların, məlumatların dürüstlüyünə müəlliflər cavabdehdir. İrəli sürülən elmi müddəalar müəllifin özünə məxsus olmalı, istifadə edilmiş nəzəri fikirlərin mənbəyi göstərilməlidir.
11. Məqalədə son 5-10 ildə çap olunan əsərlərə istinadlara üstünlük verilməlidir. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı əlifba ardıcılığı ilə deyil, istinad olunan ədəbiyyatların mətnində rast gəlinəni ardıcılıqla nömrələnməli və məsələn, (1) və ya (1, s. 119) kimi işarə olunmalıdır. Eyni ədəbiyyata mətndə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
12. Jurnal öz profilinə uyğun məqalələri dərc edir.
13. Elmi məqalələrin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq aktuallıq əsaslandırılmalı, elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir.
14. Daha sonra istinad olunmuş ədəbiyyatın siyahısı verilir.
15. Plagiatlıq faktları aşkar edildikdə həmin məqalənin nəşri dayandırılır.
16. Məqalə müəlliflərinin hüquqları qorunur.
17. Jurnalda “ardı növbəti nömrədə” adı altında seriya məqalələr dərc olunmur.
18. Məqalələrin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun gəlməlidir.
19. Məqalənin sonunda rəyçilərin adı, atasının adı və soy adı, elmi dərəcəsi və elmi adı; sonrakı sətirdə məqalə müəllifinin elektron ünvanı (E-mail) göstərilməlidir.
20. Məqaləyə müəllif haqqında aşağıdakı məlumatlar əlavə olunur: məqalə müəllif(lər)inin adı, atasının adı, soyadı, işlədiyi müəssisə (hansı müəssisədə doktorant və dissertant olması) və müəssisənin ünvanı, müəllif(lər)in vəzifəsi, elmi dərəcəsi və adı, iş və ev telefonları, ev ünvanı, elektron poçt ünvanı (Email).

ТРЕБОВАНИЯ К ПРЕДСТАВЛЕННЫМ СТАТЬЯМ

1. Принимаются статьи, не представленные в других редакциях.
2. Статьи должны отражать результаты последних исследований, быть богатыми новыми идеями, в них должны быть соблюдены требования, предъявляемые написанию научных статей.
3. Текст статьи должен составлять около 6-8 страниц. Ключевые слова для статьи должны быть представлены на трёх языках: азербайджанском, русском и английском.
4. Текст статьи должен быть представлен на диске вместе с электронным вариантом, с интервалом 1,5; шрифтом 14 Times New Roman - латинского алфавита на азербайджанском языке, кириллицы на русском языке, и английским алфавитом (США) на английском языке.
5. Статьи публикуются на одном из трех языков - азербайджанском, русском и английском. Резюме статьи предоставлено на 3 языках (азербайджанском, русском и английском). В статье должны быть отражены основные научные положения, изложенные в резюме, выводы, сделанные из исследования, должна быть представлена теоретическая и практическая значимость проблемы.
6. Статья должна быть написана в следующем порядке: на первой строке имя, фамилия и отчество автора (авторов); вторая строка содержит ученую степень и ученое звание (диссертант или докторант и т. д.); третья строка указывает место работы, должность; на четвертой строке представлено название статьи прописными буквами. Затем эта же информация повторяется на русском и английском языках.
7. Нежелательно иметь более трех соавторов.
8. Редакция имеет право вносить изменения и сокращения в статью.
9. Вместе со статьей должно быть предоставлено два отзыва специалистов: заведующих кафедрой или отделом, а также выписка из протокола Ученого совета вузов и педагогического совета общеобразовательного или среднего специального образования.
10. Авторы статьи несут ответственность за достоверность приведенных в статье фактов и информации. Предлагаемые научные положения должны принадлежать автору и должен быть указан источник используемых теоретических идей.
11. Ссылки следует давать на работы, опубликованные за последние 5-10 лет. Список литературы, приведенный в конце статьи, должен быть пронумерован не в алфавитном порядке, а в том порядке, в котором указанная литература появляется в тексте, например (1) или (1, стр. 119). Если та же самая литература повторяется в другом месте в тексте, то эта же литература должна быть указана под предыдущим номером.
12. Журнал публикует статьи, имеющие отношение к его профилю.
13. В конце научной статьи должна быть обоснована актуальность в соответствии с характером статьи и областью науки, четко указана научная новизна, важность ее применения, экономическая эффективность и т.д.
14. Затем предоставляется список использованной литературы.
15. При обнаружении фактов плагиата публикация статьи прекращается.
16. Права авторов статьи защищены.
17. Журнал не публикует серии статей под заголовком «продолжение в следующем номере».
18. Резюме статей на разных языках должны быть одинаковыми и соответствовать содержанию статьи.
19. В конце статьи должно быть указано имя, отчество и фамилия рецензентов, их ученая степень и ученое звание; следующая строка должна содержать адрес электронной почты автора статьи.
20. В статью добавляется следующая информация об авторе: имя, фамилия, отчество автора (авторов), учреждение, где он работает (докторантом или диссертантом которого является) адрес учреждения, должность, ученая степень и звание автора(ов), домашний и рабочий телефоны, домашний адрес, электронная почта (E-mail).

REQUIREMENTS FOR SUBMITTED ARTICLES

1. Submitted articles should not be published or accepted for publication in other editions.
2. Articles should reflect the results of recent research, be rich in new ideas and they must comply with the requirements for writing scientific articles.
3. The text of the article should be about 6-8 pages. Keywords for the article should be presented in three languages: Azerbaijani, Russian and English.
4. The text of the article should be presented on the disk together with the electronic version, with an interval of 1.5; 14 point Times New Roman font - Latin alphabet in Azerbaijani, Cyrillic in Russian, and English alphabet (USA) in English.
5. Articles are published in one of three languages - Azerbaijani, Russian and English. A summary of the article is provided in 3 languages (Azerbaijani, Russian and English). The article should reflect the main scientific provisions presented in the summary, the conclusions drawn from the study, the theoretical and practical significance of the problem should be presented.
6. The article is written in the following order: on the first line the name, surname and patronymic of the author (s); the second line contains the academic degree and academic title (doctoral student or candidate for a degree, etc.); the third line indicates the place of work, position; the fourth line represents the title of the article in capital letters. Then in this order the same information is repeated in Russian and English.
7. It is undesirable to have more than three co-authors.
8. The Editorial Board has the right to make changes and reductions in the article.
9. Two expert reviews should be provided together with the article: heads of department or chair, as well as extract from the protocol of Academic Council of the higher school and the Pedagogical Council of general or secondary special education institutions.
10. The authors of the article are responsible for the accuracy of the facts and information provided in the article. The proposed scientific provisions should belong to the author and the source of used theoretical ideas must be indicated.
11. The articles should refer to works published in the last 5-10 years. The list of references given at the end of the article should not be numbered in alphabetical order, but in the order in which the indicated literature appears in the text, for example (1) or (1, p. 119). If the same literature is repeated elsewhere in the text, then the same literature should be indicated under the previous number.
12. The journal publishes articles related to its profile.
13. At the end of a scientific article, the relevance should be justified according to the nature of the article and the area of science, scientific novelty, importance of its application, economic efficiency, etc. should be clearly indicated.
14. Then a list of references is provided.
15. When the facts of plagiarism are discovered, the publication of the article is stopped.
16. The rights of the authors of the article are protected.
17. The journal does not publish a series of articles under the heading "continued in the next issue".
18. Summary of articles in different languages should be the same and consistent with the content of the article.
19. At the end of the article the name, patronymic and last name of the reviewers, their academic degree and academic title should be indicated; the next line should contain the email address of the author of the article.
20. The following information about the author is added to the article: name, surname, patronymic of the author (authors), the institution where he works (doctoral student or candidate for a degree), address of the institution, position, academic degree and the title of the author (s), home and work phones, home address, email address.

*Məcmuə "Mütərcim" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 05.10.2022.
Format: 84x108 1/8. Qarnitur: Times.
Həcmi: 16 ç.v. Tiraj: 200. Sifariş № 162.

TƏRCÜMƏ VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ
Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b (012) 596 21 44;
e-mail: mutarjim@mail.ru
www.mutercim.az

ISSN 2409-8817

9 772409 881009